Д-р Василь Сімович.

Від Василя
24/6 1918.

ПРАКТИЧНА ГРАМАТИКА української мови

Раштат, 1918.
Видання товариства
„УКРАЇНСЬКИЙ РУХ“.

Із друкарні »Союза визволення України« в раштатському таборі.

УЧАСНИКАМ

КУРСІВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

в таборах полонених Українців:

у ФРАЙШТАДТІ (Австрія), **в ЗАЛЬЦВЕДЕЛІ, у ВЕЦЛЯРІ, в РАШТАТІ та в ГАННОВЕР.-МІНДЕНІ** (всї в Німеччині)

НА СПОМИН

ПРИСВЯЧУЄ ЦЮ КНИЖКУ

Автор.

До читача.

Ця книжка має свою історію.

Зразу мені думало ся подати коротенький нарис української граматики, позбирати всї цікавіщі явища нашої мови, та, порівнявши їх із російською граматикою, пустити їх у світ невеличкою книжечкою. З такою думкою я надрукував у 1916. р. „Коротку поуку для коректорів“, яка зробила свою прислугу, але—тепер нїде вже її не добудеш.

Одначе з часом плян поширив ся, і з нарису, яким мала бути ця граматика, виросла досить здорова книжка.

Що правда, це ще й тепер не *повна* граматика нашої мови. Та все таки вона містить у собі майже все те, що *наразї* потрібне тим, що хочуть знати, як виглядає українська мова.

Ця граматика *ненаукова*. Не такі часи, щоб можна собі сїсти спокійно, обікласти ся зі всїх боків матеріялами та списувати з них книжку. І де їх набрати, тих матеріялів? Що було в голові, те стягнено на папір. А коли можна було

де дістати яку книжку, щоб на неї покласти ся та списати з неї приклади, то я це зробив. За те, що списав із памняти, не ручу, чи воно списане вірно. Колись буде можна перевірити й перепровадити...

Та й не така мета цієї книжки, щоби служити для других джерелом виводів, та ще й наукових. Вона—граматика *практична*, має собі за завдання в найкоротшому часі зазнайомити читачів із найважніщими *законами української мови* та прикласти ті закони до життя, себто використовувати ті закони в мові та на письмі.

Пишучи цю книжку, я мав на увазі всїх тих, що вже хоч трохи познайомлені з граматикою, хоч би й російською. То так із книжки можуть користати всї, що хоч трохи вчили ся, що скінчили хоч би й найнизчий тип народньої школи в Росії. Я старав ся так доступно розкладати, щоб усї могли книжку зрозуміти. Чи менї це вдало ся, то вже скажуть ті, що перечитувати муть мою граматику.

Але передусїм я мав на оцї наше *вчительство*. Вихованого в російській школї, познайомленого зі старими методами вчення цього предмету, я хотїв нашого українського вчителя повести цею книжкою на иньчий, новий шлях розуміння цієї гарної, бо *живої*, науки. А щоб це розуміння в ньому самому не зачинило ся, щоб воно ширило ся далї, я укладав цю граматику так, що звертав увагу на спосіб, як би то цього предмету ***вчити других.*** Досить буде тільки придивити ся до цїлого укладу, до того, як я розяснюю поодинокі явища, щоб упевнити ся, що в мене така була думка.

Не всї части граматики однаково докладно розібрані. Але ж бо й у цих тяжких часах треба дивити ся на те, що для нас *зараз* найважнїще.

А найважнїще для нас то те, щоб ми навчили ся *правильно* (як це розуміти, гляди далї) вживати значків для

звуків, що їх має українська мова, та *форм*, якими вона розпоряджає.

Через те дві перші частини граматики вийшли куди ширшими, ніж третя—наука про речення. Але й тут, хоч правда, коротко зібрано все найважнїще, що треба би знати в практицї.

Ще одна причина, чому дві перші частини вийшли більші, ніж третя. Багацько законів, які відносять ся до складнї, поміщено в перших частинах, щоб за нами не дуже шукати. І загалом *системи* я не дуже додержував ся, а вміщував поодинокі явища там, де думав, що вони читачеві найшвидче впадуть у вічі (н. пр. ступінования прикметників при відмінї їх, повстання прислівників при самих прислівниках і т. д.).

Само собою, що в цїй книжцї грає немалу ролю розяснення граматичних назв, які виведено теж методичним способом так, що тими вказївками може користувати ся і вкраїнський учитель і читач із народа, який цїкавить ся українською граматикою.

Щоб читачеві, який учив ся в росийській школї російської граматики, ще яснїщі стали ріжницї з росийською мовою, щоб він іще лїпше впевнив ся, що українська мова *самостійна*, що має свої *окремі* закони, зовсім не такі, як у росийській мові, граматику уложено так, що легко покласти в думцї побіч себе явища в обох мовах і поробити з того відповідні висновки.

Я вважаю, що цей час для науки української мови переходовий, й саме тому вибрав цей шлях. Пізнїще цього не буде треба, бо перед нами не будуть уже вічною марою стояти закони росийської граматики, які ми придбали собі тяжкими зусиллями. Тепер же ніяк іще не можуть вилетїти з тямки всї цї „імєнітельні“, „существітельні“, „междуметїя“, „ятї в корнє“ і т. д.—то так треба було з тим лїчити ся.

Наголосів у книжці скрізь я не давав ізза технічних причин. У друкарні їх небагато, треба було вдоволяти ся чимнебудь, ставити наголоси хоч там, де вони були конечні. Зрештою для такої мети, з якою писана ця книжка, я вважаю, що це хиба не велика, тим більше, що в нас наголос іще не устаткував ся.

Пускаючи в світ оцю практичну граматику, я нічо́го більш не бажаю, як тільки того, щоб вона прислужила ся доброму ділу, щоб із неї читачі набрали ся поваги до рідної мови, щоб, пізнавши її закони, впевнили ся в тому, що вона й гарна, й багата й формами, й словами, й що вона має такі завдатки розвитку, що нею вискажеш усі найглибші думки й найтоньчі почування!

Раштат, у липні 1917. р.

Д-р Василь Сімович.

УВІД.

1. ЩО ТАКЕ ГРАМАТИКА Й ЯК ЇЇ РОЗУМІТИ.

Граматика—слово грецьке. Колись воно значило стілько, що тепер наша азбука. Отже в нас ще й досї звуть *грамотою*—штуку писати та читати, *граматка*—це буквар, *грамотний*—це такий чоловік, що вміє читати та писати. Ми все ще балакаємо про неграмотних, поганенько грамотних та добре грамотних. У цих словах усе ще містить ся давне значіння слова: „граматика“.

Тепер під граматикою розуміють *збір законів*, які є в якійсь мові. Мова річ жива, а все, що живе, має свої закони, по яким живе. Так, як сама природа. Ції закони пізнаєть ся по *явищам*. І мова, як кожна природна річ, має свої *явища*. Ті явища одні на другі впливають, одно явище друге витискає, щоб собі заняти місце в мові, то через те й закони мови зміняють ся, а разом із тим зміняєть ся й мова.

Мов на світї багато. Одні живуть та розвивають ся, другі гинуть, розвинуши ся, третї завмирають, що не встигли ще й розвинути ся. Це так цїлком, як у природї: одно живе, друге гине старим, третє пропадає, не дійшовши до свойого розвитку.

Звичайно подїляємо

мови **на живі й мертві.**

Живі, то такі мови, що ними люди балакають, *мертві*—знов такі, що ними люди колись балакали, писали ними книжки—але з часом перестали балакати, то так вони й

замерли. До мертвих мов належать: *еврейська* (не змішувати з *жидівською*, живою мовою, якою балакає жидівський нарід), *латинська*, *грецька*, *церковно-словянська*.

Щоб знати ці мови, треба їх вивчити з книжок, у яких зібрані закони цих мов.

Колись людство думало, що тільки той розумний, хто знає мертві мови. От і через те скрізь по школах тільки ці мови були в пошані, а на живі мови ніхто не звертав уваги. Але що мертвою мовою ніхто вже не балакав, то щоб її вивчити, треба було всі її закони, цілу її граматику, вбити собі в *голову*, витвердити її досконально, словом: треба було *вивчити її на памнять*.

От із цього то й вийшов погляд,—навіть і тоді, як уже живі мови почали шанувати—що граматика має за мету витверджувати на памнять усе те, що в ній зложене.

Через те ґраматика в школї стала *найгидкіщим предметом науки*, всі її бояли ся як вогню й ненавиділи як щось осоружне та дике.

І цьому нема чого дивувати ся. Людський ум насильства не терпить, а заставляти витверджувати граматичні правила на памнять—це насильство. А ось таке насильство сповнювала в нас школа не тільки в науцї граматики мертвих мов, але й *живої*, та тільки правда—*чужої для нас*. Московський уряд сказав собі, що ми, Українці, такі ж Руські, як Москалї, й насильно завів московську мову до наших шкіл.

Ураз із цїсю мовою прийшла й граматика цїсї мови. З граматикою ж российської мови прийшло *нове насильство* —стара система науки: наших дїтий приневолювали вивчувати закони *московськой граматики на памнять* на те хиба, щоби зогидити дитинї раз на все цю науку; приневолювали витверджувати „НАРЄЧІЯ“ та „Ѣ въ корнѣ“, і то частенько на те тільки—головно на селї—щоб, коли прийдеть ся селянинові написати щонебудь, написати цїлком не так, як приписано!

От і через те граматика вважала ся в нас і все ще вважаеть ся зненавидженою наукою, от і через те в нас так мало добре грамотних. Правда—є ще й иньчі причини, але ця причина чи не найважнїща.

Та коли до чужої, хоч і живої, мови можна б іще сяк-так прикласти правило: „заучуй на памнять граматику“ (тепер зовсім не так уже учать чужих мов, не з граматики вчать, а просто практикою, балакаючи відразу чужою мовою)—то до граматики

РІДНОЇ МОВИ

прикладати це правило, значить: *грішити*.

Не можна забувати, що кожний із нас рідну мову знав сяк-так із дому, розмовляв нею дитиною, чув на вулиці, на селі, та що тільки призабував її в чужій школі та через иньчі причини, от хоч би через салдаччину. *Учити ся на памнять* того, що вже *знаєш*—шкода часу, та ще й до того—це дурниця!

2. ЯК ЖЕ ТОДІ РОЗУМІТИ НАУКУ ГРАМАТИКИ.

А так, що граматика нічого *не приписує*, вона самовільно нічого *не творить, не укладає* сама, а тільки збирає все те, що в мові є, сортує, розбирає, звідкіля що взяло ся та куди належить—словом; із усього цього матеріялу, що в мові є, *складає закони* й більш *нічого!*

Цей увесь матеріял, який граматика розбірає, у *нас самих* є, тільки що ми ним *несвідомо* користуємо ся, вживаємо його так, як нам наше *чуття* каже. А граматика на те, щоб дати нам *свідомість*, чому ми кажемо так, а не инакше (що „я бою ся чоловіка, а не „чоловікові“, що я „придивляю ся чоловікові“, а не „чоловіка“), чому ми тоді вживаємо того слова, а другий раз иньчого (що на кравця кажемо кравець, а на його жінку: кравчиха, вчитель—великий, а вчителька—велика), чому ми вживаємо тоді такої форми, а иньчим разом инакшої, словом—*граматика освідомлює з законами мови* так, як фізика з законами природи, ґеоґрафія з законами творення землї і т. д.

Ми бачимо блискавку, чуємо грім, а що воно таке, то це вияснює фізика. Таксамо ми вживаємо слів: *камінь, камінець, камінчик, камінище, камінюка, де* треба й *як* треба, але аж граматика вияснює її освідомлює нас із тим, чому ми так кажемо, а не инакше. І як нам треба світла в тому, чому блискає, чому горить—так само треба нам знати, чому ми так говоримо, а не инакше, через те нам

треба *знати граматику.* Але ж як нікому не впаде в думку вчити ся на памнять, чому дощ падає, чого блискає,— *так нехай нікому й не думаєть ся вчити ся граматики на памнять!*

Іще одно завдання має граматика крім того, що вона освідомлює нас із законами мови.

На світї немає двох людий, щоб однаково балакали: кожний має все щось таке в собі, що його мова відрізняє його від другого. Але ж усе таки люди, що живуть у якомусь селї, чи містї, меньш-більш однаково балакають, уживають тих самих слів і по тому, як вони говорять, і по словах їх, зараз пізнаєш, звідкіля вони. Кожне село, кожне місто має свою *говірку,* то так мова народу дїлить ся на багацько говірок.

Одна говірка, яка ще найбільш зрозуміла для всїх, стає з часом *мовою письма.*

Як хто хоче написати яку книжку й забажає, щоб усї в народї його зрозуміли, то він уже кидає говірку свого села й береть ся писати цїєю говіркою, що найбільш зрозуміла для всїх. Таким чином витворюєть ся *письменницька мова,* що також собі говірка, але ж що вона ввійшла до письменства, що нею пишуть книжки, та далї що нею вчать по школах, що вживають її по урядах, а найважнїще, що вона для всїх зрозуміла—то й вона стає *спільною мовою цїлого народа.*

Але ж у цїй спільній мові *є свої* закони, що нераз відрізняють її потрохи від усїх иньчих говірок. То на те вже є *граматика* письменницької мови, щоб *контролювати,* чи те, що я скажу, буде для всїх у народї зрозуміле, чи нї, чи те, що я напишу, розберуть усї так, як я хотїв сказати. От задля того треба знати граматику, щоб сконтролювати, чи те, що я скажу, чи напишу, буде по *письменницьки,* або, як то кажуть, *правильно, чи нї!*

Розумієть ся, що *всї* люди балакають *правильно.* Кожне слово в народї, кожна форма—усе *правильне.* В кожному селї, в кожному містї правильно балакають, але тільки для *того села, чи міста.* І салдат, що вийде з війська, теж правильно балакає по салдацьки, для себе. *Кожний для себе балакає—правильно.* І задля того можна й скласти граматику кожного села, чи міста, можна найти закони (хоч як

не тяжко!) в салдацькому жарґоні. Тільки ж це непотрібне. Усюди потрібне *єднання*, потрібне воно й тут.

Тому то як ми щонебудь творимо *на письмі*, то вживаємо такої мови, щоб була нам усїм спільна, вживаємо *письменницької* говірки, письменницької мови. *Вона одна тоді являєть ся правильною. а всї иньчі говірки вже нїбито неправильні.*

А щоб розібрати ся, що „*правильно*“, а що „*неправильно*“, то на те є граматика письменницької мови. Вона розбірає, котрих форм уживати, а котрих нї, як вимовляти яке слово, як його написати, як складати слова до купи, щоб усїм було зрозуміло, вона розсїває всї сумнїви, чи що по лїтературному, чи нї.

А ця граматика—це граматика письменницької мови на Українї.

3. ЩО ТАКЕ УКРАЇНСЬКА ПИСЬМЕННИЦЬКА МОВА.

Українська мова—славянська. Вона посестра сербсько-хорвацькій, болгарській, словінській, руській (московській); польській, білоруській, чеській та словацькій. Звичайно залїчують її до *східної* ґрупи славянських мов, до якої належить іще руська та білоруська. Але ж сюди належить вона тільки подібністю *форм* (відміною); *звуковими своїми законами* вона наближаєть ся до південнославянських мов, до сербської та болгарської.

А тому, що всї славянські мови знають *відміну*, то й українська мова враз із усїма славянськими мовами (тай романськими, як ось: італїйською, французькою і т. д., і ґерманськими: нїмецькою, анґлїйською, шведською, данською і т д.) належить до т. зв. *відмінних мов* [1]) у світї.

Як усї мови, має й українська свою письменницьку мову й говірки.

Великий простір заселений українським народом і, здавало ся б, багацько в українській мові говірок. Звичайно, говірки є, але як на такий великий простір, то їх розмірно мало. Із тих говірок вирізнюєть ся мова угорських Україн-

---

[1]) Є ще такі мови, як ось фінська, татарська, японська, які відміни не знають, а ось китайська мова—це знов иньчий рід мови.

ців, деякі галицькі й буковинські говірки (Гуцули, Лемки, Бойки), мова Поліщуків і мешканців північної Чернігівщини. А так у цілому ще трошечки своєю мовою вирізняють ся хиба що західноукраїнські говірки (галицькі, західно-волинські, західно-подільські). З рештою ж одна говірка поволеньки, непомітно переходить у другу. Через те й не дивно, що *українська письменницька мова зрозуміла скрізь на цілому просторі України.*

Українська письменницька мова розвинула ся з *наддніпрянських говірок.* Це мова Київщини, Полтавщини та південної Чернігівщини.

На це склало ся багацько причин. Ми назвемо найважніщі.

Наддніпрянщина—це серце України. Там же лежить Київ, що все був осередком українських духових інтересів. Цей наш край на протягу цілої нашої історії був видовищем великих подій, сюди *переходило* в ріжні часи багато наших людий. Візьміть тільки еміґрацію Подоляків на Слобожанщину в XVII. ст., і вона йшла наддніпрянською країною. А ці всі перегони людий із лівого боку Дніпра на правий у часах „Руїни“? А ці всі пересування влади гетьманів із лівого боку Дніпра на правий? Усе це мусіло відбити ся на мові й на її розвитку. Одні люди до других прислухували ся, одні від других слова переймали так, що поволеньки ріжниці в говірках вирівнювали ся, і з часом і ті люди, що тільки переходом побували над Дніпром, і ті, що лишали ся, балакали вже меньш-більш однаково.

Наддніпрянські говірки найбільш *одностайні* щодо свойого складу; вони дуже зрозумілі для людий із иньчих сторін України, виявляють найбільшу зі всіх говірок скількість слів, у мові Наддніпрянців багато гарних образів, до того народ балакає там немов співаючи, має багацько гарних пісень, і їх більше, ніж у иньчих наших людий, і т. д.

Але найважніще, чому наддніпрянські говори стали основою нашої письменницької мови, то це те, що звідтіля *пішло наше нове письменство.*

Хто як не Полтавець *Котляревський* почав у нас перший писати народньою мовою? І всі письменники до *Шевченка* теж Наддніпрянці. Рямки нашої письменницької мови з чисто народньої на мову інтеліґенції розширили Борзе-

нець *Куліш* і Полтавець *Старицький*. Найкраща щодо складу слів мова в Киянки *Марка Вовчка* та Полтавця *Панаса Мирного*—словом, усі найкращі письменники, яким доводило ся *творити* письменство,—або родом *із-над Дніпра*, або жили *понад Дніпром*.

Але ж наше життя так складало ся, що Наддніпрянщині самій не судило ся довести до краю розвитку нашої письменницької мови. Варварська заборона українського письменства в Росії, царським указом із 1876 р., перенесла наше письменство до Австрії. Тут була змога витворити ся нашому цілому національно-політичному життю, а задля того знов треба було розширювати рямки письменницької мови.

Тому що між обома частинами України прокинено непрохідну колоду указом із 1876 р., австрийські Українці мусіли частенько обмежувати ся на своїх власних говірках, мусіли на основі своїх говірок творити те, чого від них вимагало життя. Таким чином вони витворили наукову мову, поукладали підручники для українських шкіл—а все на основі своїх галицьких говірок. Коли ж на российській Україні повстала знов змога розвивати письменницьку мову (1905. р.), то наддніпрянська мова почала вже збагачувати ся надбаннями австрийських Українців, головно Галичан.

Правда, не все без розбору, що придбали Галичани, ввійшло в склад письменницької мови. Як не як, а галицька письменницька мова витворила ся ще й із великою підпомогою чужих мов, передусім із підмогою польських слів, головно польської складні. Ось тому те, що різало вуха наддніпрянських письменників, вони відкидали, та ще й відкидали питомі галицькі форми, які над Дніпром давно повимирали, а тільки ще зберегли ся в Галичині.

Алеж усе таки багацько з того, що придбали австрийські Українці, ввійшло до письменницької мови, головно з наукового письменства.

4. ЯКА ЦЕ ГРАМАТИКА.

То так наша українська письменницька мова—це мова Наддніпровя, та тільки збагачена придбаннями західної України, головно що до наукових слів та висловів.

Тай і ця граматика, що її даємо в руки Громаді, в своїй основі граматика мови наддніпрянської України, але ж тої мови, що меньш-більш устаткувала ся вже *в творах наших письменників.*

Але що давніщими часами, доки ще не було в мові такого єднання, як оце тепер, майже кожний письменник писав так, як чув од народа своєї околиці—то в письменство повходило багацько таких граматичних творів (форм), що для загалу Українців незрозумілі, й теперішня письменницька мова їх уже не знає. То щоб улегчити читачеві читання творів давніщих письменників,—передусім давніщих західно-українських письменників—ми поміщували такі форми в долині, під текстом, із тим, що їх уживати в письменницькій мові—*не треба*, але щоб їх розуміти, як їх де у книжці вичитаєш. При тому ми по змозі зазначували, в котрих околицях, у яких письменників такі твори (форми) подибують ся.

Самі ж граматичні вислови, граматичні назви—ми здебільшого взяли зі шкільних граматик австрийської України, а власне з граматики професора української мови на черновецькім унїверситеті, д-ра *Степана Смаль-Стоцького*, раз тому, що вони дуже гарні й легко дають ся навіть малограмотній людині, а крім того ще й тому, що вони майже всї прийняли ся по граматиках і на російській Україні.

Яких назв іще не було, а треба було їх придумати, то ми це зробили.

5. ЯКИЙ ПРАВОПИС У ГРАМАТИЦІ.

Що до правопису, то в нас є деякі, хоч і незначні, ріжниці в книжках, що виходять на австрийській і російській Україні. Придуманий письменником Кулїшем,—з того й назва „*кулїшівка*“—наш правопис, задля полїтичного розрізу між нами, розвивав ся та удосконалював ся по обох боках кордону трохи *инакше*, то й через те виникли деякі дрібненькі ріжниці. Ці ріжниці зазначені теж у замітках під текстом.

Правопис річ неважна, він повинен бути як найлегчий. Але ж *не може* так бути, щоб *кожний писав* собі, як йому завгодно, по вподобі. Як усюди, так і в такій дрібниці, як

правопис, мусить бути *дисципліна*, мусить бути хтось такий, що його голосу повинні всї слухати.

А що це річ *науки*, який правопис для мови найкращий, то тут одинокий, хто має слово, то тільки *вчені люди*, які цїєю справою займають ся. Наші вчені, згуртовані по українських наукових товариствах, у „Науковому Товаристві ім. Шевченка“ у Львові і в „Українському Науковому Товаристві“ в Київі, подали найголовнїщі правила задля нашого правопису, тих правил самі придержують ся у своїх виданнях, то й ми в цїй граматицї додержуємо ся в основі правопису наших наукових товариств.

Деякі відміни в правописї подибують ся ще в київських виданнях (пор. Словар української мови Грінченка), тай у шкільному галицькому правописї. На них у граматицї в замітках теж звернено увагу.

6. ЧИ З ГРАМАТИКИ МОЖНА НАВЧИТИ СЯ МОВИ.

Виходячи з того, що ми сказали про завдання граматики, що вона, мовляв, тільки з законами мови освідомлює та контролює, що по письменницьки, а що нї—можна сміло сказати, що зі *самої граматики ніхто нїколи ще мови не навчив ся й не навчить ся*.

Бо ж, щоб мову знати, треба передусїм знати дуже *багацько слів*, треба знати, як і коли якого слова вжити, як і коли сполучити одно слово з другим (фрази), треба розбирати ся в тонкостях мови, в образах, а цьому граматика, та ще така, як ця, не може присвячувати багацько місця.

Творцї народнїх пісень, головно народнїх дум, люди нераз дуже вчені, але граматики народньої мови не вчили ся; тимчасом мова народнїх історичних дум для нас може все бути зразком. Не вчили ся української граматики нї *Шевченко*, нї *Шашкевич*, нї *Федькович*, не знала граматики *Марко Вовчок*, не заучували її *Панас Мирний*, *Глїбів*, *Руданський*, *Тесленко*, *Проскурівна*, не терпів шкільної граматики *Франко*. А великий знавець народньої мови, *Іван Нечуй-Левицький*, дуже гарний письменник—але у справах граматики набалакав такого, що стає за нього сором (читайте його „Криве дзеркало української мови“). З другого боку добрі знавцї граматичної справи дуже частень-

ко балакають та пишуть такою мовою, що мало хто їх розбере (Верхратський).

І *Куліш*, і *Старицький*, і *Грінченко*, і *Самійленко*, і *Леся Українка* не докінчували „курсу“, і *Кониському* було до цієї справи ніколи. І багато-багато гарних і добрих письменників, мова яких дуже гарна, граматики по книжці не проходили, хоч дуже гарно писали, і з їх творів приходило ся витягати закони для граматики. Для них граматикою було *ухо*, та ще *почуття*, що те, що вони писали, й як балакали, *правильно* по українському. Через те то вони, зі зростом українського життя, *сами* творили багацько слів та висловів на основі скарбу народньої мови, і творили так, що й не пізнати, чи народ тут творець, чи письменник.

Виходило б, що граматики вчити ся не треба, коли так?

Ні, вчити ся треба, та не можна вимагати від цієї науки більш того, що вона дає, й яке її завдання.

7. ЯК ЖЕ ЙОГО НАВЧИТИ СЯ ПО УКРАЇНСЬКИ.

Не граматика вчить мови, а *живе слово*. Тому то, хто хоче добре знати українську мову, той повинен *багато балакати* по українськи та *читати українські книжки*.

Через те, що наша письменницька мова в своїй основі *народня*, то нам треба прислухати ся до народа, як *він* балакає. Але що чоловіки, головно молодші, вештають ся по всім усюдам, служать у війську, мають звязки з городом, то їх мова не дуже чиста. То так куди краще прислухати ся до старих *дїдусів*, і то *неграмотних*, та до жінок, головно до наших сільських *бабусь*, які не мали нагоди своєї гарної мови зіпсувати собі.

Слова та фрази, які вчуєш, треба переймати, й собі так балакати та писати—не спускаючи з ока законів письменницької мови, які подає граматика. Не треба забувати, що тим робить ся нашій справі велику прислугу, бо мова таким чином *збагачуєть ся* й від *народа не відбігає*. Треба тямити, що чим більше народнїх *слів* та *фраз* занесемо ми в письменство, тим більше ми письменницьку мову збагатимо тай зробимо її живійшою, свіжійшою, барвнійшою, а тим самим іще принаднійшою!

Хто не має змоги прислухати ся до мови села, хай читає етнографічні матеріяли: збірки народнїх пісень, байок, казок, оповідань і т. д. Етнографічних збірників у нас багато. Усюди дістанете їх по бібліотеках. Саме „Наукове Товариство ім. Шевченка“ у Львові видало їх до 40 великих томів, а иньчих видань ми й не рахуємо.

Народня словесність—це невичерпаний скарб, із якого кожний може вивчити ся мови, а що найголовнїще: *зрозуміти духа її*, набрати ся *чуття*, яке в практиці являєть ся найкращою граматикою для кожної людини!

Крім того треба читати твори *гарного українського письменства*. Правда, не в усїх письменників однаково добра мова, що варто її переймати. Ось деякі новіцї письменники, нераз і дуже талановиті (Винниченко), не дуже дбають про свою мову. Так само не все чиста мова в галицьких давнїщих письменників (Могильницький, Головацький, Устіянович).

І в давнїщих наддніпрянських письменників треба вміти відрізняти зерно від полови. Треба відкидати церковні слова *Квітки*, деякі російські слова *Котляревського*. Але ж у цїлому можна сказати, що всї письменники до *Шевченка* й його наслїдувачі мають мову зразкову, й що до слів, і що до складу слів у речення так, що загалом вони роблять велику прислугу тому, що хоче добре знати українську *народню* мову.

Із письменників-*шістьдесятників* звернемо увагу на *Кулїша*, який виявив у своїх творах величезне багацтво вислову та збагатив наше письменство новими (подуманими) словами. Крім того його мова, головно в віршах, має в собі те, що вчені називають музикою слова. Він прислухаєть ся до всїх відтїнків у мові та стараєть ся передати їх усї на письмі. Він усе знає, якої саме мови для якого твору треба: що в народнїх малюнках треба більш зближати ся до народа, в вищих творах треба вищої мови (в перекладах із европейських письменників), але не кидаючи народнього ґрунту. Кулїш—велике джерело пізнання української мови й довго ще ним лишить ся.

Меньш-більш таке саме значіння має сїмдесятник *Старицький*, якому також доводило ся проломлювати перші льоди і з народньої української мови робити мову *інтелї-*

ґенції. Його вірші та віршеві драми сильно поширюють знання української мови. Те само треба сказати й про *Конииського* (повісти й оповідання, та наукові твори: життєпис Шевченка), а з новіщих про *Кримського.* Всі вони повитворювали в дусі народньої мови багато слів для інтеліґенції, й ці слова живуть у письменстві нарівні з народніми.

Мистець народнього вислову—це *Марко Вовчок.* У цієї письменниці не тільки поодинокі слова гарні, не тільки те, як вона слова складає до слів, але передусім спосіб, як вона укладає речення. Вони в неї виходять просто зразковими. Це саме можна сказати про *Стороженка,* про *Кулішиху,* драматурґа *Кропивницького, Руданського* (головно переклад Іліяди), *Ніщинського* (переклад Одисеї), та *Мирного,* найліпшого щодо мови сучасного українського письменника. Із нових—народнім складом визначують ся твори *Сулими, Проскурівної* та *Тесленка,* хоч у цих сучасних письменників проскакують сям та там російські слова, що встигли вже дібрати ся до народа Лівобережжя.

Незвичайно гарний склад слів у повістях *Федьковича.* Тільки ж треба додивляти ся до говірки, якою пише цей письменник. Але вказівки до неї дає в замітках ця граматика.

Гарна мова в таких письменників, як: *Глїбів, Маркович, Щоголїв, Мордовець, Нечуй-Левицький, Грінченко;* а коли в цих двох останніх сям та там появляють ся нарічеві форми (київські, слобожанські)—то їх небагато. За те який у них багатий скарб слів, як гарно вони складають слова в речення!

Нові письменники: *Франко, Маковей, Щурат* (головно вірші всіх їх), *Самійленко, Леся Українка, Грабовський, Коцюбинський, Вороний,* і ці новіщі: *Чернявський, Модест Левицький, Черкасенко, Єфремов, Сріблянський (Шаповал), Чупринка, Олесь*—усі вони пишуть гарною письменницькою мовою, яка для нас усіх зрозуміла й може **являти ся** зразковою.

Новіщі галицькі письменники: Стефаник, Мартович, Яцків, Лепкий, Пачовський, Карманський—усі вони пишуть досить гарною письменницькою мовою, та тільки деякі з них усе ще не покидають форм, які виробила собі галицька *інтеліґенція* в Галичині, й тим занечищують свою

мову й роблять її мало доступною для наддніпрянських читачів.

А так нераз письменник дуже гарний, та мова його нічим незамітна, сказати б середня (*Тобілевич*, *Чайківський*, *Кобринська*, *Бордуляк*), навіть бідна й не зовсїм чиста (*Кобилянська*), а то й тяжка (*Леонтович*, *Ковалїв*, *Кравченко*, *Степенко*).

Однак усього цього мало: треба ще читати українські *журнали*, українську *наукову лїтературу*, стежити за *новими* придбаннями, що їх уносять у письменство *нові* письменники, зрівнювати їх зі старими, і, якщо нові слова не ріжуть вуха, приймати їх за свої.

Тільки ж що до *ґазет* треба замітити, що в них пишуть люди, *не все добре знайомі з українською письменницькою мовою*, та й ще ґазетна робота така, що не все є час призадумати ся над тим, як що сказати, то й часописна мова *не все буває зразкова*.

Тут уже граматика що до форм і будови речень, а передівсїм гарний *словар* (от хоч би *Грінченка*) що до *слів* та *фраз* зробить добру прислугу. Граматика контролювати ме форми, словар—слова та фрази.

Тільки ж учити ся мови зі *словарів*, як це робила колись наша інтелїґентна молодїж у 90. роках XIX. ст.—це дурниця. Назверх така мова, вивчена зі словаря, буде українська—слова будуть українські, дух мови буде—чужий!

Розумієть ся, що рідну мову найкраще можна вивчити в *рідній школї*, якщо в нїй усї шкільні предмети проходять рідною мовою, якщо вчителї знають добре мову, та ще до того в нїй гарні шкільні *підручники* [1]), зложені *доброю* мовою.

[1]) Шкільні підручники мають велике значіння, бо ж вчитані в підручниках слова, чи фрази вбивають ся легко в голову, й як прийдеть ся потому щонебудь говорити, чи писати, тї слова, чи фрази самі мимоволї приходять.

Через те як шкільні підручники укладають ся похапцем, як укладчики їх не дивлять ся на чистоту мови, то вже цїлі поколїння на тому терплять.

Ми це говоримо тому, що може кому впало б на думку вчити ся мови зі шкільних галицьких підручників. Всї вони майже складали ся похапцем, часто тому, що їх нараз конче було треба, автори їх не все знали як слїд українську (народню) мову, через те й мова в них не

Але ж про те поки що нема що балакати, бо досї рідної школи в нас не було. То так лишаєть ся для нас одна порада: *живе слово*, чи в устах того, що добре балакає, чи замкнене в книжку тим, хто добре ним володіє!

8. РОЗКЛАД МАТЕРІЯЛУ В ЦІЙ ГРАМАТИЦЇ.

Матеріял у цїй граматицї розложено на три части, на
1. звуки,
2. слова й
3. речення.

Перша частина обіймає найважнїщі **звукові** та **правописні** закони, себ-то те, які є звуки в українській мові, які зміни в них добачуєть ся (**звучня**), й як це все зазначуєть ся *на письмі* (**правопис**).

Друга частина займаєть ся **словами**, як вони творять ся (**словотвір**), а далї характеристичними прикметами слів, *відміною* (якщо вони відміняють ся), або значіннєм їх для других слів (невідмінні части мови).

Третя частина говорить про речення: про його части, про роди речень, про значіння слів у реченні, про лад слів у реченні, подає закони перепинання, словом—обіймає **складню.**

Крім того на початку граматики, як увід до неї, додано **вступні уваги**, щоб читач зазнайомив ся з основними граматичними тямками та назвами.

• ◆ •

все чиста, передусїм що до складнї. Цї підручники дуже винні в тому, що українська інтелїґенція Австрії витворила собі немов окрему мову, що її колись Кримський охрестив «львівським жарґоном». Крім того в них подають ся наголоси, частенько цїлком не такі, як у Наддніпрянщинї. Через те зі шкільних галицьких підручників мови не вивчиш. Одні тільки українські читанки Крушельницького тай підручники до науки українського письменства Ол. Барвінського—щодо мови гарні.

Вступні уваги.

I. РЕЧЕННЯ.

Людина балакає реченнями. **Речення.** 1.

Кожна думка, що її скажемо (по старому: виречемо, бо „казати“ по староукраїнськи: **р е к т и**) словами або напишемо—це є речення.

Речення складаєть ся зі **слів**. Нераз досить **Присудок.** 2. **о д н о г о** слова, щоб було вже речення. От, як скажемо:

Горить! Лишенько! Господи!

то це такі самі речення, як коли б ми сказали:

Зайняла ся хата. Біда буде! Нехай нас Господь рятує!

Не всї слова в реченнї мають однакове значіння, не всї вони однаково важні. Передусїм у кожному реченнї **м у с и т ь б у т и** таке слово, що видає немов **п р и с у д** про те, що дїєть ся, який хто, що з ким робить ся. Це **присудок.**

Це так, як у судї. Про того, що його позивають, суддя видає **п р и с у д**, чи винен він, чи нї, себ-то: який це чоловік, що він робив, що з ним було, що він допустив ся вчинку, за який його позивають. Так воно і в реченнї—все мусить бути присудок. От як у реченнях: *Зайняла ся хата,*

Нехай Господь рятує слова: *зайняла ся*, *нехай рятує*— присудки, бо вони видають присуд, що стало ся з хатою, що Господь може зробити.

Без присудка речення бути не може.

3. Підмет. Та крім присудка буває в реченнї також таке важне слово, що про нього йде річ, слово, що про нього присуд виголошуеть ся, що отже воно немов підкинене присудові (по староукраїнськи підмечене—від слова: метати=кидати). Це—**підмет.**

У реченнї: *Зайняла ся хата*—підкинене присудові слово *хата*—от воно й підмет.

Легко переконати ся з речень: *Нехай Бог рятує*, *Зайняла ся хата*, що за підметом питають питаннями: **хто?** (як це—щось живе) або **що?** (як неживе), і по тому легко його пізнати в реченнї.

4. Речення безпідметові. Та як без присудка речення не може бути, то без підмета воно в нашій мові може обійти ся. Як скажемо:

Горить! Блискає! На світ благословить ся!—то це все речення, бо думка є, але ж підметів у цих реченнях немає. Це речення **безпідметові.**

Присудок та підмет творять докупи головні части речення.

5. Головні й додаткові части речення. Усї иньчі слова, що находять ся в реченнї, звуть ся коротко: додаткові части. Ось у реченнї:

Українська дївчина радо все співає піснї—

слова: *українська, радо, все, піснї*—додаткові части речення, бо без них речення може бути (н. пр. *Дївчина співає*), а вони тільки додані на те, щоб іще лїпше знати про дївчину, яка саме вона, коли співає, як співає, та що співає.

II. СЛОВА.

Речення складають ся зі **слів.** Кожне слово в реченнї має своє значіння, але й само про себе воно щонебудь визначає. Слова подають: хоч назву предмету (стіл), хоч прикмету його (чорний), хоч число (перший), злучують слова до себе (стіл і лавка) і т. д.

Всї цї слова, яких ми вживаємо в мові, так і творять докупи мову людини, а як їх зокрема розбіраємо, то лїчимо ся з ними як із частинами мови. Вони так і звуть ся в граматицї: **части мови**. **Части мови. 6.**

Таких частий мови, таких ріжних слів по тому, що вони визначають, в українській мові девять. Ось вони:

1) Слово, що подає назву, імня предмету, особи, звірини або речі, яку ми бачимо, або тільки вявляємо собі— це **іменик**, н. пр.: *стіл, Василь, кінь, честь*...

2) Слово, що подає прикмету предмету, особи, звірини, речі, що її бачимо, або тільки вявляємо собі, каже, яке що є—це **прикметник**, н. пр.: *білий* (стіл), *добрий* (Василь), *високий* (кінь), *гнучка* (честь)...

3) Слово, що його можна покласти за іменик, замісць іменика, себто замісць предмету, особи, речі, й т. д.— це **заіменик**, н. пр.: *він* (замісць: стіл, Василь), *ти* (як ми до особи, що їй на імня Василь, балакаємо) і т. д.

4) Слово, що подає число предметів, осіб, речий і т. д.—це **числівник**, н. пр.: *пять* (столів), *девять* (волів), *девятеро* (дїтий), *другий* (рік—як рахувати, скілько пройшло).

Цї чотири части мови звуть ся докупи ще й **іменами**—бо ж вони подають імена, назви предметів, називають по імню їх прикмети, стоять замісць справжньої назви та подають число названих предметів.

5) Слово, яке каже, що хтось дїє, робить, або що з кимось робить ся, дїєть ся,—називаєть ся **дїєслово**, н. пр.: (я) *гуляю*, (він) *стоїть*, (ми) *ходимо*, (вони) *сплять*...

Коротше дїєслово зветь ся просто **слово**.

6) Слово, яке стоїть при якомунебудь імнї (при іменику, прикметнику й т. д.)—називаєть ся **приіменик**, н. пр.: *коло* ставу (став—іменик, „коло“ стоїть при іменику), один *за* другим (другий—це імня числове, числівник, „за“ стоїть при імню) і т. д.

7) Слово, яке стоїть при такому слові, яке каже, що дїєть ся з кимось (дїєслово), або при такому, яке каже, який хто є (прикметник)—це **прислівник**, н. пр.: Петро дуже кричить („кричить“—це слово, дїєслово, й „дуже“ стоїть при „слові“).

8) Слово, яке злучує два слова докупи або й два речення—це **злучник,** н. пр.: він *і* я (слово „і“ злучує два слова: слово „він“ і слово „я“).

9) Слова, якими викликуємо, коли з нами щось ізнечевля станеть ся, коли нам боляче, як весело або смутно стане на серці, або якими наслідуємо вигуки та звуки, що довкола нас роздають ся—це **виклики,** н. пр.: *ох, лишенько, шубовсть, пугу* і т. д.

III. СКЛАДИ, ЗВУКИ, НАГОЛОС.

7. **Склади.** Як речення складаєть ся зі слів, так слова складають ся зі **складів.**

Скілько разів порушимо прикладами мовними (чи ротом, чи язиком, чи зубами, чи губами), стілько складів творимо. Через те бувають слова односкладові, н. пр.: *раз,* двоскладові, н. пр.: *ма-ти,* трискладові, н. пр.: *го-ди-на,* чотироскладові, н. пр.: *го-во-ри-ти,* і т. д.

8. **Звуки.** У кожному складі буває один, два або й три **звуки.** У слові *три* ось такі звуки: **т, р, и;** у слові *склади:* **с, к, л, а, д, и;** у слові *Україна:* **у, к, р, а, ї, н, а;** у слові, *беріг:* **б, е, р, і, г.**

Вимовляючи ці слова складами, легко пізнати, що там тільки може бути склад, де є такі звуки, як: **а, е, і, о, у,**—які називають ся **голосівками.**

Всї иньчі звуки—**шелестівки**—без голосівок в українській мові не можуть творити складів. Попробуйте сказати: **тр, склд, крн, брг**—побачите, що не то складів не буде, а й слів ніяких із того не вийде.

9. **Відчинений і зачинений склад.** Що до того, чи на кінці складу голосівка, чи він кінчить ся шелестівкою, поділяємо склади на **відчинені й зачинені.**

У словах: *ма-ти, се-ло, но-га* всї склади відчинені, бо кінчать ся голосівками; у словах: *раз, сіл, ніг, мер-ців, крик-нув*—усї склади зачинені, бо кінчать ся шелестівками. У слові *бе-ріг* перший склад одчинений, другий зачинений.

10. **Наголос.** Не всї склади в якомусь слові вимовляємо з однаковою силою голосу. У слові *мати* на склад **ма-** кладемо більше голосу, ніж на склад **-ти,**

ми той склад наголошуємо, отже склад ма- наголошений, склад -ти ненаголошений.

То так кожне слово має свій **наголос** (вимову складу з більшою силою голосу).

Нераз наголос відріжняє слова від себе, н. пр.: *доро́га,* —*дорога́, мука́*—*му́ка, села́*—*се́ла.*

Через те, що слово само про себе не має значіння, а набірає його аж тоді, коли вискажемо його в реченні, то ми звичайно наголосів на письмі не зазначуємо. Якщо вже конче хочемо дати знати читачеві, що ми маємо на думці те, а не иньче слово, що це слово має таке, а не иньче значіння, то ставимо над словом чертинку (ʹ), себто зазначуємо, що наголос паде на цей саме склад, а не на иньчий (порів. у горі слова: дорога́—доро́га).

Зі слів: села́—се́ла пізнати, що наголос у нашій мові не все паде на той самий склад, а що рухаєть ся, з одного складу перерухуєть ся на другий. Через те кажемо, що в нас наголос **рухомий**[1]), себто що може падати на якийнебудь склад у слові.

Склади лїчать ся звичайно від кінця слова. То так кажемо: наголос паде на останнїй склад у слові *тепе́р*, на другий від кінця у слові *ма́ти*, на третїй у слові *Го́споди*, на четвертий у слові *си́ротами*, на пятий у слові *жа́йворонкові* й т. д.

IV. ЯК ПОВСТАЮТЬ ЗВУКИ.

У кожному складї буває по одному, два, три й більше звуків; у слові *ти*—два, у слові *раз*—три, у слові *мама* —чотирі й т. д. 11.

Вони витворюють ся при помочі мовних приладів. Ось вони, мовні прилади: рот, ніс, гортанка, голосниції, піднебіння тверде (переднє) та мняке (заднє), язик, зуби й губи.

А повстає звук таким робом.

Повітря, що в легких, переходить дишницею (продиховим каналом), натискає на голосниції, що в гортанції,

[1]) Є такі мови, що в них наголос не рухаєть ся, сталий, н. пр. у польській мові паде на передостаннїй, у французькій на останнїй склад.

ті голосниці розтягають ся й дріжать—то так як у нас діти притулюють до рота листок із дерева або барабанчик, розтягають його пальцями й дують; барабанчик, чи листок дріжить—можна язиком провірити.—й наше вухо чує **звук**.

Які це звуки, **якими** їх зловить наше вухо, то залежить од того, як ми уставимо та як поворухнемо яким мовним приладом (ротом, чи язиком). А далї від того, чи все з **однаковою** силою напирати ме повітря на голосниці, чи та сила може буде **зміняти ся**, й голосниці будуть то більше, то меньче розширяти ся. Та ще й від того залежить, **як** плинути ме повітря ротом: чи **без ніякої перешкоди**, ніде не спиняючись, чи не заступить йому де дорогу який мовний прилад (язик), і звук **увірветь ся** або, промощуючи собі дорогу, мусить **протиснути ся** крізь мовні прилади.

12. **Голосівки й шелестівки.** Якщо повітря з **рівноміриною** силою напирати ме на голосниці й, проходячи крізь рот, ніде не наскочить на перепону, то чути буде **голос**, і той звук, що вийде, зветь ся **голосівкою**— н. пр. *а, е, и, і, о, у*. Це ті звуки, що їх **легко** вимовити, й без яких не може бути складу.

Як же сила напору не буде все однакова, буде міняти ся, раз буде більша, раз меньча, а крім того мовні прилади ставити муть перешкоди повітрю, то вухо схопить тільки **шелест**, і той звук, що вийде, має назву **шелестівки**; н. пр.: *б, в, т, с, к, х* і т. д.—це шелестівки.

Таким чином звуки подїляють ся на голосівки й шелестівки.

13. **Букви.** Для одних і других придумано значки— **букви**, щоб їх зазначувити на **письмі**. В українській мові звуків **дуже багато**, за те значків для них (буквів) усього *33* (гл. § 25).

V. ГОЛОСІВКИ.

В українській мові є такі голосівки: **а, е, и, і, о, у.**

Всї вони творять ся так, що губи прибирають відповідні форми, й язик то підносить ся в гору, то спадає в долину та ще й стягаєсть ся взад.

Як язик мати ме звичайне собі (нормальне) положення, а губи приберуть форму досить широкої еліпси—то звук, який витворить ся під упливом напору повітря—це **а**.

Як язик підійде вище в гору й займе середнє становище між звичайним і горішнім, а губи ще більш розширять ся, й еліпса буде вузча—вийде звук **е**.

Якщо язик підійде ще вище, й еліпса ще трохи звузить ся—буде звук **и**.

Як еліпса буде вузесенька, й язик дійде до вершка піднебіння—вийде звук **і**.

Коли губи приберуть форму колїсця, й язик спаде зі звичайного становища (від *а*)—в середнє межи звичайним і долїшнїм—вийде звук **о**.

Якже колїсцятко стане маленьке, губи висунуть ся немов до свисту, язик спаде ще більше, скорчить ся в зад, що на переді рота буде порожнє місце, то вийде звук **у**.

Треба замітити, що українські голосівки: а, е, и, о **одчинені**, що при їх вимові не можна стискати нї трохи губ до купи, нї зубів притискати, бо тодї вийдуть стиснуті, чужї (хоч би московські) голосівки, не українські.

При тому треба звернути головно увагу на голосівку *и*, щоб вона вимовляла ся на піднебінню, а не в горлї, як руське ы. Такого звука в иньчих мовах нема: ще найблизче до нього німецьке стиснуте *е*.

Голосівкові двозвуки. 15.

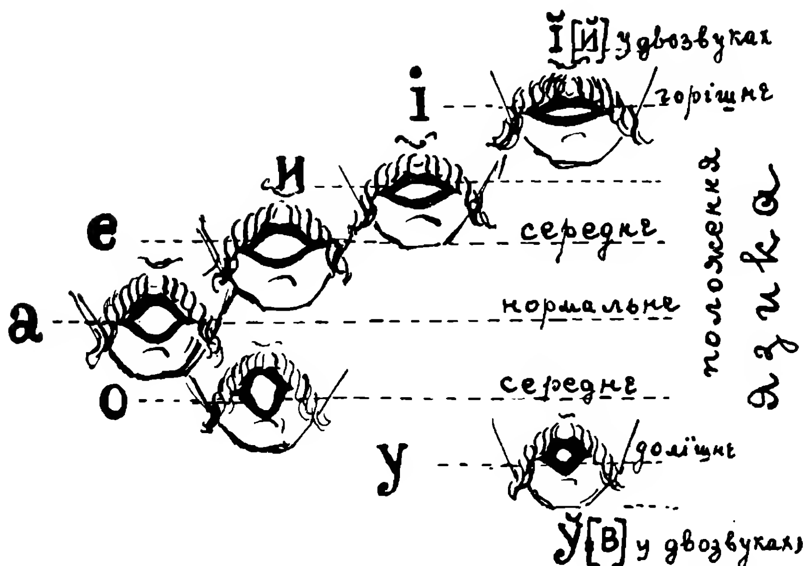
Як сполучити яку голосівку з **і** або **у**, але так, щоб язик при *і* і *у* тільки захопив своє становище й зараз завернув назад, то повстане двозвук, н. пр.: **ай** (це тільки так пишеть ся, в мові це—**а́і**), **ой**, **ей**, **ий**, **уй**, або **ав**, (*ав* пишеть ся—говорить ся **а́у**), **ев**, **ив**, **ів**, **ов**.

Мнякі голосівки. 16.

Звичайно подїляють голосівки на тверді і мнякі, (се такі, що мають перед собою **й**). Деякі з них мають у нашій мові свої окремі знаки, деякі їх не мають. Майже кожній твердій голосівцї відповідає мняка, і так

твердій голосівцї: а, е, и, і, о, у відповідає
мняка: **я**, **є**, **ї**, **йо**, **ю**, н. пр. *яйце*, *моє*, *своїх*, *його*, *боюсь*.

На письмі можемо собі так уявити наші голосівки:

Не треба думати, що цими шістьма голосівками вичерпують ся **всї голосівки**, які є в українській мові. Їх куди більше в мові, а тільки ми цього не зазначуємо на письмі, і в письменницькій мові не виріжняємо в вимові. Не кожне написане е означає—е; н. пр. у слові **мене**, перше е иньче, ніж друге, воно наближаєть ся до **и**. Таксамо пробуйте казати саме **а**, а потім **ай** або **ав**; почуєте, як при **ай** язик рухнув ся трохи, й це **а** вже наблизило ся до **е**, при **ав** чуєть ся теж иньче **а**. А ось у слові **до дому**, чуєть ся, що перше **о** наближаєть ся до **у** і т. д.

Та це справа вчених, практична граматика **тих** тонкостий не визнає.

VI. ШЕЛЕСТІВКИ.

17. **Проривні.** Повітря, що виходить із легенїв, може в ротї прорвати ся, бо йому заступить дорогу якийсь мовний прилад; тодї повстають *шелестівки проривні*. Прорвати ся може повітря на

а) *губах:* п, б—губні ш. проривні,

б) *зубах:* т, д—зубні ш. проривні,

„ трохи далї: ть, дь,

в) *задному піднебінню:* к, ґ—задне піднебінні ш. проривні.

При одних із них чути голос (б, д, дь, ґ)—це шелестівки проривні голосові *(дзвінкі)*, при других голосу не чути (п, т, ть, к)—це шелестівки проривні безголосі *(глухі)*.

Крім того повітря ще може й *протиснути ся* крізь щілину на якомунебудь місці рота, й тоді витворюють ся *протиснені шелестівки*. І знов повітря може протиснути ся щілинкою, що повстане **Протиснені.** 18.

а) *між спідніми губами й верхніми зубами:*

ф, в—губні ш. притиснені,

б) *за зубами:* **с, з**—зубні ш. протиснені—т. зв. *сичні*,

„ трохи далї: **зь, сь** (кінчик язика до гори)

ш, ж (кінчик язикаввігнути)—т. зв. *шипучі*,

в) *між хребтом язика й піднебінням:* **х, й**—заднепіднебінні ш. протиснені.

І знов **ф, с, сь, ш, х**—це протиснені шелестівки безголосі *(глухі)*, **в, з, зь, ж, й**—протисені шелестівки голосові *(дзвінкі)*.

Ще й може бути так, що повітря спокійно *плине*, а тільки спиняєть ся на кінцї язика за зубами, при чому тріпотить цїлий його кінець (**р**), або боки його (коло черенних зубів) тільки, тай то злеґенька (**л**). Це шелестівки *плавні*. До них належить іще **н**, шелестівка, яка повстає так, що язик спиняє прохід повітря крізь рот, і воно виходить собі носом. Усї цї три шелестівки в українській мові *голосові*. **Плавні.** 19.

Таксамо голосовою є *придихова* шелестівка **г**, яка витворюєть ся так, як голосівки, при відчиненому ротї, в горлї, і *губна* **м**, що при її витворі повітря прориваєть ся на губах, але переходить через ніс. **Придихова.** 20.

При всїх шелестівках (крім **м** і **н**) повітря переходить *ротом*, тому то ті шелестівки звуть ся *ротові*. При **м** і **н** воно йде носом, тому оба цї звуки *гугнаві* й *носові*.

Не тільки між голосівками є **двозвуки**; є вони й між шелестівками. Ось вони: **Шелестівкові двозвуки.** 21.

ц—проривно-протиснений звук (тс)
ч— „ „ „ (тш)
дз— „ „ „
дж— „ „ „

Вони в вимові зливають ся докупи; два з них мають, як бачимо, свої значки (букви), два другі ні (*дзвін*, *джерело*), хоч вимова їх нічим, а тільки *голосистістю*, відріжняють ся від *ц* і *ч*.

Щ—це знак на три звуки: штш (шч).

23. **Таблиця шелестівок.** Щоб зясувати собі докладно всї шелестівки, які є в українській мові, подаємо таблицю шелестівок.

Шелестівки	проривні		протиснені		прор.-прот. (двозвуки)		плавні	
	безголосі	голосові	безголосі	голосові	безголосі	голосові	безголосі	голосові
Губні:								
обома губами . .	п	б, м[1])	—	—	—	—		—
дол. губ. і гор. зуб.	—		ф	в	—	—	—	—
Зубні:								
кін. язик. за зуб.	т	д	с	з	ц	дз	—	р, н[1])
на переді підне6.	ть	дь	сь ш	зь ж	ць ч	дзь дж	—	—
на челюстях . . .				—	—			л
Задніпіднебінні:	к	ґ	х	й				

Горляне, придихове, голосове: г

Розумієть ся, що в українській мові багато більше шелестівок, ніж їх виявляє ця таблиця. Тільки ж на них немає значків, і в практичному життї воно й непотрібне. Чим меньше значків, тим лїпше задля народу, який не має часу морочити собі голови вивчуванням нових та нових значків, та тим краще задля грамотности в народї. Ви пробуйте тільки язиком посувати від **т** до **к**, почуєте кілько нових звуків повстає, н. пр: **тато**, **театер**, **тїсто**, **кіл**, **каса** і т. д. Це все нові звуки, але ж ми їх зазначуємо раз буквою **т**, то знов **к**. Або візьміть хочби букву **л**. Що иньче вона визначає при **а**, иньчий звук при **е**, иньчий при **і**. Це три ріжні **л**, і треба б задля них мати три окремі значки. Але ж це роблять тільки вчені задля своїх наукових цїлий. У практичному життї досить одного значка.

• ◆ •

[1]) через ніс.

I. Звуки.

1. ЗВУЧНЯ Й ПРАВОПИС.

Які звуки має українська мова, ми вже пізнали. 24.

Колись було їх куди більше. Але ж бо українська мова стара, і з часом серед звуків позаходили великі зміни.

Багацько звуків попропадало зовсім (ъ, ь), багато повитворювало ся нових (и, і, ї, ґ) [1]), багато поперемінювало колишнє своє значіння (ѣ, ы, і, е) [2]).

Стало ся це все не нараз, а в протягу довгих столїть. Іще й тепер сям та там, по закутинах України, живуть деякі давні звуки, як не в первісному значінні (н. пр. у Бойків та угорських Українців живе ы, там кажуть: „быкы“), то в дуже зближеному до давнього (н. пр. двозвуки в Чернігівщині на місці нашого і з о або е, н. пр. „куинь“ — замісць „кінь“).

---

[1]) Звук *и* витворив ся зі змішання ы и і (пор. наше: *ходити*, *риба* з московськ.: *хадїть*, *рыба*), подібно як у південнославянських мовах оба ці звуки злились у один, і то в і; про укр. і гл. § 46., 47. і дальш.

[2]) про ѣ гл. § 46.; укр. е ствердло, як у південнослав. мовах.

Був час, коли всї Українцї так балакали, та з розвитком мови це позмінялось.

Як життя цїлого народу, як його мова, так і звуки в мові мають свою **історію**.

Тільки історією звуків у нашій мові нам займати ся нїколи. Це річ історичної граматики української мови, а наша граматика—практична. Ми спиняємо ся тільки на тих законах, що в же в нашій мові склали ся, й тільки ними займаємо ся.

Та частина граматики, яка обіймає звукові закони, зветь ся **звучня**.

Звучня.

Пізнати хоч найважнїщі звукові закони нашої мови цїкаво, бо ж вони відбивають ся на цїлій її будові, відріжняють її від иньчих славянських мов, у першій лїнїї від московської й польської, й надають їй прикмету самостійної мови.

Задля практики цїкаво знати звукові закони тому, що на основі цих законів витворив ся й меньш-більш уже устаткував ся український **правопис**—закони, як віддавати звуки мови на письмі.

Український правопис у своїй основі **фонетичний** (грецьк. „фоне"=голос, звук), опираєть ся на законї: **пиши, як чуєш.**

Правопис.

Але ж через те, що тодї кожний буде собі писати, як він чує, то й буде стілько українських правописів і стілько українських мов, скілько людий балакає українською мовою, бо ж кожний чує по свойому. Тому то, вибіраючи зі звукових законів те, що для мови сутнє, характеристичне, наш правопис містить у собі ще й багацько такого, що нам покинула **історія мови**, а далї лїчить ся потрохи з тим, який **корінь** у якому слові, себто, із чого слово склало ся. Через те він уже тратить вартість чисто фонетичного правопису, а стає по трохи етимольоґічним, себто, зберігає декуди корінь слова (н. пр. пишемо: *човна*, хоч кажемо: *чоуна*, бо: *човен*).

Звичайно по граматиках оддїлюють одно від другого— звучню від правопису, і так власне треба. Але ж що наша граматика практична, має за завдання навчити як найшвидче правильно балакати та передусїм писати українською лїтературною мовою, то ми цїсї справи віддїляти

не будемо, а обговорювати будемо побіч себе; де тільки буде цього треба, побіч звукового закона все йти ме правописний, і навпаки.

II. УКРАЇНСЬКА АЗБУКА

налїчує 33 значки, з яких 32 віддають приблизно[1]) всї звуки нашої мови, а один (ь) має свою окрему службу. Ось вони: 25.

А (*а*)[2]), Б (*бе*), В (*ве*), Г (*ге*), Ґ (*ґе*), Д (*де*), Е (*е*), Є (*йе*), Ж (*же*), З (*зе*), И (*и*), Й (*ий*), І (*і*), Ї (*йі*), К (*ка*), Л (*ел*), М (*ем*), Н (*ен*), О (*о*), П (*пе*), Р (*ер*), С (*ес*), Т (*те*), У (*у*), Ф (*еф*), Х (*хе*), Ц (*це*), Ч (*че*), Ш (*ше*), Щ (*шче*), Ю (*йу*), Я (*йа*), Ь (*їр* або *мнякий знак*).

III. ЗВУКОВІ Й ПРАВОПИСНІ ЗАКОНИ.

Як у життї панує безнастанна боротьба за те, щоб легче прожити, так воно й у мові. Не тільки одно слово витискає друге, не тільки одна форма нахабно вдирасть ся на місце другої, але й один звук із другим бореть ся. 26.

А в тій боротьбі один звук потягає за собою другий, один другому подає, кожний віддає денещо зі себе, себто вони приподібнюють ся (асимілюють ся) до себе, один витискає другий зовсім, то знов у тій боротьбі між двома звуками всунеть ся третїй і засяде собі місце так, що оба мусять із ним лїчити ся...

Усе це робить мова, щоб і собі влегчити життя, а людині, що нею говорить, заощадити енергії при порушуванні мовних приладів.

Нераз на око видаєть ся, що мова замісць улегчувати собі роботу, спричинює собі труднощі. Це залежить від мови. От українська мова в супереч иньчим, н. пр. московській, польській, німецькій і т. д., любить повноту—через те любить задля цієї повноти нераз додавати деякі звуки тоді, як иньчі мови волять їх відкидати; вона любить і голо-

[1]) Пор. замітки в §§16., 23.

[2]) У скобках назва букви.

систістьтоді, як иньчі мови її уникають. Але з цими прикметами треба теж лїчити ся, бо вони мову характеризують, відріжняють її від других.

IV. ГОЛОСОВІ ШЕЛЕСТІВКИ.

27. На кінцї слова

У иньчих мовах голосові шелестівки на кінцї слів мовкнуть, переходять у безголосі. В українській мові кожне **б, д, дь, ґ, з, зь, ж, дз, дж—лишаєть ся голосовим і в мові й**, розуміється, **на письмі**. Тому то ми говоримо й пишемо:

хлїб (а не як Росіяни або Поляки кажуть: хлєп), *дїд* (не—дїт), *мідь* (не—міть), *дзиґ* (не—дзик), *віз* (не—віс), *мазь* (не—мась), *ґудз* (не—ґуц), *ніж* (не—ніш), *їдж* (не—їш, пор. рос.: єш).

28. Перед безголосими

І не тільки на кінцї слова, але й **перед безголосими** шелестівками всї цї голосові шелестівки й у мові й на письмі задержують свою **голосистість**.

Кажемо й пишемо:

парубка (не як по российськи говорило ся б: парупка), *від тепер* (не—віт тепер), *розтяти* (не—ростяти), *ніжка* (не—нішка), *обсадити* (не—опсадити), *без тебе* (не—бес тебе) [1].

29. „З" перед безголосими

Тільки приіменик „з", коли він зріс ся з якимось другим словом у одно (приставка), перед деякими безголосими шелестівками, перед: **п, т, к, ф, х**, переходить і в мові, і на письмі в безголосе „с" (хоч н. пр. у Нечуя-Левицького найдете: *зкинути*, і сям, і там так і балакають), отже:

спекти, *стерти*, *скинути*, *сфальшувати*, *схопити*....

---

[1]) Як би в деяких околицях, під польським (на Полїссї, на західній Волинї, в Холмщинї), або під российським упливом (в північній Чернїгівщинї) дїти в школї робили тут помилки на письмі (і балакаючи), то зараз треба їм підшукати відповідне слово, де б голосова шелестівка стикала ся з голосівкою, н. пр. *парубка*, бо: *парубок* і т. д. Крім того вони повинні знати, що приставки: **роз-,об-,під-,над-** усюди задержують голосову шелестівку.

Але ж **перед безголосими: с, ш, ц, ч,** чуєть ся й пишеть ся все „з“:

зсїсти, зшиток, зчепити, зцїдити...

Таксамо у зложених приімениках пишемо (й по більшій части вимовляємо) „з“ не—„с“, отже:

зпід, зпонад, зпопід, зперед, зпоза...

За те ж, коли **безголоса** шелестівка здиблеть ся з **голосовою,** то ця остання робить її в мові (не—на письмі) **голосовою,** н. пр.:

Голосові перед безголосими **30.**

кажемо: *велиґдень,* пишемо: *великдень,* бо: *великий*
„ *яґ же* „ *як же,* бо: *який*
„ *прозьба* „ *просьба,* бо: *просити* і т. д.

Шелестівка „в“ після голосівки скрізь, де б то не було, у **мові** перейшла в нас на „у“, н. пр.:

„В“ після голосівки **31.**

кров (кажемо—*кроу*),
дївчина (кажемо—*дїучина*),
лавка (кажемо—*лаука*),
човни (кажемо—*чоуни*)...

У **правописї** того „у“ після голосівки нїде не зазначуємо, а всюди **пишемо** „в“,—і то навіть у тих випадках, коли „у“ витворило ся з л (гляди далї, під § 32), отже:

вовк (по российськ.: волкъ), *повний* (по рос.: полный), *читав* (по рос.: читалъ)...

Тільки після „у“ шелестівка „в“ чуєть ся як „в“, але ж далеко не так, як у российській або в польській мовах, де воно чуєть ся як легке „ф“ (укр.: *чув, обув*... Москаль вимовив би близько до: *чуф, обуф*).

Це „в“ сильно голосове, що близько підходить до „у“.

Узагалї укр. „в“ шелестівка дуже голосова—тим і поясннюеть ся її перехід у „у“—так, що необзнайомлений із российською мовою Українець российські слова: сволочь, свыше вимовляти ме: зволоч, звише і т. д.

Тай і на кінцї слова або ж складу, після шелестівки, „в“ тратить трохи зі своєї голосистости, але теж далеко ще йому до российського або польського „ф“, н. пр.:

черв, нерв, червня...

При цьому „в“ уста заокруглюють ся немов до „у“, а не прикладасть ся долїшнїх губ до горішнїх зубів, як це роблять у таких випадках Поляки або Москалї (вони вимовляють: черф, нерф, черфня—пор. польськ.: черфца).

32. **„Л“ у визвуку** В українській мові в дієсловах (в чоловічому родї минулости) „л“ у визвуку після голосівок перейшло в „у“ (пишемо „в“), н. пр.:

а) після голосівок

(вона)	*каза*-*ла*,	(вони)	*каза*-*ли*,	але	(він)	*каза*-в
„	*пи*-*ла*,	„	*пи*-*ли*,	„	„	*пи*-в
„	*ї*-*ла*,	„	*ї*-*ли*,	„	„	*ї*-в
„	*коло*-ла,	„	*коло*-ли,	„	„	*коло*-в
„	*кину*-ла,	„	*кину*-ли,	„	„	*кину*-в

Після шелестівок: п, б, с, з, р, к, г, х—„л“ відпало, н. пр.:

б) після шелестівок

(вона)	*ослїп*-*ла*,	але—	(він)	*ослїп*
„	*скуб*-ла,	„	„	*скуб*
„	*тряс*-ла,	„	„	*тряс*
„	*лїз*-ла,	„	„	*лїз*
„	*умер*-*ла*,	„	„	*умер*
„	*товк*-*ла*,	„	„	*товк*
„	*застряг*-ла,		„	*застряг*
„	*оглух*-ла,	„	„	*оглух*

Деколи випадає „л“ і після „д“, н. пр.:

(вона)	*зблїд*-*ла*,	але—	(він)	*зблїд*
„	*обрид*-*ла*,	„	„	*обрид*.

Але ж загалом як перед „л“ повинно стояти т, д, то цї т й д випадають перед „л,“ а тодї „л“ із попередньою голосівкою творить двозвук (переходить в „у“) н. пр.:

(він і вона)	*клад*-*е*—	(вона)	*кла*-*ла*,	але—	(він)	*кла*-в
„ „	*плет*-*е*—	„	*пле*-*ла*,	„	„	*плї*-в...

В іменників „л“ у визвуку в лїтературній мові всюди зберегло ся, отже:

орел, *котел*, *стіл*, *віл* і т. д.

У визвуку складів кожне ол із наступною шелестівкою в українській мові перейшло в оу (пишемо ов) отже:

в) „ОЛ“ + шелестівка

вовк	(пор.	російськ.:	волкъ)
повний	(„	„	полный)
човна	(„	„	челна)
натовп	(„	„	толпа) і т. д.

Голосова шелестівка „г“ на кінці слів трохи німіє й деколи відпадає, н. пр.:

„Г“ на кінці складів. 33.

четвер (четверга), *спасибі* (Бог)...

Тільки ж, німіючи, укр. „г“ в шелестівку „х“ (як у рос. мові) не переходить; через те в словах

одяг, *поріг*, *Бог*, *луг*...

усе мусить бути чути „г“—не „х“.

V. МНЯГЧЕННЯ.

1. Нове мнягчення.

Як зубні шелестівки: **т**, **д**, **с**, **ц**, **з**, та ще й плавні: **л** та **н** зіткнуть ся з мнякими голосівками, такими, що мають перед собою й, себ-то: **я**, **є**, **йо**, **ю**, **ї**, то вони перестають бути собою, язик підходить трішки вище, до твердого піднебіння, і з тих звуків творять ся вже: **ть**, **дь**, **сь**, **зь**, **ць**, **ль**, **нь**, або як ми кажемо ці шелестівки: **мнягчать ся**.

У нашій мові тепер тільки ці шелестівки, себ-то: т, д, с, ц, з, л, н [1]) можуть мнягчити ся, більш ні одна (у російській мові ще й н. пр. губні—пор.: *голубь*, *кровь* і т. д.), і тільки після цих шелестівок на письмі може стояти їр (ь).

Т, Д, С, З, Ц, Л, Н. 34.

Але ж цим знаком зазначують ся мнягчення після цих шелестівок тільки:

Мнягчення у правописі. 35.

а) на кінці слів і складів—у внзвуку—н. пр.:

батько, *мідь*, *письмо*, *мазь*, *швець*, *банька*, *жаль*... і

б) перед о, н. пр.:

дьоготь, *нього*, *льоду*...

Зрештою перед голосівками зазначують ся мнягчення **мнякими голосівками**, себто знаками: **я**, **є**, **ї**, **ю**. То так

кажемо:	*тьажко*,—	пишемо:	*тяжко*
„	*синье*	„	*синє*
„	на *нозьі*	„	на *нозї*
„	*больу*	„	*болю*...

---

[1]) Ось ціле гарне речення, зложене з цих букв початкових: *Треба, друже, з цілого серця любити народ!*

Як у мові йдуть після себе дві мнякі шелестівки, то на письмі зазначуємо мнякість тільки
36. **Мнягчення двох шелестівок.** останньої, н. пр.:

кажемо: *кі*сьть, пишемо: *кіст*ь
„ *різ*ньа „ *різня*
„ *мі*сьць „ *місць*...

Тільки мняке „л" усюди лишаєть ся мняким, коли воно тільки на кінці складу.

мняке „л"

Вимовляємо й пишемо: *читальня*, не—читалня
„ *пальці* „ палці...,
хоч *провалля*, *весілля*, бо тут здвоєна шелестівка (гл. § 56.).

Таксамо не зазначуємо мнякого с, з, ц у незложених словах, як після них ідуть губні ше-
37. **св, зв, цв, см** лестівки (п, б, м, в), а потім іде „я" або „і" (із ѣ, гл. § 46.), тому

кажемо: сь*віт*, пишемо: св*іт*
„ зь*вір* „ зв*ір*
„ сь*міх* „ см*іх*
„ ць*вях* „ цв*ях*
„ сь*вято* „ св*ято*...

У зложених словах, або якщо „і" склало ся з „о" (гл. § 47.), чують ся с, з твердими, н. пр.:

сп*ішити* (пор. рос. спѣшить), сн*імнути* (рос. вспомнить) зв*іритися* (пор. віра, рос. свѣриться,) зв*ід* (пор. рос. сводъ).

За те як у слові чуєть ся на кінці (наросток): -ський, -цький, а далі: -исько (-їсько), то всюди, в мові й на
38. **ськ, цьк** письмі, зазначуємо мнякість с, ц [1]), отже:

*Артемов*ський, *люд*ський...
*Стари*цький, *Хмельни*цький...
*пасови*сько, *пси*сько...

---

[1]) Це с та ц були колись тверді, як у російській мові, але ж вони уподобили ся до к, яке знов під упливом и посунуло ся наперед до зубів. Це прикмета виключно української мови; мняких наростків: -*цький*, -*ський*—немає ні в одній славянській мові (гл. ще § 68.).

Під упливом цих наростків вже деинде с, ц, з, якщо вони стоять перед к—мнягчать ся. То так кажемо й пишемо:

сь*кати* (пор. церк.: искати), *зі*сь*кати* (правди не...) *військо*...
ць*кувати*, *цяцька*, *лопу*ць*ки*, *багацько*, *зненацька*...
близький, *низький*, *совзький*, *різький*...

Губні шелестівки: п, б, в, ф, м, в українській мові не мнягчать ся, вони все тверді, де б вони не стояли. **Губні шелестівки.** **39.**

От і через те після них ніколи не можна писати мнякого знаку, а голосівки: я, є, ю, ї, якщо вони стоять після губних, мають свою питому вартість, себто:

я = йа (*пяний* = *п*йа*ний*)
є = йе (*бємо* = *б*йе*мо*)
ю = йу (*вюн* = *в*йу*н*)
ї = йі (*сїмї* = (*сьім*йі),

а не так, як у российській мові, де вони мають значіння: а, е, у, і—з мнякою попередньою шелестівкою.

Заввага. Знаючи це, що губні шелестівки в українській мові не можуть мнягчити ся, ми й не потребуємо після них писати анї апострофа ('), як це пишеть ся в деяких укр. виданнях (н. пр.: *п'ять*—Грінченко), анї „ь" (як радить Нечуй-Левицький, н. пр.: *пьять*), анї навіть так, як деякі пишуть: *пйать*, *пйатий* (Кримський), а то вже зовсїм неможливо писати „ъ" (як це ось у словарі Уманця і Спілки— н. пр.: *пъять*) і т. д. Треба виходити від законів своеї мови, не—чужої, від знання своеї граматики, не—чужої, а що Москалї могли б н. пр. наше *пйать* прочитати за своє *пьать*— то нехай! Наша граматика писана задля нас, на основі наших законів,

то так наше: *пять* треба читати як: *п*йа*ть*
вязати „ „ „ *в*йа*зати*
імя „ „ „ *ім*йа і т. д.

Після „р" теж ніколи мнякого знаку не ставить ся, хоч у деяких околицях України воно мняко вимовляеть ся. Треба писати: **„р"** **40.**

косар не — косарь
Харків „ — Харьків
тюрма „ — тюрьма...

Шелестівку „р“ перед: я, є, ю, ї вимовляють у нас ріжно, то як: **рйа, рйе, рйу, рйі**, то немов: **ріа́, ріє́, ріу́, ріі́**, то знову немов: **рьа, рье, рьу, рьі**. Та приймаєть ся, що літературне „р“ тверде.

І після шипучих: ч, ш, щ, ж у вкраїнській мові ніколи не може бути мнякого знаку. Оці шелестівки
41. **ч, ш, щ, ж** всюди тверді (тільки в деяких говірках, н. пр. у Гуцулів, подекуди на Буковині вони мнякі). Після них рідко стоять і мнякі голосівки, а коли стоять, то їх таке значіння, як після губних, н. пр.:

ніччю = **ніччйу**, *підніжжя* = **підніжжйа**,

або просто вимовляєть ся твердо:

ніччу, підніжжа.

2. Старе мнягчення.

42. **Колись** у вкраїнській мові мнягчили ся й **губні** шелестівки, і **заднепіднебінні**, і **зубні** инакше мнягчили ся, ніж тепер. Мнягчення це наступало не тільки в таких випадках, як зараз, але ще й перед е та и (тепер ні). От ці форми мнягчення передала нам мова зі своєї історії.

І так губні прибирали „л“ перед мнякими голосівками, тому то ми тепер кажемо й пишемо:
43. **Губні.**

любити, але *люблю*, а далї й *люблять* (рос. любятъ)
лупити, „ *луплю*, „ *луплять* (рос. лупятъ)
ломити „ *ломлю*, „ *ломлять* (рос. ломятъ)
здоровий „ *здоровля* (рос. здоровье) і т. д.

Цїкаво, що тепер у майже всїх говірках України в деяких випадках до м, п, якщо після них іде „я“, втиснуло ся „н“. Таким чином побіч

імя (імйа) чуєть ся й пишеть ся *імня*
мягкий (мйагкий) „ „ *мнякий*
мята (мйата) „ „ *мнята*
мясо (мйасо) „ „ *мнясо*
розіпяти (розіпйати) „ „ *розіпняти*
і т. д.

Таксамо досї ми кажемо й пишемо в лїтературній мові: **Зубні.** **44.**

платити—плачу (не—платю), *плачений*
ходити—ходжу (не—ходю), *прохожий*
мусїти—мушу (не—мусю), *примушений*
возити—вожу (не—возю), *вожений*
хрестити—хрещу (не—хрестю), *хрещений*
їздити—їжджу (не—їздю), *виїжджений*...

Виходить, що в деяких випадках колись мнягчили ся зубні так, що

т	переходило	на	ч
д	„	„	дж, ж
с	„	„	ш
з	„	„	ж
ст	„	„	шч=щ (кожне зокрема для себе мнягчило ся)
зд	„	„	ждж („)

Таксамо у спадщинї лишила нам мова мнягчення заднепіднебінних: к, г, х, та гортанного: ґ. **Заднепіднебінні.** **45.**

Кажемо:	*потік*,	але кличемо:	*поточе*,	купаємось:	*у потоцї*
„	*Бог*	„ „	*Боже*,	надїємось:	*у Бозї*
„	*гріх*	„ „	*гріше*,	каємось:	*у гріхї*
„	*хурдиґа*	„		сидять:	*у хурдизї*,

а далї кажемо: точити, божити ся, грішити.

То так здавна, й до сьогоднї в деяких формах (у відмінї, й як творимо слова)

к	перед е, и	переходить	у ч,	перед	ї	у ць
г	„ е, и	„	„ ж	„	ї	„ зь
х	„ е, и	„	„ ш	„	ї	„ сь
ґ		переходить		„	ї	„ зь

Останнього мнягчення російська мова не знає (пор. потокъ, порогъ, грѣхъ), а й форм: *вовче*, *пороже*, *гріше* зовсїм нема. За те для української це мнягчення дуже цікава й своєрідна прикмета.

VІ. УКРАЇНСЬКЕ „І“.

В українській мові голосівка „і“ грає важну ролю.

Тих „і“ є кілька. Вони ріжно вимовляють ся (отже й пишуть ся), бо й із ріжних звуків повитворювали ся.

46. **„І“ із „Ѣ“** Передусім є таке „і“, яке ніколи не зміняеть ся. Це „і“ все мнягчить ті шелестівки, що на основі українського закона мнягчення дають мнягчити ся, себто: т, д, с, з, ц, л, н. На письмі таке мнягчення зазначуєть ся значком „ї“ (мняке і). Це „і“ відповідає старославянському й московському „ѣ“ (ять). То так пишемо:

тїло (нїде не зміняеть ся: тїла, тїлу, тїлом і д. т.), *дїло*, *сїно*, *зївати*, *цїлий*, *пильнїщий*... (вимовляеть ся: тьіло, дьіло, сьіно, зьівати і т. д.)
—але попри то:
вітер, *біда*, *піхота*, *мідь*, *різький*... (з т. зв. твердим „і“, бо губні й „*р*“ не мнягчать ся).

Таке і (ї) подибуєть ся в дієсловах наворотових, якщо в їх корінї є „е“, н. пр.

плету, але—заплїтаю (рос. уплетаю)
лечу, „ лїтаю (рос. летаю)
—все з „мняким“ і, бо після: л—
мету, але—вимітаю (рос. выметаю)
гребу, „ загрібаю (рос. загребаю)—з „твердим“ і—бо після: м, р.

Всюди лишаєть ся ї (і): лїтаю, лїтаєш, лїтати, вимітаю, вимітати і т. д.

47. **„і“ з „о“, „е“ (ікання)** Є ще таке „і“, що вийшло з „о“ або „е“. Тут витворили ся окремі закони, коли „о“ та „е“ переходять у „і“ .Отже як о або е з відчиненого складу переходять у зачинений (гл. § 9.), то завсїди замісць о та е появляєть ся і, н. пр.

ро-ва, але—*рів*, *со-ли* але—*сіль*
но-са, „ —*ніс*, *но-чі* „ —*ніч*
се-ло, але—*сїл*, *о-се-ни*, але—*о-сїнь*
ве-се-лий, але—*ве-сїл-ля*, *ка-ме-ня*, але—*ка-мінь*.

Тільки ж ці оба „і“ не однакові. Те „і“, що вийшло з „о“, не мнягчить попередньої шелестівки, тому на письмі зазначуємо його „і“ (твердим „і“); те ж „і“, що повстало з „е“, мнягчить ті шелестівки, що дають мнягчити ся в українській мові (т, д, с, з, ц, л, н), отже так, як при „і“ з „ѣ“—і це мнягчення зазначуємо т. зв. мняким і=ї. Це т. зв. **закон ікання** в українській мові [1].

Тому то у слові *ніс* (носа) вимовляємо „і“ твердо (пишемо: і),
„ „ *нїс* (несла) „ „і“ мняко (пишемо: ї).

Таксамо пишемо: *тік* (току), але—*тїк* (текти),
сіль (соли), але—*сїл* (село),
постіл (постоли), але—*постїль* (постелї),
а далї: *діл* (долу), але—*дїл* (цїлити—„і“ не зміняеть ся),
ліз (лоза), але—*лїз* (лїзти) і т. д.

---

[1]) На око він не всюди переведений *послїдовно*, але це тільки на око, і ті „виїмки“ від ікання мають свою причину то в історії мови, то в чому иньчому. Ось ці виїмки—склад зачинений, ікання нема:

1) при відмінї, в закінченнях, н. пр.:
чоловіком, не чоловікім, бо—ом закінчення
королем, „ королїм, „ —ем „
несеш, „ несїш, „ —еш „ ...

2) при відмінї, як о або е випадають, н. пр.:
сон, не—сін, бо кажеть ся: *сна*, *снові*... (о всюди випадає),
день, не—дїнь, бо кажеть ся: *дня*, *дневі*, *днї*... (всюди е випадає)...

3) якщо в відмінї о або е вставлене, н. пр.:
вікон, не—вікін, бо о вставлене між к і н, пор: *вікно*, *вікна*...
сестер, не—сестїр, бо е вставлене між т і р, пор: *сестра*, *сестри*...

4) в таких словах, де є: оро, оло, ере (повноголос), н. пр. *горох*, *голод*, *очерет*...

48. **о—ві** Якщо „о“ стоїть на початку слова й на основі закону ікання мусить переходити в „і“, бо склад зачинив ся шелестівкою, то „і“ дістає зпереду „в“ (роззїв гл. § 61.), отже так:

о-*вес*, але—**вів**-*са*
о-*тець*, „ —**віт**-*ця*
о-*рел*, „ —**вір**-*ла*
о-*вець* „ —**вів**-*ця*, таксамо:
від, **він** і т. д.

од—від Щодо **від**, то воно в нашій мові вживаєть ся побіч **од**. Радимо писати **від** тодї, як попереднє слово кінчить ся голосівкою; як же воно кінчить ся шелестівкою, то краще вживати **од**, н. пр.:

Я йду **від** *тебе. Вони йдуть* **од** *мене.*
Я **від***нїс гроші. Він* **од***нїс гроші.*

49. **„і“ в прикметниках.** Ще є таке „і“, яке повстало зі стягнення (в 1. відм. множини в прикметників), н. пр.: *гарн*-**і**, *добр*-**і**, *син*-**ї**, *лис*-**ї**—повстало із: *гарн*-**иї**, *добр*-**иї**, *син*-**її**, *лис*-**її**. Це „і“ або не мнягчить попередньої шелестівки, або мнягчить її, коли вона дасть ся мнягчити (т, д, с, з, ц, л, н).

Але й тут уже почало сильно входити **і**, й ми кажемо вже: *голів, борід, сторін, корів, воріт, беріг, норіг*...

5) у таких словах, що стоять під сильним церковним упливом, н. пр. кажемо:

Господь Бог (церк.), але *Пан Біг* (народнє)
богдапрости („), „ *спасибі* („)

6) в дуже рідких випадках і наголос уплива на те, чи ікання є, чи його немає, тільки ж таких випадків дуже мало; ось вони:

нарóд, але—*нáрід*
вóльний „ —*вíльний*
вóйна „ —*війнá*
згóдний „ —*згíдний*
самóтний „ —*самíтний*

Коли прикметник кінчить ся на -**ий** (-а, -е), то „**і**“ не мнягчить попередньої шелестівки, й тоді пишеть ся тверде **і**, н. пр.: *товстий* пан)—*товст***і** (пани)
*руд***ий** (вус) —*руд***і** (вуса)
*бос***ий** (чоловік)—*бос***і** (люди)
*сиз***ий** (сокіл) —*сиз***і** (соколи)
*куц***ий** (хвіст) —*куц***і** (хвости)
*біл***ий** (кінь) —*біл***і** (коні)
*чорн***ий** (кіт) —*чорн***і** (коти)...

У тих прикметників усюди, де тільки чути „**і**“, треба вимовляти шелестівки перед „**і**“ твердо й писати „**і**“, н. пр.:

*сиз***ій** (зозулї)
(на) *біл***ім** (полотнї)
(на) *товст***ім** (папері)
(на) *бос***ій** (нозї)...

Коли прикметник має закінчення -**їй** (-я,-є), то всюди, де чути „**ї**“, воно мнягчить попередню шелестівку (як вона дає мнягчити ся), й тоді пишеть ся „**ї**“, н. пр.:

*син***їй** (папір)—*син***ї** (папери)
*гус***їй** (дзюб)—*гус***ї** (дзюби), а далї
(на) *син***їм** (морі)
(в) *останн***їй** (лавцї)
*тутешн***їй** (людинї) і т. д.

---

7) тай іще в багатьох випадках, що або мають свою причину в історії мови (н. пр. *вовк*, *повний*, *борщ*, *кров*, *торг*, *смерть*, *серп*, *верх*), або склали ся припадково, на подобу иньчих форм (анальоґічно), н. пр.:

істот, *підвод*, *вечер* (вечеря)...

Через те нераз маємо ікання там, де не повинно б його бути, бо склад одчинений; н. пр. кажемо:

кілок, хоч „кола“, бо: *кілка*, *кілкові*, *кілки*—усюди є *і*...
кінець, побіч: конець; бо: *кінця*, *кінцеві*, *кінцї*...
стілець, „ столець, бо: *стільця*, *стільцеві*...

Це „і“ теж дістало ся сюди на подобу иньчих форм.

Під упливом „ікання“ вже й таке *і*, що нїде не повинно зміняти ся (із ѣ), зміняєть ся в словах: *річ*, *ведмідь*, і ми кажемо: *речі*, *ведмедя* і т. д.

50. **„І“ після голосівок і в назвуку.**

Після голосівок кожне українське „і“ в українських словах вимовляєть ся як **йі**, й на письмі зазначуєть ся т. зв. мняким і (ї), н. пр:

Україна, *моєї*, *поїти*, *шиї*, *соловії*, *Чугуїв*...

На початку слова пишеть ся і мняке (ї), і тверде і, відповідно до того, як чуєть ся:

Імовірний, *Імня*, але—*їхати*, *їсти*...

ЗАВВАГА. У великій скількости українських говірок ріжниця між „*твердим*“ (із „о“) і „*мняким*“ (із „е“) **і** затерла ся (в Херсонщині, на Полтавщині, і т. д.) і *всюди* шелестівки перед **і** вимовляють ся *мняко* (отже: *сыл* і *сыль*, *чорны* й *останны*). Через те по часописях і здебільшого по книжках, що друкують ся на російській Україні, бачимо після шелестівок тільки „і“, а „ї“ пишеть ся лиш після *голосівок* (мої, твої...). Але таким чином затираєть ся *дуже характеристичні* прикмети нашої мови і правописові відбираєть ся признаку *науковости*. Письменницька мова не повинна цього робити, не повинна і школа затирати тих ріжниць між „і“, тим більше, що вони дуже гарно збереглиси ся майже на цілому Правобережжі (н. пр. на Волині, на Поділлі) та майже в цілій Галичині.

51. **Приставне „і“**

У деяких випадках, коли слово починаєть ся двома шелестівками, н. пр. у словах:

ще (шче), *мла*, *ржа*, *ржати*, *рвати*, *кло*...

може до нього „і“ приставляти ся. Дієть ся це тоді, коли попереднє слово кінчить ся шелестівкою (задля легчої вимови); коли воно кінчить ся голосівкою, то приставляти „і“ не треба. То так кажемо й пишемо:

вона ще спить, але —*він іще спить*
витри ржу „ —*витер іржу*
степ покрив ся млою, але—*покрив ся степ імлою.*

Таке „і“ все тверде.

Пор: Аж ійшов я мимо його (Куліш). А кіньірже, води не п'є, доріженьку чує. Вона ж за чуб як ірвоне! Може Господь не все лихо роздасть, іще останеть ся. Ой, на горі сніжок імжить. Як піймав вовк іклом за хвіст... (Приклади зі словаря Грінченка).

52. **Вставне „і“.**

Тверде „і“ вставляєть ся в словах, зложених зі слівцями: об-, від-, над-, під-, роз- (приставками), коли друга частина зложеного слова починаєть ся

двома шелестівками, н. пр.: *обізвати ся, відірвати, надіслати, підібрати, розігнути...*

Що воно „тверде“, пізнати ще й по тому, що воно чергуєть ся з „о“, що те „о“ в багатьох околицях України ще не в усїх випадках перейшло в „і“, що народ там так і балакає з „о“, і деякі письменники пишуть:

відорвати, надослати, підобрати...

На подобу цих слів являєть ся „тверде“ і серед таких самих умов у словах, зложених із приіменниками: до-, по-, на пр.:

дістати, діткнути ся, дібрати ся...

післати, пільга, пірвати, пімста...

побіч: достати, добрати ся, послати, помста...

VII. 3, 3I, I3.

На основі закона про вставне та приставне „і“ в нас витворив ся закон щодо вживання в мові та на письмі приіменника „з“. В українській мові він тільки один, і означає раз рос.: изъ (чого?), то знов: со (ким?). Але ж щодо місця, де він стоїть, „з“ може мати три форми: 53.

з, зі, із.

а) приіменник і прислівник „з“.

а) Як попереднє слово кінчить ся голосівкою, а слово після „з“ починаєть ся теж голосівкою, або одною шелестівкою, то звичайно в мові й на письмі вживаємо „з“, н. пр.:

Я з Охтирки. Біжу з гори (на питання: з чого?).

Сестра з Оврамом. Сиджу з тобою (на питання: з ким?).

б) Як одно слово кінчить ся і друге починаєть ся шелестівкою, то звичайно балакаємо й пишемо „із“, н. пр.:

Родом із *Київа. Досить* із *мене* (з чого? з кого?).

Він із *тобою. Іван* із *Петром* (з ким?).

Пор. народнї піснї: Скинь із себе голуб жупан. Іде мати на лан жати разом із дочкою...

в) Якщо слово, що після „з“, починаєть ся двома шелестівками, а то й одною, але сичною або шипучою, то вживаємо звичайно „зі“ (побіч: зо), н. пр.:

Я зі *Львова. Перо* зі *сталї* (з чого?).

Ходи **зі** *мною. Брат* **зі** *сестрою* (з ким?).

Пор. Хуртовина зі сходу на їх найде (Куліш). Чайченко танцював зо (зі) всїма (Марко Вовчок).

Як нераз іскладеть ся так, що перед „з“ і після нього накопичить ся кілька шелестівок, то її уживасть ся навіть форми: **ізі** (**ізо**), н. пр.:

Василько буде хоч цїлїсїньку ніч **ізо** *мною сидїти* (Марко Вовчок).

Те саме відносить ся до „з“, коли воно прислівник, означає стілько, що: *приблизно, близько*, н. пр.:

Збіглось вовків щось **із** *тисячу. Було їх тисяч* **зо** *дві*. (Словар Грінченка).

Не минає цей закон „з“, якщо воно зросло ся

б) Приставка „з“.

зі словом (приставка). Тодї теж є одно „з-“ (перед деякими безголосими шелестівками чуєть ся й пишеть ся „с-“, гл. § 29.), хоч повстало це „з-“ аж із трох приставок: із-, со-, воз- (вс). [1]

Та таке „з-“ може теж мати форми:

з-, із-, зі-, а то й: ізі-,

відповідно до того, який звук стоїть перед ним, або після нього, н. пр.:

Швачку **з** *осавулою докупи звязали, ой,* **із**вязали (нар. пісня).

---

[1]) Приставки **із-** (у рос. значінню, себто: „зі середини“ якесь дїйство „на верх“ виконати) наш народ не любить і заступає її иньчими, найбільш приставкою: **ви-** (н. пр.: издать—**ви**дати, избиратель—**ви**борець і т. д.).

Замісць приставки **вос-** (яка цїлком щезла, а лишила ся в церковних словах, таких, як: воскреснути...) уживають ся ріжні иньчі приставки (воспаленіе—за*палення*, восклицать—**ви***гукувати*, возлюбленный—**у***люблений*, возобновить—**по***новити*, возрастъ—**з***ріст*, восходъ—**с***хід* і т. д.).

А приставка **со-** перейшла цїлком у „з“ (лишила ся в церков. слові: **со***трудник*), або ще й відома в нас у формі: **зу-** (**зу***стріч*, **зу***стрінути*, побіч **зо***стрінути*, а на подобу цих двох останнїх слів повстало вже слово: **зу***пинити*), або **су-** (**су***противник*, **су***пруга*, **су***спіль*, **су***сїд*, **су***тужний*...).

Де (козацтво) *поділось? Ізгоріло!* (Шевченко—Тарас. ніч).

На божничок гляну, матїр **іспомяну** (нар. пісня).

Та ще такі височенні, що хмари достанеш, як (у гору—вос-) **ізлїсти** (Шевченко—Великий Льох).

Стьожки, **з**і*ткані з ниток* (Стороженко).

Ой, **із**і*йду я* (в гору—вос-) *на могилу* (нар. пісня).

VIII. ЧЕРГОВАННЯ „В" ІЗ „У", ТА „І" З „Й" НА ПОЧАТКУ СЛОВА.

Балакаючи, ми не відриваємо гостро (як це н. пр. роблять Німцї або Анґлїчани) одного слова від другого, але ж 54.
л у ч и м о ї х зі собою. Через те то, як у мові яке слово кінчить ся н. пр. якоюнебудь г о л о с і в к о ю, а потім іде друге слово, що починаєть ся голосівкою „у" або „і", то остання голосівка першого слова сполучуєть ся в вимові з „у" або „і" другого слова, й так складаєть ся д в о з в у к. От як скажемо, не спиняючись:

була у батька, або: *я іду,*

то „**ау**" і „**яі**" злучать ся зі собою і створять двозвук: **ав, яй.**

Із того витворив ся окремий закон, що на початку слів можуть ці звуки ч е р г у в а т и с я з і с о б о ю, що в одному й тому ж слові на початку може бути „**й**" або „**і**", „**в**" або „**у**". Якщо попереднє слово кінчить ся ш е л е с т і в к о ю, то назвучне „**і**" лишаєть ся, н. пр.:

він **і***де, він* **і** *вона...*

Коли ж слово кінчить ся голосівкою, „**і**" творить із нею двозвук, і тодї треба писати „**й**", н. пр.:

вона **й***де, вона* **й** *він...*

Те саме треба сказати про „**у**" та „**в**". Кажемо й пишемо:

Іван **у***читель,* але—*Ганна* **в***чителька.*

Він **у** *містї,* але—*вона* **в** *містї...*

Приіменик „в"—„у".

Тим пояснюєть ся, що ріжні колись щодо свойого значіння приіменники: „у" (пит.: кого? чого?) та „в" (пит.: кого, що?, у кім, у чім?) тепер злили ся **в один із двома значіннями та двома формами** (в ро-

сийській мові ті приіменики дуже відріжняють ся від себе. То так кажемо й пишемо:

пит.: у кого? (чого?)	пит.: у (кого?) що?	пит.: у (кім?) чім?
сестра **в** *батька*,	*іду* **в** *ліс*,	*я* **в** *лісї*,
брат **у** *батька*,	*ідїть* **у** *ліс*,	*він* **у** *лісї...*

І загалом багато иньчих слів, чи вони колись починали ся шелестівкою „в", чи голосівкою „у", тепер можуть мати обі форми, відповідно до попереднього слова, н. пр.:

в*дова* й **у***дова*, **у***читель* і **в***читель*,
в*повні* й **у***повнї*, **у***мерти* і **в***мерти...*

Пор. народню пісню: Наші рушниці **в** панів **у** світлиці, або: Не всціп прогнать, уже знов лїзуть (Словар Грінч.). А що вже Василько тихий (Марко Вовчок—Два сини). Як ударив Іван змія та по коліна і вбив у землю (Словар Грінч.).

Як останнїй приклад показує (*по колїна* **і** *вбив*), то тут іще треба дивити ся на те, які звуки (букви) йдуть після „в", чи „у", після „і", чи „й". Як ідуть, н. пр., дві або більше шелестівок, то краще балакати (й писати) „і" та „у" навіть тоді, коли слово, що стоїть перед „у", „і", кінчить ся голосівкою, н. пр.:

Книгарня товариства ім. Шевченка **у** *Львові.*
Тут вона вся **і** *скипіла...*

Пор.: Як у руках рушниця у стрільця, то горе качкам (Словар Грінч.). Як Бог дасть, то і в вікно подасть (нар. присл.).

Тільки ж щодо „у" та „в", то треба сказати, що цього закону всюди приклaсти не можна. Але ж де тільки можливо, треба його використовувати у слові та на письмі.

IX. ПОДВОЄННЯ ШЕЛЕСТІВОК.

55. У назвуку слів, під упливом приіменика „в" та часом „з", подвоюють ся назвучні шелестівки у таких словах:

1) вв-, зз-

вв*есь*, **вв***ійти*, **зз***їсти...*

На основі закона про чергування „в" із „у" два перші слова можуть звучати ще й:

у*весь*, **у***війти...*

Пор.: Що тепер неправда світ увесь зажерла (народня пісня). Було 60 верст увійду (Словар Грінч.).

А далї це „у“ появляєть ся у здвоєному **приіменику** „в“ у формі: **ув** і **уві**, н. пр.:

Зоставсь **ув** *убозстві* (Кулїш), **уві** *снї*, **уві** *Львові*...

і в **приставцї** „в“, н. пр.:

уві*рвати*, **уві***ходити*, **уві***гнати*...

Пор.: Ирод... з кобильчини **увірвав** ся (нар. колядка). Хто не **вві**ходить дверима, той злодїй (Словар Грінч.). Москалї в коршму **увігна**лись (Руданський).

Це здвоєне назвучне „в“ появляєть ся у слові: *вівторок*, колись: *второк*—другий (вторий) день після недїлї, пор.: А в **ві**второк снопів сорок...

2) -ння, -ття, -лля...

Іменики на **-є** (**-я**), поутворювані з прикметників, иньших імеників та з дїєслів (колись вони кінчили ся на **-іє**, пор. церк. житіе, рос. житье) **подвоюють** перед тим **-є** (**-я**) шелестівку, якщо вона тільки **одна**. То так балакаємо й пишемо: **56.**

*безві***дд***є* (*безві***дд***я*), *Поді***лл***я*, *весі***лл***я*, *божеві***лл***я*, *насі***нн***я*, *подві***рр***я*, *коло***сс***я*, *кло***чч***я* (*-є*), *гада***нн***я*, *сподїва***нн***я*, *жи***тт***я*...[1])

Та коли перед **-я** (**-є**) являють ся **дві шелестівки**, або одна, але ж **губна**, то подвоєння немає, н. пр.:

здоровля, *щастя*, *безхлїбя*, *присліря*...

Подвійна шелестівка зустрічаєть ся далї в **усїх** українських (не—чужих) словах та формах, де було колись **-ія**, **-іє**, **-ію** і т. д. Те „і“ пропало, форма на один склад скоротила ся, але шелестівка подвоїла ся, отже:

*су***дд***я*, *рі***лл***я*, *ні***чч***ю*, *сі***лл***ю*, *ми***тт***ю*, *ллю*, *ллєш*... хоч *кровю*, *любовю*, *бю*, *бєш*... (пор. рос.: судья, ночью, солью, льешь, кровью, пью, бьешь...).

---

[1]) У західноукраїнських говірках (на Поділлї, в західній Волинї, в Галичинї, на Буковинї і т. д.) подвійна шелестівка стягла ся вже в одну, і в вимові чути, що вона одна. Через те й австрийські Українцї **всї** балакають, і здебільшого всї письменники цїєї частини нашої землї пишуть:

безвідє, *Поділє*, *весїлє*, *божевілє*, *насїнє*, *подвірє*, *колосє*, *клочє*, *ріля*, *нічю*, *лєш*...

Розумієть ся, що ця подвійна шелестівка лишаєть ся вже в цїлій відмінї слова, як після неї йде мняка голосівка отже:

безвіддю, безвіддям, на *безвіддї*...
Поділлю, Поділлям, на *Поділлї*...
суддї, суддю, суддїв (але: *суддею*)
рілль, ріллю, (але: *рілею, ріле!*)
ллємо, ллєте, (але: *лити, лив*) і. т. д.

X. ЗУСТРІЧ ШЕЛЕСТІВОК.

57. **Випад шелестівок**

Українська мова не терпить накопичення шелестівок. Тому то як зійдеть ся їх кілька, мова на ріжний спосіб дає собі з ними раду.

Передусім ізпоміж кількох шелестівок одна випадає. І так у першій мірі випадає „т“ і „д“, як після них іде: „н“ або „л“. Говоримо й пишемо:

а) т, д перед **„н“**

тиждень	але—*тижнї*
бороздити	„ —*борозна*
милосердіє	„ —*милосерний*
піст	„ —*пісний*
вістка	„ —*вісник, первісний*
злість	„ —*злісник*
радість	„ —*радісний*
капость	„ —*капосник*
істота	„ —*існувати*
волость	„ —*волосний*...

Таксамо говоримо й пишемо:

празник	пор. рос.:	праздникъ
пізно	„ „	поздно
дїйснїсть	„ церк.:	истина...

Завважа. Випаду „т“ перед „н“ письменники часто не зазначують на письмі, щоб було пізнати, звідкіля слово повстало (корінь, чи пень). Через те зустрінете часто по книжках: *вістник, істнувати, пістний, милосердний*, хоч у вимові того „т“ не чуєть ся. Радимо це „т“, „д“ таки пропускати.

А далї кажемо й пишемо:

щастя — але—*щасливий*
зависть — „ —*записливий* — **б) перед „л“**
мастити — „ —*масло*
пестити — „ —*песливий*
(вона) кладе — „ —*клала*
„ плете — „ —*плела...*

Але ж „т“, „д“ випадають і перед иньчими шелестівками, то так кажемо й пишемо:

місто — але—*місце, міський* — **в) перед иньчими шелест.**
серденько — „ —*серце...*

Крім того можуть випадати иньчі шелестівки. Ось приклади такого випаду:

чернець — але—*черцї, ченцї*
боязнь — „ —*боязький, боязливий*
(у)мислити — „ —*умисний* — **г) иньчі шелестівки**
вдячний — „ —*віддячити ся*
первина — „ —*перший*
стискати — „ —*стиснути...*

Таксамо кажемо й пишемо:

сонце, пор. рос. солнце
тодї „ „ тогда
завсїди „ „ завсегда...

У назвуку часто випадає „в“ при зустрічі сп, ст, сх, зб, зд. Передівсїм випадає воно в таких словах:

спалахнути, спільний, спімнути, спомин... — **д) випад „в“**
стеклий, стрінути, стріча, стяжка, стид, але і *встид...*
схід, сходити (сонце)...
збирати (вода), *здовж, здрігати ся...*

Не може випадати „в“ тодї, коли добре чуєть ся, що воно дуже потрібне, що без нього слово буде зовсїм що иньче означати, н. пр.:

в(у)ставати, в(у)стрявати, в(у)стромити, в(у)стерегти...

Загалом тут звукове й правописне правило таке: як тільки де в мові випадають шелестівки, то цей випад треба зазначувати й на письмі, не дбаючи зовсїм про те, що ко-

рінь слова (з чого слово постало) через те може затерти ся, чи ні.

58. Вставка голосівок. Також так собі радить ся мова, що вставляє межи дві шелестівки голосівки „о“ або „е“, головно в відміні імеників, н. пр.:

вогню,	але	— *вогонь*
вузла	„	— *вузол*
сестра	„	— *сестер*
сосна	„	— *сосон* або *сосен*
дошка	„	— *дощок*
земля	„	— *земель*
відьма	„	— *відьом*
вікно	„	— *вікон*
полотно	„	— *полотен*...

59. Стягнення шелестівок. Крім того цїлий ряд шелестівок мова стягає і творить із них меньче звуків, але для вимови легчих. Так говоримо й пишемо:

багатий,	але—	*багацтво*	(багатство)
брат	„	*брацтво*	(братство)
хробак	„	*хробацтво*	(хробачство)
ткач	„	*ткацтво*	(ткачство)
козак	„	*козацький*	(козачський)
Кобиляки	„	*кобиляцький*	(кобилячський)
Галич	„	*галицький*	(галичський)
Прага	„	*празький*	(пражський)
Петербург	„	*петербурзький*	(петербуржський)
Париж	„	*паризький*	(парижський)
Запорожжя	„	*запорозький*	(запорожський)
Чех	„	*чеський*	(чешський)
наш	„	*наський*	(нашський)
товариш	„	*товариський*	(товаришський)
птах	„	*птаство*	(пташство)
Русь	„	*руський*	(руський)
Француз	„	*французький*	(французський)
розсадити	„	*росада*	(розсада)
розсолити	„	*росіл*	(розсіл)...

Отже стягаеть ся, як бачимо:

тств	у	цтв	чств	у	цтв	
чськ	„	цьк	жськ	„	зьк	
шськ	„	ськ	шств	„	ств	
сьс	„	сь	зс	„	с	і т. д.

Ще й так у деяких випадках улегчуе собі мова, що заміняе одну шелестівку другою, себто, що одна шелестівка до другої приподіблюеть ся. От уже в давних часах, як видно із прикладів:

Приподіблення шелестівок **60.**

плету, але—*плести*, *мету*, але—*мести*
кладу „ *класти*, *краду* „ *красти*, попри:
—*несу* „ *нести*, *везу* „ *везти*...
що кожне тт, дт переходило на—ст.

1) тт, дт —ст

У новіщих часах у народній мові кожне чт, чн почало переходити у—шт, шн, але ж у письменстві цей закон доторкнув ся таких слів:

2) чт—шт, чн—шн

поштар—пор. почта
поштивий „ староукр. чтити [1])
рушник, *рушниця*—пор. ручка
сердешний „ сердечко
соняшний, *соняшник*—пор. сонечко
мірошник „ мірочка
яешня „ яечко...

Врешто ж пишеть ся:

конечно, *безпечний*, *почта*...

Таксамо, як зрівняти зі собою слова:
старший (старий) і *вищий* (високий)
глибший (глибокий) „ *кращий* (красний), то
побачимо, що в українській мові сш [2]) переходить у шч=щ.

3) сш—щ

[1]) Порів. західноукр.: *штири*=чотирі

[2]) У західноукраїнських говірках, на західному Поділлї, подекуди в Галичині, чуеть ся в таких випадках шш, то так там кажуть:

крашший,	по книжках пишуть:	*красшиї*	(бо: красний)
вишший	„ „	*висший*	(бо: високий)
підвишшати	„ „	*підвисшити*	

Тому то кажемо й пишемо:
краще, покращати
вище, підвищити...

У таких самих випадках переходять: **зш, жш** у—**зч, жч**, і ми кажемо й пишемо:

4) зш—зч жш—жч
низький—*низчий*, *низчати*
вузький—*вузчий*, *вузчати*
дужий—*дужчий*, *дужчати*...

Уже під упливом „ч" у формах: *низчий*, *вузчий*, те „ч" появило ся в таких самих випадках і в иньчих словах так, що не тільки балакають, але й деякі письменники пишуть:

побіч: *меньший* і *меньчий*
„ *багатший* „ *багатчий*
„ *молодший* „ *молодчий*
„ *иньший* „ *иньчий*...

А далї „ч" дістало ся вже загально до подібних форм так, що кажемо й пишемо:

білий — *білїщий*, *білїщати*
грубий — *грубіщий*, *грубіщати*
гарний — *гарнїщий*, *гарнїщати* [1])...

У цих усїх випадках немов здаєть ся, що між шелестівки втиснула ся шелестівка „т" (тш=ч) [2]), бо подібне явище бачимо ще в словах:

5) вставка т, д (є) горщок — (нема) горшка, за ним у слові: (нема) дощок — (є) дошка,

а далї бачимо вставлене „д" між шелестівками **з, р** у словах:

заздрість, — пор. зріти
скороздрий „ зрілий
роздрухати „ рухати...

---

[1]) У Полтавщинї та Харківщинї й досї подекуди кажуть: *білїший*, *грубіший*, *гарнїшати*..., в Галичинї здебільшого балакають і майже всї пишуть: *білїйший*, *грубійший*, *гарнїйшати*...

[2]) У наддністрянських говірках (на Буковинї, на Підгірррі) дода-

Як добре прислухати ся, то не важко замітити в мові ще й багато иньчих прикладів приподіблення одних шелестівок до других. Ось усї ми

кажемо:	багаччий,	хоч	пишемо багатчий,	бо:	багатий
„	нізьцьі	„	ніжцї	„	ніжка
„	спицьцьа	„	спить ся	„	спить
„	доцьцьі	„	дочцї	„	дочка
„	досьцьі	„	дошцї	„	дошка
„	питаєсьсьа	„	питаєш ся	„	питаєш
„	ж жальу	„	з жалю	„	з болю [1])...

XI. ЗУСТРІЧ ГОЛОСІВОК (РОЗЗЇВ).

61. Таксамо здавна вже мова оминала зустріч голосівок—роззїв—у середині слова, вставляючи між них шелестівки: в, г, й (пор. *павук*, *павутиння*—рос. паукъ, *вистигати*—рос. остывать, стынуть, *Українець*—рос. Украинецъ).

Звідтіля перейшла ця звичка до слів, із яких одно кінчило ся, друге починало ся голосівкою, а далї вже стали прикладати ся ті шелестівки в назвуку до багатьох слів, що починали ся голосівками.

У деяких околицях України при кожному такому слові приставляють ся хоч „й“, хоч „в“, а то й „г“ (пор. н. пр. подільськ. г*очі* або в*очі*, г*иньчий*, Г*америка* або Я*мерика*, Й*осип* або В*осип* і т. д.), але ж у лїтературній мові приставляють ся вони тільки до таких слів:

в*огонь*, в*она*, в*они* (бо „він“), в*угілля*, в*удила*, в*удка*, в*уж*, в*уздечка*, в*узол*, в*узький*, в*улїй*, в*улиця*, в*уса*, в*ухо*, в*оробець* і г*оробець*...

Г*анна*, г*армата*, г*икати*, г*оріх*, г*острий*...

я*нгол*, Й*осип*, й*ойкати*, й*олоп* (рос. олухъ)...

Оминаєть ся роззїв іще й иньчим способом, гл. § 65.

Про „в“ при „і“ з „о“, яке теж має дещо спільного з

єть ся часто „т“ перед „с“ так, що замісць „с“ чуєть ся „ц“ (=тс), н. пр.: доцягати (досягати), прицягати (присягати), панцкий (панський), (дитина) сце (ссе)...

[1]) Такі чистофонетичні написания найдете в давнїщих виданнях (н. пр. у Кулїша) українських письменників. Квітка писав: счуєсся, зглянесся (Маруся), Гребінка: здаєтця, Кулїш: ж Жидом і т. д.

роззївом, гл. § 48. Туди ж належить назвучне „ві“ у словах:

ві*втар* (рос. алтарь), **Ві***рменин* (рос. Армянинъ).

А через те, що в таких випадках (*ві***тця**, *ві***рла**, *ві***вця**, *ві***льха**, *ві***кно**) після **ві-** йдуть усе **дві** шелестівки, то на подобу цих слів назвучне **ві-** дістало ся до слів:

ві*льгота* (рос. льгота), (на, за) **ві***що* (=вішчо).

На подобу ж слова: **ві***чка* (малі, любі очі) прийшло **ві-** й до слова: **ві***чі* (побіч: очі).

XII. НЕНАГОЛОШЕНІ ГОЛОСІВКИ.

Велике значіння **наголосу** в мові. Не тільки для поодиноких слів наголос важний (пор. *мукá—мýка*), але й межи звуками спричиняє він зміни.

І то все так було, від коли живе мова. Колись ті зміни були куди більші, і вченим тепер нераз добре таки треба собі наморочити голову, щоб порозчовпувати ті зміни, які приніс зі собою наголос.

І тепер наголос у нашій мові приносить зі собою деякі зміни, хоч ті зміни не дуже то великі. Ті зміни доторкають передусїм **вимови** голосівок: що наголошені голосівки звучать **повнїще**, нїж ненаголошені, хоч до такої ріжниції, як ось у российській мові, в нас нїколи не доходить.

62. Ріжниця ця доторкає звуків **о**, **е**, **є**.

Легко замітити, що в словах:

е—и
о—у
є—ї

менé, *менї*

ненаголошені „е“ трохи инакше вимовляють ся, нїж наголошене „é“ в першому слові. Вони наближають ся в вимові до „и“.

Таксамо у словах:

морóка, *до дóму*

ненаголошені „о“ инакше звучать, нїж наголошені, вони наближають ся до „у“.

І ненаголошене „є“ наближаєть ся в вимові до „ї“, як це пізнати зі слів:

мáєш, *купаєть ся*, *граєть ся* (чути немов: маїш, купаїцця, граїцця).

Розумієть ся, що і в школї, і так балакаючи, головно ж пишучи, треба дуже додивляти ся, щоб не мішати тих звуків зі собою, себто, щоб не балакати (й не писати) „и“ замісць—е, „у“ замісць—о, „ї“ замісць—є, бо ж як раз це зробить ся, то вже потім того легко попасти в помилку та ставити одно замісць другого (адже ж кажуть подекуди: *вешнї*, *чиришнї*, *онук*, *одова*, *оюн*...)

Але ж у словах:

парубок, *мачуха*, *яблуко*, *яблуня*, *дарувати*, *купувати*, *малювати*...

треба балакати й писати „у“—не „о“, хоч у них було колись „о“ (пор.: робота, яблїнка—із: яблонка, дарóваний) —та передусїм задля браку наголосу перейшло на „у“.

Зрештою, де являєть ся е, де и, де о, де у, де є, а де ї—про це добре поучує відміна. При кінцї другої частини зібрано ще раз коротко, де являють ся цї звуки в відмінї (чи н. пр. люде—людей, чи люди—людий і т. д.), і туди відсилаємо цїкавих читачів.

63. Відпад ненаголошених голосівок

Та крім того ненаголошена голосівка тратить свою силу (є такі мови, в яких ненаголошені голосівки просто проковтують, н. пр. нїмецька) так, що з часом може цїлком відпасти. У нашій мові прикладів на це тепер мало (колись було дуже багато), але все таки вони є. Відпад ненаголошених голосівок зустрічаєть ся на початку слів (у назвуку), головно відпадає „і“ та „й“, н. пр.:

1) у назвуку

мати—пор. ймати (вхопити), рос. имѣть
голка—пор. ігольник, гуцульськ.: иглиця
грати, *грач*, *грецъ*, *грище*, — пор. играшка, ігрище
мення, *менини*,—пор. імня, побіч: ймення, іменини,
му — із: іму (пор. він йому віри *не йме*)
наче — пор. иначе (инакше)
ще — пор. староукр. єще [1])...

---

[1]) Таку форму вичитаєте в деяких галицьких письменників (Лепкий).

пор. Нї, не вбили, а пустили Москалям на грище (Шевч.—Великий Льох), то знов: На ігрищах нїхто, як я перед вела (Стороженко).

Ще частїще відпадають ненаголошені голосівки в **визвуку** (на кінцї слів); адже ж

2) у визвуку

кажемо	*меньше*	і	*меньш*	— відпадає —	е
„	*більше*	„	*більш*	„	„
„	*гірше*	„	*гірш*	„	„
„	*беріте*	„	*беріть* [1])	„	„
„	*за місце*	„	*замісць*	„	„
„	*хочеш*	„	*хоч* (із: *хочиш*)	„	„
„	*наподалеки*	і	*наподалїк*	„	и
„	*доки*	„	*док*	„	„
„	*межи*	„	*між*	„	„

кажемо: *посиди* і *посидь*—далї: *вір, кинь, муч, бав...*
„ *робити* і *робить*—далї: *носить, знать, кохать...*
„ *на вічі* і *нáвіч* — відпадає — і
„ *долові* „ *долів* [2]) „ „
„ *знову* і *знов* — відпадає — у
„ *до обіду* „ *до обід* — відпадає — у
„ *до сходу* „ *до схід* — „ „
„ *без мала* і *безмаль* „ а
„ *ламає, завиває, підіймає, буває* і *лама, завива, підійма, бува...* відпадає — є
„ *немає* і *нема* „ „
„ *я мию ся, любимо ся...* і *миюсь, любимось...* — відпадає—я...

64. Із цими словами лучать ся такі, що, що правда, мають у визвуку **наголошену голосівку**, але ж у вимові вони дочіплюють ся до других слів так, що в реченню цїле **слово** являсть ся звичайно **ненаголошеним**.

---

[1]) Після **и** та е вони лишають по собі слїд у змягченнї попередньої шелестівки, якщо вона мнягчить ся, пор. учіть (учіте), посидь (посиди), ходить (ходити)...

[2]) таксамо нарічеве, західноукр.: домів (домові)=до дому.

Через те її визвучна голосівка може відпадати в таких словах:

лишé — *лиш*
лише нé — *лишень*
же — *ж* (*теж*, *тож*)
би — *б*
щобú — *щоб*
доколú — *доків*
чомý — *чом*
відтілú — *відтіль*
відсілú — *відсіль*...

ЗАВВАГА ЩОДО СКОРОЧУВАНЬ.

Скорочувати „ти“ на „ть“ у формах дієслова н. пр.: *казати—казать*, *говорити* — *говорить*... зовсім непотрібно (хиба що в віршах), отже: **65.** **1) ти—ть**

знати, *читати*, *кинути*, *любити*, *дарувати*, а не: знать, читать, кинуть, любить, дарувать...

Та ще можна скоротити, як хотіло ся б оминути розз'їв (зустріч голосівок), себто, коли наступне слово починало ся б голосівкою, н. пр.:

Святого Господа любить і брата милувать (Шевченко).

Щодо скорочування „ся“ на „сь“ при дієсловах, то в українській мові закони цього скорочення цілком инакші, ніж у росийській мові. **2) ся—сь**

Передусім після голосівок можуть уживати ся повні форми і скорочені, н. пр.:

мию **ся** й *миюсь*, *диви* **ся** й *дивись*
молити **ся** й *молитись*, *боїте* **ся** й *боїтесь*...

Пор. Всесильний, я тобі молю ся (Куліш). На чужину прете ся знову (Шевченко). Не хочу я женити ся, не хочу я братись (Шевченко).

Крім того скорочувати „ся“ можна й після двозвуків (ав, ив... ай, ій...), н. пр.:

*Ой, гоп, заход***ивсь**, *зробив хату*, *ожен***ивсь**
(Шевч. Невольник).

*Ой гай зелений похил***ивсь** (Шевч. Як би ви знали).

*А ти, воску, грі***йсь**, *кипи*, *вилив***айсь**
(Ніщинськ. Вечерниці).

Буває це передівсім тоді, коли „ся“ стоїть на кінці речення, або там, де можна відітхнути, спинити ся.

А так скорочення „ся“ залежить загалом від другого слова, що йде після „ся“. Якщо воно починає ся шелестівкою (головно: двома), то лїпше його не скорочувати; як же голосівкою, то тоді можна скоротити, н. пр.:

Минуло **ся**, *не вернеть ся* (Шевч.).
Доборолась **Україна** *до самого краю* (Шевч.).
Ви зробились убогими або
Ви зробили **ся** *вбогими*...

Тільки ж у 3. ос. одн. (він, вона, воно) в теперішности ніколи „ся“ не скорочуєть ся.

То так балакаємо й пишемо:

(він) *береть ся*, а не — берèсь
(курка) *несеть ся*, а не — несесь
(воно) *обійдеть ся*, а не — обійдесь...[1])

3) якийся, котрийся, тепера

Цікаво, що під уплливом закона, що „ся“ скорочуєть ся в „сь“ і після двозвуків, що може бути н. пр.: *крий* **ся** і *крийсь*, *лий* **ся** і *лийсь*... витворив ся закон, що займеники: **котрийсь**, **якийсь**, **чийсь**, якщо після них іде шелестівка, можуть мати форми: **котрийся**, **якийся**, **чийся**, н. пр.:

Якийся *дивний чоловік із його був* (Марко Вовчок)...

Це саме відносить ся й до слів: **тепер**, **хоч**, які можуть мати й форми: **тепера**, **хоча**, н. пр.:

Оставай ся, мамо, в лузї, ми ***тепера*** *вже не друзї*
(Нар. пісня).
Як збренеш, то ***хоча*** *надсядь ся*... (Котляр.).

---

[1]) Такі форми найдете в галицьких, навіть іще й нових, письменників, хоч народ тих форм не знає. Пор. у Франка:

Де той легіт **бересь**, що теплом пронима
(Дивувалась зима).

Або в Шашкевича:

Як гомін по лїсї, звістка **несесь** мила (Бандурист).

Скорочувати у звичайній мові (у прозї) форми дієслів на -„**ати**“, н. пр.:

4) буває— бува, співає— співа і т. д.

ламати — (він) *ламає*, скор. — лама
бувати — „ *буває* „ — бува
знати — „ *знає* „ — зна і т. д.

з о в с ї м н е т р е б а, а треба вживати все повних форм. У віршах можна їх уживати до схочу, пор. у Шевч.:

Реве та стогне Дніпр широкий,
Сердитий вітер з а в и в а,
До долу верби гне високі,
Горами хвилї п і д і й м а. (Причинна)

Одне тільки слово: **немає**—може вживати ся в повній і скороченій формі, пор. у Шевч.:

5) немає— нема

Н е м а на світї України,
Н е м а є другого Дніпра.. (Посланіє)

Щодо иньчих слів, які можуть скорочувати ся: **чом, щоб, відсїль, до обід, навіч, меньш, лиш** і т. д., то й тут треба дивити ся, ч и м починаєть ся наступне слово, і скорочувати тільки тодї, як воно починаєть ся г о л о с і в к о ю (щоб обминути роззїв), або як є найбільш о д н а шелестівка у другому слові, пор.:

6) щоб, чом, б, ж і т. д.

Недалеко відсїля **спасаєть** *ся пустельник* (Сторож.)
Та—не **відсїль і** *не відтіль—купив садочок* (Шевч.)

Би, же—скорочують ся тільки тодї, як попереднє слово кінчить ся г о л о с і в к о ю, н. пр.:

Як **би** *знала... була* **б** *не пустила* (Шевч.)
Як **же** *менї не гуляти* (Нар. пісня).
За що **ж** *ти караєш її молоду* (Шевч.)

Але не тільки на кінцї слів ненаголошені шелестівки тратять свою силу та відпадають, бо ж уже дуже давно це дїяло ся й у с е р е д и н ї с л і в. Ми здавна й д о с ї балакаємо: 66.

Ненаголошені голосівки в серединї слова.

сон, але—сна, сновї, сном...
пес, „ —пса, псові, псом...
мерти, „ —мру, мреш, мре...
відберу, „ —відібрати і т. д.

—усюди з браку наголосу о, е занїміли та потім повідпадали.

Тепер уже дуже тяжко пізнати, чи це „о“ та „е“ від-

пало, чи воно вставлене задля того, щоб оминути зустріч шелестінок; до того треба знати історію мови. Та в практиці воно зовсїм нецїкаво, котре о, е вставлене, а котре відпало, хоч додивляти ся треба, вже й ізза того, що таке о, е на „і“ (ї) не переходить (гл. стор. 45., на долинї під текстом, уст. 2. і 3.)

Але ж тепер уже в серединї слова в народнїх говірках відпали ненаголошені голосівки в таких словах:

хтїти (хотїти), штирі (чотирі),[1] мнї (менї), доста (досита, досить),

і цї форми зустрічають ся в деяких письменників. У письменницькій мові треба одначе балакати й писати:

хотїти, чотирі, менї.

XIII. ГАРМОНІЙНЕ ПРИПОДІБЛЕННЯ ГОЛОСІВОК.

67. Із другого боку наголошені голосівки нераз мають уплив на ненаголошені, що вони зовсїм зміняють ся.

Ось під упливом наголошеного „а“ в деяких словах голосівка „о“ з попереднього складу переходить у „а“. То так балакаємо й пишемо:

багáтий, багáто, багáч, — пор. Бог
гарáзд — пор. рос. гораздо
гарячий — пор. західн. укр. горячий
кажáн — „ кожа
качáн — „ котити
паламáр — „ пономар
халява — пор. гал. холява
хазяїн — пор. рос. хозяинъ...

Це „а“ не має нїчого спільного з московським „аканням“, бо в московській мові кожне ненаголошене „о“ переходить у „а“, а в нас це робить ся під упливом „á“ з наступного складу.

Таке саме гармонїйне приподіблення бачимо в займенникових формах:

її, йогó

---

[1]) Пор. Не хтять купувати (Слов. Грінч.). Іди ти на штирі вітри, а на пятий шум (нар. пісня). Зрештою з браку наголосу в народнїх говірках пропадають нераз цїлі склади, пор. слово: тра, тре (треба), або, як Гуцули кличуть: Івá, Пé, Палá, Михá... себто: Іване, Петре, Палагно, Михайле... (читайте Хоткевича роман: Камяна душа).

де „ї“, „йо“ у першім складі (колись уживали ся й ще тепер уживають ся в західній Україні форми: єї, єго) замісць „є“ появило ся під упливом наголошеного „ї“, „о“ в наступному складі.

XIV. МНЯКЕ „Ц“.

Дуже цікавою й оригінальною прикметою української мови являєть ся мняке „ц“. Воно появляєть ся передусїм у іменників на: **-ць, -ець, -ця, -иця,** н. пр.: 68.

*Гри*ць, *мiся*ць...
*крав*ець, *Україн*ець, *за*єць...
*ві*вця, *пра*ця, *удов*иця, *палян*иця...

Це мняке „ц“ лишаєть ся в усїх цих словах у цїлій відмінї (з виїмкою перед „е“), н. пр.:

*Гри*ця, *Гри*цю, *Гри*цї, *Гри*цїв...
*Україн*ця, *Україн*цї, *Україн*цям...
*ві*вцї, *ві*вцю, *ов*ець, *у ві*вцях...
*вули*цї, *вули*ць, *вули*цями...

І в іменників на -це являєть ся в відмінї (з виїмкою перед „е“) мняке „ц“, н. пр.:

*я*йце—*яй*ця, *яй*цю, *в яй*цї, *я*єць, *яй*цями...

І в иньчих частях мови появляєть ся мняке „ц“, хоч на кінцї, хоч у серединї слова, хоч і на початку, н. пр.:

*ни*ць, *горіли*ць, *навпрост*ець, *навправ*цї...
*крав*цю*вати*, *прав*цю*вати*, *туп*цю*вати*...
*пра*ць*овитий*, цяцянк*а*...
цї*лий*, цї*лувати*, цї*ль*, цї*на*, цю*рком*...

Про мняке „ц“ перед „к“, гл. § 38.

Мнякого „ц“ не має нїодин славянський нарід, і рідко котрий може вимовити його як слїд. [1])

XV. ЧУЖІ ЗВУКИ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ.

Нїодин народ не живе сам для себе. Таємними стежками, а то й відомими дорогами культурні придбання одного народу переходять до другого. Разом із придбаннями приходять і слова. 69.

[1]) Тим то і сміють ся наші люди з Москалїв, які нїяк не вимовлять слова: паляниця.

Тільки ж у словах, які приходять із чужих мов, часто зміняє народ деякі звуки, відповідно до того, як вухо його схопить чужий звук. Бо ж відомо, що не всї народи мають такі самі звуки, не всї однаково їх вимовляють, не в усїх однаково працюють прилади мовні і т. д. То ж як прийдеть ся переказати чужий звук, то народ передає його своїм, але таким, що найбільше підходить до чужого. І коли прийдеть ся його написати, то вже списує його по свойому.

Так воно склало ся і в українській мові. У нас виробили ся окремі закони, як приблизно віддавати чужі звуки в мові й на письмі.

Тільки мова має свою історію, й не все на протягу історії мови були такі самі закони. Те, що обовязувало колись, не має значіння тепер, і навпаки.

Через те, якщо чуже слово в якомусь видї перейшло давно до нашої мови, на основі старих законів, то ми мусимо це слово приймати в такій одежі, в якій його передала нам у спадщинї історія мови. Прикладати до нього нові закони не слїд. Це доторкає головно тих слів, що прийшли до нас давненько з грецької та еврейської мови з церковними книжками. Цї слова вже так вимовляємо й пишемо, як колись ми їх схопили (*Христос*, *Вифлеєм*, *католик*).

Тепер витворили ся нові закони, котрі нас обовязують у словах, які нам приносять новочасні культурні потреби (письменство, школа, торговля, державні установи і т.д.).

Нам треба держати ся нових законів, але давнїх теж із ока спускати не годить ся.

Закони, як схоплювати чужі звуки в нашій мові, доторкають голосівок і шелестівок. Ми спинимо ся на найважнїщих.

А. ГОЛОСІВКИ.

70. Із чужих голосівок найбільше змін бачимо в „і“. Воно загалом після зубних шелестівок: т, д, с, з, ц, ш, ж, та після р перейшло в „и“, н. пр.:

1) Чуже „і“

а) після зубних і „р“

тиран, *дискутувати*, *система*, *президент*, *цирограф*, *машина*, *жирафа*, *ритуал*...

Цей закон обіймає здебільшого й назви країв, рік, гір і т. д., хоч це теж залежить од цього, коли це імня прийшло до української мови (гл. § 72.), н. пр.:

Сибір, *Сицилїя*, *Рим*, але *Тіфлїс*...

б) після иньчих шелест.

Після всіх иньчих шелестівок чуже „і" зберегло ся, та ще після л, н мнягчить обі ці шелестівки (після них пишеть ся „ї"), н. пр.:

пістолєт, *бібула*, *міміка*, *провізор*, *москвофіл*, *гістерик*, *хірург*, *кірат*...—а далї:

в) після л, н

—*полїтика*, *лїберал*, *лїдер*...
нїрвана, *технїк*, *арнїка*...

ЗАВВАГА. Тільки в таких словах, як:

публика, *публичний* (отже: *республика*), *католик*, *католицький*, *евангелист*, *акафист*, *митрополит*,

а далї:

архиєрей, *архистратиг* (отже й: *архикнязь*, *архитект*),

і в иньчих церковних словах, які прийшли до нас враз із церковними книжками й вимовляють ся згідно з законами вимови церковних слів по українськи (про се гл. § 73.), бачимо виїмки від цього закону.

г) чуже „іа"

Чуже „іа", де б воно не стояло, чи в середині слова, чи на кінці, перейшло в українській мові всюди на „ія" (пор. *Марія*), при чому після л, н мнягчать ся шелестівки (-лїя, -нїя), н. пр.:

Азія, *Австрія*, *діякон*, *соціялїст*,
патріярх, *провіянт*, *матеріяльний*...
Англїя, *опінїя*...

ЗАВВАГА. Тільки ж у прикметниках, утворених із іменників, що мають на кінці слова „-ія", горішнїй закон не підходить після зубних і „р", бо там чуєть ся „и". То так кажемо:

апатія,	але—	*апатичний*	*протекція*,	але—	*протекцийний*
мельодія	„	*мельодийний*	*окупація*	„	*окупацийний*
Росія	„	*російський*	*полїція*	„	*полїцийний*
провізія	„	*провізийний*	*Австрія*	„	*австрийський*

Так треба б і всюди писати. А то на подобу іменників на „-ія", а ще більше під упливом російського право-

пису, майже всї в нас пишуть і в прикметниках „і“, отже:

коли *Росія*, то й *російський*
„ *полїція* „ „ *полїційний*
„ *мельодія* „ „ *мельодійний*...

У прикметниках виразно чуєть ся „и“, то й треба „и“ писати; коли ж для послїдовности пишуть „і“ [1]), то все таки треба вимовляти „и“, отже:

хоч пишуть *російський*, треба вимовляти: *росийський*
„ „ *полїційний* „ „ *полїцийний*
„ „ *мельодійний* „ „ *мельодийний*...

Шелестівки перед „і“ в -„ія“ все треба вимовляти твердо, отже:

органїзація, не—орґанїзація
соціялїст „ соцїялїст
дискусія „ дискусїя...,

а то вимова з мнякою шелестівкою перед ц, с—поґана (проста, вульґарна).

д) чуже „іе“

Те саме відносить ся до чужого „іе“, яке в українській мові переходить усюди на „іє“ (після л, н на—їє). Отже треба писати:

дієта, дієцезія, авдієнція, карієра, ателїє, мілїє...

е) чуже „іо“, „іу“

За те чуже „іо“, „іу“ так і лишаєть ся в українському правописї завсїди „іо“, „іу“ (після л, н—їо, їу) н. пр.:

патріот, соціольоґ, мілїон...
тіун, тріумф, діурнїст...,

хоч у вимові чуєть ся часто мняке „о“ та мняке „у“ (патрійот, соційольоґ, мілїйон, тріюмф).

є) церковно-славянське -іє

Церковно-славянське -„іє“ в словах, що ще задержали церковно-славянську одежу, вимовляєть ся й пишеть ся -„іє“ (при чому „і“ не мнягчить нїколи попередньої шелестівки), отже:

милосердіє, спасеніє, евангеліє, копіє...

Церковно-слав. -„ій“ теж лишаєть ся -„ій“ в українській

---

[1]) Послїдовности в правописах (і в мові!) не треба все й усюди допукувати ся. Пишуть же по російськи: матерія—але: матеріалЪ!

мові і теж попередньої шелестівки не мнягчить (крім л, н), н. пр.: **ж) церковно-славянське -ій**

Овідій, *Теодозій*, *Пропорцій*, *Порфирій*, але *Антоній*, *Лелій* і т. д.

Чужі сполуки голосівок: аі, еі, уі, наскільки вони не визначають двозвуків (отже: ай, ей, уй), вимовляють ся й пишуть ся на основі законів української мови так, що кожне „і" після голосівки мнягчить ся, отже: аї, еї, уї, н. пр.: **з) чужі: аі, еі, уі**

Каїн, *Енеїда*, *руїна*...

Хоч у західноєвропейських мовах рідко де стрічаєть ся таке відчинене „е", як у нас, то все таки воно в нас усюди переповідаєть ся й переписуєть ся нашим „е", н. пр.: **2) Чуже „е"**

чек, *ґеній*, *дефрандант*...

Посередні чужі звуки „ö", „ü" в нас у назвах (осіб, городів, гір і т. д.) передають ся найблизчими до них, і то **3) Чужі „ö", „ü"**

нім. звук:	ö	буквою:	е, або и	
„ „	ü	„	і (твердим)	
франц. „	u	„	і	„ н. пр.:

Köln — *Кельн*	Nürnberg — *Нірнберґ*
Grönland — *Ґренляндія*	München — *Мінхен*
Röschwoog — *Ришвоґ*	Hugo — *Ґіґо*...

ЗАВВАГА. Ідучи навмання за російським правописом у нас часто на тих місцях пишуть „ю", не додумуючись, що тим способом грішить ся проти укр. звучні. Бо н. пр. „*Мюлер*" по укр. треба читати: *Мйулер*—по рос.: Мьулер (приблизно, як німецьке „ü"), „*Гюґо*"—по укр.: *Ґйуґо*, по рос.: Ґьуґо. Що підходить до законів російської мови, те не все можна живцем брати до нашої. Як дивно виглядає, коли Укр. вимовляє, з рос. правопису беручи: Нюрнберґ (Nürnberg — треба: *Нірнберґ*), зюдбан (Südbahn, треба: *зідбан*), та ще й мнягчить „н" та „з"!

Чужі двозвуки треба передавати в нашій мові так, як вони чують ся, а на письмі такими знака-

4) Чужі двозвуки ми, які наш правопис має задля двозвуків, отже знаками: **ай**, **ой**, **ав**, **ов**..., н. пр.:

Heine — *Ґ***айне**	Neudorf—*Н***ой***дорф*
Rhein — **Райн**	Hauptmann—*Ґ***ав***птман*
Mainz — **Майн***ц*	Hauff—*Г***ав***ф*...

а далї: **ав***томобіль*, **ав***кціон*, *брав***нїн***ґ*, *кль***ов***н*, *дредн***ов***т* [1])...

ШЕЛЕСТІВКИ.

Українська мова здавна не знала звука „ґ"; але що **1) Чуже „ґ"** він приходив до нас із чужими словами, то треба було собі з ним якось давати раду.

У найдавнїщих часах ми находимо в наших книжках на місцї чужого (грецького та еврейського) „ґ"—букву „г", яку ми не тільки читаємо за „г", але й уже цї слова, що до нас прийшли, навчили ся вимовляти з „г", н. пр.:

Г*алилея*, **Г***олгофта*, *ян***г***ол*, *архистрати***г** і т. д.

Але ж десь у XVI. в. почало до нас знов переходити чуже „ґ", тепер уже із живих мов (головно із нїмецької, польської, але передівсїм із л а т и н с ь к о ї, яка в нас була викладовою в вищих школах). Через те витворила ся потреба створити для нього осібний знак (писали зразу „кг" [2]), а далї вже в XVII. в. появляєть ся знак „ґ")—„ґ".

Тільки ж на російській Україні під упливом московської мови в школї та пресї—а відомо, що московська мова не знає звука „г", а тільки „ґ", лиш що задля нього має знак „г"—всї чужі слова почали вимовляти й писати з „г": **г***еометрія*, **г***ео***г***рафія*, **г***імназія*, *пропа***г***анда* [3]) і т. д.

---

[1]) В рос. правописї в тім напрямі неконсеквенція. Пишеть ся: **автомобіль—але: аукціон, автор—але: гауптвахта,** і такі написання на московський штиб (зовсїм непотрібно) найдете і в нас. Таксамо переписуеть ся нїм. „ei" по рос. „ей" так, що Г а й н е виходить у Москалїв: Ґ е й н е, В о л ь к е н ш т а й н—В о л ь к е н ш т е й н-о м і т. д. У слїд за Москалями зовсїм непотрібно перебирають цю невмілу вимову її Українцї!

[2])Так писав іще Кулїш н. пр. у перекл. Шекспіра (Якго, Родрикго і т.д.)

[3]) Задля браку „ґ" в рос. мові дуже чудернацькими виходять чужі імена по російськи. Росіяни кажуть: Ґейне, Ґеґель... З другого ж боку російські Українцї, читаючи кожне російське „г" по свойому, перекручують чужі названня, кажуть по свойому: *Гйоте* (Ґ *ете*), *Гегель* (*Ґеґель*), *Германїя* і т. д.

Це велика хиба. Всї нові чужі слова, що їх зараз приносить до нас західноєвропейська культура, і що в них чуєть ся „ґ“, треба вимовляти й писати з „ґ“, отже:

ґімназія, *пропаґанда*, *параґраф*, *аґітація*, *ґеометрія*, а далї імена осіб:

Ґете, *Ґеґель*, *Ґорький*, *Ґрабовскі* і т. д.

Це тим більш треба робити, що тепер звук „ґ“ для нас уже нечужий, і його чути і в наших словах, таких, як:

ґудзик, *ґанок*, *ґелґати*, *ґерлиґа*, *ґринджоли*, *ґедзь* і т. д.

І чужий (ще й досї) та тяжкий до вимови звук „ф“ Українцї передавали (й ще досї передають) близькими звуками, н. пр.:

2) Чуже „ф“

губним „п“, н. пр.:

Пилип, *картопля*, *трапити*, *Панас*...

заднепіднебінним „х“, н. пр.:

Халимон, *хурман*, *хуга*, *Хивря*... а то й

подвійними звуками „кв“, „хв“, н. пр.:

кв*асоля*, **хв***артух*, **хв***ершал* і т. д.

Ще й досї Українець передає чужі слова, де чуєть ся: „ф“, двома звуками: хв (**хв***орма*, *ох***в***ицер*, *ох***в***іціяльно*, **хв***абрика*...).

Але такої вимови й такого писання чужих слів, де чуєть ся „ф“, лїтературна мова не допускає, бо таким чином чужі слова прибирають дуже перекручений вид і роблять ся неповажними, вульґарними.

В усїх словах, які приходять тепер до нас із чужих мов, і в яких чуєть ся „ф“, треба так і задержувати „ф“ у нашій мові, отже:

ф*ілїстер*, **ф***ільософ* [1], **ф***орма*, **ф***раза*, **ф***ільм*...

Придихове „фт“ (рос. „ѳ“) у нас передаєть ся, як у иньчих західноєвропейських мовах, тільки звуком „т“ (не „ф“, як у рос. мові), отже:

3) Чуже „ѳ“

Атени (не—Афіни), *міт* (не—міф), *катедра* (не—кафедра), *католик*, *аритметика*, **театр**, **Тракія**...

---

[1]) у Котляревського названий із насмішкою: хвилософом.

Заводити „ѳ“ із російської азбуки зовсім непотрібно.

Розуміеть ся, що в таких словах, у яких уже давно „ѳ“ перейшло на „ф“, а вже з „ф“ наша мова перероблювала „хв“ або „в“ (головно в іменах осіб), то треба ті звуки лишити, отже:

Хома, **Хв***едір*, **Хв***едос*, **В***екла*...

Не всї мови мають однакове „л“. У одних воно грубше, у других тоньче. В самій нашій мові в ріжних говірках ріжне „л“ (пор. полтавське та буковинське середне „л“, близьке до „ль“).

4) Чуже „л“

Тільки ж те „л“, яке ми перебираємо тепер із чужих мов, більше зближаеть ся до мнякого „л“ (ль), ніж до твердого (л). Через те в усїх чужих словах, де являеть ся „л“, ми повинні зазначувати всюди мнякість „л“, повинні говорити й писати:

ля*віна*, **Лі***верпу***ль**, *Фі***ля***де***ль***фія*, *те***ле***фон*, *те***ле***ґраф*, *а***ле***ґорія*, *фі***ль***ософія*, *фі***ль***о***ль***оґія*, **Лю***стдорф*... [1])

Розуміеть ся, що в тих чужих словах, які стоять під упливом церкви, треба задержувати чуже „л“ у такій формі, в якій вони до нас дістали ся через церкву, отже:

*фе***лон**, **ла***тина*, *Теофі***л**—отже й *москвофі***л**...

Чужі подвійні шелестівки, які в чужій мові мають своє виправдання (попередня голосівка вимовляеть ся коротко), в українській мові вимовляють ся (й пишуть ся) всюди з одною шелестівкою, н. пр.:

5) Чужі подвійні шелестівки

місія (рос. миссія), *проґрес* (рос. прогрессъ), *телеґрама*, *програма*, *адреса*, *територія*, *коректа*, *сума*, *ілюстрація*, *ілюмінація*..., отже й:

Шілер, *Мілер*, *Цімерман* і т. д.

72\. Чужі назви осіб, країв, міст, гір і т. д. (імена власні) треба вимовляти і приблизно писати так, як вони тепер звучать у тій мові, звідкіля їх узято, отже:

Чужі імена власні

Пушкін, *Турґенев*, *Ґусьев*, *Серґеев* (ще правильніще було б: *Турґенеф*, *Ґусьеф*, *Серґееф*)...

---

[1]) Йдучи за російською мовою, де панує в тому напрямі велика непослїдовність (пор.: телефон, але:

Гете, *Ляйпціґ*, *Дрезден*, *Гале...*
Шекспір, *Спенсер*, *Уешінґтн...*
Доде, *Гіґо*, *Расен*, *Марсей...*
Стокгольм, *Мальме... Мілано...*
Міцкевіч, *Словацкі*, *Залєскі* і т. д.

Ніяких иньчих правил тут немає.

Звичайно, що ті назви, які давно прийшли до нашого письменства, лишають ся такими, якими вони живуть у народї, н. пр.:

Рим (не—Рома), *Царгород*, *Париж*, *Відень*, *Краків*, *Петербург* (не—Петроград), *Нева*, *Орел*, *Тріест*, *Єрусалим*, *Коринт*, *Букарешт*, *Білгород* (не—Беоґрад) і т. д.

XVI. ЯК ЧИТАТИ ЦЕРКОВНІ КНИГИ.

Кожний славянський народ, який у своїй церкві ко- **73.**
ристуеть ся церковно-славянською мовою, читає церковні книги відповідно до законів своєї мови, себто: Росіянин—із російська, Серб—із сербська, Болгарин—із болгарська.

І в нас, на Україні, до кінця XVIII. ст. читали церковні книги з українська, себто, вимовляли церковно-славянські букви так, як вони вимовляли ся в українських книжках (гл. низче).

Ще й досї читають так молитви й загалом усї церковні книги в тих частинах Рідного Краю, де не було московського панування, себто, в Галичинї, на Буковинї та в північній Угорщинї. Так вимовляють церковні слова ще й досї наші старі, неграмотні бабусї та дїдусї, молячись.

Для нас дуже важно, щоб у церкві на Україні, доки туди не доберуть ся народня мова,—а дібрати ся вона колись мусить—назад повернули до давньої вимови, щоб церковні слова вимовляти з українська, а не з мос-

---

філолоґ, Філадельфія), рос. Українцї заводять непотрібно російський спосіб передавати чуже „л“ у нашу мову, пишуть: *телефон*, *філолог*, і т. д.

ковська, щоб уже діти змалку привикали до цієї вимови, й щоб ця вимова цілком витиснула з нашої церкви московщину [1]).

Через те й ми подаємо на цьому місці закони, як читати й вимовляти церковні букви на основі законів української мови.

Буква ѣ читаєть ся як ї, і, н пр..
вѣдѣнїемъ, нераздѣлынѣй, пѣснь, грѣхъ, въ человѣцѣхъ
читай: відінієм, нераздільній, пісн, гріх, в человіцїх

Буква є вимовляєть ся твердо. Слова:
днесь, веселїе, воспойте, день, сей, отецъ.
читай: днесь, веселіє, воспоите, день, сеи, отец.
Тільки по голосівках читаєть ся воно як є н. пр.:
имѣнїе, кланяемъ, вопїемъ
читай: імініє, кланяєм, вопієм

Буква и читаєть ся як и, н. пр.:
перси, помилуй, сохранити, колико, помощи,
читай: перси, помилуй, сохранити, колико, помощи
Тільки на початку слів читаєть ся воно як і, н. пр.
источникъ, имя, изцѣли
читай: істочник. імя, ізцїли: а так само у слові, аминь (читай: амінь)
Після і все читаєть ся и як ї, н. пр.:
прочїи, творящїи
читай: прочії, творящії

Буква ы читаєть ся теж як и, н. пр.:
въ вышнихъ, птицы, оковы желѣзными, услыши, пришедый
читай: в вишних, птици, окови желїзними, услиши, пришедий

[1]) Часто в розмові наскакуєш при замітках, чому не читати церковних слів із українська, на такі відповіди: ‚Так це ж не українська

Букву **Ї** у наростків **ій, ія, іє** все треба вимовляти *твердо*, отже: веселі́є, камені́я, Гервасі́й.

Буква **Ъ** не читаєть ся.

Буква **Ѳ** читаєть ся як **фт,** або **т.**

Буква **Ѵ** читаєть ся як **и,** въ кѵмвалѣхъ читай: в кимвалїх

кїй, гїй, хїй... читай як **кий, гий, хий, ший, жий:** нѣкїй, дрꙋгїй, тихїй, юнѣйшїй, Бж҃їй, читай: нікий, другий, тихий, юнійший, божий, таксамо мѵра читай мира.

Само собою, що приіменики „съ“, „отъ“ читають ся з української: „з“, „од“, а крім того зберігають ся ще й иньчі прикмети української мови.

Для зразка, як читати церковні книги, наводимо два виїмки (одну молитву й кілька уступів із евангелія).

1) Православне „Вірую“

по церковному:	треба читати:
а҃. Вѣ́рꙋю во є҆ди́наго Бг҃а Ѻ҆ц҃а̀ Вседержи́телѧ, Творца̀ нб҃ꙋ и҆ землѝ, ви́димымъ же всѣ́мъ и҆ неви́димымъ.	1. Вірую во єдинаго Бога Отца Вседержителя, Творца небу і землї, видимим же всїм і невидимим.
в҃. И҆ во є҆ди́наго Гд҃а І҆и҃са Хр҃та̀ Сн҃а Бж҃їѧ, є҆диноро́днаго, и҆́же ѿ Ѻ҆ц҃а̀ рожде́ннаго пре́жде всѣ́хъ вѣ̑къ: свѣ́та ѿ свѣ́та, Бг҃а и҆́стинна ѿ Бг҃а и҆́стинна, рожде́нна, не сотворе́нна, є҆диносꙋ́щна Ѻ҆ц҃ꙋ̀, и҆́мже всѧ̑ бы́ша.	2. І во єдинаго Господа Ісуса Христа Сина Божія, єдинороднаго, іже од Отца рожденнаго прежде всїх вік: сьвіта од сьвіта, Бога істинна од Бога істинна, рожденна, не сотворенна, єдиносущна Отцу, імже вся биша.

мова—а славянська“, так наче б була тепер одна якась славянська вимова! Такі відповіди фальшиві та вказують тільки на слїди російської школи, де вчили, що всї славянські слова треба читати з московська.

г҃. На́съ ра́ди человѣ́къ, и҆ на́шего ра́ди спасе́нїѧ, сше́дшаго съ нб҃съ, и҆ воплоти́вшагосѧ ѿ дх҃а ст҃а и҆ мр҃і́и дв҃ы, и҆ вочлвѣ́чшасѧ.

д҃. Распѧ́таго же за ны́ при Понті́йстѣмъ Пїла́тѣ, и҆ страда́вша, и҆ погребе́нна.

є҃. И҆ воскре́сшаго въ тре́тїй де́нь по писа́нїємъ.

ѕ҃. И҆ возше́дшаго на нб҃са̀, и҆ сѣдѧ́ща ѡ҆деснꙋ́ю ѻ҆́ц҃а.

з҃. И҆ па́ки грѧдꙋ́щаго со сла́вою, сꙋди́ти живы́мъ и҆ ме́ртвымъ, є҆гѡ́же црт҃вїю не бꙋ́детъ конца̀.

и҃. И҆ въ дх҃а ст҃а́го, гд҃а, животворѧ́щаго, и҆́же ѿ ѻ҆ц҃а̀ и҆сходѧ́щаго, и҆́же со ѻ҆ц҃е́мъ и сн҃омъ спокланѧ́ема и҆ сла́вима, глаго́лавшаго проро́ки.

ѳ҃. Во є҆ди́нꙋ ст҃ꙋ́ю, собо́рнꙋю и҆ а҆пл҃ьскꙋю це́рковь.

і҃. И҆сповѣ́дꙋю є҆ди́но креще́нїе, во ѡ҆ставле́нїе грѣхѡ́въ.

а҃і Ча́ю воскресе́нїѧ ме́ртвыхъ.

в҃і. И҆ жи́зни бꙋ́дꙋщаго вѣ́ка, а҆ми́нь.

3. Нас ради человік, і нашего ради спасенія, зшедшаго з небес, і воплотившаго ся од Духа Свята і Марії Діви, і вочеловічша ся

4. Разпятаго же за ни при Понтийстім Пілаті, і страдавша і погребенна.

5. І воскресшаго в третій день по писанієм.

6. І возшедшаго на небеса і сідяща одесную Отца.

7. І паки грядущаго со славою, судити живим і мертвим, єгоже царствію не будет конца.

8. І в Духа Сьвятаго, Господа, животворящаго, іже од Отца ісходящаго, іже со Отцем і Сином спокланяєма і зславима, глаголавшаго пророки.

9. Во єдину сьвятую, соборную і апостольскую церков.

10. Ісповідую єдино крещеніє, во оставленіє гріхов.

11. Чаю воскресенія мертвих.

12. І жизни будущаго віка, амінь.

Для вправи подаємо ще уступ

2) Із евангелія Луки, II, 25-32.

по церковному:

Бѣ̀ человѣ́къ во і҆ерлимѣ, є҆мꙋ́же и҆́мѧ сѷмео́нъ: и҆ человѣ́къ се́й пра́веденъ и҆ блгоче́стивъ, ча́ѧ ѹ҆тѣ́хи і҆и҃левы: и҆ дх҃ъ бѣ̀ ст҃ъ въ не́мъ.

треба читати:

Бі человік во Єрусалимі, ємуже імя Симеон: і человік сей праведен і благочестив, чая утїхи Ізраілеви: і Дух бі сьвят в нем.

И҆ бѣ̀ є҆мꙋ̀ ѡ҆бѣща́нно Дх҃омъ ст҃ы́мъ, не ви́дѣти сме́рти, пре́жде да́же не ви́дитъ Хрⷭ҇та̀ Гдⷭ҇нѧ.

И҆ прїи́де Дх҃омъ въ це́рковь: и҆ є҆гда̀ введо́ста роди́телѧ ѻ҆трочà І҆и҃са, сотвори́ти и҆̀ма по ѻ҆бы́чаю зако́нномꙋ ѡ҆ не́мъ.

И҆ то́й прїе́мъ є҆го̀ на рꙋ́кꙋ свое́ю, и҆ бл҃гословѝ Бг҃а, и҆ речѐ:

Ны́нѣ ѿпꙋща́еши раба̀ твоего̀, Вл҃ко по глаго́лꙋ твоемꙋ̀, съ ми́ромъ:

Ꙗ҆́кѡ ви́дѣстѣ ѻ҆́чи мои̑ спасе́нїе твоѐ,

Є҆́же є҆сѝ ѹ҆гото́валъ пред̾ лице́мъ всѣ́хъ люде́й:

Свѣ́тъ во ѿкрове́нїе ꙗ҆зы́кѡмъ, и҆ сла́вꙋ люде́й твои́хъ і҆и҃лѧ.

І бі єму обіщанно Духом сьвятим, не видіти смерти, прежде даже не видит Христа Господня.

І прийде Духом в церков: і єгда введоста родителя отроча Ісуса, сотворити іма по обичаю законному о нем.

І той приєм єго на руку своєю, і благослови Бога, і рече:

Нині одпущаєши раба твоєго, Владико, по глаголу твоєму, з миром:

Яко видїстї очі мої спасеніє твоє,

Єже еси уготовал пред лицем всїх людей:

Сьвіт во одкровеніє язиком, і славу людей твоїх Ізраїля.

XVII. ЯК ЧИТАТИ ТВОРИ СТАРОГО ТА СЕРЕДНЬОГО УКРАЇНСЬКОГО ПИСЬМЕНСТВА.

Таким же робом, як церковні книги, треба читати всї **74.**
твори старого українського письменства (Слово о полку Ігоревім, княжі лїтописи, апокрифічні твори і т. д.) і все, що в нас є писаного й друкованого до кінця XVIII. ст.: вірші, драми, проповіди, написи по церквах, усі замітки та підписи під старими образами, історичні документи (козацькі лїтописи, гетьманські універсали, канцелярські записки і т. д.), бо такий був у нас колись правопис.

Ось н. пр. текст із найбільшої української поеми з XI. віку: „Слова о полку Ігоревім“ треба так читати:

Се вѣтри, Стрибожи вноуци, вѣють съ моря стрѣлами на храбрия полкы Игоревы. Земля тоутнеть, рѣки

Се вітри, Стрибожі внуци, віють з моря стрілами на храбрия полки Ігореви. Земля тутнеть, ріки

моутно текуть, пороси поля прикрываютъ, стязи глаголють. Половци идоуть отъ Дона и отъ моря и отъ всѣхъ странъ, роусьскыя полкы остоупиша. Дѣти бѣсови кликомь поля прегородиша, а храбрии Роусичи преградиша чрълеными щыты...	мутно текуть, пороси поля прикривають, стязи глаголють. Половци ідуть од Дона і од моря і од всїх стран; руськия полки оступиша. Дїти бісови кликом поля прегородиша, а храбриї Русичі преградиша черленими щити...

Або кінець відомої пісні Мазепи про становище України в XVIII. в.: „Всї покою щире прагнуть“

написано:	треба читати:
Я самъ бѣдный не здолаю, Хиба тилько заволаю: „Гей, панове єнералы, Чому жъ есте такъ оспали? И вы, панство полковники, Безъ жадноп полѣтики, Озмѣтеся всѣ за руки, Не допустѣть горкой муки Матцѣ своей болшъ терпѣти! Нуте враговъ, нуте быти! Самопалы набувайте, Острыхъ шабель добувайте, А за вѣру хочъ умрѣте, И вольностей боронѣте; Нехай вѣчна будеть слава, Же презъ шабли маемъ права!“	Я сам бідний не здолаю, Хиба тілько заволаю: „Гей, панове єнерали, Чому ж есте так оспали? І ви, панство полковники, Без жадної полїтики, Озміте ся всї за руки, Не допустїть горкой муки Матції своєй болш терпіти! Нуте врагов, нуте бити! Самопали набувайте, Острих шабель добувайте, А за віру хоч умріте, І вольностей бороніте; Нехай вічна будеть слава, Же през шаблї маєм права!“

XVIII. ЯК ЧИТАТИ УКР. КНИЖКИ, НАДРУКОВАНІ ИНЬЧИМИ (ДАВНЇМИ) ПРАВОПИСАМИ.

75. 1. Іще старі наші письменники (як ось Котляревський) уживали здебільшого цього самого правопису, який зустрічаємо в церковних книгах та в творах старого й середнього укр. письменства. Учений Максимович (потрохи Метлинський) приспособив його до нових вимог, позаводив нові значки (ô, ê, û = і), і цей правопис заведено до українських шкіл Галичини та Буковини. Ним друкували ся всї шкільні підручники, і хто з російських Українцїв у тому часї друкував свої твори в австрийській Україні, то вони й виходили там правописом,

Цей правопис звав ся чомусь **етимольоґічним**, а то й просто: **етимольоґія** (як теперішній наш правопис звуть просто: **фонетика**), що нїби то він мав такі букви, що з них пізнати було, звідкіля слово взяло ся (кôнь=кінь, бо—коня, лêд=лїд, бо—леду, гарнû=гарні, бо—гарний і т. д.), значить, щоб видно було, який у слові к о р і н ь (грець. „етимон"=справжнє, знач. слов.). Уживав ся він по австрийських школах до 1893. р.,-доки не заведено цього, що ми його вживаємо; т е п е р н ї х т о з і с в і д о м и х У к р а ї н ц ї в й о г о н е в ж и в а є.

1) Етимольоґія.

Але ж що **ще є книжки**, писані тим правописом, і така книжка може попасти ся декому в руки, то ми для зразка подаємо, як їх читати.

Написано:	**треба читати:**
Те дѣяло ся въ Крутыхъ. Крутû — мѣстечко на Подôлю въ Балтянськôмъ повѣтѣ. Стоить воно на двохъ горахъ и має двѣ церквѣ. Лѣвобôцька и правобôцька Украина, то все одинъ край, однû люде и одна лиха доля; та хто не бувъ по сей бôкъ Днѣпра, жаднои тямы не має про сёгобôцьку Украину; хто не бувъ по той бôкъ, не знає Украины тогобôцькои. Отъ, хочь бы й мѣста. Лѣвобôцькû мѣста для правобôчанъ здають ся селами, не бôльше...	Те дїяло ся в Крутих. Круті — містечко на Подїлю в балтянськім повіті. Стоїть воно на двох горах і має дві церкві. Лївобіцька і правобіцька Україна, то все один край, одні люде і одна лиха доля; та хто не був по сей бік Днїпра, жадної тями не має про сьогобіцьку Україну; хто не був по той бік, не знає України тогобіцької. От, хоч би й міста. Лївобіцькі міста для правобічан здають ся селами, не більше...
„Л ю б о р а д с ь к û"—сêмейна хроніка А. Свидницького. Львôвъ, 1885.	„Л ю б о р а д с ь к і" — сїмейна хронїка А. Свидницького. Львів, 1885.

По цьому правопису писало ся: Свидницькій, другій, глухій, бôльшій, меньчій, дужій...,

хоч треба було вимовляти: Свидницький, другий, глухий, більший, меньчий, дужий...

Таким правописом надрукована між иньчим *„Історія української лїтератури"* проф. Огоновського та перші томи

української „*Історичної бібліотеки*“, н. пр. Костомарова „Богдан Хмельницький“ в українському перекладі; тим же правописом виходила до 90. років XIX ст. українська часопись „З о р я“, і є ще багацько иньчих цінних творів (і гарного письменства, н. пр. Кониського, Левицького), які надруковані т. зв. етимольоґією.

76. 2. Та ще є в нас книжки, понадруковувані на російській Україні до 1905 р. чисто російським правописом, але приспособленим до нашої вимови. Ним писав дехто з наших письменників до Куліша, і ще й тепер користують ся ним для своїх потреб наші селяни, які вчили ся в російській школі. Цей правопис н а к и н у л о нам у 1876 р. московське царське правительство задля того, щоб показати перед світом, що, мовляв, не може бути окремої української мови, а що є тільки одна, московська, з деякими відмінами. По таких книжках усюди задержано „ъ“, пишеть ся „ы“ на означення звука „и“, „йи“— задля „ї“ і т. д. Цей правопис назвали в нас „я р и ж н и м“, або коротко звуть його **ярижкою.**

2.Ярижка.

Ярижкою видані н. пр. великі та гарні літературні збірники: „*Дубове листє*“, „*Вік*“, „*Знад хмар і долин*“, „*На вічну память Котляревському*“, нею надруковані перші випуски київської „*Української бібліотеки*“, слова до пісень Л и с е н к а і т. д.; крім того цим правописом повидавано багацько книжок для народу (петербурзьке товариство ім. Шевченка), тощо. Розумієть ся, що цього правопису, раз через те, що він накинутий нам насильно московським правительством, а далї тому, що він не відповідає духові нашої мови, а найважнїще через те, що він н а м ч у ж и й — тепер н ї х т о з і с в ї д о м и х У к р а ї н ц і в т е ж н е в ж и в а є.

Та що є багацько книжок, писанихярижкою, то подаємо зразок іярижного правопису.

Ось зразок ярижного правопису.

Надруковано:	**треба читати:**
Задзвоныли на службу. Спасеннықы й спасенныци прочаны заворушылысь, повыходылы зъ комирокъ, высы-	Задзвонили на службу. Спасенники й спасенниці прочани заворушились, повиходили з комірок, виси-

палысь на цвынтарь. Цвынтарь ставъ людный. Майбородыха вынесла кошыкъ зъ проскуркамы й сила на сходахъ. Отець Онуфрій незабаромъ надійшовъ у цвынтарь, згадавъ про Галецьку й зайшовъ у Майбородышыну кимнату, щобъ побачыты Галецьку й самому за все роспытаты въ неи. Галецька й одъ себе просыла й благала його заратуваты йии въ биди, знайты для неи службу въ своихъ заможнихъ парафіянъ.

Иванъ Нечуй-Левицькый—„Кыивськи прохачи“, оповидання, Кыивъ, 1903. року.

пались на цвинтар. Цвинтар став людний. Майбородиха винесла кошик з проскурками й сіла на сходах. Отець Онуфрій незабаром надійшов у цвинтар, згадав про Галецьку й зайшов у Майбородишину кімнату, щоб побачити Галецьку й самому за все розпитати в неї. Галецька й од себе просила й благала його заратувати її в біді, знайти для неї службу в своїх заможніх парафіян.

Іван Нечуй-Левіцький—„Київські прохачі“, оповідання, Київ, 1903. року.

А то ще буває, що вярижних виданнях замісць „є“ пишуть „э“ (тэбэ), пишуть „ё“ замісць „йо“ і т. д.

3. А ще попадають ся книжки, писані правописом, який придумав для нашої мови великий наш учений Михайло Драгоманов, то й цей правопис так і зветь ся „драгоманівка“. Це дуже гарний правопис, але ж він у нас не приняв ся, і ним тепер ніхто не пише. Але ж що вийшло майже ціле листування Драгоманова, і в ньому задержаний його правопис, то теж треба нам знати, як читати його. Для прикладу подаємо виписок. 77.

3) Драгоманівка.

ДРАГОМАНІВКА:	ТЕПЕРІШНЯ ПРАВОПИСЬ:
„У нас же ј світа јак на те:	У нас же й світа як на те:
Одна Сібір неісходима!	Одна Сибір неісходима!
А тьурм? а льуду?—що ј лічить:	А тюрм? А люду? Що й лічить:
Од Молдаванина аж до Фінна,	Од Молдаванина аж до Фіна
На всіх јазиках все мовчить:	На всїх язиках все мовчить:
Бо благоденствујє!... У нас	Бо благоденствує!... У нас
Свьатују[1]) біблију читајє	Святую біблїю читає

[1]) Це невірно, повинно бути: «Свјатиј» (пор. § 39., стр. 41.), і Драгоманов так писав пізнїще, пор: обовјазаний (Переписка Драгоман. з Павликом т. VIII, стор. 105).

Свьатиј чернець і научаје, Шчо царь јакијсь-то свині пас Да дружньу жінку взьав до себе, А друга вбив! Тепер на небі!..	Святий чернець і научає, Що цар якийсь-то свині пас Да дружню жінку взяв до себе, А друга вбив! Тепер на небі...
„*Кавказ*"—Поезіјі Т. Гр. Шевченка, заборонені в Росіјі. Женева, 1890.	„*Кавказ*"—Поезії Т. Гр. Шевченка, заборонені в Росії. Женева, 1890.

Як бачимо, Драгоманов викинув: **я, є, ю**, завів на сербський лад латинське „j" (ja, je, jу), а як шелестівки мнягчили ся (гл. § 35., стр. 39), то він усюди ставив „ь", отже:

јайцьа = яйця,
тьурма = тюрма і т. д.[2]).

78. 4. Була ще спроба писати в нас латинськими буквами (сам Драгоманов пробував), але ж таких книжок у нас тепер уже ніде немає.

* * *

Всї иньчі правописні замітки найдете при кінцї другої частини цїеї книжки.

---

*) Загалом це правопис більш фонетичний, нїж тоїі, що ми його тепер уживаємо, але ж він не приняв ся тому, що дуже вже зривав із минулим.

II. Слова.

I. ЯК ТВОРЯТЬ СЯ СЛОВА.

Кожна мова має свої **слова**. Їх витворила собі мова на протягу життя народу і все ще творить по потребі. Крім того слова приходять із иньчих мов, і мова або **живцем** їх **переймає** (чужі слова), або дострою до тих, що вже в неї є, й **переробляє** їх по свойому. 79.

Це все робить ся постійно, в тому напрямі мова ніколи не спочиває. Усе переймає чужі слова й постійно нові собі творить, збагачуючи безнастанно **скарб мови** (лексику). Чим у якій мові більше слів, тим вона вважаєть ся багаччою, культурніщою.

Українська мова словами багата.

Слова творить народ **несвідомо**, але ж таки на основі **якихось законів**, які йому проказує народнє **вухо** й народнє **чуття**.

Народ собі **знає**, що:
*хлоп***ець**— малий, а *хлоп***исько**—це щось здорове, велике.

Він **чує**, що:

*стол***ик** не—*стіл*, а *віз***ок** не—*віз*, що
*дядь***ко**—то чоловік, а *дяд***ина**—жінка, що
дяк має за жінку—*дяч***иху**, *Іван*—*Іван***иху**, що
Іванова донька—*Іван***івна** (бо й попова донька—*поп***івна**),
а син його вже *Іван***енко** (як попів син—*поп***енко**),
а коли син батька не має—то він **без***батьч***енко**.

Народ ніколи не помилить ся, не скаже,
що *біляве* то—*біле*, *чорняве* то—*чорне*;
він знає, що **при*дурк*уватий**—ще не *дурний*,
що **по*довг*уватий**—то не *довгий*,
що **попі*спати***—не те, що *спати*,
що треба казати: „*батько лягли спати*", але ж: „*діти* **по*лягали* *спати***" і т. д.

Народ знає, що як н. пр. брат має дім, то
дім—*брат***ів,**
а як сестра теж має, то він—*сестр***ин**.

Таксамо як щось дуже дрібне, то в народа воно все
буде—*дрібн***еньке,**
як же здорове, велике, то буде—*здоров***енне**, *велич***езне**.

86. **1) Наросток.** А далі народ знає,
що, те, що комусь дається ся, то—да-*р*
„ давати дар „ да-*р*-*ува*-ти
„ той, що дає „ да-в-*ець*
„ те, що дають „ да-*н*-*ня*, да-*ток*
„ те, що підбитий народ платив „ да-*н*-*ина*...

87. А далі що можна:

2) Приставка.
да-ти милостиню, але
від-да-ти дочку заміж, довг,
про-да-ти корову,
з-да-ти з карбованця здачу,
до-да-ти до юшки соли,
на-да-ти лист на почту,
роз-да-ти гроші бідним,
під-да-ти під розвагу думку,
при-да-ти чому значіння...

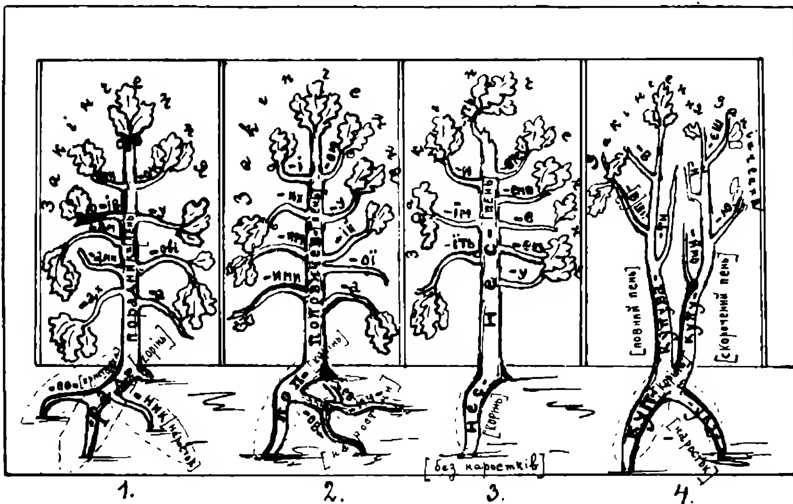
88. **3) Корінь.** То так, як бачимо, додаючи до якоїсь частини слова, яка не зміняєть ся—(н. пр. до -„да"-)—то з заду, то з переду якісь словечка, народ творить усе та все нові слова.

Яке саме словечко додати з переду незмінної частини слова, яке з заду, щоби слово мало таке, а не иньче значіння, народові каже його народнє чуття. Учені люди зібрали це все в систему, поскладали закони, й уже на основі

цих законів самі **свідомо** творять слова, яких потрібно їм. Тільки ж у мові приймають ся лиш такі слова вчених, які вони повитворювали в **дусї** законів народньої мови, всї иньчі пропадають.

То так слова творить сам народ **несвідомо** на основі чуття, і творять їх учені **свідомо** в народньому дусї.

Як власне творять ся слова, то найкраще порівняти з **деревом**.

1. 2. 3. 4.

Кожне дерево виростає з **кореня**. Корінь як до дерева. Буває так, що на ньому нема нї з переду, нї з заду корінчиків, і він сам один виростає зпід землї, щоб стати **пнем** деревини. А то частїще корінь має побічні корінчики—**приростки** з переду, або **наростки** ззаду, і з цього всього разом виростає **пень**.

І кожне слово має свій **корінь**, до якого з переду можуть **приставляти ся** корінчики-словечка—**приставки**— або позад його можуть **наростати** корінчики-словечка,— **наростки**— щоб разом із ними вирости в пень слова.

От на цих образочках найлїпше видно, як слова повстають.

На 3. образочку корінь дерева (слова: *нести*) не має нїяких наростків, нї приставок, то він так і виростає в пень (корінь слова „*нести*“ і пень однакові).

На 1. образочку корінь (*рад-*) має приросток (приставка: *по-*) і наросток (*-ник*), і аж із усїх тих трох частий, виріс пень (*порадник*).

На 2. образочку бачимо в корінї (*поп-*) один побічний корінчик (*-ов-*), до якого приріс іще один (*-ич-*), до цього ще один (*-ев*); із цього всього виростає пень (*поповичев-*).

Буває так, що з одного кореня виростають і два пеньки, один довший, другий коротший (пор. 4 образочок).

4) Пень і закінчення.

Але як на самому пневі в деревини не кінчить ся ріст дерева, то так воно й зі словом. Пень дерева — дістає галузки з боків, а ці галузки у пнї слова—це його **закінчення**. Це все видно на образочках. З готового пня (*порадник*) виходять галузочки; кожна має свій окремий вигляд, окрему довжину (*-а*, *-ові*, *-ом* і т. д.). Це в словах закінчення.

Бо ж то рідко буває, як це на 1. образочку, щоб із пня вже зробило ся готове дерево. Частїще в природї є так, що дерево—це пень із галузками. Так воно буває й зі словами, як це бачимо з 2., 3., і 4. образочком. Пнї: *поповичев-*, *нес-*, *дарува-* (чи *дару-*) не творять іще окремих слів, а треба їм галузок-**закінчень**, щоб вони творили вже слова, н. пр.

нес+**ти**	=(слово)	*нести*	*дарува*+**ти**	=(слово)	дарувати
нес+**ла**	= „	*несла*	*дарува*+**в**	= „	дарував
нес+**ши**	= „	*несши*	*дарува*+**ла**	= „	дарувала
			дарува+**вши**	= „	дарувавши

поповичев+**а**=(слово) *поповичева* (донька)...

І крім того, як уже навіть і є готове слово (*порадник*), то воно в мові вживаєть ся не все в однїй цїй формі, а зміняєть ся, бо ж як його нема,

то кажемо:	нема *порадник*+**а**	=порадника
приглядаємо ся	*порадник*+**ові**	=порадникові
тїшимо ся	*порадник*+**ом**	=порадником
як їх багато, то кажемо:	*порадник*+**и**	=порадники...

Отсї: -а, -ові, -ом, -и—це *галузки*-**закінчення** *дерева-слова*, коли вже з **кореня** (*рад-*), **приставки** (*по-*) й **наростка** (*-ник*) виріс **пень**: *порадник*.

Але ж із коріня *-рад-* ми можемо творити ще й иньчі слова-пні, ріжними иньчими наростками, н. пр.:

рад-а, *рад*-**ний**, *рад*-**и**-**ти**...

А далї з кожного з тих слів повстають нові слова, як додамо приставку, н. пр.:

па-*рад-а*, **від**-*рад-а*, **по**-*рад-а*, **роз**-*рад-а*, з-*рад-а*.

А всї цї готові вже пнї-слова можуть відміняти ся при помочі з а к і н ч е н ь.

З того видно, що змішувати **корінї** з **пнями** не можна, таксамо не можна мішати **наростків** із **закінченнями**.

Правда, буває, що корінь є рівночасно і пнем слова, що воно творить ся просто з коріня без н ї я к о г о н а р о с т к а (пор. 3. образ.). **90.**

До коріня *-нес-*, який є рівночасно пнем, додають ся просто закінчення:

5) Безнаросткові слова.

нес-у, *нес*-**ти**, *нес*-ла і т. д.

Це слова б е з н а р о с т к о в і.

Але так загалом у кожному слові є к о р і н ь і н а р о с т о к.

Буває, що в слові о д и н тільки наросток, н. пр.:

рад-**ник**, *рад*-а, *рад*-**и**-ти
пис-а-ти, *пис*-**ар**, *пис*(ь)-**мо**...

Але ж бувають слова, що складають ся відразу з к і л ь к о х н а р о с т к і в, н. пр.: **91.**

6) Первісні й похідні слова.

пис(ь)-**м-ен-ник**, *пис*(ь)-**м-ен-ство**, *поп*-**ов-ич-ів-на**..

Із цих слів видно, що в них останнї наростки додають ся вже н е д о к о р і н ї в, а д о п н ї в.

І як слова творять ся наростками п р о с т о в і д к о р і н ї в, то вони звуть ся **первісними**, що нїби вони перші витворили ся, а з них уже другі, як бувають *первістки-квітки*, що перші після зими вилазять зі землї, як бувають *первістки-ялівки*—перші телятка і т. д.

Як же слова творять ся з г о т о в и х п н ї в, то вони вже немов від других походять, то так вони і звуть ся **похідні**. Слово: *письмо*—первісне, слово: *письменник*—похідне.

Розуміє ть ся, що, творячи нові слова, народ у с е додер- **92.**

жує́ть ся **звукових законів** своєї мови, не обходить нї закона мнягчення, нї ікання, нї иньчих, н. пр.:

дяк, але—*дяч-иха*, *дяч-иш-ин*(син)
поп-ова (долина), але—поп-*ів* (сад)
поп-ов-ич-*ева* (жінка), але—*поп-ов-ич*-*ів-на* і т. д.

93. **Перезвук словотворний.** Часто буває так, що корінна голосівка при творенні слів **перезвучуєть ся**, себ-то переходить на иньчу, н. пр.:

меткий — але: *моторний*, *моток*...
плету — „ *плоти*, *заплїтаю*...,
гребу — „ *гроби*, *граблї*, *загрібати*...
свитати — „ *світити*...
схопив — „ *хапав*... і т. д.

Уся ця наука, яка обіймає закони творення слів, називасть ся **словотвором**, з грецька **етимольоґією**.

II. ЗНАЧІННЯ НАРОСТКІВ.

94. Кожний **наросток** щонебудь визначає. Він надає **значіння** слову. Легко пізнати з таких прикладів, як:

камінь, *камін*ець, *камін*чик, *камін*чичок, *камін*юка, *камін*ище...,

а далї:

*біл*ий, *біл*енький, *біл*есенький, *біл*явий...,

що **наростки** надають **якийсь відтїнок** слову.

А з прикладів:

біл-ий, *біл*(ь)-мо, *біл*-ка, *біл*-юх, *біл*(л)-я...,

видно, що **зі зміною наростка зміняєть ся значіння слова**.

А що новими наростками можна творити все нові та нові слова, в тому впевнює нас хоч би наша письменницька мова, яку письменники збагачують безнастанно новими словами при помочі відомих уже наростків.

Узяти б тільки чуже слово: *культура*. Із нього при помочі відомих уже наростків утворено слова:

культур-ний, *культур*-н-ик,
культур-н-иц-тво, *культур*-н-ість і т д.

Наростків у вкраїнській мові багато. Правда, що вони тепер так позливали ся з корінями, що нераз важко відрізнити, де корінь (чи пень) у ньому, а де наросток, де корінь кінчить ся, а де починаєть ся наросток. Але ж усе таки здебільшого розібрати ся можна.

Майже кожна часть мови має свої наростки. Є іменникові наростки, прикметникові, дієслівні, прислівникові.

Про значіння найважніщих наростків побалакаємо при обговоренню відповідних частий мови.

III. ЗНАЧІННЯ ПРИСТАВОК.

Подібне значіння мають і **приставки**. Із таких прикладів, як ось: **95.**

чинити (збіжжя),
по-*чинити* (чоботи),
роз-*чинити* (хліб),
за-,від-*чинити* (двері),
під-*чинити ся* (комусь)...

видно, що як до якого слова додати приставку, то вона цілком змінить його значіння.

Із другого боку ріжні самі по собі слова, як до них додати ту саму приставку, значіннями підійдуть до себе. От як до слів: **96.**

мкнути (бігти скоро), *чинити* (робити),
перти (наперед), *крити* (хату),

додати ту саму приставку, н. пр.: **за-**, **від-**, **при-**, то всї вони мати муть подібне значіння. Тому ми кажемо:

Сприставковані слова.

за*мкнути*, **за***чинити*, **за***перти*, **за***крити* (двері, вікно)
від(і)*мкнути*, **від***чинити*, „ „
від*перти*, **від**(і)*крити* „ „
при*мкнути*, **при***чинити* „ „
при*перти*, **при***крити* „ „

Ці всї слова, до яких із переду приставлені приставки (по-, роз-, за-, від-, при-), звуть ся **сприставковані**.

97. Приставки додають ся до іменників, прикметників, дієслів та прислівників, н. пр.:

об(о)-*вязок* (ім.), об(о)-*вязковий* (прикм.),
об(о)-*вязково* (присл.), об-*вязати* (дієсл.).

Прист. до іменників і прикметн.

Тільки ж є такі приставки, що додають ся тільки до іменників, прикметників та прислівників (що з прикметників повитворювались).

Ось вони:

без-(чогось нема), н. пр.: **без***ладдя*, **без***зубий*, **без***маль*...

між-, **межи**-, н. пр.: **межи***гірря*, **між***народнїй*....

най- (прикмета в найвищому ступні), н. пр.: **най***кращий*, **най***гірший*...

пра-(давні часи), н. пр.: **пра***щур*, **пра***дїд*, **пра***внук*...

пре-(дуже...), н. пр.: **пре***пишний*, **пре***глупо*...

серед-, н. пр.: **серед**(о)*пістя*...

на- (щось незначне, недобре), н. пр.: **на***мороки*, **на***рубок*, **на***сербиця*...

І коли для всїх частий мови приставки мають значіння, то найбільше їх значіння для дієслів; тому докладнїще про них балакати мемо при дієсловах.

98. Приставки тим ріжнять ся від наростків, що цї останні самі про себе зовсїм нїчого не значать, а тільки придають значіння слову. Бо що ж самі про себе значать, н. пр.: **мо**-, **ка**-, **юх**-, **я**- (додані до коріня: *біл*-)? Вони ж самостійно не вживають ся. Через те й ми кажемо, що цї всї слова (*більмо, білка, білюх, білля*) слова **прості**, **незложені**.

За те приставки **по**-, **за**-, **від**-, **при**- і т. д.—слова самі для себе самостійні (пор. **по**—*хатї*, **за**—*городом*, **від**—*роду*, **при**—*стїнї*)...

99. Ними бувають, як бачимо, здебільшого приіменики, і яке значіння в приіменику, коли його поставити перед словом, таке здебільшого буває і в слові, зложеному з приіменником, що є приставкою, пор.:

в лїс—**в***війти*, **в***летїти* (до середини)...
на горі—**на***персток*, **на***кидка*, **на***сїсти* (з верха на чомусь)...
від хати—**віді***йти*, **віді***хати*, **від***далити ся*...
межи горами—**межи***гірря*, **між***народнїй*...

Правда—є приставки, що не є приіменниками. Ось вони:

Приставки не—приіменики.

ви-, н. пр.: **ви***хід*, **ви***брати*, **ви***нести* (зі середини на верх)...
най- „ **най**дешевший, **най**більший (гл. вище)...
пере- „ **пере***бігти*, **пере***мога*, **пере***перти*...
пра- „ **пра***дід*, **пра***ліс*, **пра***внук* (гл. вище)...
пре- „ **пре***гарний*, **пре***поганий* (дуже гарний, дуже поганий)...
роз- „ **роз***дерти*, **роз***ібрати*, **роз***бити* (щось знищити).

Тільки ж, чи приставкою являєть ся приіменик, чи ці словечка, що ми їх вичислили, в мові все відчуваєть ся, що сприставковані слова **зложені**.

IV. ЗЛОЖЕНІ ПРИСТАВКИ.

Дуже цікавою й оригінальною прикметою української мови є зложені приставки. Як призадумати ся над такими словами, як: **100.**

по-по-*їсти*, **по-по-***спати*...

то в них чуєть ся, що вони що иньше означають, ніж **по***їсти*, **по***спати*, що в них містить ся щось більше, а саме: добре наїсти ся, довго поспати.

Таксамо як скажемо:

по-над-*кушувати*,
по-на-ви-*гадувати*, а то й
по-по-на-ви-*гадувати*...,

то так чуєть ся, що надкушено багацько їстивних річий, чуєть ся багато вигадок.

Тесаме відносить ся до таких слів, як:

по-пере-*вертати*,
по-пере-*бивати*,
по-роз-по-*зичати*...

перевернути геть усе до чиста, перебити всїх до чиста, визичити все, що є.

Як із усїх прикладів видно, цю велику скількість подає приставка **по-**, пододавана до сприставкованих слів.

Порівняти іще такі слова:

по-над-*бирати* (з багатьох річний), **по-над-*гризати*...**
по-при-*кривати*, по-при-*викати*...
по-під-*ривати*, по-під-*вязувати*...
по-за-*кидувати* (багато), **по-за-*становлювати*** (все)...
по-пере-*скакувати*, по-пере-*різувати* (усе за чергою)...
по-ви-*чунювати*, по-ви-на-*ймати*...
по-на-*спрошувати* (багато людий), **по-на-з-до-*гонювати*...**

Як із кількох останніх прикладів видно, в нашій мові може бути в слові **три**, а то й **чотирі** приставки.

Иньчі мови зложених приставок не знають, передусім не знає їх московська мова.

Пор. І все те **позамічати**, на память **повиучувати** (Нечуй-Левицький). Хто охочий був битись, тому зараз кулаки **повідпадають** (Квітка). Повечерявши, люди спати **повкладались** (Куліш). У голубки голова позолочувана, чорним шовком **подоточувана** (Метл.). Вози там **позастрявали** (Слов. Грінч.). Я було стьожки **понадкрою**ю, дівчатам **пороздаю**; разки **понадпизую**, так би все й розділилась із ними (Ганна Барвінок). Ще мало **поповиварював** води, як жили в тебе? (Мирний)

V. ЗДРІБНІЛІ ТА ПЕСЛИВІ СЛОВА.

101. Цікаве й дуже характеристичне явище для української мови—це **здрібнілі та песливі слова**. Є здрібнілі та песливі **іменики**, **прикметники**, а навіть **заіменики**, **дієслова** і **прислівники**.

Майже кожний **іменик** може вживати ся у здрібнілій формі, н. пр.:

*гребінь—гребін***ець**, *гребін***чик**, *гребін***чичок**...
*соловій—солові***йко**, *солові***єчко**...
*голова—голів***ка**, *голів***онька**, *голів***очка**...
*мама—маму***ня**, *маму***нечка**...
*лице—лич***ко**, *лич***енько**...
*серце—серд***енько**, *серд***ечко**...

Таксамо й майже всі **прикметники** знають песливі форми:

*малий—мал***енький**, *мал***есенький**, *малі***ський**...
*дрібний—дрібн***енький**, *дрібн***есенький**, *дріб***оцький**...

І **займенники** й **числівники** вживають ся нераз у здрібнілих формах:

сам—*сам*енький, *сам*іський, *сам*ісінький...
весь—*у*сенький...
один—*одн*енький, *одн*іський, *одн*ісінький...

Подибують ся також і **дієслівні** песливі форми, н. пр.:

спати— *спат*ки, *спат*оньки, *спат*уні, *спат*унечки...
купати—*купа*тоньки, *куп*ці...

Цих останніх форм уживають звичайно в розмові з дітьми, але й у таких випадках, коли хочемо викликати співчуття.

От н. пр. як хто збив собі ногу, то скаже:
Ой, не можу я ходитоньки...

Таксамо при голосіннях над умершими дуже часто вживаєть ся песливих дієсл. форм.

Є й **прислівники** здрібнілі, н. пр.:

тут—*тут*ечки, *тут*еньки...
так—*так*ечки
там—*там*ечки, *там*еньки...

Здрібнілих та песливих форм уживає наш народ дуже радо і при кожній нагоді. Не тільки в розмові з дітьми, не тільки тоді, коли хочемо викликати до себе співчуття в когось, не тільки тоді, як виявляємо свій смуток, чи радість, не тільки балакає зі собою песливими словами пара закоханих, не тільки стрічають ся вони в віршах, у вязаній мові—але й так, у звичайній бесіді, при всяких нагодах, і то без огляду на те, який зміст розмови.

Хоч здрібнілі слова знають і иньчі мови, але ж уживають їх ізрідка, і не при всяких умовах, тай не так багато частий мови, як у нас, можуть творити здрібнілі та песливі форми. Таксамо не можуть иньчі мови похвалити ся такою великою скількістю наростків, що ними ті слова творять ся.

I. Здрібнілі та песливі **іменики** творять ся такими наростками: **102.**

1) Здрібнілі песливі іменики.

1. а) **-ець, -чик, -чичок**, н. пр.:

гребінь—гребінець, гребінчик;
голуб—голубець, голубчик;
брат—братчик, братчичок;
заєць—зайчик, заїчичок...

б) **-ок, -очок, -ечок**, н. пр.: віз—візок, візочок;
млин—млинок, млиночок;
беріг—беріжок, беріжечок...

в) **-ик, -ичок, -иченько**, н. пр.: стіл—столик, столичок;
кінь—коник, кониченько...

г) **-ко, -енько, -ечко**, н. пр.:
соловій—соловійко, соловієнько, соловієчко;
тато—татко, татенько;
дядько—дядечко, дяденько;
Гриць—Грицько...

ґ) **-онько**, н. пр.: голуб—голубонько, голубочко;
сокіл—соколонько...

д) **-сь, -сьо, -уньо**, н. пр.:
Антін—Антось, Антосьо; Іван—Івась, Іваньо;
дід—дідусь, дідуньо; Петро—Петрусь, Петруньо...

2. а) **-ця, -иця, -ичка, -иченька, -ичечка**, н. пр.:
кров—кровця; церква, церковця;
вода—водиця, водичка, водиченька;
трава—травиця, травичка, травичечка;
криниця—криничка, криниченька, криничечка...

б) **-ка, -очка, -онька, -енька, -ечка**, н. пр.:
голова—голівка, голівонька, голівочка;
ріка—річка, річенька, річечка;
душа—душка, душенька, душечка;
подруга—подруженька, подружечка...

в) **-ина, -инка** (їнка), **-инонька, -иночка**, н. пр.:
хата—хатина, хатинка, хатинонька, хатиночка;
дівка—дівчина, дівчинка, дівчинонька, дівчиночка...

г) **-онька**, н. пр.: риба—рибонька, трава—травонька...

ґ) **-уня, -уся, -унця**, н. пр.:
баба—бабуня, бабуся, бабунця,—а далї бабунечка, бабусечка;
Ганна—Гануся,—а далї: Ганусенька, Ганусечка...

3. а) **-це**, н. пр.:
дерево—деревце, перо—перце, відро—відерце...

б) **-ко, -енько, -ечко**, н. пр.: лице—личко, личенько, личечко;
вухо—вушко, вушечко;
яблуко—яблучко;
серце—серденько, сердечко;
місто—містечко;
гнїздо—гнїздечко;
яйце—яєчко...

в) **-атко, -ятко**, н. пр.:
дївча—дївчатко, гуся—гусятко...

г) **-еня**, н. пр.:
Жид—Жиденя, пан—паненя, гуся—гусеня;
цуцик—цуценя...

Прикметникові здрібнілі й песливі наростки (а також заіменникові й числівникові) такі: **103.**

2) Прикметники, заіменники й числівники.

1) **-чкий,** н. пр.:
(не)великий—невеличкий, (не)далекий—недалечкий...
2) **-енький, -онький,** н. пр.:
молодий—молоденький, давний—давненький, весь—усенький...
слабий—слабонький, дрібний—дрібонький...
3) **-есенький, -осенький,** н. пр.:
гарний—гарнесенький, милий—милесенький...
дрібний—дрібосенький, рідкий—рідосенький...
4) **-енечкий, -онечкий, -оцький,** н. пр.:
ріденечкий, дрібонечкий, дрібоцький...
5) **-іський,** н. пр.:
голий—голіський, самий—саміський, один—одніський...
6) **-юсінький,** н. пр.:
малий—малюсенький, чорний—чорнюсінький...
7) **-їсінький,** н. пр.:
голий—голїсінький, чорний—чорнїсінький, дурний—дурнїсінький
самий—самісінький...
один—однїсінький; однаковий—однаковісінький...
нїщо—нїчогісінько...

Дієслівні песливі наростки такі: **104.**

3) Дієслова.

1) **-ки,** н. пр.: спати—спатки, їсти—їстки...
2) **-оньки, -очки,** н. пр.: робити—робитоньки, гуляти—гуляточки...
3) **-унї, -усї,** н. пр.: ходити—ходунї, ходунечки, спати—спатусї...
4) **-цї,** н. пр.: купати—купцї...

Прислівникові здрібнілі форми творять ся наростками: **105.**

4) Прислівники.

-ки, н. пр.:
сидячи—сидячки, очевидно—очевидячки...
-ечки, -еньки, н. пр.:
тут—тутечки, там—таменьки; так—такечки;
онде, осьде—ондечки, осьдечки...

VII. ЗЛОЖЕНІ СЛОВА.

Нові слова мова творить ще й таким робом, що готові вже слова складає до купи й робить із них **зложене слово,** н. пр.: **106.**

а) імня+імня

чорний + брови = *чорнобровий*
права + ручка = *праворучка*
великий + день = *великдень*
твердий + хліб = *твердохліб*

свій + рідний = *своєрідний*
один + стрій = *одностріи*
верба + лоза = *верболіз...*

Тут, як бачимо, складають ся до купи **імена** зі собою: прикметники з імениками, іменики з імениками і т. д.

Найчастїще зложені слова складають ся з **імня** та з **дієслова**, н. пр.:

б) імня+дієслово

вода + падати = *водопад*
хлїб + робити = *хлїбороб*
зло + дїяти = *злодїй*
сон + видїти = *сновида*
горло + різати = *горлоріз*
міх + носити = *міхоноша*
пішний + ходити = *пішохід*
сїно + жати = *сїножать*
світ + глядїти = *світогляд...*

Дуже цїкавий для української мови спосіб творити зложені слова з **дієслова** й **імня** ось такий:

в) дїєслово+імня

пройти + світ = *пройдисвіт*
вернути + воля = *верниволя*
палити + вода = *паливода*
перекотити + поле = *перекотиполе*
пасти + волос = *падиволос*
перебити + ніс = *перебийніс...*

Але й иньчі слова складають ся зі собою, н. пр.:

г) цїлі слова

не + слава = *неслава*
не + дужий = *недужий*
не + навидїти = *ненавидїти*
нї + се + нї + те = *нїсенїтниця*
ба + й + дуже = *байдуже...*

Само собою, що кожне приставковане слово теж зложене.

Тільки ж, загалом кажучи—зложених слів у нашій мові не так уже багато, і не так надто любуєть ся в них українська мова, як ось н. пр. німецька мова або стара грецька, з якої ми враз із вірою дістали живцем поперекладані зложені слова:

живописець, *лїтопись*, *Богородиця*, *миротворець*, *христолюбець* (а від того витворило ся вже й наше: христопродавець)...

Але ж вони таки є, й їх уживає дуже радо наш народ у **прізвищах**, які, як відомо, повитворювали ся на основі прикмет людини, її занять і т. д.:

Скорохід, *Тиховод*, *Сивошапка*, *Скоропис*,
Оправхата, *Перебийніс*, *Варивода*, *Безпалко*...

Буває ще й таке—і українська мова це любить—що два слова не зливають ся до купи, але ж уживають ся побіч себе і в сполуці надають слову більшу силу, н. пр.:

сумний-невеселий = дуже сумний
один-однїський = сам один
сам-саміський = цїлком самітний
грати-вигравати = багато грати
життя-буття, *хлїб-сіль*, *батько-мати*...

VIII. ЧУЖІ СЛОВА.

Скарб кожної мови збагачуєть ся ще й словами, які **107.**
приходять **із чужих мов** у міру того, як один народ із другим стикаєть ся. Цї слова так і звуть ся в мові **чужими**, хоч власне вони може й давно вже стали власністю народа, й народ зовсїм не відчуває, що вони чужі (от н. пр. слово: купувати).

В українській мові є теж досить багацько чужих слів, бо ж український народ на протягу своєї історії стикав ся з багатьома чужими народами.

В давнїй давнинї прийшло до нас багацько **норманських** слів, бо Норманцї мали вплив на нашу **державну орґанїзацію** за князїв. Ось слова норманського походження в нашій мові:

гривна, *гридниця*... *Ігор*, *Ольга*...

Зводячи **бої** з народами **туркської** породи, Українцї перебрали від них такі слова, як:

козак, *карий*, *байрак*, *гайдамака*, *осавул*...
Чигирин, *Кременчуг*...

Віра дістала ся Українї від **Греків**, то так від цього народу перейшло багато слів, що відносять ся до церкви, віри, обрядів, н. пр.:

епископ, *митрополит*, *акафист*, *евангеліє*...
Степан, *Ярина*, *Василь*...

Через Греків дістали ся до нашої мови й **еврейські** такі слова, як:

амінь, *месія*... *Яків*, *Йосип*...

Через те, що мова церкви в нас усе ще церковнославянська, то й не диво, що в нас є в мові й **церковні слова**, н. пр.:

спасеніє, *Воскресеніє*, *владика*, *сотворити*...

Від **Німців** увійшли до української мови слова, що відносять ся до торговлї та ремесла, н. пр.:

крам, *цех*, *купувати*, *бавовна*, *цукор*, *пляшка*, *варстат*, *ґонта*, *гибель*, *дах*, *стельмах*, *хурман*...

Через те, що Україна довго була під політичною властю Польщі, то не тільки **польські** слова приходили до української мови, н. пр.:

міць, *обіцяти*, *доцєнту*, *стьожка*...,

але ж і назви громадських та державних установ, хоч і не польські, доходили до нас у польській перерібці, і ми їх переймали в тій перерібці, н. пр.:

баґнет, *варта*, *стація*, *бакаляр*, *ґазета*, *друкарня*...

Те саме відносить ся й до **московських** слів, які продерли ся й усе ще продирають ся до нашої мови, н. пр.:

потребилка, *свідитель*, *шляпа*, *щоти*...,

не кажучи вже про такі слова, що вяжуть ся з установами державними, н. пр.:

повірений, *взводний*, *знаряд*, *приклáд*...

108. Розумієть ся, що ще й із иньчих мов подибуєть ся в українській мові багато слів. Їх народ або **живцем** перебирає, приспособлюючи їх до своїх звукових законів, або часто доладжус собі їх до відомих уже, й так їх переверне, що й не розпізнаєш, що це чуже слово.

Ось н. пр. німецьке слово „Ortscheit“ приспособив собі народ до свойого слова „*орати*“ й думає, що наш „*орчик*“ має щонебудь спільного з „*орати*“. Те ж саме стало ся зі словом „*пампух*“, яке народ зводить зі своїм „*пухкий*“, а міжтим це німецьке слово і т. д.

Такий спосіб творення нових слів принадковий і зветь ся **народнім словотвором**.

IX. ВІДМІННІ Й НЕВІДМІННІ СЛОВА.

Як із коріня (або пня) та наростка створило ся самостійне слово, то на тому не все вже кінчить ся робота мови.

У житті бувають ріжні відносини: людий до людий, людий до звірят та до предметів, і навпаки. 109.

А кожний предмет має свою назву, хтось чогось може бояти ся, один другому може пособляти або шкодити, один другого бачить, один другого кличе, один другим тішить ся, один у цьому покладає надію, другий у другому й т. д.

От як є вже готове слово: *чоловік*, то відносини *чоловіка* тим одним словом ще не зазначені.

Бо ж знаємо, що н. пр.

жінка	боїть ся	— *чоловік*-**а**	
„	помагає	*чоловік*-**ові**	
„	любить	*чоловік*-**а**	**Відмінки.**
„	кличе	*чоловіч*-**е**!	
„	тішить ся	*чоловік*-**ом**	
„	покладає надію в	*чоловіц*-**ї**.	

А далї й люди і звірята живуть рідко одинцем, а в гуртї, багатьома, то як між поодинокими людьми є відносини, так є вони й між гуртами. Тому й ми кажемо, що н. пр. є добрі й недобрі — *чоловік*-**и**

жінки нераз боять ся	*чоловік*-**ів**
„ пособляють	*чоловік*-**ам** і т. д...
Таксамо як хтось є	*розумн*-**ий**,
то люди поважають	*розумн*-**ого**,
мати тішить ся	*розумн*-**им** (сином),
а батьки тішать ся	*розумн*-**ими** (синами)...

Товариш передає другому книжку й каже: „Це книжка *тво*-**я**,

але я не брав книжки	*тво*-**єї**,
я вичитав у книжцї	*тво*-**їй**.

Один	чоловік із	*дру*-**гим**	сходить ся
„	„	*друг*-**ому**	помагає
„	„	*друг*-**ого**	повинен поважати...

Поодинокі форми слів, що вказують на відносини, які спричиняють відміну слова, так і звуть ся **відмінками**.

Із тих прикладів видно, що цї відносини зазначує мова таким чином, що в готовому вже слові до якоїсь части-

ни додає закінчення, які саме вказують на ті відносини. Через закінчення слово не тратить свойого значіння, не зміняеть ся, а тільки **відміняеть ся**— як ось н. пр. у синім колїрі є ріжні відміни, але ж синїй колїр так і лишаеть ся синїм.

110. Але ж відносини можуть бути тільки між предметами (іменики), прикметами предметів (прикметники), можна балакати про відносини при словах, які заміняють предмети (заіменики) та числа їх подають (числівники).

При роботї, при тому, що робить ся, важне, хто що дїє (особа) і те, коли хто що дїє (час).

От н. пр. при роботї читання

Особа, час.

кожний про себе скаже: я чита-**ю**,
звертаючись до другого „ ти чита-**єш**,
балакаючи про третього „ він чита-**є**,
а як це діяло ся колись—то: „ я чита-**в** і т. д.

І тут видно, що слово не зміняеть ся, а тільки відміняеть ся.

Відмінні слова.

Усї цї слова, які відміняють ся, так і називають ся **відмінними**. Відмінні слова такі: іменики, заіменики, прикметники, числівники й дієслова.

111. Та є ще слова, які нїколи не відміняють ся. Ось як скажемо:

Невідмінні слова.

при (хатї, городї, менї, першім...)
поволї (ходити, робити, балакати...)
(Петро) *й* (Іван), (вона) *й* (він)...
геть (із хати, звідсїля, від мене...)

то побачимо, що ті слова нїколи не відміняють ся. Так вони й називають ся **невідмінні**.

Невідмінні слова (части мови) такі: приіменики, прислівники, злучники й виклики.

X. ВІДМІННІ ЧАСТИ МОВИ.

112. Уже з того, що ми сказали, видно, що між відмінними частями мови є ріжниця, що одні (іменики, заіменики, прикметники, числівники) відміняють ся тоді, коли нам треба зазначити відносини (відмінки), при других бачили відміни слова, як річ заходила про особу, що робить, та про час, коли робота дїяла ся.

То так імена відміняють ся в **відмінках**, дієслова відміняють ся в **особах** та **часах**.

Та не тяжко завважити, що в обох випадках, і при іменах і при дієсловах, дуже важно, чи річ іде про о д и н и ц ї, чи про гурт, чи роботу виконує о д и н, чи робить її г у р т, багато (м н о г о).

Як **число** людий (предметів, звірят) обмежуєть ся **одиницею**, то иньчі закінчення, як їх багато (**много**), то знов иньчі, н. пр. кажемо

як: о д и н:			як: б а г а т о (много):
бою ся	собак-**и**		собак
тїшу ся	собак-**ою**		собак-**ами**
люблю	сво-**ю** (книжку)		сво-**ї** (книжки)
„	гарн-**ий** (малюнок)		гарн-**і** (малюнки)
даю	друг-**ому** (їсти)		друг-**им** (їсти)
я	кида-**ю** (камінь)	ми	кида-**ємо** (камінь)
він	кида-**є** „	вони	кида-**ють** „

Із порівнання виходить, що слова в і д м і н я ю т ь с я теж відповідно до ч и с л а предметів, прикмет і т. д., і тих, хто робить, що иньші відміни (твори) слова в **однинї** (як о д и н предмет,.. о д и н робить роботу), а иньчі у **множинї** (як багато предметів, як багато робить ту роботу—по староукраїнськи: м н о г о). Через те й відмінні слова відміняють ся ще й у **числах**.

Із такого порівнання:

бачу:	*пан*-**а**,		*коров*-**у**,	*телятк*-**о**
тїшу ся:	*кон*-**ем**,		*телиц*-**ею**,	*тел*-**ям**
є:	*він* (Петро),		*вон*-**а** (Ганна),	*вон*-**о** (гуся)
маю:	*гарн*-**ого** (приятеля),		*гарн*-**у** (приятельку),	*гарн*-**е** (волосся)
брат:	*роби*-**в**,	сестра:	*роби*-**ла**,	дитя: *роби*-**ло**,
„	*роби*-**ть**	„	*роби*-**ть**	„ *роби*-**ть**...,

видно, що слово має иньчу відміну, як воно означає ч о л о в і ч і єства, иньчу, як ж і н о ч і, а иньчу, як означає щось маленьке, с е р е д н є між чоловічим і середнїм,—то й виходить, що імена в с е, а дієслова д е к о л и відміняють ся в **родї**.

Наука про те, як відміняють ся імена та дієслова, зветь ся **відміною**.

XI. РІД ІМЕН.

113. Імена бувають трояк**ого** роду.

Здавен-давна народ усї предмети, в яких бачив силу, які були творчі (при звірятах), порівнював із чоловіком, паном, творцем сїмї, і так створив **чоловічий рід**, н. пр.

кінь, *дуб*... а далї: *місяць*, *день*...

Усе, що було слабе, але родюче, народ порівнював зі жінкою й визначав тим предметам **жіночий** рід, н. пр.:

корова, *земля*, *береза*, *груша*,... а далї: *весна*, *зима*...

Усе ж, що було мале, недорослє, ставало **середнього** роду, н. пр.:

гуся, *кача*, *яблуко*...

Крім того до середнього роду попадало все те, що не було чоловічого й жіночого.

Кожна назва предмету (іменик) мала свої закінчення, які 'переважали то в тому, то в другому родї, н. пр.:

дуб, *кінь* — шелестівкове закінчення
корова, *земля* — закінчення: -а, -я
яблуко, *перце* — „ -о, -е...,

то так із часом закінчення казало народньому вуху, якого роду який предмет.

Це саме віднїс народ і до прикмет предметів, н. пр.:

гарн-**ий** (чоловік), *гарн*-а (жінка), *гарн*-е (яблуко),

і це не диво, бо ж прикмети відносять ся до чоловічих імеників, до жіночих та до середнїх.

А як видно із прикладів:

*дв*а (чоловіки), *дв*і (жінки), *дв*а (яблука)...

рід розріжняємо і при числівниках, а також при тих словах, що стоять замісць імеників, н. пр.:

він (чоловік), *вон***а** (жінка), *вон***о** (яблуко).

То так усюди бачимо при іменах **три роди**:

1. чоловічий, н. пр.: брат, віл, гарний (чоловік), мій (бриль), один (пес)...
2. жіночий, н. пр.: сестра, корова, гарна (жінка), моя (книжка), одна (собака)...
3. середнїй, н. пр.: дитя, теля, гарне (гуся), моє (перо), одно (щеня)...

XII. ВІДМІНКИ.

Імена відміняють ся в **відмінках**. Відмінки мають свої **закінчення**. 114.

Відмінків у вкраїнській мові сім. Вони окремих **назв не мають**. Звемо їх за **числами**, по порядку. Кожний із них відповідає на якесь **питання**.

1. **Перший відмінок** відповідає на пит.: [про особи] **хто?**, [про речі] **що?** (н. пр. є): брат, сестра, поля, воли, мої (книжки), гарний (чоловік), один (пес)...

2. **Другий відмінок** відповідає на питання: **кого?**, **чого?** (н. пр. нема, бою ся...): брата, сестри, піль, волів, моїх (книжок), гарних (людий), одного (пса)...

3. **Третій відмінок** відповідає на питання: **кому?**, **чому?** (н. пр. даємо, кланяємо ся...) братові, сестрі, полям, волам, моїм (книжкам), гарним (людям), одному (псові)...

4. **Четвертий відмінок** відповідає на питання: **кого?**, **що?** (н. пр. бачимо, любимо): брата, сестру, поля, воли, мої (книжки), гарних (людий), одного (пса)...

5. **Пятим відмінком** кличемо, н. пр.: Брате, (ходи сюди)! Сестро, (не плач)! Поля! Воли! Мої (книжки)! Гарні (люди)!..

6. **Шостий відмінок** відповідає на питання: **ким?**, **чим?** (н. пр. тішимо ся, хвалимо ся): братом, сестрою, полями, волами, моїми (книжками), гарними (людьми), одним (псом)...

7. **Сьомий відмінок** (у сполученню з **приіменниками**) відповідає на питання **у (на, при...) кім?**, **у (на, при...) чім?** (кохаємо ся...): у браті, у сестрі, у полях, у волах, у моїх (книжках), у гарних (людях), в однім (псї)...

XIII. ЧИСЛА.

Відмінки мають, як ми бачили, ріжні форми (твори) в **числах**. У відміні імен відріжняємо **три** числа: 115.

1. **однину**, коли один предмет (прикмету, число) маємо на увазї, н. пр. *брат*, *сестра*, *поле*, *віл*, *моя* (книжка), *гарний* (чоловік), *один* (пес);

2. **двійню**, коли балакаємо про два предмети, н. пр. *рукава* (бо ж їх два), *очі*, *дверима* (двоє дверий);

[**ЗАВВАГА.** Двійня, яка колись у нашій мові широко вживала ся при двох предметах, тепер уже майже загинула. Ще тільки останки її лишили ся в формах іменика, заіменика (н. пр.: *усїма*) та числівника (*оба*, *два*, *двома*), але ж за те вживаєть ся не тільки при двох предметах (числах), але й більше, н. пр.:

(*дві*) *корові*, але й (*три*, *чотирі*) *корові*,

а далї: *дво*ма, але й *тро*ма, *пятьма* і т. д.

Про це докладнїще при самій відмінї]

3. множину, коли йде річ про багато (много) предметів (прикмет, чисел...), н. пр.: *брати*, *сестри*, *поля*, *мої* (книжки), *гарні* (люди), *чотирі* (пси)...

ЗАВВАГА. Серед імеників, заімеників та числівників є такі слова, що мають форми тільки одного числа, тільки однини, н. пр.: *честь*, *листя*, *хто*, *один*..., або тільки множини, н. пр.: *окуляри*, *сани*, *пять*...

Перші називають ся іменики, заіменики, числівники **без множини**, другі: **без однини.**

А. Відмінні части мови.

1. Іменики.

XIV. ПОДІЛ ІМЕНИКІВ.

116. 1. Іменики, слова, що подають імня (назву) предметам, подїляють ся по свойому значінню на дві великі громади.

Ім. змислові й подумані. Предмети такі, як ось:

пан, *голуб*, *кінь*, *стіл*, *сонце*...,

що то їх можна схопити змислами,[1]) так і звуть ся **змислові.** Але звичайно так буває, що заки що понюхаєш, чи чого дїткнеш ся, то мусиш розглянути очима—то так змисловими імениками називаємо такі предмети, що їх бачимо. Те, що схоплюємо слухом, сюди не належать.

---

[1]) Змисли в людини такі: зір, слух, нюх, смак і дотик.

Такі ж іменики, як:

честь, *гордощі*, *доброта*, *війна*, *крик*, *гук*...,

яких змислами не схопиш, а тільки думкою, так і звуть ся **подуманими**.

Подумані іменики звуть ся в граматиці коротко—**речі**.

Поділ змислових імен. 117.

2. По тому, що змислові іменики визначають, чи н. пр. щось живе, чи неживе, чи особу, чи звірину—вони поділяють ся на **животні** й **неживотні**, **особові** (суддя, селянин...) та **звірячі** (кінь, віл...)

Крім того змислові іменики поділяють ся ще й инакше.

а) Назви народів, держав, країв, міст, сіл, гір, морів, озер, осіб (прізвища та хресні імена) творять **власні імена**, бо ж для кожного народу, краю, міста, особи є своє власне імня, яке його відрізняє від другого: Україну від Росії, Українця від Москаля, Петра від Івана, Київ віді Львова і т. д. Можуть і коні, й корови, й собаки мати теж свої назви, н. пр.: *Білун*, *Красуля*, *Рябко*, *Бровко* і т. д., але ті імена відносять ся тільки до тих коний, коров та собак, а не до иньчих, це їхні власні імена.

Ось кілька власних імен: *Українець*, *Україна*, *Гетьманщина*, *Київ*, *Городище*, *Карпати*, *Каспій*, *Ведмеденко*, *Петро* і т. д.

б) Предмети того самого роду, того самого ґатунку, чи вони визначають особи, звірята, чи речі, н. пр.:

людина, *жінка*, *кравець*, *кінь*, *ріка* і т. д.

мають назву **ґатункових** [родових] імеників.

в) Як іменики визначають збір осіб, звірят або річий, н.пр.:

ліс (збір дерев), *череда* (збір коров), *військо* (збір вояків), *народ* (збір людий) і т. д.,

при чому одиниця, що ввіходить у збір, має иньчу назву, ніж сам збір (пор. дерево—ліс, корова—череда), то вони називають ся **збірні**.

г) Назви ріжних матерій, н. пр.:

вода, *гас*, *сукно*, *повітря*...,

при чому чи частина, чи цілість однаково називають ся—це іменики **матеріяльні**.

Кожний змисловий іменик належить до одного з цих відділів.

XV. ТВОРЕННЯ ІМЕНИКІВ.

Хоч у багатьох словах наростки так позливали ся з корінями (та пнями), що дуже важко пізнати, де воно наросток, то все ж у імеників народнє вухо наросток іще віднайде і все ще значіння його схопить.

118. 1. Не важко пізнати по таких імениках **чоловічого роду**, як ось:

а) заняття чоловіків

кобзар, лїкар, гончар, столяр...
грач, трач, ткач, слухач... погонич...
робітник, вартівник, власник, виховник...
співак, пияк, вояк, Поляк...
брехун, свистун, крикун, шептун...
пастух, конюх, селюх...
курець, швець, купець, злочинець, Українець...
учитель, приятель...
міняйло, почерпайло...,

що наростками: **-ар, -ач** (яч), **-ич, -(н)ик, -ак, -ун, -ух, -ець, -тель, -ло**, наша мова творить іменики, які визначають, чим хто займаєть ся, чим хто є. При тому треба зазначити по скількости слів, що з тих наростків мова найбільш любить такі: **-ар, -ач, -ик, -ець**, а не любить і старасть ся оминути н. пр. наросток **-тель**, який лишив ся в дуже мало словах, бо його витиснули иньчі наростки.

Розумієть ся, що деякі з тих наростків указують і на иньче значіння слова, на прикмету, н. пр.:

бородач, рогач, носач...
чернець, чорнобривець, обідранець, годованець...

І деякі речі, які можна вявити собі, що вони нїбито виконують роботу, на подобу цих імеників, можуть творити ся тими ж наростками:

квач, сїкач, колодач...

119. 2. Таке саме значіння надають **жіночим імеиикам** наростки: **-иня, -иця -ха -уха, -аля**, н. пр.:

б) заняття жінок

богиня, господиня, княгиня, Грекиня, Німкиня,
цариця, робітниця, чарівниця, власниця...—а далї: черниця,
пряха, сваха...,
брехуха, цокотуха..., ткаля, граля...

Розумієть ся, що тими ж наростками творять ся й іменики, які означають і речі, н. пр.:

пустиня, святиня, милостиня...
околиця, камениця, гірчиця, пятниця,
залїзниця, різниця, дурниця...

Як жінка (як людина) займаєть ся тим, що й чоловік, то як н. пр. чоловік

	учитель,	то	жінка	вчителька
„	лікар	„	„	лікарка
„	співак	„	„	співачка
„	слухач	„	„	слухачка
„	брехун	„	„	брехунка
„	пастух	„	„	пастушка
„	погонич	„	„	погоничка і т.д.

3. Таксамо легко схопити, що такі **чоловічі іменники**, як: 120.

в) звідки хто, куди належить

Татарин, Сербин, Київлянин, міщанин...
попенко, кравченко, царенко...
шевчук, кравчук, ткачук, віслюк...
панич, дідич, попович, царевич...

кажуть, звідкіля хто родом, чий хто син, хто куди належить.

Не дивно, що цими наростками, головно трома останніми [**-енко, -ук(юк), -ич(ович)**], наш народ творить радо родові прізвища, н. пр.:

Шевченко, Кравченко, Ткаченко, Царенко, Сиротенко, —а далі: Грінченко, Авраменко, Сидоренко, Самійленко... (це найбільш у осередній Україні),

Шевчук, Кравчук, Ткачук, Сиротюк, а далі: Гринчук, Сидорюк, Павлюк, Петрюк... (на західній Україні: на Поділлї, в Галичині),

Попович, Царевич —а далі: Іванович, Петрович, Хведорович і т. д.

Як син належить до батька, так належить до нього й донька, як це пізнати по таких словах:

попівна, бондарівна, **ковалівна**, а далі: Іванівна, Семенівна, Петрівна і т. д.

Таксамо до чоловіка належить жінка, до самця самиця, як це пізнати по наростках: **-ка, -иха, -ина, -иця**, н. пр.:

міщанка, Галичанка, Українка, Англїчанка, кравчучка...
дячиха, ковалиха, Іваниха, Василиха...
дядина, дружина...
самиця, львиця—а далі: **лошиця, телиця...**

Через те й **країна**, що належить до Галича, називасть ся—Галичина, до київського народу—Київщина, до німецького—Німеччина, до турецького—Туреччина, до угорського—Угорщина, час у нашій історії, що належить до верховодства козаків—козаччина, до гетьманського правлїння—гетьманщина (а далї й край,

що належав до гетьманського уряду—Гетьманщина), події, що відносять ся до Хмельницького, звуть ся—Хмельниччина, до Виговського—Виговщина і т. д.

Через те й дерево з дуба—дубина, з берези—березина, мнясо з барана — баранина, з теляти—телятина...

121. 4. Цікаві українські наростки **-ій, -ко**, які вказують на прикмету людий, н. пр.:

г) прикмети
плакс-**ій**, пуст-**ій**, солоп-**ій**...
будь-**ко**, хап-**ко**, слинь-**ко**...

122. 5. Збірні іменики виявляють в українській мові розмірно багацько й то цікавих наростків, н. пр.:

д) збірні іменики

-я(є—старе-**іє**): волосся, коріння, пірря,
збіжжа, зілля, паліччя, латаття,
—при чому била ростин теж мають збірну назву з наростком **-я**:
гарбузиння, баговіння, жабуриння, маковиння...

-ня: комашня, псярня, собачня, мишня, кацапня...

-ва: мужва, татарва, жидова, мишва, ляшва...

-ота: дрібнота (дрібні діти), біднота (бідні люди), жінота (жінки)...

-цтво, -ство: парубоцтво (всї парубки), товариство (в значінні: товариші, козацька назва: панове-товариство), брацтво (брати), бурсацтво (бурсаки), жіноцтво (жінки), птаство (дріб, усї птиці), дівоцтво (дївчата)...

123. 6. Усї цї наростки можуть мати й иньче значіння. Ними творять ся й подумані імена, н. пр.:

е) подумані іменики

життя, прокляття, терпіння, значіння...
брехня, різня, борня, гульня..., клятва, молитва...
доброта, охота, самота, робота...
багацтво, дїйство...

Врештою подумані імена, такі, як:

ширина, глибина, тишина, чужина...
дружба, мольба, злоба...
радість, гордість, могутність...
хитрощі, радощі, гордощі, веселощі, молодощі...,

кажуть, що задля подуманих імеників іще є й такі наростки: **-ина, -ба, -ість, -ощі**, при чому треба зазначити, що цього останнього наростка в иньчих мовах, отже і в російській—немає.

124. 7. Велику громаду творять т. зв. дїєслівні іменики, які подають назву роботи; указує на них наросток **-я(є)**, н. пр.:

є) дїєсл. імен. жити—життя, бути—буття, жерти—жертя, кохати—кохання, голити—голення, вислухувати—вислухування...

8. З н а р я д и, п р и л а д и, с т р у м е н т и—це все має теж свої наростки, н. пр.: **125.**

-**ло**: шило, рило, мило, кадило, зеркало, згребло...
-**иво**: наливо, прядиво, меливо..
-**тва**: бритва, дратва...

ж) струмент

9. М і с ц е, де щось є, де щось робить ся або де колись щось б у л о—теж пізнаєть ся по наростках: -**ня**, -**ище**, або -**исько**, н. пр.: **126.**

стайня, друкарня, книгарня, кузня, цегельня...
городище, селище, (по)боєвище...
пшенишнисько, житнисько...

з) місце

10. Але ж бо ці два останні наростки мають іще й иньче значіння; вони надають іменикові значіння з г р у б і л о с т и, з н е в а ж л и в о с т и, н. пр.: **127.**

псисько, конисько, котище, бабище...

Таке ж саме значіння надають слову наростки: -**ака**, -**юк**, -**юка**, -**уга** (**юга**), н. пр.:

коняка, ломака... псюк, камінюка... драбуга, злодюга...

и) згрубілі іменики

11. З другого ж боку є наростки, якими можемо назвати все м а л е, н е д о р о с л е. Таким наростком є н. пр. нар. а(т), я(т): **128.**

гуся (гусята), кача, вовча, дївча, хлопя, ведмедя...

й) здрібнїлі іменики

Про іменики здрібнїлі гл. § § 101., 102.

Не важко було замітити, що нераз к і л ь к а наростків означало т е ж с а м е, з другого боку можна було бачити, що нераз о д и н наросток мав к і л ь к а значінь. Усе це залежить од того, до яких пнїв він додаєть ся: чи до іменних, чи дїєслівних (н. пр. пор. нар. -**ець**). Та взяти б тільки на зразок наросток -**ок**. У словах, як: **129.**

*дат***ок**, *лиш***ок**, *висновок*, *мот***ок**...,

він означає н а с л ї д о к дїйства, що з роботи вийшло, а в словах, як:

*запіч***ок**, *підніж***ок**, *полукіп***ок**, *завул***ок**...,

показує м і с ц е та м і р у. Та ще крім того тим наростком творять ся іменики з д р і б н ї л і (§ 102. 1. б.).

Те ж саме можна сказати про наросток -**ка**. У словах, як:

*дум***ка**, *каз***ка**, *припис***ка**, *блискав***ка**...

він означає п р е д м е т д ї й с т в а (думку думають, казку кажуть, приписку пишуть, блискавка блискає); у иньчих, як:

*вишнів***ка**, *біл***ка**, *плюгав***ка**, *кохан***ка**...

чусть ся назва предмету по прикметї; деколи цей наросток означає й місце, н. пр.: *саджав***ка**, *копан***ка**,

а то й саме дійство, н. пр.: *лай***ка**, *бій***ка**.

А ще й здрібнілі імена ним творять ся (пор. § 102., 2. б.).

Та до того наростки, які ми показали, далеко не всї. Їх є ще дуже-дуже багато.

Є ще й у нас **чужі наростки** з чужих мов, у чужих словах, н. пр.:

130. **і) чужі наростки**

Азія, пролетаріят, комісар, доктор, кандидат, лїтература, полїцист і т. д.

Цих наростків ми вже вживаємо як своїх та творимо ними нові слова.

Але ж у дуже багатьох словах наростка вже не пізнати, а щоб його вишукати, треба знати історію мови. Над такими словами нам ніколи спиняти ся.

XVI. ЯК ПІЗНАВАТИ РІД ІМЕНИКІВ.

1. Рід імеників пізнаєть ся передусїм по **значінню** сло-
131. ва, себто по тому, що іменик визначає.

Рід по значінню

Розумієть ся, що такі слова, як:

селянин, *робітник*, *пан*, *суддя*, *владика*, *кінь*, *віл*..., що визначають особи-чоловіків, звірячих самцїв—є **чоловічого роду**. Таксамо все, що має фізичну та творчу силу, все, що можемо вявити собі за чоловіче єство, теж буде чоловічого роду, н. пр.:

дуб, *мороз* (пор. Морозенко)...

Чоловічого роду є всї назви місяцїв [1]).

2. Таксамо такі слова, як:

молодиця, *сестра*, *панна*, *гуска*, *корова*...,

іменики, які визначають особи-жінки, самки та все те, що ми вявляємо собі за жінки, н. пр.:

береза, *весна*, *осїнь*, *зима*, *душа*...,

всї цї слова **жіночого роду**.

---

[1]) Ось назви місяцїв: 1. *січень* (январь), 2. *лютий* (февраль), 3. *березень* або *березоль* (мартъ), 4. *квітень* (апрѣль), 5. *травень* (май), 6. *червень* (іюнь), 7. *липень* (іюль), 8. *серпень* (августъ), 9. *вересень* (сентябрь), 10. *жовтень* (октябрь), 11. *падолист* (ноябрь), 12. *грудень* (декабрь).

3. **Середнього роду** зі значіння бувають усї іменики, що визначають щось м а л е, н е д о р о с л е, н е р о з в и н у т е, н. пр.:

дитя, *теля*, *лоша*...,

а далї всї назви буквів теж уважають ся імен. **середнього роду**, отже:

велике „а", мале „б" і т. д.

II. Тільки ж не все зі значіння збагнеш, якого роду іменик, не розбереш н. пр., чому „с т а в" чоловічого роду, а „с т а в и щ е" середнього, чому „г р а б" чоловічого, а „г р а б и н а" жіночого і т. д. **Рід по закінченню** 132.

Далеко лїпше та краще пізнавати **по закінченням** рід імеників, і то так:.

1. **Чоловічі іменики** кінчать ся все на **шелестівку** (тверду, або мняку), н. пр.:

*сусї***д**, *голу***б**, *вов***к**, *стіл*, *учитель*, *пале***ць**...,

а із г о л о с і в о к на **-о, -а, -я**, хоч уже по значінню можна пізнати, що це чоловічі іменики, н. пр.:

*Петр***о**, *владик***а**, *судд***я**...

2. **Жіночі іменики** мають такі закінчення:

а) **-а, -я**, н. пр.: *риб***а**, *дин***я**...

б) м н я к у або з м я г ч е н у (**-ч, -ж, -ш**) ш е л е с т і в к у, н. пр.: *маз***ь**, *кіст***ь**, *тін***ь**, *Сї***ч**, *молодї***ж**...

в) **-р, -в(у)**, н. пр.: *тва***р**, *любо***в**, *хоруго***в**...

3. **Середні іменики** кінчать ся на

а) **-о, -е, -я (-є)**, н. пр.: *дїл***о**, *сел***о**, *пол***е**, *віч***е**, *насїнн***я**, *весїлл***я**...

в) **-я** [з пнем **-ен**] і **-я** (**-а**) [з пнем **-ят**], н. пр.: *рамн***я** (рамена), *гус***я** (гусята), *кач***а** (качата)...

У практиці найкраще контролюють рід імеників слівця: **той, та, те.**

Той контролює іменики ч о л о в і ч о г о роду, **та**—ж і н о ч о г о, **те**—с е р е д н ь о г о, н. пр.:

(той) *рік*, *пень*, *хвіст*—чолов. роду,
(та) *бредня*, *гидота*, *роскіш*—жіноч. роду,
(те) *приславя*, *ество*, *стадо*—середн. роду.

XVII. ВІДМІНА ІМЕНИКІВ.

133. Відміна іменників іде в українській мові **по роді**, то так ми відріжняємо три відміни:

а) **чоловічу**,
б) **жіночу** й
в) **середню**.

134. Колись воно було инакше. В нашій мові грав велику ролю пень іменика, й відміна іменників ішла по пням.

Іменики єдного й того ж роду мали ще окремі відміни. От н. пр. іменики: *пан, син, голуб,* тепер уже належать до одної відміни, однаково відміняють ся, ми кажемо, н. пр.:

нема: пана, сина, голуба
приглядаємо ся: панові, синові, голубові..,

але колись вони належали до ріжних відмін, бо пні тих іменників були ріжні; ми казали н. пр.:

нема: пана, сину, голуби
приглядаємо ся: пану, синові, голуби і т. д.

Як усюди, так і тут, довгий час була боротьба, що власне рішає в відміні: чи пень, чи рід. Накінець рід переміг, звів іменики того самого роду в одну громаду, й тепер передусім рід рішає про відміну іменика.

Сліди цієї боротьби ми бачимо в тому, що іменики того самого роду все ще виявляють у поодиноких відмінках ріжні закінчення. От ми кажемо:

нема (2. вдм.): сусїд-а, але—гром-у
кличемо (5. вдм.): сусїд-е! „—тат-у!
кохаємо ся (7. вдм.): у голуб-і, „—у степ-у...

Закінчення 2. вдм.: -а й -у, закінчення 5. вдм.: -е й -у, й 7. вдм.— -і(ї) й -у—це колишні ріжні закінчення ріжних пнїв іменників чоловічого роду. Тому що ті іменики з ріжними пнями були того самого роду (чоловічого), то закінчення серед громади тих іменників стали зі собою перемішувати ся, доки в однім якімось іменику не перемогло—одно, в другому—друге закінчення. Крім того є ще досї багато іменників, що можуть мати в поодиноких відмінках оба закінчення, н. пр.:

2. вдм. (нема): гріх-а й гріх-у,
світ-а й світ-у,
7. вдм. (він є): в сад-ї і в сад-у,
(стоїть): на берез-ї й на берег-у...

Але ж між імениками того самого роду ми бачимо ріжниці в закінченнях у цілій відміні, ми кажемо 135.

	з одного боку:		з другого:	
	одн.	множ.	одн.	множ.
чол.: (є)	пан,	пани,	учитель,	учителі,
(нема)	пана,	панів,	учителя,	учителів,
жін.: (є)	вдова,	вдови,	вдовиця,	вдовиці,
(нема)	вдови,	вдів,	вдовиці,	вдовиць,
сер.: (є)	колесо,	колеса,	колїсце,	колїсця,
(нема)	колеса,	колїс,	колїсця,	колїсець...

З одного боку бачимо в усїх родах тверді закінчення, з другого боку мнякі. Таким чином серед чоловічих, жіночих та середнїх імеників треба нам іще відріжняти **тверду** та **мняку** відміну.

Крім того сям та там у відміні грає ролю й пень [1]) іменика. Це відносить ся до жіночих та середнїх імеників, пень яких кінчить ся шелестівкою, н. пр.:

кість, *осїнь*, *піч*, *кров...* (жіноч.),
імя (пень: імен), *гуся* (пень: гусят)... (середн.).

Громада цих імеників має майже ті самі закінчення (§§ 150, 159), а що пень у них шелестівковий, то цїла ця відміна зветь ся **шелестівковою.**

Таким чином відміна імеників дїлить ся так:

I. ЧОЛОВІЧА ВІДМІНА

а) **тверда**—зі закінченнями в 1. вдм. одн. на **тверду шелестівку**, (тверде) **-р** [2]), **-о**, н. пр.:
голуб, *сусїд*, *вечір*, *Шевченко...*

---

[1]) Пень іменика найкраще пізнати, відкинувши в 2. вдм. одн. закінчення, н. пр.: (нема) *дерев*-а—пень: „*дерев*“, *імен*-и—пень: „*імен*“, *телят*-и, — пень: „*телят*“... Зрештою він деколи виступає й як форма, гл. далї.

[2]) „Тверде“ **р** найлегче відріжнити від „мнякого“ по 2. вдм. однини,

пор.: *вечор*-а, *качур*-а, *мур*-у... то знов:
лицар-я, *косар*-я, *маляр*-я...

Крім того „тверде“ **р** появлясть ся у словах, які прийшли до нас по більшій части з чужих мов, пор.: яр, явір, хутір, папір, кір, щур, професор, директор і т. д.

б) **мняка**—зі закінченнями в 1. вдм. одн.: **мняка шелестівка,** (мняке) **-р, -й, -ьо, шипуча шелестівка** (змнягчена), себто: **-ч, -ж, -ш, -щ,** н. пр.:

олень, *лицар*, *край*, *Петруньо*, *ніж*...

II. ЖІНОЧА ВІДМІНА

а) **тверда**—кінчить ся в 1. вдм. одн. на **-а**, н. пр.:

риба, *муха*...

б) **мняка**—зі закінченнями в 1. відм. одн.: **-я, -ча, -жа, -ша, -ща,** н. пр.: *диня*, *задача*, *душа*...

в) **шелестівкова**—зі **шелестівковим** закінченням у 1. вдм. одн., н. пр.: *кість*, *ніч*, *черв*...

III. СЕРЕДНЯ ВІДМІНА

а) **тверда**—має в 1. вдм. одн. закінчення: **-о**, н. пр.:

тіло, *вухо*, *озеро*...

б) **мняка**—зі закінченнями в 1. вдм. одн.: **-е, -я(є)**, н. пр.:

поле, *віче*, *весілля(є)*...

в) **шелестівкова**—зі закінченнями 1. вдм. одн.: **-я, -а,** н. пр.:

імня, *гуся*, *кача*...,

але ж із шелестівковим пнем: **-ен, -ят(-ат)**:

пор.: імен-а, гусят-а, качат-а...

XVIII. ЧОЛОВІЧА ТВЕРДА ВІДМІНА

136. обіймає громаду іменників чоловічого роду, що кінчать ся в 1. вдм. одн. на **тверду шелестівку, -р** (тверде), **-о.**

Відмінок:	Одинпа.			
1. [хто, що *є?*]	сусід	голуб	вовк	грім
2. [кого, чого *нема?*]	сусід-а	голуб-а	вовк-а	гром-у
3. [кому, чому *даємо?*]	сусід-ові	голуб-ові	вовк-ові	гром-ові
4. [кого, що *бачимо?*]	сусід-а	голуб-а	вовк-а	грім
5. [*кличемо*:]	сусід-е!	голуб-е!	вовч-е!	гром-е!
6. [ким, чим *тїшимо ся?*]	сусід-ом	голуб-ом	вовк-ом	гром-ом
7. [у кім, у чім *кохаємо ся?*]	у сусід-ї	голуб-і	вовц-ї	гром-і

Множина.

1. [хто, що *є?*]	сусід-и	голуб-и	вовк-и	гром-и
2. [кого, чого *нема?*]	сусїд-ів	голуб-ів	вовк-ів	гром-ів
3. [кому, чому *даємо?*]	сусїд-ам	голуб-ам	вовк-ам	гром-ам
4. [кого, що *бачимо?*]	сусїд-ів	голуб-и	вовк-и	гром-и
5. [*кличемо:*]	сусїд-и!	голуб-и!	вовк-и!	гром-и!
6. [ким, чим *тїшимо ся?*]	сусїд-ами	голуб-ами	вовк-ами	гром-ами
7. [у кім, у чім *кохаємось?*]	у сусїд-ах	голуб-ах	вовк-ах	гром-ах

Загальні замітки до чоловічої твердої відміни.

1. У цїй відміні треба звернути увагу на випад „о“, „е“ підчас відмінювання, н. пр.: **Випадає „о“, „е“.** **137.**

пес—пса, псові..., *псалом*—псальма..., *лев*—льва...,
орел—вірла, вірлові..., *парубок*—парубка, парубкові...

При тому треба звернути увагу, що такі „о“, „е“, хоч і в зачиненому складї, на „і—ї“ не переходять.

ЗАВВАГА. Задля порівнання з росийською грам. треба одначе замітити, що „о“, „е“ не випадає в таких словах:

рів—рова, ровові... рови (рос.: рва, рвы),
рот (ріт)—рота, ротові... роти (рос.: рта, рты),
мох—моху, мохові... мохи (рос.: мха, мхи),
лоб—лоба, лобові... лоби („ лба, лбы),
лїд—льоду (леду), льодові (ледові)... льоди (леди) (рос.: льда, льды),
льон (лен)—льону (лену), льонові (ленові), льони... (рос.: льна, льны)...
попіл—попелу, попелові (пор. рос.: пепелъ, пепла)...

2. Не можна теж іспускати з ока перезвука о-і, е-ї, н. пр.: *Львів*—Львова, *стїл*,—стола, *рів*—рова, *лїд*—льоду (леду)... *вівторок*—вівтірка, *овес*—вівса, *орел*—вірла...

Перезвук у цїлій відмінї виступає передівсїм у першому відмінкові однини. **Ікання.**

3. **Другий відмінок** одн. має закінчення -а (*сусїда, вовка, голуба*) або -у (*грому*).

Подати закон, котрі іменики мають -а, котрі -у—не можна. Тут рішає народнє ухо. Та все таки можна сказати, що -у появляєсть ся в назвах **2. вдм. -у.**

явищ природи, у матеріяльних імен, у подуманих імеників та загалом у річевих імеників, н. пр.:

вихор—вихру; *грім*—грому; *сніг*—снїгу; *попіл*—попелу;
льон—льону (лену); *лїд*—льоду (леду); *мед* (мід)—меду;
віск—воску; *дім*—дому; *страх*—страху;
голос—голосу; *мох*—моху; *час*—часу; *рік*—року;
пісок—піску; *цукор*—цукру; *тютюн*—тютюну;
похід—походу; *зір*—зору; *слух*—слуху; *гнїв*—гнїву...

2. вдм. -а й -у.

Крім того є іменики, що в них виступають оба закінчення, хоч без зміни значіння слова, хоч зі зміною.

Ось вони:

город—города	й	городу,	*міст*—моста	й	мосту,
гріх—гріха	„	гріху,	*рід*—рода	„	роду,
нарід—народа	„	народу,	*світ*—світа	„	світу,

сором—сорома й сорому—й далї:
двір—двора́ (панська палата) і дво́ру (подвірря),
закон—закона (збір прав) й закону (причастя),
стіл—стола́ (предмет) і сто́лу (їда),
хрест—хреста́ (знак) і хресту́ (хрещення)...

3. вдм. -у.

4. **Третїй відмінок** одн. має правильне закінчення **-ові**[1]). Заміняти його закінчанням **-у**—гріх проти української мови. Це останнє закінчення в мові є, але вживаєть ся тільки тодї, як слово в 1. вдм. одн. має на кінцї: **-ів, -ов, -їв** н. пр.:

Київ—Київу, *Львів*—Львову, *острів*—острову,
Драгоманов—Драгоманову, *Ковалїв*—Ковалеву...

У церковних словах появляють ся оба закінчення побіч себе:

Бог—Богові й Богу, *Дух*—Духові й Духу й т. д.

4. вдм.=2. вдм.

5. **Четвертий відмінок** одн. і множ. у всїх імеників чоловічого роду своєї форми не має, а заступаєть ся другим або першим, і то так:

а) іменики **особові** й такі, що їм приписуєть ся людський розум, мають четвертий відмінок у однинї і множинї рівний **другому**, н. пр.:

сусїд—(бачу) сусїда, сусїдів; *чоловік*—чоловіка, чоловіків; *пан*—пана, панів; *янгол*—янгола, янголів; *Бог*—Бога, богів...

---

[1]) Галицька й подільська форма—**ови**. Так пишуть усї галицькі письменники; по книжках, видаваних у Австрії, иньчої форми не найдете.

б) в назвах **звірят** та **дерев** четвертий відм. однини рівний **другому**, у множині—**першому**, н. пр.: **4. вдм.=2. й 1. вдм.**

голуб—(купую) голуба, голуби; *віл*—вола, воли;
жук—(ловлю) жука, жуки;
дуб—(тешу) дуба, дуби; *граб*—граба, граби...

в) **річеві** іменики мають у обох числах четвертий відмінок рівний **першому**, н. пр.: **4. вдм.=1. вдм.**

грім—(люблю) грім, громи; *ліс*—ліс, ліси;
город—город, городи; *віз*—віз, вози; *серп*—серп, серпи...

Та все таки частенько при річах уживаєть ся й форми 2. відмінка, н. пр.:

язика (забути, показати), *листа* (написати), *воза* (підмазати), *млина* (збудувати), *хвоста* (підібрати), *карбованця* (мати), *ключа* (саджати), *ножа* (виняти, держати), *бублика* (ззїсти)...

6. У **пятім відмінку** перед закінченням -е мнягчать ся -к, -г, -х на: **ч, ж, ш**, н. пр.:

вовк—вовче!, *козак*—козаче!, *чоловік*—чоловіче!
Бог—Боже!, *поріг*—пороже!, *луг*—луже!
дух—душе!, *кожух*—кожуше!, *горох*—гороше!..

Але ж, щоб не потрібувати мнягчити та щоб тим не затемнювати пня, мова знає в цих імеників (на -к, -г, -х) закінчення -у (перед яким мнягчення немає), н. пр.:

ученик—ученику!, *страх*—страху!

Це відносить ся головно до імеників із наростками: -ок, -ик, але передувсїм -ко, н. пр.: **5. вдм. -у.**

синок—синку!, *лїсок*—лїску!, *коник*—конику!
дядько—дядьку!, *батько*—батьку! і т. д.

Крім того закінчення -у мають оцї іменики:

дїд—дїду! *тато*—тату! *син*—сину!

ЗАВВАГА. Пятого відмінка **ніколи** не можна заміняти **першим**, хиба у другій частині таких фраз, як: *пане майстер*!, *пане лїкар*!, *пане вчитель*!, побіч —*пане майстре*!, *пане лїкарю*!, *пане вчителю*!

7. **Сьомий відмінок** теж виявляє перед закінченням -ї мнягчення **к, г, х**, але на—**ц, з, с**, н. пр.:

байрак—у байрацї, *чоловік*—у чоловіцї, *язик*—на язицї,
стіг—у стозї, *поріг*—на порозї, *луг*—у лузї,
поверх—на поверсї, *кожух*—у кожусї, *горох*—у горосї...

Побіч закінчення -ї (після тих, що не мнягчать ся -і) є ще й закінчення -у, яке появляєть ся передусім у іменників на -к, -г, -х, і то головно в наростках: -ик, -ок, -ак, -як, -ко, н. пр.:

7. вдм. -у.

віск — у воску,
полк — у полку,
сніг — на снігу,
льох — у льоху,
мох — на моху,
міх — у міху,
цибух — на цубуху,
крик — у крику,
замок — на замку,
сік — у соку,
мішок — у мішку,
сїрак — у сїраку...

Отсї ж іменики мають оба закінчення, часто зі зміною наголосу:

7. вдм. -ї й -у.

беріг	— на березї	й	на берегу,
вік	— у віцї	„	на віку,
дах	— на дасї	„	на даху,
зад	— на зáдї	„	по задý,
звук	— у звуку	„	у звуцї,
капшук	— у капшуку	„	у капшуцї,
лїд	— на льóдї (ледї)	„	на ледý,
мід(мед)	— на мéдї(печене)	„	на медý (напиток),
потяг	— у потязї	„	у потягу,
рід	— у родї	„	на родý,
сад	— у садї	„	у садý,
склеп	— у склéпі	„	у склепý,
став	— на ставі	„	на ставу,
степ	— на степі	„	на степу,
торг	— на торзї	„	на торгу...

Часто в особових іменників сьомий відмінок заступаєть ся третїм, головно у сполуцї з прикметником, н. пр.:

*на козак***ові**, *на брат***ові**, *на батьк***ові**... але й
*по Днїпр***ові**, на (сивому) *коник***ові**...

8. Двійня зберегла ся в цїй відмінї тільки в 1. (і 4.) вдм. з закінченням -а, і то тільки в таких словах:

Двійня.

рукáва (побіч: рукави), *вýса* (побіч: вуси),
два *брáта* (побіч: два брати)...

9. У **першім відмінку множини** в деяких словах, побіч загального закінчення **-и**, бачимо закінчення **-а**, яке має з б і р н е значіння (часто надає слову й иньчого значіння): **1. вдм. мн. -а.**

хліб — **хліби** (буханцї), **хліба** (збіжжя),
голос — **голоси** (як відріжняють ся: сопран, альт і т. д.), **голоса** (загально—всї голоси, не відріжняючи),
ґрунт— **ґрунти** (як відріжн.), **ґрунта** (всї враз),
світ — **світи** (піти в світи), **світа** (всї краї),
овес — **вівси** (роди)—**вівса** (ввесь овес на полях),
(пор. ячменї—ячмена).

Треби піднести, що поява цього **-а** не має н ї ч о г о с п і л ь н о г о з російськими формами на -а, н. пр.: дома, года, мѣха, професора... Таких форм наша мова не знає.

10. У **другім відмінку множ.** у імеників, що означають м і р у, може бути форма й без закінчення **-ів**, н. пр.: **2. вдм. мн. без закінч.**

чобіт —(пара) чоботів і чобіт,
черевик—(пара) черевиків і черевик,
аршин —(кілька) аршинів і аршин,
рік —(кілька) років і рік,
год —(пять) годів і год,
раз —(пять, шість) разів і раз...

ЗАВВАГА. За те іменики: **салдат, Турок, драгун, некрут** м у с я т ь мати закінчення **-ів**, отже:

*салдат***ів**, *Турк***ів**, *драгун***ів**, *некрут***ів**.

Таксамо задля порівнання з московською мовою треба піднести, що іменики на **-о** (**-енко, -анко**,) у нас усе відміняють ся, н. пр.:

Хоменко—Хоменка, Хоменкові, Хоменком...
Родзянко—Родзянка, Родзянкові, Родзянком...
Сїнько—Сїнька, Сїнькові... (у рос. мові вони невідмінні).

11. У цїй відмінї часто **перескакує наголос** у множинї, н. пр.: **Наголос.**

брат —бра́та, бра́тові... множ.: брати́ браті́в...
віз —во́за, во́зові... „ вози́, возі́в...
лїс —лї́са, лї́сові „ лїси́, лїсі́в...
образ —о́браза, о́бразові „ образи́, образі́в і т. д.

Та ще є й иньчі зміни наголосу, н. пр.:

кіт —кота́, кото́ві, ко́те!... множ.: ко́ти, котів...
зуб —зу́ба, зу́бові... „ зу́би, зубів...
хрест —хреста́, хресто́ві, хре́сте!... „ хрести́, хрестів...
віл —вола́, воло́ві, во́ле!, воло́м... множ.: воли́, волів...

Подрібні явища.

138. 1) **Іменики з наростком -ин (-їн)** відкидають у множині

Імен. на -ин. цей наросток, н. пр.:

Болгарин—Болгари, Болгарів,
Сербин—Серби, Сербів,
Татарин—Татари, -ів, -ам і т. д.
Галичанин—Галичани, Галичанів,
міщанин—міщани, міщанів,
хазяїн—хазяї, хазяїв, хазяям... (переходить до мнякої відм.).

У 2. вдм. множ. закінчення **-ів** у цих імеників може й не бути: *Болгар, міщан, Галичан, Татар*,—але *хазяїв, Сербів*...

У 1. вдм. множ. ті іменики всюди мають закінчення **-и**, не -е, як у рос. мові.

2) Ім. **Христос** відкидає грецьке закінчення **-ос**; його від-

Христос. міна йде так: *Христа, Христові, Христе!*, і т. д.

3) Ім. **чобіт** може побіч правильних форм 3., 6. і 7. вдм. множ. на **-ам, -ами, -ах** мати ще й **мнякі** закінчення, отже:

Чобіт. 3. вдм. чоботам і чобітям,
6. „ чоботами й чобітьми́,
7. „ в чоботах і чобо́тях.

4) Ім. **друг** має в **1.** і 5. вдм. множ. форму *други*,

Друг. *друзї*.

5) Ім. **брат** має в **1.** і 5. вдм. множ.— **брати́** і **бра́ття** (збірне

Брат. знач.), а далї відміна йде правильно: *браті́в, брата́м* і т. д.

6) Ім. **пан** у 1. і 5. вдм. множ. має побіч звичайної фор-

Пан. ми: *пани*, ще й форму: *панове.*

7) Іменики: **прут, кіл, лист, волос, колос** творять усї

Прут, кіл... форми множини зовсїм правильно:

прути, -ів, -ам..., *коли*, -ів, -ам..., *листи*, -ів, -ам...
волоси, -ів, -ам..., *колоси*, -ів, ам...

Коли ж замісць форм множини вживаємо ще і збірних імеників **середнього роду**, утворених із тих самих пнїв: *пруття, кілля, листя, волосся, колосся*, то це все форми **однини**, й відміна цих імеників іде по середньому роду (гл. § 156).

8) Ім. **горщок** має в иньчих відмінках **-ш-**, не -щ-: *горшка*,

Горщок. *горшкові, горшки* і т. д.

9) Іменики **лев** і **сон** можуть задержувати „е“, „о“ або й відкидати, але їх значіння тоді міняєть ся: **Лев, сон.**

лева (гроша, нац. відзнаки)—*льва* (звірини),
сону (зілля: сону-трави)—*сну* (як спить ся).

10) Ім. **четвер** у всїх иньчих відмінках має вже „г“, яке відпало після „р“, отже: *четверга, четвергові*... **Четвер.**

11) Імена **місцевостий** на **-їв** із попередньою голосівкою не придержують ся закона ікання, а задержують у цїлій відмінї -ї, н. пр.: **Імен. місцев. на -їв.**

Київ—Київа, Київу, Київом, у Київі,
Почаїв—Почаїва..., *Олїїв*—Олїїва...,
Чугуїв—Чугуїва..., *Холоїв*—Холоїва...

12) Ця відміна обіймає ще й такі іменики без однини: **Ім. без одн.**

вязи—вязів; *сходи*—сходів; *штани*—штанів;
шаравари́—шараварів; *окуляри*—окулярів;
обжинки—обжинків; *досвітки*—досвітків...,

а далї імена власні (назви місцевостий):

Броди—Бродів, *Чернухи*—Чернухів,
Чорногузи—Чорногузів...

ЗАВВАГА. Іменики: **син, кум, чорт,** відміняють ся у множинї зовсїм правильно: **Син, кум, чорт.**

син — сини, синів, синам...
(рос. сыновья, сыновей, сыновьямъ...);
кум —куми, кумів, кумам...
(рос. кумовья, кумовей, кумовямъ...);
чорт—чорти, чортів, чортам...
(рос. черти, чертей, чертямъ...).

Про ім. **сусїд, голуб** гл. зразок. Таксамо треба завважити, що іменики: **насип, степ, пил** (рос. насыпь, степь, пыль) чолов. роду й відміняють ся правильно, отже: **Насип, степ, пил.**

насип—насипа, насипові, насипом... насипи, насипів...
степ —степу, степові... степи, степів...,
пил —пилу, пилові, пилом...

Таксамо твердо відміняють ся слова: **вожд** (рос. вождь) і **нехрист** (рос. нехристь), отже:

вожд—вождa, вождові, вождом... вожди, вождів...
нехрист—нехриста, нехристові, нехристе!.. нехристи, нехристів. **Вожд, нехрист.**

139. XIX. ЧОЛОВІЧА МНЯКА ВІДМІНА

виявляє я 1. вдм. однини такі закінчення: **мняка шелестівка** (ь), -р (мняке), -й, -ьо, **шипучі** шелестівки (змнягчені): **ч, ж, ш.**

Відмінок:		Однина.		
1. [хто, що *є?*]	олен-ь	солові-й	лицар-р	ніж
2. [кого, чого *нема?*]	олен-я	солові-я	лицар-я	нож-а
3. [кому, чому *даємо?*]	олен-еві	солові-єві	лицар-еві	нож-еві
4. [кого, що *бачимо?*]	олен-я	солові-я	лицар-я	ніж
5. [*кличемо:*]	олен-ю!	солові-ю!	лицар-ю!	нож-у!
6. [ким, чим *тїшимо ся?*]	олен-ем	солові-єм	лицар-ем	нож-ем
7. [у кім, у чім *кохаємо ся?*]	в олен-ї	солові-ї,-ю	лицар-і	нож-і

		Множина.		
1. [хто, що *є?*]	олен-ї	солові-ї	лицар-і	нож-і
2. [кого, чого *нема?*]	олен-їв	солові-їв	лицар-ів	нож-ів
3. [кому, чому *даємо?*]	олен-ям	солові-ям	лицар-ям	нож-ам
4. [кого, що *бачимо?*]	олен-ї	солові-ї	лицар-ів	нож-і
5. [*кличемо:*]	олен-ї!	солові-ї!	лицар-і!	нож-і!
6. [ким, чим *тїшимо ся?*]	олен-ями	солові-ями	лицар-ями	нож-ами
7. [у кім, у чим *кохаємо ся?*]	в олен-ях	солові-ях	лицар-ях	нож-ах

Загальні замітки до мнякої чоловічої відміни.

140. **Випад „о“, „е“.** 1. У цій відмінї треба теж мати на увазї випад „о“, „е“ підчас відміни:

день—дня, дневі; *сїчень*—сїчня, сїчневі; *гостинець*—гостинця, гостинцеві; *кінець* (конець)—кінця, кінцеві; *муравель*—муравля...

ЗАВВАГА. Але ж „е“ **не випадає** у тих словах:

камінь—каміня (каменя), камінї... (рос. камня, камни),
корінь—коріня, корінї... (рос. корня, корни),
ремінь—ремечю, ременї... (рос. ремня, ремни),
перстень—перстеня, перстенї... (рос. перстня, перстни)...
соловій гл. зразок.

2. Таксамо треба додивляти ся до **ікання**, яке появлясть ся головно в 1. вдм. одн., н. пр.: **Ікання.**

ведмідь—ведмедя, *отець*—*вітця*..., але й
стілець (столець)—стільця...

3. **Річеві іменики мають у другім відмінку однини** дуже часто закінчення **-ю**, н. пр.: **2. вдм. одн. -ю.**

біль—болю; *баль*—балю; *жаль*—жалю;
вогонь—вогню; *танець*—танцю; *перець*—перцю і т. д.

Передусім усі річеві іменики на **-й** мають **-ю**, н. пр.:

Дунай—Дунаю, *край*—краю, *гай*—гаю,
клїй—клею, *олїй*—олїю...,

4. Про **четвертий відмінок** (пор.: оленя, соловія, лицаря, але—ніж, лицарів—але олені, соловії, ножі)... гл. тверду відміну 118. й 119. стор.).

5. **Пятий відмінок** іменикiв із наростком **-ець** має все закінченя **-е** (**че**), н. пр.: **5. вдм. -е.**

хлопець—хлопче!, *Українець*—Українче!,
кравець—кравче!, *Німець*—Німче!,
заєць —зайче! (заяць—заяцю!)...

6. Іменики на **-й** дуже часто мають у **сьомому відмінку**[1]) закінчення **-ю**, н. пр.: **7. вдм. -ю.**

край—у **краю**, *гай*—у **гаю**,
олій—в **олїю**, *Дунай*—на **Дунаю**...

Таксамо особові іменики на **-ч**, **-ш** люблять закінчення **-у**, н. пр.:

родич—у родичу, *товариш*—у товаришу...

Зрештою й тут появляєть ся закінчення 3. вдм. **-еві** в особових імеників:

слухач—у слухач**еві**, *гість*—у гост**еві**...

---

[1]) У західноукраїнськ. говірках появляєть ся в 7. вдм. закінчення **-и**, н. пр.:

у вчители, у хлопци, у Відни...,

і так пишуть іздебільшого письменники австрийської України.

Крім того всї балакають у 3 вдм. одн. на **-еви**, н. пр.:

кравцеви, шевцеви...,

А й так є ще багато нарічевих форм у 3. й 6. вдм.: кравцьом, ведмедьом, ножом і т. д., але ніхто таких форм по книжках не вживає.

7) *У* цій відміні теж часто перескакує наголос, н. пр.:

Наголос. *кор́оль*—короля́, короле́ві, коро́лю!.., королі́...,
столяр—столяря́, столяре́ві, столя́рю!.., столярі...
ко́рінь—ко́ріня, ко́ріневі..., корі́ні...
зло́дій—зло́дія, зло́дієві... злодії́, злодії́в...
при́ятель—при́ятеля, при́ятелеві..., приняте́лі...

141. **Подрібні явища.**

1) Іменики **горнець, мерлець** мають тільки форму 1. вдм. одн.; всї иньчі відмінки творять: перший від іменика **горщок**, другий від іменика **мрець** (гл. низче)—отже:

Горнець, мерлець.

горнець—горшка, горшкові... *мерлець*—мерця, мерцеві, і т. д.

2) Ім. **чернець** відміняєть ся з відпадом „н", отже:

Чернець. черця, черцеві, черче!, черці...

або з відпадом „р":

ченця, ченцеві, ченче!, ченцї...

3) Ім. **гарнець, тиждень** творять форми з випадом „н" і „д", отже:

Гарнець, тиждень.

гарнець—гарця, гарцеві, гарці...
тиждень—тижня, тижневі, тижні...

4) Ім. **жнець, жрець, мрець, швець** викидають у відміні „е" перед „ць", але ж за те „е" появляєть ся межи шелестівками, отже:

Жнець, жрець, мрець, швець.

жнець—женця, женцеві, женче!, женці, женців...
жрець—жерця, жерцеві, жерче!, жерці...
мрець—мерця, мерцеві, мерці...
швець—шевця, шевцеві, шевче!...

5) Ім. **князь** творить форму 5. вдм. одн.

Князь. *князю* (місяцю-князю)!, або *княже* (давні укр. князї)!

6) Ім. **Господь** відміняєть ся так:

Господь. 2. й 4. вдм. Господа; 3. вдм. Господеві, Господу;
5. „ Господи! 6. „ Господом;
7. „ у Господї, -еві.

7) Ім. **великдень** і **переддень** уставляють у відміні між обома частинами зложення -о-, отже:

Великдень, переддень.

великдень—великодня, великодневі, по великоднї...[1])
переддень—передодня, передодневі, на передоднї...

---

[1]) нарічево: по велицїднї.

8) Ім. **кінь, ґість, гріш** творять 2. вдм. множ. закінченням **-ий** (лївобережне **-ей**, н. пр.: *гостéй*, хоч *коний*, *гроший*), отже: **Кінь, гість, гріш.**

2. вдм. (нема): *коний*, *гостий*, *гроший*.

Ті самі іменики мають у 6. вдм. множ. закінчення **-ми:**

6. вдм. (тїшимось): *кіньми*, *гістьми*, *грішми* і *грошима* (давня форма двійні).

ЗАВВАГА. Більш нї в одного іменика цїєї відміни н е м а закінчення **-ий** (**-ей**), а всюди т і л ь к и **-їв** (**-ів**), отже й:

князь—князї, князїв (рос. князья, князей),

зять—зятї, зятїв (рос. зятья, зятей),

муж—мужі, мужів (рос. мужья, мужей)...

9) Ім. **лікоть** має в 2. вдм. множ. форму: *ліктїв*, але й *локóт* (отже кілька ліктїв і кілька локот). **Лікоть.**

10) Ім. **ячмінь** творить 1. вдм. множ. ще й по твердій відмінї зі збірним значінням: **Ячмінь.**

ячменї (роди)—*ячмена* (всї поля, засїяні ячменем).

11) Ім. **день** у 2. вдм. множ. закінчення може її не приймати, то так кажемо: **День.**

(кілька) *днїв* або (кілька) *день*.

12) Ім. **камінь, корінь, ремінь, вугіль** заступають часто правильні форми множини (камінї, -їв... корінї, -їв... ремінї, -їв... вуглї, -їв) з б і р н и м и імениками: **Камінь, корінь, ремінь, вугіль.**

каміння, *коріння*, *реміння*, *вугілля*,

але це с а м о с т і й н і і м е н и к и середнього роду й належать до середньої відміни.

13) До цїєї відміни належать іменики б е з о д н и н и з наростком: **-ощі**, н. пр.:

любощі—любощів, *радощі*—радощів,

хитрощі—хитрощів...

крім того ще й такі іменики, як:

щипцї—щипцїв, *манівцї*—манівцїв, *кліщі*—кліщів...

і і м е н а в л а с н і на -ї, -їв, н. пр.:

Чернівцї—Чернівцїв, *Сорочинцї*—Сорочинцїв...

ЗАВВАГА. Іменики **біль, міль, ступінь** у нашій мові чоловічого роду й відміняють ся зовсім правильно: **Біль, міль, ступінь.**

біль—болю, болеві, болем... болї (рос. боль, боли),

міль—молю, молеві, молем... молї (рос. моль, моли),

ступінь—ступня, ступневі, ступнем... (рос. степень, степени).

142. ## XX. ЖІНОЧА ТВЕРДА ВІДМІНА

—найбільша з усїх—обіймає всї іменики жіночого роду, які в 1. вдм. одн. кінчать ся на -а (крім тих, що перед -а мають **ч, ж, ш**).

Відмінок:	Одинна.		
1. [хто, що *є*?]	завіс-а	риб-а	дорог-а
2. [кого, чого *нема*?]	завіс-**и**	риб-**и**	дорог-**и**
3. [кому, чому *даємо*?]	завіс-**ї**	риб-**і**	дороз-**ї**
4. [кого, що *бачимо*?]	завіс-у	риб-у	дорог-у
5. [*кличемо*:]	завіс-о!	риб-о!	дорог-о!
6. [ким, чим *тїшимо ся*?]	завіс-**ою**	риб-**ою**	дорог-**ою**
7. [у кім, у чім *кохаємо ся*?]	у завіс-ї	риб-і	дороз-ї

Відмінок:	Множина.		
1. [хто, що *є*?	завіс-**и**	риб-**и**	дорог-**и**
2. [кого, що *нема*]	завіс	риб	доріг
3. [кому, чому *даємо*?]	завіс-ам	риб-ам	дорог-ам
4. [кого, що *бачимо*?]	завіс-**и**	риб-**и**	дорог-**и**
5. [*кличемо*:]	завіс-**и**!	риб-**и**!	дорог-**и**!
6. [ким, чим *тїшимо ся*?]	завіс-ами	риб-ами	дорог-ами
7. [у кім, у чім *кохаємо ся*?]	у завіс-ах	риб-ах	дорог-ах

143. **ЗАВВАГА.** До цієї відміни належать іще іменики чоловічого роду (по значінню) з закінченням **-а**, н. пр.: *дружба, староста, старшина, владика, слуга, Гребінка* (байкар), *Квітка* (повістяр)... Тільки ж що це о с о б и, то **4. вдм. множ.** вони мають **рівний 2. вдм.**, отже:

старост, старшин, владик, слуг.

Та ще й крім того у **2. вдм. множ.** ці іменики можуть мати закінчення чоловічих імеників **на -ів**, н. пр.:

*дружб***ів**, *старост***ів**, *владик***ів**...

побіч правильних форм без закінчення.

144. ### Загальні замітки до жіночої твердої відміни.

1) У **третьому** й **сьомому** вдм. о д н и н и перед закінченням -ї мнягчать ся **к, г, х** на **ц, з, с**, отже:

рука—руцї, у руцї, *мука*—**муцї**, в муцї,

недуга—недузї, у недузї, *нога*—нозї, на нозї, *муха*—мусї, у мусї, *купчиха*—купчисї, в купчисї... **3. і 7. вдм.**

2) У **другім відм. множ.** виступає чистий пень (пор.: завіс, мук...); через те склад замикаєть ся шелестївкою, й наступає ікання, н. пр.: **2. вдм. мн.**

а) ікання

школа—шкіл, *дорога*—доріг,
бжола—бжіл, *ягода*—ягід,
береза—беріз, *сльоза*—слїз...

Де ж ікання нема в таких випадках, то на це вплинули иньчі форми, де „і" немає, н. пр.:

жалоб, проб, запон, чеснот (бо в усїх формах є „о").

Якщо пень кіньчить ся двома або й більше шелестївками, вставляеть ся між них „о" або „е", н. пр.:

б) вставка о, е

свічка—свічок, *сливка*—сливок, *копійка*—копійок,
чайка—чайок, *відьма*—відьом...
сестра—сестер, *мітла*—мітел, *попівна*—попівен,
перла—перел, *війна*—воєн...
сосна—сосон і сосен, *цегла*—цегол і цегел...

Тільки ж, як визвучні шелестївки голосові, то вони можуть устояти ся й без помочі „о" та „е", й тодї вставки „о" й „е" не буває, н. пр.:

звізда—звізд, *барва*—барв, *форма*—форм,
бульба—бульб, хоч кажемо: *буква*—буквів...

Крім того бачимо чоловіче закінчення -ів у отсих іменників жіночого роду:

в) закінч. -ів.

панна—паннів,
ванна—ваннів,
весна—веснів,
сарна—сарнів,
оса—осів,
пола—полів,
нора—норів...

Іменики **хата, мама, баба** можуть мати закінчення **-ів**: *хат***ів**, *мам***ів**, *баб***ів**, але й можуть без нього й обійти ся:

хат, мам, баб...

3) У цїй відмінї часто стрічаєть ся **двійня** в 1. і 4. вдм. з закінченням -ї (-і) побіч множини, та не тільки при числівнику два, але й при три й чотирі, н. пр.:

дві *корови* й дві (три, чотири) *корові*
три *мухи* „ три (дві, чотири) *мусї*
чотирі *риби* „ чотирі (дві, три) *рибі* [1]).

Наголос. 4) У цїй відмінї дуже часто зустрічаєть ся зміна наголосу у множинї, н. пр.:

ба́ба—бабú, *драби́на*—драбинú, *ба́йка*—байкú...
звізда́—звізди, *трава́*—тра́ви, *сова́*—со́ви...
голова́—го́лови, *борода́*—бо́роди...

Та ще й так є зміни в наголосї, головно в 4. і 5. вдм. одн., н. пр.:

дочка́— до́чку, до́чко!, до́чки... дочкú, дочцí, дочко́ю...
гора́—го́ру, го́ро!, го́ри... горú, горí, горо́ю...
весна́—ве́сно!; *верба́*—ве́рбо! і т. д.

Подрібні явища.

145. Дошка.

1) Іменик **дошка** мае 2. вдм. множ. **дощок**.

Дївчина, дитина, людина. 2) Іменики **дївчина**, **дитина**, **людина** творять форми множини від иньчих пнів. То так ім. **дївчина** переходить до середньої шелестівкової відміни (§ 159), отже:

дївчата, *дївчат*, *дївчатам*...

Ім. **дитина**, **людина** відміняють ся у множ. по шелестівковій жіночій відмінї (§ 152., 8.), отже:

дїти, дїтий(-ей), дїтям, дїтьми...
люди(-е), людий(-ей), людям, людьми...

Сльоза. 3) Імен. **сльоза** може творити 6. вдм. множ. правильно: *сльозами*, але й по мнякій відмінї: *слїзьми*.

---

[1]) Із нарічевих форм, які стрічають ся у творах давнїщих галицьких і буковинських письменників, треба звернути увагу на 6. вдм. одн., який у тих говорах має закінчення **-ов**, н. пр.:

нога—ног**ов**, рука—рук**ов**, муха—мух**ов**, вдова—вдов**ов** і т. д., пор. у Франка: Місяцю-князю, тихо пливеш ти стежк**ов** таємною...

Тепер таких форм нїхто вже не вживає по книжках.

4) До сеї відміни належать **іменики без однини** з наростком **-ини**, н. пр.: **Імн. без одн.**

іменини—іменин; *заручини*—заручин;
обставини—обставин; *відносини*—відносин...

а далі такі іменики:

сухоти—сухіт; *заличчки*—заличок; *віжки*—віжок (по рос. вожжи—вожжей);
крупи—круп[1]); *поминки*—поминок...

й імена власні:

Яси—Яс, *Атени*—Атен, *Черкаси*—Черкас,
Бендери—Бендер, *Карпати*—Карпат, *Альпи*—Альп...

ЗАВВАГА. Іменик **недуга** (пор. рос. недугъ) в укр. мові жіноч. роду й відміняєть ся як: *риба*. **Недуга.**

XXI. ЖІНОЧА МНЯКА ВІДМІНА **146.**

має в 1. вдм. одн. закінчення **-я**, **-ча**, **-жа**, **ша.**

Відмінок:	Однина.			
1. [хто, що *є*?]	дин-я	бур-я	ши-я	задач-а
2. [кого, чого *нема*?]	дин-ї	бур-і	ши-ї	задач-і
3. [кому, чому *даємо*?]	дин-ї	бур-і	ши-ї	задач-і
4. [кого, що *бачимо*?]	дин-ю	бур-ю	шу-ю	задач-у
5. [*кличемо*:]	дин-е!	бур-е!	ши-є!	задач-е!
6. [ким, чим *тішимось*?]	дин-ею	бур-ею	ши-єю	задач-ею
7. [у кім, у чім *кохаємось*?]	у дин-ї	бур-і	ши-ї	задач-і
	Множина.			
1. [хто, що *є*?]	дин-ї	бур-і	ши-ї	задач-і
2. [кого, чого *нема*?]	динь	бур	ший	задач
3. [кому, чому *даємо*?]	дин-ям	бур-ям	ши-ям	задач-ам
4. [кого, що *бачимо*?]	дин-ї	бур-і	ши-ї	задач-і
5. [*кличемо*:]	дин-ї!	бур-і!	ши-ї!	задач-і!
6. [ким, чим *тішимо ся*?]	дин-ями	бур-ями	ши-ями	задач-ами
7. [у кім, чім *кохаємось*?]	у дин-ях	бур-ях	ши-ях	задач-ах

[1]) «Крупа́»—вживати не можна, це явний русизм!

ЗАВВАГА. Таксамо відміняють ся **чоловічі особові** іме-
147. ники з закінченням: **-я, -ча, -жа, ша,** н. пр.:

суддя —	2. вдм. судді,	5. вдм. судде![1]),	6. вдм. суддею
тесля —	„ теслї	„ тесле!	„ теслею
пяниця —	„ пяниці	„ пянице!	„ пяницею
Гамалїя —	„ Гамалїї	„ Гамалїє!	„ Гамалїєю[2])
вельможа —	„ вельможі	„ вельможе!	„ вельможею

Тільки ж **4. вдм. множ.** цї іменики все мають рівний **2. вдм.**, який у таких іменикiв, як: суддя, тесля, Гамалїя— має закінчення чоловічих іменикiв **-їв,** отже:

суддїв, теслїв, Гамалїїв...,

иньчі можуть закінчення **-їв** мати й не мати його:

вельмож **і** ***вельможів...***

Декуди проскакує і в иньчих відмінках чоловіче закінчення, н. пр.: в 6. одн. *Гамалї*-**єм** (Шевч.).

Загальні замітки до жіночої мнякої відміни.

148. 1) Родинні імена у здрібнїлій формі та пестливі імена власні мають у **пятому вдм.** одн. закінчення **-ю**, н. пр.:

5. вдм. -ю.

матуся—матусю!, *бабуня*—бабуню!, *доня*—доню!,
Галя—Галю!, *Мелася*—Меласю!,
Маруся—Марусю й Марусе!

2) У **другім відм. множ.** бачимо в цїй відмінї чистий пень у іменикiв як: *бур, задач.* У всїх иньчих визвучна шелестівка **змнягчена**: *динь, столиць...*

2. вдм. множ.

Як пень кінчить ся двома шелестівками, вставляємо -о-, або -е-, н. пр.:

а) вставк. -о, -е

кухня—кухонь	*сотня*—сотень
земля—земель	**ві***вця*—**о**вець
пісня—пісень	*картопля*—картопель і т. д.

Отсї іменики мають чоловіче закінчення **-їв**:

б) закін. -їв

сїмя—сїмїв	*повня* (місяця)—повнїв
стерня—стернїв	*стаття* (часоп.)—статтїв

---

[1]) В західно-укр. говірках почуєте (дехто так і пише) такі форми: судьо!, тесльо!, вельможо!.

[2]) у Шевченка: Гамалїєм

Іменики: **брехня, сукня, стайня** можуть мати такі форми: брехень (брехонь), суконь, стаєнь, але й: бре́хнїв, сукнїв, стайнїв [1]).

3) Дуже часто перескакує у множинї наголос, н. пр.: **Наголос.**

пісня—піснї́, пісе́нь пісня́м...

ву́лиця—вулиці́, ву́лиць, вулиця́м...

вівця́—вівції, ове́ць, вівцям і т. д.

Та ще стрічають ся иньчі відміни наголосу, н. пр.:

душа́ —4 вдм. ду́шу, множ.: ду́ші, ду́шам...

земля́—4. „ зе́млю, 5. вдм. зе́мле!, множ.: зе́млї, земе́ль і т. д.

Подрібні явища.

1) Іменики **свиня, миша, воша** мають у 2. вдм. множ. закінчення **-ий** (**-ей**), отже: **149.**

свиний (свиней), *миший* (мишей), *воший* (вошей)... **Свиня, миша, воша.**

У 6. вдм. множ. іменик **свиня** має закінчення **-ми**:

*свинь*ми.

2) Імен. **паня** має ще польську форму **панї**, але й зложену **панїя** (у насмішливому значінню: велика *панїя!*)

То цей іменик відміняєть ся так: **Паня.**

	паня	*панї*	*панїя*
2. вдм. одн.	панї	панї	панїї
5. „ „	пане!	панї!	па́нїе!
1. „ множ.	панї́	панї́	панї́ї
2. „ „	пань	пань	па́нїй

(пор.: *пан*—панів, *панна*—паннів, *паня*—пань) і т. д.

3) До сеї відміни належать і іменики без однини: **Імен. без одн.**

граблї—грабель, *мясницї*—мясниць,

ножицї—ножиць, *вії*—вій...

а далї імена власні (назви сїл, міст), н. пр.:

Лисиничі—Лисинич, *Мостищі*—Мостищ, *Лубнї*—Лубень...

[1]) У західноукр. говірках появляєть ся в 3. і 7. вдм. одн. **-и**, н. пр.: **диня—дини, воля—воли, задача—задачи...**

Такі форми зустрічають ся в галицьких виданнях Шевченка, (вид. «Просвіти»), н. пр.:

на **земли** (II, 125), в **неволи** (II, 14) і т. д.

У 6. вдм. в тих самих говірках появляєть ся закінчення **-ев**, н. пр.: **диня—динев, воля—волев, задача—задачев,...**

але цих форм тепер нїхто з австрийських письменників-Українцїв не вживає.

150. **XXII. ЖІНОЧА ШЕЛЕСТІВКОВА ВІДМІНА**

обіймає іменики (по більшій части збірні, матеріяльні та подумані) жіночого роду з закінченням на **шелестівку** в 1. вдм. одн. (мняку, тверду або змнягчену: **ч, ж, ш**).

Відмінок:		Однина.	
1. [що *є*?]	**повість**	**тїнь**	**ніч**
2. [чого *нема*?]	**повіст-и**	**тїн-и**	**ноч-і**
3. [чому *даємо*?]	**повіст-и**	**тїн-ї, -и**	**ноч-і**
4. [що *бачимо*?]	**повість**	**тїнь**	**ніч**
5. [*кличемо*:]	**повіст-е!**	**тїн-е!**	**ноч-е!**
6. [чим *тїшимо ся*?]	**повіст-ю**	**тїнн-ю**	**нічч-ю, -у**
7. [у чім *кохаємо ся*?] у	**повіст-и**	**тїн-ї, -и**	**ноч-і**
		Множина.	
1. [що *є*?]	**повіст-и**	**тїн-и**	**ноч-і**
2. [чого *нема*?]	**повіст-ий, -ей**	**тїн-ий, -ей**	**ноч-ий, -ей**
3. [чому *даємо*?]	**повіст-ям**	**тїн-ям**	**ноч-ам**
4. [що *бачимо*?]	**повіст-и**	**тїн-и**	**ноч-і**
5. [*кличемо*:]	**повіст-и!**	**тїн-и!**	**ноч-і!**
6. [чим *тїшимо ся*?]	**повіст-ями**	**тїн-ями**	**ноч-ами**
7. [у чім *кохаємо ся*?] у	**повіст-ях**	**тїн-ях**	**ноч-ах**

1. На зразок **„повість“** відміняють ся всї іменики, що кінчать ся двома шелестівками, н. пр.:

часть—части, части... по части
честь—чести, чести... у чести
вартість—вартости, вартости... на вартости

2. Ті іменики, що кінчать ся на одну мняку шелестівку, відміняють ся як **„тїнь“**, н. пр.:

мідь—міди, мідї(-и)... в мідї(-и)
напись—написи, написї(-и)... на написї(-и)
осїнь—осени, осенї(-и)... в осенї(-и)...

3. На зразок **„ніч“** відміняють ся всї іменики на **-ч, -ж, -ш** і на **-ль**, н. пр.:

молодїж—молодїжі, молодїже!, молодїжжю...[1])
глуш—глуші, глуше!, глушшю...
купіль—купелї, купіллю (хоч: *сіль*—має 2. вдм. **соли**).

[1]) У західно-укр. говірках у цїлій цїй відмінї нїякої ріжницї немає, всї іменики відміняють ся, як: повість. Навіть у творах Шевченка, виданих львівською «Просвітою», зустрінете такі форми, н. пр.: роскоши, півночи (Кобзар, II, 26).

Загальні замітки до жіночої шелестівкової відміни. 151.

1) У першім відмінку однини склад замикаєть ся шелестівкою, тому треба вважати на ікання, н. пр.:

ніч—ночі, *радість*—радости,

осінь—осени, *купіль*—купелї, *піч*—печі...

Перезвук „ї(і)" подибуєть ся ще й у шостім відм. одн., як перед закінченням є дві шелестівки, н. пр.:

ніччю, осінню, купіллю, ніччю... **Ікання.**

радістю, кістю, злістю...

Нераз „і" лишаєть ся цїлу відміну, н. пр.:

молодїж—молодїжі (молодежі), молодїже!...

крадїж—крадїжі (крадежі)...

2) У **шостім відм. одн.** сям та там бачить ся довше закінчення **-ею**, н. пр.:

мазь—мазею, побіч: маззю **6. відм.**

сталь—сталею „ сталлю **-ею.**

жовч—жовчею „ жовчю...

У короткому закінченні **-ю** попередня шелестівка, коли вона тільки одна, мусить усе здвоїти ся, отже:

ніччю,[1]) купіллю, зеленню... (гл. § 56)

3) У **другому відм.** множ. закінчення **-ий** на лївому березї Днїпра чусть ся як **-ей**, головно коли воно наголошене, і майже всї лївобережні письменники так і пишуть, н. пр.: **2. вдм. -ей.**

*груд*ь—груде́й, *ніч*—ноче́й, *річ*—рече́й...

Зрештою і тут появляєть ся чоловіче закінчення **-їв**, головно в тих імеників, які творять рівнобіжні форми, н. пр.:

[*правопи́с*] *право́пись*—правописїв, правописий

[*часопи́с*] *часо́пись*—часописїв і часописий **2. вдм. -їв.**

[*на́пис*] *напись*—написїв і написий...

І в імеників на **-ість** сям та там у письменників виринає закінчення **-їв**, н. пр.:

суспільність—суспільностїв, *вдячність*—вдячностїв і т. д.

У таких випадках цього закінчення вживати не треба. Треба балакати й писати:

суспільност-**ий** (-ей), вдячност-**ий** (-ей)...

---

[1]) У західних укр. говірках подвоєння шелестівок перед скороченим закінченням немає: сіль—сілю, ніч—нічю і т. д.

Подрібні явища.

152. 1) Іменик **міць**, узятий нами з польської мови (порівн.: по-міч, не-міч і т. д.), має тільки форми: *міць*, *міццю*— зрештою всї иньчі форми творять ся від іменика *міч*, отже:

Міць.

міць—мочі, у мочі...[1])

2) Іменик **річ** задержує в відміні „і“, отже:

Річ.

річі, річчю, річий, річам...

Але й на подобу „**ніч**“ дістає в иньчих відмінках „е“, отже:

речі, речий(-ей), речами...

3) Іменик **церков, хоругов, черв** тільки формами 1. і 4. вдм. одн. належать до цієї відміни; зрештою вони відміняють ся як іменики т в е р д о ї жіночої відміни, отже:

Церков, хоругов, черв.

церков—церкви, церкві, церквою, церквй...

хоругов—хоругви, хоругві, хоругвою, хоругви...

черв—черви, черві, червою...

Але й 1. і 4. вдм. одн. може мати теж форму на -а, -у: *церква*, *хоругва*, *черва*—церкву, хоругву, черву, а тодї 2. вдм. множ. має закінчення **-ів**:

церквíв (церкóв), хоругвів, чéрвів...

4) Іменики **любов** [2]), **кров** творять форму 6. вдм. одн. на **-ію** (побіч **-ю**), отже:

Любов, кров.

любовю, кровю й любовію, кровію[3]),

зрештою їх відміна йде по: п о в і с т ь.

5) Імен. **кість** має в 6. вдм. множ. закінчення **-ми**:

Кість.

кість—кістьми.

Таке саме закінчення мають іменики, вичислені під 8.

6) Церковне слово **путь**, наскільки воно задержало ся, вживаєть ся тільки в 1. і 4. вдм. одн. [4])

Путь.

---

[1]) гал. форми: моци, моцев.

[2]) Іменик „любов“ переходить у деяких говірках до твердої відміни; тодї цеїі іменик відміняєть ся так:

люб(в)а, люб(в)и, люб(в)і... Пор. заголовок повісти Федьковича: „Люба́—згуба“ (любов—згуба).

[3]) нар. форми: кервою, крівлею, у Федьков. кровіїов.

[4]) Читайте у Франка: „Та ти в **ту путь** несеш жалібниї згук“ у Куліша: верстати **путь**.

7) Іменик **мати** своїми формами однини та множини також належить до сеї відміни. Відміняєть ся він так: **Мати.**

Відмінок:	Однина.	Множина.
1. [хто *є*?]	мати	матер-і
2. [кого *нема*?]	матер-и	матер-ів, -ий
3. [кому *даємо*?]	матер-і	матер-ям
4. [кого *бачимо*?]	матїр	матер-і
5. [*кличемо*:]	мати!	матер-і!
6. [ким *тїшимо ся*?]	матїрр-ю	матер-ями
7. [у кім *кохаємо ся*?]	у матер-і	у матер-ях

8) Своїми формами **множини** належать до цієї відміни іменики: **Імен. у множ.**

дїти [дитина—збірн.]—дїтий (-ей), дїтям, дїтьми...
люди(-*е*) [людина—збірн.]—людий (-ей), людям, людьми...
очі [око]—очий (-ей), очам, очима... (гл. § 155.,2)
груди [без одн.]—грудий (-ей), грудям, грудьми...
плечі [плече]—плечий (-ей), плечам, плечима (гл.158.,1)
двері [без одн.]—дверий (-ей), дверям, дверми (дверима)
сїни [без одн.]—сїний (-ей), сїням, сїньми...
сани [без одн.]—саний (-ей), саням, саньми...
кури [курка—збірн.]—курий (-ей), курям, курми...
гуси [гуска—збірн.]—гусий (-ей), гусям, гусьми...

XXIII. СЕРЕДНЯ ТВЕРДА ВІДМІНА

має в 1. вдм. одн. закінчення -о. **153.**

Відмінок:	Однина.		
1. [хто, що *є*?]	колїн-о	добр-о	яблук-о
2. [кого, чого *нема*?]	колїн-а	добр-а	яблук-а
3. [кому, чому *даємо*?]	колїн-у	добр-у	яблук-у
4. [кого, що *бачимо*?]	колїн-о	добр-о	яблук-о
5. [*кличемо*:]	колїн-о!	добр-о!	яблук-о!
6. [ким, чим *тїшимо ся*?]	колїн-ом	добр-ом	яблук-ом
7. [у кім, у чім *кохаємось*?]	у колїн-ї	добр-і	яблуц-ї
	Множина.		
1. [хто, що *є*?]	колїн-а	добр-а	яблук-а
2. [кого, чого *нема*?]	колїн	дібр	яблук
3. [кому, чому *даємо*?]	колїн-ам	добр-ам	яблук-ам
4. [кого, що *бачимо*?]	колїн-а	добр-а	яблук-а
5. [*кличемо*:]	колїн-а!	добр-а!	яблук-а!
6. [ким, чим *тїшимо ся*?]	колїн-ами	добр-ами	яблук-ами
7. [у кім, у чім *кохаємось*?]	у колїн-ах	добр-ах	яблук-ах

Загальні замітки до середньої твердої відміни.

154. 1) У всїх середнїх імеників 1. 4. і 5. відмінки у всїх числах собі рівні (пор. закінчення), і у множині всї цї відмінки в усїх відмінках кінчать ся на -а (я).

2) У **третїм відмінку** одн. подибуеть ся часто закін-

3. і 7. вдм. чення чоловічих імеників **-ові**, н. пр.:

-ові *лихо*—лихові, *військо*—військові, *око*—окові...

Те саме закінчення виринає теж у сьомім відмінку, н. пр.:

військо—у військові...

3) У **сьомім** відмінку одн. іменики на **-ко**, **-хо** змягчують перед закінченням **-ї** шелестівки **к**, **х**—на **ц**, **с**, н. пр.:

молоко—в молоцї, *око*—в оцї, *ухо*—у вусї...

Але ж так усї іменики з наростком **-ко** мають у 7. вдм. одн. закінчення **-у**, н. пр.:

7. вдм. -у	*військо*—у війську	*містечко*—в містечку
	ліжко—на ліжку	*серденько*—на серденьку
	вічко—у вічку	*курятко*—в курятку...

4) Майже від усїх імеників цієї відміни можна для 1. і 4. вдм. творити форми **двійнї** на **-ї**, отже:

	яблуко—два яблука,	побіч—дві яблуцї
Двійня.	*вікно*—три вікна	„ три вікнї
	слово—чотирі слова	„ чотирі словї

Уживання двійнї, як у жіночій відмінї (гл. § 144, 3)

5) У **другім відм.** множ. виступає чистий пень, тому треба вважати на перезвук „і“ у замкнених складах, н. пр.:

2. вдм. мн. *слово*—слів, *добро*—дібр, *око* (міра)—вік

а) ікання *село*—сіл, *колесо*—коліс...

Як пень кінчить ся двома шелестівками, вставляеть ся між них „о“, „е“, н. пр.:

б) встав. *вікно*—вікон, *волокно*—волокон, *містечко*—містечок...

о, е *весло*—весел, *відро*—відер, *стебло*—стебел...

Закінчення чоловічих імеників **-ів** стрічаеть ся в таких імеників:

	багно—багнів	*пасмо*—пасмів
в) закін. -ів	*дно*—днів	*письмо*—письмів
	горло—горлів	*скло*—склів
	зло—злів	*стегно*—стéгнів
	коло—кóлів	*чоло*—чолів
	ярмо—ярмів	

6) У цій відміні часто **перескакує наголос** у множ., н. пр.: **Наголос.**

сло́во—слова́, слова́м, слова́ми...
боло́то—болота́, болота́м, болота́ми...
крило́—кри́ла, кри́лам, кри́лами...
полотно́—поло́тна, поло́тнам, поло́тнами...
жерело́—жере́ла, жере́лам, жере́лами...
де́рево—дерева́, дерева́м, дерева́ми...
о́зеро—озе́ра, озе́рам, озе́рами...

ЗАВВАГА. Чужі іменики на **-о**, які в нашій мові перейшли до середнього роду, відміняють ся (у рос. мові вони невідмінні), отже: **Чужі імен. на -о**

пальто—пальта, пальтом, у пальті, па́льта...
бюро—бюра, бюру, бюром, у бюрі...
депо—депа, депом...

Подрібні явища.

155. 1) Іменики **чудо**, **небо** творять у множині рівнобіжні форми: **Чудо, небо.**

	чудо:	*небо:*
1. вдм.	чуда—чудеса	неба—небеса
2. „	чуд(-ів)—чудес	неб(-ів)—небес
3. „	чудам—чудесам	небам—небесам і т. д.

2) Іменик **око** (прилад зору) [1]) відміняєть ся у множині ось як: **Око.**

1. 4. 5. вдм. очі, вічі 3. вдм. очам
2. вдм. очий (очей) 6. „ очима, очами, вічми
7. вдм. в очах

За те **око** (міра) відміняєть ся правильно: ока, вік, окам...

3) Своїми формами **множини** належать сюди отсі іменики: **Імен. без одн.**

вила (без одн.)—вил...
ворота (без одн.)—воріт, воротами й воріτьми, на воротах й на воротях
дрова (збірн.)—дров (дрів), дровам...
жорна (без одн.)—жорен, жорнам...
літа (одн.: рік, збірн.)—літ, літам...
уста—уст, устам...
ясла—ясел, яслам...
ясна—яснів, яснам...

---

[1]) Так відміняв ся колись і іменик вухо (в голові): уші, ушиії, ушима—тепер уже різниці нема, і „вухо" в голові й при чоботї однаково відміняють ся: вуха, вух, вухам, вухами...

ЗАВВАГА. Іменики **дерево, крило, шило, перо, дно, чоло** мають зовсїм правильну відміну у множинї, отже:

Дерево, крило, перо, дно, чоло. *дерево*—деревá, дерев (рос. деревья, деревьевъ)
крило—крúла, крил (рос. крылья, крыльевъ)
перо—пéра, пер, перам (рос. перья, перьевъ)
дно—дна, днів, днам (рос. донья, доньевъ)
чоло—чóла, чолів, чолам (рос. челá)

Ім. на -ко Таксамо правильно відміняють ся іменики на **-ко**: *словечко*—словечка, *віко*—віка і т. д. (рос. словечки, вѣки).

XXIV. СЕРЕДНЯ МНЯКА ВІДМІНА

156. обіймає іменики середнього роду з закінченнями в 1. вдм. одн.: **-е, -я(є)**.

Відмінок:	Однина.		
1. [що *є?*]	сонц-е	віч-е	весїлл-я,(-є)
2. [чого *нема?*]	сонц-я	віч-а	весїлл-я
3. [чому *даємо?*]	сонц-ю	віч-у	весїлл-ю
4. [що *бачимо?*]	сонц-е	віч-е	весїлл-я,(-є)
5. [*кличемо:*]	сонц-е!	віч-е!	весїлл-я,(-є)!
6. [чим *тїшимо ся?*]	сонц-ем	віч-ем	весїлл-ям,(-єм)
7. [у чім *кохаємо ся?*]	у сонц-ї	віч-і,-у	весїлл-ї,-ю

	Множина.		
1. [що *є?*]	сонц-я	віч-а	весїлл-я
2. [чого *нема?*]	сонць	віч	весїль
3. [чому *даємо?*]	сонц-ям	віч-ам	весїлл-ям
4. [що *бачимо?*]	сонц-я	віч-а	весїлл-я
5. [*кличемо:*]	сонц-я!	віч-а!	весїлл-я!
6. [чим *тїшимо ся?*]	сонц-ями	віч-ами	весїлл-ями
7. [у чім *кохаємо ся?*]	у сонц-ях	віч-ах	весїлл-ях

Загальні замітки до середньої мнякої відміни.

157. 1) Іменики на **-я** виявляють у 1., 4. 5. відм. одн. рівнобіжне закінчення **-є**; таксамо у 6. вдм. у тих імеників побіч закінчення **-ям** вживаєть ся рівнобіжне закінчення **-єм.**

Обі формі вживають ся в письменстві й обі однаково добрі й гарні; тому пишемо й балакаємо:

оповідання, -ям і *оповіданнє*, -єм
життя, -ям „ *життє*, -єм
подвірря, -ям „ *подвірре*, -єм
клочча, -ам „ *клочче*, -ем
здоровля, -ям „ *здоровлє*, -єм [1])...

Імен. на -я

2) У **третьому** відм. одн. появляєть ся в іменників 1. зразка сям та там чоловіче закінчення **-еві**, н. пр.: **3. вдм. -еві**

сонце—сонцеві, *серце*—серцеві...

3) У **сьомім** відмінку одн. іменики на **-че**, **-ше** та ще й іменики на **-я** мають рівнобіжну форму на **-ю(-у)** побіч **-ї(і)**, отже:

віче—на вічу, *весілля*—на весіллю, **7. вдм. -ю**
життя—в життю,
оповідання—в оповіданню і т. д. [2])

У іменників, що відміняють ся по 1. зразку (сонце), появляєть ся деколи закінчення чоловічих іменників **-еві** і в 7. вдм. н. пр.:

деревце—на деревцеві, *серце*—на серцеві...

4) У **другім** відм. **множ.** треба звертати увагу на ікання, н. пр.: **2. вдм. мн. а) ікання**

поле—піль, *плече*—пліч...

Коли пень кінчить ся двома шелестівками, вставляєть ся між них „е“, н. пр.: **б) встав. „е“**

деревце—деревець, *крильце*—крилець
яйце—яєць (пор. рос. яицъ)...

Чоловіче закінчення **-їв(ів)** подибуєть ся в таких іменників: **в) закін. -їв**

копя—копїв (церк. копіє—копій)
море—морів
обістя—обістїв (хазяйство)
прислівя—прислівїв
пополудне—пополуднїв,

---

[1]) Цих останнїх форм уживають галицькі письменники та ще й не подвоюють попередньої шелестівки, н. пр. питанє, повірє, клоче, житє і т. д.

[2]) У західноукр. говірках чуєть ся в 7. вдм. одн. закінчення **-и**. Через те й австрийські Українцї говорять і часто пишуть:
поле—на поли, сонце—на сонци, місце—на місци...

і в іменників на **-ство, -цтво,** н. пр.:

добродійство—добродійств і добродійствів...,
багацтво—багацтв і багацтвів,

а то й у іменників на **-я**, н. пр.:

весілля—весіллів, *оповідання*—оповіданнів...

Церковно-слав. іменики на **-іє** творять другий відм. множ. на **-ій**, н. пр.:

г) закін. -ій *евангеліє*—евангелій
нарічіє—наріччій (народнє: наріччя—наріч)

6) *У* цій відміні теж **перескакує наголос**, н. пр.:

Наголос.
пóле—поля́, поля́м, поля́ми...
мóре—моря́, моря́м, моря́ми...
яйцé—я́йця, я́йцям, я́йцями...
лицé—ли́ця, ли́цям, ли́цями...

Подрібні явища.

158\. Імен. **плече** так відміняеть ся у множині (гл. § 152,8):

Плече.

1., 4., 5. вдм. плечі	3. вдм. плечам
2. вдм. плечий (-ей), пліч	6. вдм. плечима, плічми
7. вдм. на плечах.	

ЗАВВАГА. Іменики **пруття, кілля, листя, волосся, колосся, каміння, реміння, коріння, зілля, оружжа, безвіддя, безхлїбя** мають збірне значіння й являють ся цїлком самостійними імен. зі своєю власною відміною. Їх нїяк не можна вважати множиною від споріднених імеників (прут, кіл, лист, волос і т. д.), як це є в рос. мові (пор. прутъ—прутья, прутьевъ, колъ—колья, кольевъ, листъ—листья, листьевъ і т. д.). Вони є самі про себе збірні і множини не творять.

Пруття, кілля, листя...

XXV. СЕРЕДНЯ ШЕЛЕСТІВКОВА ВІДМІНА

159\. кінчить ся в 1. вдм. одн. на -я(-а), має ж свою назву від шелестівкового пня. Тих пнів бачимо в цій відміні два: **-ен** і **-ят(ат)**.

Відмінок:		Однина.	
1. [що *є?*]	ім(н)я	теля	лоша
2. [чого *нема?*]	**імен-и**	**телят-и**	**лошат-и**
3. [чому *даємо?*]	**імен-ї,-и**	**телят-ї,-и**	**лошат-ї,-и**
4. [що *бачимо?*]	ім(н)я	теля	лоша
5. [*кличемо:*]	ім(н)я!	теля!	лоша!
6. [чим *тїшимо ся?*]	**ім(н)я-м**	**теля-м**	**лоша-м**
7. [у чім *кохаємо ся?*] в	**імен-ї,-и**	**телят-ї,-и**	**лошат-ї,-и**

Множина.

1. [що *є?*]		імен-а	телят-а	лошат-а
2. [чого *нема?*]		імен	телят	лошат
3. [чому *даємо?*]		імен-ам	телят-ам	лошат-ам
4. [що *бачимо?*]		імен-а	телят-а	лошат-а
5. [*кличемо:*]		імен-а!	телят-а!	лошат-а!
6. [чим *тішимось?*]		імен-ами	телят-ами	лошат-ами
7. [у чім *кохаємось?*]	в	імен-ах	телят-ах	лошат-ах

Загальні уваги до сееедньої шелестівкової відміни.

160. 1) Іменики з пнем **-ен** вигибають. Їх скількість невелика, й народ заступає їх иньчими, утвореними з того самого пня, н. пр.:

Ім. із пнем -ен

ім(н)я—йімення [1]), мня
полум(н)я—полумінь
рам(н)я—рамено
стрем(н)я—стремено...

А й так, як вони лишають ся, то їх відміна йде часто по мнякій середній [пор.: ім(н)ям], отже:

1. вдм.	тім(н)-я	ім(н)-я	рам(н)-я	сїм(н)-я
2. „	тім(н)-я	ім(н)-я	рам(н)-я	сїм(н)-я
3. „	тім(н)-ю	ім(н)-ю	рам(н)-ю	сїм(н)-ю
7. „	у тім(н)-ї	в ім(н)ї,-ю	на рам(н)ї,-ю	у сїм(н)ї,-ю
1. вдм.	тїм(н)-я	ім(н)-я		
2. „	тїм(н)-їв	ім(н)-їв		
3. „	тїм(н)-ям	ім(н)-ям і т. д.		

2) Із імеників без однини належать сюди ці:

Імен. без одн.

бровенята—бровенят; *оченята*—оченят;
рученята—рученят; *ноженята*—ноженят;
санчата—санчат...

XXVI. ІМЕНИКИ З ПРИКМЕТНИКОВИМИ ЗАКІНЧЕННЯМИ.

161. Є в українській мові іменики з прикметниковими закінченнями, н. пр.:

лютий (місяць), *будівничий*, *Волошин*...
братова (жінка), *Широке* (село)...

Але ці іменики відміняють ся як прикметники (гл. § 186.)
Про відміну імен власних на **-ів, -ин**, гл. § 190.

---

[1]) У Галичині декуди: намено, пор. у Стефаника: „Камінний хрест“.

XXVII. ЧУЖІ ІМЕНИКИ

162. в українській мові **відміняють ся**. Їх відміна йде зовсім на лад українських слів, н. пр.:

Чол. відм. (тв.): *адвокат*—адвоката, адвокатові...
термометер—термометра, термометрові...
(мн.): *крохмаль*—крохмалю, крохмалеві...

Жін. відм. (тв.): *адреса*—адреси; *програма*—програми; *кляса*—кляси, клясою; *система*—системи; *криза*—кризи; *драма*—драми...
(мн.): *саля*—салї, салею; *нуля*—нулї, нулю, нулею; *роля*—ролї, ролю, ролею...
ґімназія—ґімназії, ґімназією...

Середн. відм. (тв.): *пальто*—пальта; *бюро*—бюра і т. д.

Таксамо відміняємо чужі імена власні, щодо відміни яких рішає закінчення, н. пр.:

Чол. відм.: *Гомер*—Гомера, Гомерові, Гомером...
Ебро—Ебра, Еброві; *Бокачіо*—Бокачія, Бокачієві...
Мехіко—Мехіка, Мехікові, Мехіком...
Марсей—Марсея, Марсеєві, Марсеєм...

Жін. відм. *Америка*—Америки, Америцї, Америкою...
Троя—Трої, Троєю...
Бретань—Бретани, Бретанї, Бретанню...
Атени—Атен, Атенам, Атенами...

XXVIII. НЕВІДМІННІ ІМЕНИКИ.

163. Є іменики, які стратили свою відміну, але ж слїди з неї полишали ся в поодиноких **фразах**, які тепер уживають ся вже у **прислівниковому** значіннї.

Ось слїди давньої відміни:

1. вдм.: *гаразд* (н. пр. витаючись зі собою), *слїд* (щось зробити), *жаль* (менї чогось), *шкода* (менї когось), *сила* (у значіннї: скілько), *треба* (щось робити);
2. вдм.: *вчора* (вечора)—з приімениками: *достоту*, *завтра*...
3. вдм.: *долів* (долові, до долу), *домів* (домові, до дому);
4. вдм.: *дрібку* (пару чогось)—з приімениками: *вмить*, *влад*, *поплїч*... множ.: *навіч*, *вряди-годи*...
6. вдм.: *робом*, *чином* (таким...), *загалом*, *нишком-тишком*, *повагом*, *прожогом*, *назирцем*, *біґцем*, *хильцем*, *живцем*...
7. вдм.: *долї*, *горі*, *годї*, *хильцї*,—з приімениками: *взагалї*, *вранцї*, *назирцї*...

Двійня: *дарма*, *біґма*, *крадькома*...

2. Прикметники.

XXIX. РІД У ПРИКМЕТНИКІВ.

Прикметники, слова, які подають прикмети предметів, теж відмінні части мови. Відміняють ся вони, як іменики, в відмінках та числах (гл. § 112). **164.**

Як у іменників, розріжняємо й у прикметників **три роди**. Рід прикметників пізнати по закінченням.

1) Прикметники **чоловічого роду** мають закінчення: **-ий, -їй**, н. пр.:

гарн-**ий** (чоловік), *висок*-**ий** (дуб), *здоров*-**ий** (погляд), *останн*-їй (день)...

2) Прикметники **жіночого роду** виявляють закінчення: **-а, -я**, н. пр.:

гарн-**а** (жінка), *висок*-**а** (береза), *здоров*-**а** (думка), *останн*-**я** (ніч)...

3) **Середній рід** у прикметників пізнаєть ся по закінченню: **-е, -є**, н. пр.:

гарн-е (дитя), *висок*-е (дерево), *здоров*-е (думання), *останн*-**є** (слово)...

Та рід у прикметників відріжняєть ся **тільки** в однині. У множині родів не відріжнять ся [у рос. відріжняєть ся на письмі:-ые(-іе), -ыя(-ія)], тому то ми кажемо:

гарн-**і** (чоловіки, жінки, діти), *висок*-**і** (дуби, берези, дерева); *здоров*-**і** (погляди, думки...), *останн*-**ї** (дні, ночі, слова).

XXX. ЯК ТВОРЯТЬ СЯ ПРИКМЕТНИКИ.

Наростків, якими творять ся прикметники в українській мові, багато. Ми спинимо ся на цікавіщих із них.

1) Не важко пізнати з таких прикладів, як ось: **165.**

братів (бриль), **батькова** (шапка), **дідове** (поле)
сестрин » **мамина** (хустка), **бабине** » ...,

що прикметники на **-ів, -ова, -ове** (утворені з осіб чоловічих) і **-ин, -ина, -ине** (з жіночих) означають, що хтось собі щось присвоїв; тому то такі прикметники так і звуть ся **присвойні** (на питання: чий). **а) присвойні**

2) До цієї громади підходять прикметники з наростками: **-овий, -евий**, які вказують на приналежність до чогось, указують на те, звідкіля щось узято, куди щось належить, н. пр.: **б) приналежність**

черешневий (цвіт), букова (галузка), краєве (правительство).

Наростками **-ів**, **-ин** наш народ творить (головно на західній Україні) р о д о в і п р і з в и щ а (колишні прикметники), н. пр.:

Бондарів (син), Семенів (син), Ковалів (син), Соломонів (син), Пономарів (син), Головин, Бабин...

а далі назви жінок у подружжі:

Дорошéнкова (жінка, паня), Морóзова, Гузарева.

На приналежність указують іще наростки **-ський**, **-цький**, н. пр.:

громадський (писар), українська (Центральна Рада), галицьке (Поділля)...

І цими наростками все в нас творили ся та все ще творять ся р о д о в і п р і з в и щ а, н. пр.:

Коцюбинський (приналежний до Коцюбинців), Хмельницький (із Хмельника)...

а далі:

Котляревський, Писаревський, Тарасовський, Кобринський (з Кобрина), Ключевський і т. д.

Сюди належать іще прикметники з наростком **-ячий**, (пор. рос. **-ій**), н. пр.:

гуска—гусячий, віл—волячий, дитя—дитячий, лис—лисячий, баран—баранячий...

166. 3) По таких прикметниках, як:

в) прикмети духові й фізичні

правдивий, лінивий, плаксивий...
бріхливий, шкідливий, догадливий...
бородатий, крилатий, головатий...
кінчастий, гиллястий...
багнистий, похилистий, троїстий...

пізнати, що наростки: **-ивий**, **-ливий**, **-атий**, **-астий**, **-истий** (додані до імен. пнів) виявляють прикмети д у х а й т і л а.

167. 4) Як порівняти зі собою такі прикметники, як:

чорний—чорнявий, білий—білявий, зелений—зеленявий...

то пізнати, що наросток **-авий** (явий) каже, що щось н е ц і л к о м іще таке, як повинно бути, а що тільки д о н ь о г о н а б л и ж а є т ь с я.

г) приблизна прикм.

Та того наростка вживаємо й задля ознаки з н е в а г и, н. пр:

дірявий, слинявий, миршавий...

168. 5) Задля того, щоб висказати, що щось із чогось зроблене, вживаємо наростка: **-яний**, н. пр.:

ґ) походження

дерев'яний (з дерева), бавовняний (із бавовни), глиняний (із глини), мідяний (із міди)...

6) Дуже часто зустрічаємо в нашій мові прикметники з наростками: **-ний**, **-кий**, н. пр.: **169.**

д) -ний, -кий

вічний, кінний, червоний...
гіркий, хиткий, говіркий...

7) Дуже цікавий наросток **-лий**. Ним не тільки творять ся прикметники з іменних пнів, н. пр.: **170.**

е) -лий

круглий, теплий...,

але ще часто сповняє він ту ролю, яку в російській мові сповняє дієприкметник на **-щій**, н. пр.:

є) щодо часу

минулий (рос. минувшій), згорілий (рос. сгорѣвшій),
умерлий (рос. умершій), відсталий (рос. отставшій),
запустілий (рос. опустѣвшій)...

Це все прикметники, як бачимо, поутворювані з дієслів, і воно не диво, бо цим наростком (скороченим) і досї творить ся минулий час, н. пр.:

ходити—ходила, ходило, ходили
читати—читала, читало, читали...

8) На прикмети, в яких містить ся значіння **д ї я ч а**, вказують у нашій мові передусім такі наростки: **171.**
-чий, **-ичий**, **-альний**, н. пр.:

ж) прикмети дїяча

виборчий, споживчий, законодавчий...
виховничий, кермівничий, робітничий...
діяльний, викональний, порівняльний...

Цї наростки відповідають рос. наростковї **-тельный**, якого **н а ш а м о в а н е з н а є**, а який заступає ще й такими наростками: **-ний**, **-овий**, **-евий**, **-ливий**, н. пр.:

поживний (рос. питательный),
питайний (рос. вопросительный)...
обовязковий (рос. обязательный),
кінцевий (рос. окончательный)...
обурливий (рос. возмутительный),
вибачливий (рос. извинительный)...

9) Дуже цікаві чисто українські наростки **-овитий**, **-евитий**, н. пр.: **172.**

з) хтось щось має

хоровитий, талановитий, грошевитий...;

вони вказують на те, що хтось чимось **в и з н а ч а є т ь с я**, що хтось щось має (н. пр. хворобу, талан, гроші).

10) Є в нас іще прикметники на: **-ячий**, **-учий** (**-ущий**), які **к о л и с ь** творили окрему форму **д ї є с л о в а** (дієприкметники), але коли чуття для цїсї форми затратило ся, вони лишили ся **п р и к м е т н и к а м и**, н. пр.: **173.**

и) -ячий, -учий

горячий, незрячий, тямучий (тямущий), ревучий, сліпучий, летючий
невміруций, невсипущий...

174. 11) Подібні до слів на **-учий** є прикметники з наростком: **-очий**, н. пр.:

й) -очий

охочий, робочий, співочий...,

та тільки як тамті творять ся від дїєслівних пнїв, сї останнї повстали з іменних (пор.: охота, робота, спів).

Таксамо з іменних пнїв творять ся і прикметники наростком: **-ящий**, н. пр.:

і) -ящий

роботящий, добрящий...

175. 12) Такими ж прикметниками є тепер уже слова на: **-мий** (колись відчувало ся, що вони дїєслівні форми—тепер таких форм дїєслово вже не знає), н. пр.:

ї) -мий

відомий, знайомий. видимий...

176. 13) По таких прикметниках, як:

к) згрубілі

здоровенний, величезний, довжелезний...

пізнати, що наростки: **-енний**, **-езний**, **-елезний** надають прикметникові значіння згрубілости. Такого ж значіння надають йому нераз іще й наростки: **-ущий**, **-ющий**, н. пр.:

проклятущий, злющий...

177. 14) Задля порівнання прикмет двох предметів зі собою мова вживає наростків: **-ший**, **-іщий**, **-чий**, н. пр.:

л) порівняльні

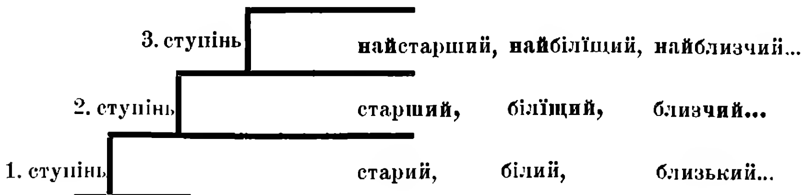
(батько) старий—(дїд) старший
(мати) гарна —(дочка) гарнїща
(груша) висока—(тополя) вища і т. д. (гл. § 179.)

Про здрібнїлі та песливі прикметники гл. § 103.

XXXI. СТУПІНОВАННЯ ПРИКМЕТНИКІВ.

178. Характеристична риса прикметників така, що вони ступінують ся.

Назва ця вийшла з порівнання зі ступнями (східцями) у сходах, як це можна побачити з цього образка:

Тих ступнїв, як бачимо, три. Другий ступінь зветь ся ще инакше вищий, третїй—найвищий.

1. Як творить ся другий ступінь.

1) Другий (вищий) ступінь уживаєть ся задля порівнання, як ось видно н. пр. з прикладів: **179.**

-ший, -а, -е

(батько) *стар*-ий — (дід) *стар*-**ший**
(вітка) *груб*-а — (галузка) *груб*-**ша**
(вовченя) *дик*-е — (тигреня) *дик*-**ше**

Рівночасно з тих прикладів видно, що другий ступінь творить ся від пня, як додати до нього наросток **-ший** (**-ша, -ше**), але тільки тоді, як пень кінчить ся одною шелестівкою.

2) За те з таких прикладів, як ось:

-їщий, -а, -е

(папір) *чист*-ий—(полотно) *чист*-**їще**,
(хлопець) *гарн*-ий —(дївчина) *гарн*-**їща**,
(ніж) *гостр*-ий —(бритва) *гостр*-**іща**...

видно, що як пень кінчить ся двома й більше шелестівками, то другий ступінь творить ся наростком **-їщий** (**-іщий**) [1]).

Цей наросток подибуєть ся в 2. ступні ще й тоді, як пень прикметника кінчить ся губною, заднєпіднебінною шелестівкою, або на „л“, н. пр.:

(ніж) *туп*-ий —(шабля) *туп*-**іща**,
(нитка) *туг*-а —(мотуз) *туг*-**іщий**,
(сестра) *мил*-а —(жінка) *мил*-**їща**,
сміл-ий — *сміл*-**іщий**...

Але ж бо серед цієї громади появляють ся й оба закінчення, н. пр.:

груб-ий—груб-ший і груб-іщий
здоров-ий—здоров-ший і здоров-іщий
тих-ий—тих-ший і тих-іщий...

3) Наросток **-ший** переходить у **-чий**, як перед наростком появлять ся звуки: **с, з, ж** (гл. § 60, 3, 4), н. пр.:

-чий, -а, -е

вис(*ок*)*ий*—вищий (=висчий)
низь(*к*)*ий*—низчий
дужий —дужчий...

Про появу **-чий**, у иньчих прикм. гл. стор. 58.

4) Із двох перших прикладів видно, що як перед наростком 2. ступня у пнї прикметника найдеть ся **-ок-**, **-к-**,

---

[1]) Иньчі нарічеві (полтавські) форми: **-їший** (**-іший**) і старші (тепер уже нарічеві) західноукраїнські (галицькі): **-ійший** (**-їйший**).

то те -ок-, -к- відпадає. Відпадає ще перед наростком і -ек-, отже:

-ок-, -ек-, -к-

шир(ок)-ий—шир-ший, -а, -е
дал(ек)-ий —даль-ший, -а, -е[1])
вузь(к)-ий —вузчий, -а, -е...

Таксамо перед наростком відпадає „н“ у слові:

красн-ий—кращий (=красчий)

Прикметники **мнякий**, -а, -е (із: мнягкий) і **легкий**, -а, -е можуть задержувати „к“ або й відкидати його. Обі форми живуть побіч себе, і то:

Легкий, мнякий, довгий.

лег-чий, -а, -е й лек-**ший**, -а, -е
мняг-чий, -а, -е й мняк-**ший**, -а, -е.

У прикметнику **довгий** перед **-ший** теж відпадає „г“:

довг-ий—дов-**ший**, -а, -е.

Прикметник **гіркий** задержує „к“:

Гіркий.

гіркий—**гіркіщий** (щоб одрізнити від слова „гірший“, гл. низче).

5) Отсї чотирі прикметники творять другий ступінь від иньчого пня:

Добрий, злий, великий, малий.

добрий—лїпший, -а, -е
злий—гірший, -а, -е
великий—більший[1]), *-а, -е*
малий—меньчий[1]), *-а, -е...*

Прикметники **добрий, злий** можуть творити 2. ступінь правильно, отже:

добрий—добріщий (=добродушнїщий)
злий—злїщий (=лютїщий),

тільки їх значіння тодї зміняеть ся.

180. ЗАВВАГА 1. Порівнюючи два предмети зі собою, вживаємо при однакових предметах злучників: **як, мов, немов, наче, неначе, гей...**, н. пр.:

Вода чиста, **як** сльоза і т. д...

При двох нерівних предметах висказуємо порівнання ось таким робом:

Є же й негіднїщі **від** *мене* [Котляр., Нат. Полт.]—(2. вдм.)
Що солодче за *мед?*—(4. вдм.)
Над *його розумнїщого я не бачив* (Слов. Грінч., II, 479)—4. вдм
Брат старший, **ніж** *я.*
Він вищий, **як** *брат.*

---

[1]) «л», «н» перед **-ший, -чий** мнягчать ся.

Уже рідче вживаєть ся злучника **чим**, а вже цїлком рідко другого відмінка—майже нїколи—, як це є правилом у российській мові (н. пр. онъ старше меня).

ЗАВВАГА 2. Якщо прикмета якогось предмету виходить поза межі звичайного, укр. мова вживає при порів. таких слів:

далеко (кращий), *сильне* (дужчий), *багато* (меньчий), але передусім—*куди* (лїпший).

2. Як творить ся третїй ступінь.

Третїй (найвищий) ступінь творить ся в українській мові **тільки** таким чином, що до форми другого ступня додаємо приставку **най-** (пор. §§ 97., 99.), н. пр.: **181.**

1. ступ.	2. ступ.	3. ступ.
старий	**старший**	**найстарший**
низький	**низчий**	**найнизчий**
тугий	**тугїщий**	**найтугїщий**
милий	милїщий	**наймилїщий**[1])...

1) Але ж у нашій мові можна й заступати 3. ступінь формою 1. ступня з приставними слівцями **пре-** (гл. §§ 97., 99), **все-**, н. пр.:

добрий—**предобрий**
гарний—**прегарний**
могутнїй—**всемогутнїй**...

А то ще додаєть ся до 1. ступня прислівники, які надають прикметникові значіння 3. ступня, н. пр.:

добрий—*дуже* (*вельми*) добрий
старий—*сильне* старий
бідний—*крайнє* бідний
грошевитий—*тяжко* грошевитий
поганий—*страх* поганий
дурний—*цїлком* дурний
веселий—*надто* веселий...

2) Крім того значіння 3. ступ. надає прикметникові наросток **-їсінький** (гл. § 103, 7), н. пр.:

голий—голїсінький (=цїлком голий)
білий—білїсінький („ білий)
чорний—чорнїсінький („ чорний)...,

---

[1]) У поезії зустрінете третїй ступінь, утворений просто з 1. ступня приставкою: **най-**, н. пр.:

Ой ти, Днїпре, **найдавнїй** ти шляху козацький (Кулїш).
Половецького хана **найулюблена** дитина (Вороний).

У звичайній мові таких форм не вживаєть ся.

а далї те саме чуєть ся і в заіменниках:

самий—самісїнький (=цїлком самий)

нїщо—нїчогісїнько („ нїчого).

182. **ЗАВВАГА 1.** При порівнаннях у 3. ступ. **не слїд уживати** 2. вдм., а треба казати так:

Він найрозумнїщий **між** *усїма.*

Він **зі** *всїх найлїпший.*

Вона **змежи** *всїх найкраща* (Свидницьк.).

ЗАВВАГА 2. Творити 3. ступінь на зразок рос. мови, додаючи до 1. або 2. ступ. слівце: „с а м и й“[1])—**не можна.**

Вживаєть ся і в нашій мові заіменник **самий, сама, саме** задля найвищого ступня, але ж б е з п р и к м е т н и к а. От ми кажемо:

до *самого* долу (низче вже нїчого немає),

на *самім* верху (вище нема вже нїчого),

на *самому* сподї, в *самій* серединї (нї далї, нї близче),

зі *самого* переду...

Усюди чуєть ся, що цей заіменик висказує щось таке, поза чим нема вже нї більшого, нї меньчого, нї близчого, нї дальшого. Але ж це з творенням рос. 3. ступня не має нїчого спільного.

XXXII. ВІДМІНА ПРИКМЕТНИКІВ.

183. Прикметники відмінялися колись як іменники.

Чоловічий рід прикметника мав закінченням шелестівку, жіночий закінчення: **-а,** середнїй: **-о,** н. пр.:

рад, рад-**а**, рад-**о**.

А далї відміна йшла вже як:

сусїд, риба, колїно.

Тільки ж як Українець хотїв бувало сказати, що якась прикмета відносить ся саме до того предмету, що ми його б а ч и м о й з н а є м о, додавав з заду до чоловічого роду **-ий**, до жіночого **-я**, до середнього **-є**[2]), і тодї прикметник діставав форму:

рад**ий**, рад**ая**, рад**оє**.

З часом виробив ся був ув українській мові окремий закон, коли вживати о д н о г о прикметника, а коли д р у г о г о, що н. пр. незложеної, іменикової (бо відміняв ся як

---

[1]) Рос. «самый» у таких випадках відповідає наше «**що**», яке одначе додасть ся до 3.ступня, н. пр.: **що найдужчий, що найгірший, що наймолодчий...**

[2]) Те **-ий, -я, -є** мало значіння нашого теперішнього: той, та, те— значить той, про кого саме думаємо, на кого вказуємо.

іменик)—можна було вживати тоді, коли прикметник був присудком, н. пр.:

він (був) рад
вона (була) рада
воно (було) радо...,

зложеної ж форми прикметника вживало ся тоді, як прикметник подавав прикмету предмету, н. пр.:

радий чоловік (н. пр. танцює)
радая жінка » »
радоє дівчатко » » ,

—зовсім так, як тепер у российській мові[1]).

Але ж із часом перший рід, т. зв. іменикові прикметники, зовсім із мови щезли, лишаючи по собі тільки деякі сліди (гл. § 189, 2), другий рід прикметників приподобив ся потрохи до відміни заіменників, і так витворила ся одна окрема відміна прикметників, у якій тепер одне тільки важне: чи закінчення в відмінках **тверді**, чи **мнякі**, чи говоримо, н. пр.: **184.**

гарн-ий (хлопець), гарн-а (дівчина), гарн-е (перо),—
гарн-і (хлопці, дівчата, пера)
біл-ий (хлопець), **біл-а** (дівчина), **біл-е** (перо),—
біл-і (хлопці, дівчата, пера)...

чи так:

осанн-ій (день), **останн-я** (ніч), **останн-є** (слово),—
останн-ї (днї, ночі, слова)
син-ій, **син-я**, **син-є**, **син-ї**.

То так ми знаємо в українській мові тільки **одну** фор-

---

[1]) І відміна обох прикметників була ріжна. Одні, як сказано, відміняли ся як іменики, н. пр.:

	чол. рід	жін. рід	серед. рід
2. вдм.	рада	ради	рада
3. »	раду	раді	раду
7. »	раді	раді	раді... і т. д.,

другі (зложені) відміняли ся так, що обі части зложення відміняли ся, н. пр.:

	чол. рід.	жін. рід.	серед. рід.
1. вдм.	рад+ий	рада+я	радо+є
2. »	рада+його	ради+еї	рада+його
3. »	раду+йому	раді+їй	раду+йому
4. »	рад+ий	раду+ю	радо+є і т. д.

(подібно як **мій, моя, моє** гл. § 195a, тільки що там **мо-** нїколи не змінять ся).

му прикметника, і вживаємо її і в присудках і при прикметах (у рос. мові д в і). Ми кажемо однаково:

хлопець (є) *гарн***ий** (присудок) і
*гарн***ий** хлопець (н. пр.: працює)
дівчина (є) *гарна* (присудок) і
гарна дівчина („ „)
хлопя (є) *гарне* (присудок) і
гарне хлопя („ „),

і у множині без ріжниці родів:

хлопці, жінки, хлопята (є) *гарні* (присудок) і
гарні хлопці, жінки, хлопята (н. пр.: працюють).

XXXIII. ТВЕРДА ВІДМІНА

185. обіймає прикметники, що в 1. вдм. одн. кінчать ся на **-ий**, **-а**, **-е**, у множ. на **-і**.

Відмінок:	Однина.		
	чол. рід	**жін. рід**	**сер. рід**
1. [хто, що *є*?]	**гарн-ий** (пан, кінь, бриль)	**гарн-а** (паня)	**гарн-е** (село)
2. [кого, чого *нема*?]	**гарн-ого**	**гарн-ої**	**гарн-ого**
3. [кому, чому *даємо*?]	**гарн-ому**	**гарн-ій**	**гарн-ому**
4. [кого, що *бачимо*?]	**гарн-ого** (пана, коня) / **гарн-ий** (бриль)	**гарн-у**	**гарн-е**
5. [*кличемо*:]	**гарн-ий** (пане)!	**гарн-а** (пане)!	**гарн-е** (село)!
6. [ким, чим *тїшимо ся*?]	**гарн-им**	**гарн-ою**	**гарн-им**
7. [у кім, чім *кохаємо ся*?]	**у гарн-ім**	**гарн-ій**	**гарн-ім**

	Множина на всї три роди.
1. [хто, що *є*?]	**гарн-і** (пани, конї, брилї, панї, села)
2. [кого, чого *нема*?	**гарн-их**
3. [кому, чому *даємо*?]	**гарн-им**
4. [кого, що *бачимо*?]	**гарн-их** (панів) / **гарн-і** (конї, брилї, панї, села)
5. [*кличемо*:]	**гарн-і** (пани, конї...)!
6. [ким, чим *тїшимо ся*?]	**гарн-ими**
7. [у кім, чім *кохаємо ся*?]	**у гарн-их**

ЗАВВАГА. 1) Цїлком таксамо відміняють ся **іменики** **186.**
з прикметниковими закінченнями; вони були колись прикметниками (гл. § 161), н. пр.:

чоловічий рід: *лютий* (місяць), *хорунжий* (чоловік), *будівничий* (чол.), *чоповий*, *лїсничий*, *старший*, а далї прізвища:
Сагайдачний, *Хмельницький*, *Котляревський*, *Калюжний*...

жіночий рід: *королева* (жінка), *братова* (жінка), *молода*, *лїснича* (паня), а далї прізвища:
Кобринська (паня), *Кобилянська*, *Яновська*, *Старицька-Черняхівська*...
Надвірна (місто) і т. д.

середній рід: *легке*, *придане*..., а далї: *Довге* (село в Галичинї), *Рівне* (місто на Волинї) й чужі призвіща на -е, н. пр.:

Данте—Дантого, Дантому, Данте!, Дантим, у Дантім
Гайне —Гайного, Гайному, Гайне!, Гайним, „ Гайнім
Ґете —Ґетого, Ґетому, Ґетим, у Ґетім (у Ґетому)...

Розуміеть ся, що в відмінї тих імеників зберігаеть ся в 4. вдм. ті закони, які **відносять ся до відміни імеників**, отже:

Одн.: (кого, що *бачу?*) *Коцюбинськ*ого, *Кобилянськ*ого, *полев*ого, *будівнич*ого, *лїснич*ого (бо це люди), *Гнїд*ого (коня), але: *лют*ий (місяць), *золот*ий (гріш) (бо це річі)...

Множ.: *Сагайдачн*их, *Крижановськ*их, *хорунж*их, *старш*их (бо це особи), *Гнїд*і, *Крас*і (конї), *лют*і, *золот*і (бо це річі)...

2) Таксамо відміняють ся **заіменики** (гл. §§ 197 в, 199 в) та **числівники** (гл. §§ 205, 207), що в 1. вдм. одн. мають закінчення **-ий**, **-а**, **-е**, у множинї **-і**, н. пр.:

котр-**ий**, *котр*-**а**, *котр*-е, множ.—*котр*-**і**
десят-**ий**, *десят*-**а**, *десят*-е „ *десят*-**і**,

і загалом усї иньчі форми **відмінних частий** мови, які мають **прикметникові** закінчення, як ось, н. пр. дїєслівні (дїєприкметники, гл. § 218):

хвалити—*хвален*-**ий**, *хвален*-**а**, *хвален*-е, множ. *хвален*-**і**
читати —*читан*-**ий**, *читан*-**а**, *читан*-е „ *читан*-**і**...

XXXIV. МНЯКА ВІДМІНА

187, обіймає невеличку скількість прикметників, що в 1. вдм. одн. мають закінчення: **-їй, -я, -є**, у множ. **-ї**.

Відмінок:	Однина.		
	чол. рід	жін. рід	сер. рід
1. [хто, що *є*?]	**останн-їй** (пан, кінь, бриль)	**останн-я** (паня)	**останн-є** (село)
2. [кого, чого *нема*?]	**останн-ього**	**останн-ьої**	**останн-ього**
3. [кому, чому *даємо*?]	**останн-ьому**	**останн-їй**	**останн-ьому**
4. [кого, що *бачимо*?]	**останн-ього** (пана, коня) **останн-їй** (бриль)	**останн-ю**	**останн-є**
5. [*кличемо*:]	**останн-їй** (коню)!	**останн-я** (пане)!	**останн-є** (село)!
6. [ким, чим *тішимось*?]	**останн-їм**	**останн-ьою**	**останнїм**
7. [у кім, чім *кохаємось*?]	**в останн-їм**	**останн-їй**	**останн-їм**

Відмінок:	Множина на всї три роди.
1. [хто, що *є*?]	**останн-ї** (пани, конї, брилї, панї, села)
2. [кого, чого *нема*?]	**останн-їх**
3. [кому, чому *даємо*?]	**останн-їм**
4. [кого, що *бачимо*?]	**останн-їх** (панів) **останн-ї** (конї, брилї, панї, села)
5. [*кличемо*:]	**останн-ї** (пани, конї...)!
6. [ким, чим *тїшимо ся*?]	**останн-їми**
7. [у кім, чім *кохаємо ся*?]	**в останн-їх**

До цієї відміни належать прикметники: *спіднїй*, -я, -є, *верхнїй*, -я, -є, *долїшнїй*, -я, -є, *горішнїй*, -я, -є; *сьогоднїшнїй*, -я, -є, *вчорашнїй*, -я, -є, *завтрішнїй*, -я, -є, *ранїшнїй*, -я, -є, *вечірнїй*, -я, -є; *тутешнїй*, -я, -є, *тамошнїй*, -я, -є; *могутнїй*, -я, -є; *середнїй*, -я, -є; *липнїй*, -я, -є; *лисїй*, -я, -є, *гусїй*, -я, -є, *песїй*, -я, -є; *синїй*, -я, -є[1]).

Із займенників відміняєть ся мняко *їхнїй*, -я, -є (гл. § 195г), із числівників *третїй*, -я, -є (гл. § 205).

---

[1]) Західноукр. наріччя мнякої відміни прикметників зовсїм не знають, і всї цї вичислені прикметники відміняють ся твердо. Там кажуть і пишуть: *синий*, *останний*, *могутний*, *спідний*, *середний* і т. д. А й таких слів як: лисїй, гусїй, песїй... теж зовсїм немає. Їх заступають прикметники: *лисячий*, *гусячий*, *песячий* і т. д.

Загальні замітки до відміни прикметників.

1) У чоловічім і середнім роді форми сьомого відм. одн. заміняють ся часто формою третього відм., н. пр.: 188. **7. вдм. чол. на -ому.**

на *гарн*ому (коні), у *славн*ому (Київі), на *Чорн*ому (морі)...

пор. Хоча й би чи не встала на **Чорному** морі бистрая хвиля (Нар. дума). У **славному, преславному** місті Чигирині (Шевченко). Біда тому козакові на **сивому** коникові (Нар. пісня)...

Склало ся це на подобу жіночого роду, в якому 3. і 7. вдм. одн. мають однакове закінчення. Заступає ся 7. вдм. третім по більшій части тоді, як іменик, до якого прикметник належить (або загалом друге слово), починає ся шелестівкою, і то передівсім губною, або двома шелестівками[1]).

2) У **3. і 7. вдм. одн.** жіночого роду кінцеве **„й"** у вимові звичайно відпадає (головно, як після прикметника йде слово, що починає ся шелестівкою). Алеж на письмі всюди те **„й"** треба зазначувати, і так, н. пр.: **3. і 7. вдм. жін. на -ій.**

кажемо: *добрі жінці*, пишемо—*добр***ій** *жінці*
„ *в гарні хаті* „ *в гарн***ій** *хаті*[2]).

Останки давньої відміни прикметників.

Що колись було дві форми прикметника, й було дві ріжні відміни цієї части мови, іменна та зложена, на те вказують останки давніх форм, які живуть досі, вживають ся в поезії, або відомі в поодиноких фразах. 189.

---

[1]) У західноукр. говорах 6. вдм. однини жін. роду має закінчення: **-ов** (побіч **-ою**), н. пр.:

добра—**добров**, гарна—**гарнов**, остання—**останньов**.

Таких форм уживали давніщі гал. та буков. письменники, пор. у Франка:

В одну громаду скуті **всесильнов** думкою (Каміняри).

Тепер таких форм ніхто вже в письменстві не вживає.

[2]) Письменник Нечуй-Левицький у новіщих своїх творах ніколи цього **«й»** не ставить. Він пише н. пр.: в **церковні школі** (Повісти, т. VIII., стор. 96.), стрічка веть ся в **вузькі долині** (т. VIII; стор. 230.).

1) От останками давньої зложеної відміни треба вважати такі форми прикметника, як:

Зложена відміна.

		жіноч. рід	серед. рід
1., 5.	вдм. одн.	гарна-я (паня, пане!)	гарне-є (поле)
4.	„ „	гарну-ю (паню)	гарне-є „

1., 4., 5. вдм. множ. (на всї роди) гарні-ї (конї, панї, поля).

Цї форми вживають ся тепер уже тільки в поезії. Пишучи прозою, нїхто їх уже не вживає.

Пор. Цвітка дрібная молила неньку (Шашкевич). Ой, чого ж ти почорнїло, зеленеє поле? (Шевченко). Я бачу тихую оселю у світлї чарівнім (Старицький). У серцї нестерпнії болї (Франко). Убогії села, убогії ниви, убогий, обшарпаний люд (Грінченко).

2) Останки незложених форм бачимо в таких прикметників, як:

Іменна відміна.

а) *рад* (тобі), *винен* (гроші), *повинен* (зробити), *годен* (що вдїяти, або нї), *ладéн* (побожитись) *варт* (багато).

Усї цї прикметники вживають ся як присудки.

б) Але ж є ще прикметники, що можуть мати незложену форму й уживають ся то в присудковому значіннї, н. пр.:

(я був) *стар*, (він) *щаслив*, (доки буду) *жив*, (будь) *здоров*, (я їхати) *готов*...,

то подають просто прикмети, н. пр.:

сив (сокіл), *зелен* (явір), *ворон* (кінь), *молод* (козак), *дробен* (дощик), *ясен* (місяць)...

Цї останнї прикметники зустрічають ся передусїм у поезії. У цїй громадї прикметників усюди можна вживати обох форм:

стар і старий	здоров і здоровий	зелен і зелений
щаслив і щасливий	готов і готовий	ворон і вороний
жив і живий	сив і сивий	молод і молодий

дробен і дрібний...

Із займенників належать сюди:

кожен і кожний, жаден і жадний (гл. § 191, 7).

в) Крім того незложені форми бачимо в прикметників присвойних (§ 165, 1) з наростком -ів (їв), -ин, н. пр.:

братів (бриль), *батьків* (чобіт)...
бабин (син), *жінчин* (очіпок)...

[та це й у формах дїєслова (у минулости), н. пр.:

ходити—ходив, ходила, ходило
читати—читав, читала, читало[1])].

[1]) Це вже тепер час (минулість), але колись відчувало ся, що це прикметникові форми (дїєприкметник), такі, як у нас тепер: гнити—гнилий, мерти—мерлий. Про це гл. при дїєслові, § 226.

Це все форми 1. й 4. вдм. одн. чоловічого роду.

г) Та ще ж полишали ся й останки 4 вдм. одн. середнього роду з закінченням -о, тільки ж це вже тепер не прикметники, а прислівники, н. пр.:

видно (читати), *далеко* (йти), *темно* (їсти), *ясно* (світити), *гарно* (виглядати)...

д) Із теперішнїх прислівників можна доглянути давні іменні форми прикметника ще й у иньчих відмінках, н. пр.: *зрідка* (з+рідкий), *зпанська* (з+панський), *доста* (до+ситий), *знову* (з+новий), *замолоду* (за+молодий)—пор. пана, роду...

Це все колишні 2. відмінки одн.

Та є ще слїди й иньчих відмінків, н. пр.:

потихеньку, *помилу*, *попросту* (пор. Київу)—3. вдм. одн.

вповні (в+повний), *наборзї* (на+борзий), *нашвидку* (на+швидкий)—пор. у панї, на замку—це слїди 7. вдм. одн.

здавен (пор. полотен)—2. вдм. множ. і т. д.

XXXV. ВІДМІНА ВЛАСНИХ ІМЕН на -ів, -ин.

Власні імена з прикметниковими наростками -ів (-їв, -ов), -ин відміняють ся то як іменики, то як прикметники. Найлїпше покаже це приклад. 190.

Відмінок:	Однина.		
1. [хто *є*?]	Глїбів	Ковалїв	Хомин
2. [кого *нема*?]	Глїбов-а	Ковалев-а	Хомин-а
3. [кому *даємо*?]	Глїбов-у	Ковалев-у	Хомин-ові
4. [кого *бачимо*?]	Глїбов-а	Ковалев-а	Хомин-а
5. [*кличемо*:]	Глїбів!	Ковалїв!	Хомин, -е!
6. [ким *тїшимо ся*?]	Глїбов-им,-ом	Ковалев-им,-ом	Хомин-ом, -им
7. [у кім *кохаємось*?]	у Глїбов-і	Ковалев-і	Хомин-ї

	Множина.		
1. [хто *є*?]	Глїбов-и	Ковалев-и	Хомин-и
2. [кого *нема*?]	Глїбов-их	Ковалев-их	Хомин-ів
3. [кому *даємо*?]	Глїбов-им	Ковалев-им	Хомин-ам
4. [кого *бачимо*?]	Глїбов-их	Ковалев-их	Хомин-ів
5. [*кличемо*:]	Глїбов-и!	Ковалев-и!	Хомин-и!
6. [ким *тїшимось*?]	Глїбов-ими	Ковалев-ими	Хомина-ми
7. [у кім *кохаємось*?]	у Глїбов-их	Ковалев-их	Хомин-ах

Так власні імена на -ів в одн. тільки в 6. вдм. мають прикметникову відміну, за те у множині в усїх відмінках крім 1. і 5.

Власні імена на -ин уже попереходили до імениикової відміни, крім 5. і 6. вдм. одн., де виступають обі форми: прикмет. і іменникова.

3. Заіменики.

XXXVI. Подїл заіменників.

Заіменики—части мови, яких уживаємо з а м і с ц ь і м е н н и к і в — подїляють ся по своюму значінню на—сїм відділів.

а) Особові. 1) Такі заіменики, як ось: **я—ми** (як хтось про с е б е балакає), **ти—ви** (як д о когось балакаєть ся), **він, вона, воно—вони** (як п р о к о г о с ь балакаєть ся)—всї вони вказують на о с о б у й тому називають ся **особові**.

Особові заіменики мають **три особи:**

а) **Я**, заіменик, який указує на особу, що говорить, зветь ся **першою особою**, бо кожна людина, ведучи розмову, все немов за п е р ш у себе вважає, кожний починає все від себе. Із прикладів:

я *Українець*, **я** *пильний*, **я** *роблю...*

видно, що **я**—це перша особа **однини.**

Коли ж річ іде про більше осіб, що про себе щось балакають (звичайно балакає о д и н, але ж за всїх), тодї кажемо:

ми *Українцї*, **ми** *пильні*, **ми** *робимо...*

Це теж перша особа, але ж—**множини.**

б) **Ти** вказує на особу, до якої балакаємо, це хтось д р у г и й, до кого звертаємо ся з мовою, н. пр.:

ти *Українець*, **ти** *пильний*, **ти** *робиш...*

Це **друга особа однини**, бо ж балакаємо ми до одної людини. Як же хтось звертаєть ся до багатьох людий із мовою, то каже:

ви *Українцї*, **ви** *пильні*, **ви** *робите...*,

і це теж друга особа, та вже друга особа **множини.**

в) Коли балакаємо про когось **т р е т ь о г о**, то вживаємо заіменників: **він** (як це чоловік, н. пр. *Іван*), **вона** (як це іменик жіночого роду, н. пр. *дївчина*), **воно** (як цей заіменик стоїть замісць іменика середнього роду, н. пр. *немовлятко*).

Це все **третя особа** особового заіменика, і з прикладів:

він *Українець*, **він** *пильний*, **він** *робить*
вона *Українка*, **вона** *пильна*, **вона** „
воно *пильне*, **воно** „

пізнати, що це все форми **однини.**

У множині третя особа має одну форму: **вони**, н. пр.:
вони *Українці*, **вони** *пильні*, **вони** *роблять*.

То так особові заіменики такі:

		О д н и н а:	М н о ж.:
1.	особа:	*я*	*ми*
2.	„	*ти*	*ви*
3.	„	*він* (чол. рід), *вона* (жін. рід), *воно* (сер. рід)	*вони.*

2) Є заіменик, який указує на особу, чи річ, що на них самих **з в е р т а є т ь с я** їх робота. Ось як сказати:

2) Зворотний.

я мию **ся** (пор. мию стіл), *ти принїс* **собі** їду (пор. братові), *він* **себе** *ненавидить* (пор. ворога) і т. д.,

то всюди видно, що дїйство звертаєть ся на того, хто роботу робить, і на це вказують слївця:

ся, собі, себе.

Це заіменик **зворотний**. Як пізнати з прикладів, він прикладаєть ся до всїх трох осіб, не зміняючись.

3) Заіменики, які показують, що хтось є власником якоїсь речі, н. пр.:

3) Присвойні.

мій ніж, *твоя* шапка, *наше* поле...,

отже що хтось собі ту річ **п р и с в о ї в**, звуть ся **присвойними** заіменниками.

Ми кажемо:

мій	(син),	*моя* (донька),	*моє* (перо)	—1.	ос.	одн.
твій	„	*твоя* „	*твоє* „	—2.	„	„
його	„	*її* „	*його* „	—3.	„	„
наш	„	*наша* „	*наше* „	—1.	„	множ.
ваш	„	*ваша* „	*ваше* „	—2.	„	„
їхнїй, їх	„	*їхня, їх* „	*їхне, їх* „	—3.	„	„

Із того видно, що присвойний заіменик має для кожної особи однини і множини свою окрему форму (бо ж кожна особа може щось мати), та ще й роди відрізняє (бо ж та річ, яку хтось має, може бути чоловічого, жіночого й середнього роду, пор.: син, донька, перо).

Є ще присвойний заіменик:

свій (чоловік), *своя* (жінка), *своє* (перо).

Він відносить ся властиво до третьої особи одн. і множ., але ж ми вживаємо його при всіх трох особах, н. пр.:

Орю (**я**) **свій** *переліг, убогу ниву*—1. ос. одн. (Шевченко).
Своєї *недолї й конем не обїдеш* (**ти**)—2. ос. одн. (нар. припов).
Свою *рідну Україну на віки покинув* (**він**)—3 ос. одн. (нар. пісня).
Ми *вірили, що* **своїми** *руками розібємо скалу*—1. ос. множ. (Франко).
А **ви** *любіть* **свою** *окрадену родину*—2. ос. множ. (Старицьк.)
Гостей зачинених **своїх** *холодним чаєм напували* (**вони**)—3. ос. множ. (Шевч.).
В **своїй** *хатї* **своя** *правда і сила і воля*—без. осіб (Шевч.).

Із прикладів пізнати, що заіменика *свій, своя, своє* вживаємо тодї, як хочемо зазначити, що предмет є власністю саме тої особи, про яку в реченню говорить ся. Коли ж він належить до иньчої особи, вживаємо иньчих присвойних заіменників, н. пр.:

Орю *твій* переліг. *Моєї* недолї конем не обїдеш і т. д.

4) Указові. 4) Заіменикам *сей* (чоловік), *ся* (жінка), *се* (поле), *той, та, те*—указуємо на якийся предмет, тому то й звуть ся вони **указові**. А що предмети бувають троякого роду, то й указові заіменики мають форми для всіх трох родів, н. пр.:

сей, той (чоловік), **ся, та** (жінка), **се, те** (перо).

Иньчі указові заіменики:

цей (=отсей),	*ця* (=отся),	*це* (=отсе),	множ.:	*цї* (=отсї)
оттой	*отта*	*отте*	„	*отті*
тамтой	*тамта*	*тамте*	„	*тамті*
сякий	*сяка*	*сяке*	„	*сякі*
такий	*така*	*таке*	„	*такі*
самий	*сама*	*саме*	„	*самі*
той самий	*та сама*	*те саме*	„	*ті самі*
такий самий	*така сама*	*таке саме*	„	*такі самі.*

ЗАВВАГА. Не в усїх околицях України живуть усї цї заіменики. Подекуди живе тільки *цей* і *той*, деинде знов *сей* і *той*, то знов *той* і *тамтой* (пор. цей світ — той світ, сей світ — той світ, той світ — тамтой світ [1]).

Ріжниця між *цей* і *сей* чимраз більше затираеть ся, але ж це ріжні заіменики (гл. в горі). Заім. *цей, ця, це* вказують на предмети, що дуже близько перед нами, що на них можемо пальцем указати, близче нїж ті, щодо яких, указуючи, вживаемо заіменика *сей, ся, се.* Як заіменикові *сей* відповідає заім. *той*, так знов *цей* відповідае заіменикові *оттой.*

На те, котрі предмети близчі, котрі дальші, вказують цї заіменики за чергою:

цей, сей, оттой, той, тамтой.

5) Питайні.

5) Заімениками: *хто* (як це особа), *що* (як річ), *як*ий (чоловік), *як*а (жінка), *як*е (перо), *як*і (чоловіки, жінки, пера),

*котр*ий, *котр*а, *котр*е, *котр*і,

чий, чия, чие, чиї?—питаемо ся за особою й річчю, тому то й вони і звуть ся **питайні.**

6) Відносні.

6) Ті самі заіменики, як їх ужити не в питайному значінні, а в такому, щоб вони тільки вказували на предмет, до якого вони відносять ся, звуть ся **відносними** заімениками. Пор.:

Хиба є пани, **яким** *гроші не милі* (слово *який* відносить ся до слова *пан*)—нар. погов.

Блажен, **хто** *гордощів не має* („*хто*“ відносить ся до *блажен*)—Кониськ.

ЗАВВАГА. Відносні заіменики легко відрізнити від питайних по тому, що відносним заіменикам усе відповідають указові (той—хто; те—що; той, такий—котрий, який і т. д.), які задля провірки все можна собі додати, н. пр.:

Хиба є **(такі)** *пани,* **яким** *гроші немилі?*

Бложен **(той)**, **хто** *гордощів не має.*

---

[1]) В західноукр. говірках є ще подвоєні заіменики як: цесь (вимовляють твердо: цес, н. пр. у підгірських говірках), цеся, цесе, або: сесь, сеся, сесе, декуди кажуть іще: тот тота, тото й т. д. Але ж у письменстві цих форм нїхто не вживає.

7) Невизначені.

7) Але ж є ще велика громада заіменників, які стоять не за якусь певно визначену особу, річ (предмет), а подають щось загальне, то через те й вони називають ся **невизначені.** Ось вони:

хтось (як це особа), *щось* (річ); *ніхто* (особа), *ніщо* (річ);
дехто, дещо; *хтобудь, щобудь*;
хтонебудь, щонебудь; *абихто, абищо*;
котрийсь (котрийся), *котрась, котресь, котрісь*;
нікотрий, (нікотра, нікотре...)
декотрий (декотра, декотре...);
котрийбудь, (котрабудь, котребудь...);
котрийнебудь, (котранебудь, котренебудь...);
якийсь (якийся), *якась, якесь, якісь*;
ніякий, (ніяка, ніяке...); *деякий...*; *якийбудь...*;
якийнебудь...; *абиякий*, (абияка, абияке, абиякі);
нічий, нічия, нічиє, нічиї;
кожний, кожна, кожне[1]); *жаден, жадна, жадне...*;
увесь, уся, усе, усї; усякий, (усяка, усяке...);
всїлякий (всїляка, всїляке, всїлякі);
иньчий (иньча, иньче, иньчі);
инакший (инакша, инакше, инакші);
другий (друга, друге, другі)—у значінні: иньчий.

ЗАВВАГА. Легко пізнати, що всї цї заіменники (окроме: кожний, иньчий, жаден, увесь)—повитворювали ся то з питайних, то з невизначених заіменників (весь) ріжними додатками то ззаду, як ось:

-сь (хтось, котрийсь..)
-будь, -небудь (хтобудь, хтонебудь...)

то з переду, н. пр.:

аби- (абихто, абиякий...)
ні- (ніхто, нікотрий...)
де- (дехто, дещо...),

то знов наростками:

-акий (усякий), **-ший** (иньший, пор. ин-одї),

а то й:

-акий+ший (инакший)...

Про такі форми, як: *кожн***іський**, *кожн***ісінький**, *ус***енький**, гл. § 103, 2, 5, 7.

---

[1]) Є ще й форма: кождий, кожда, кожде (західноукр.).

XXXVII. ВІДМІНА ЗАІМЕНИКІВ. 192.

1. ОСОБОВІ ЗАІМЕНИКИ.

Відмінок:	1. особа	2. особа	3. особа. чол. рід	жін. рід	сер рід.
			Однина.		
1. [хто *є*?]	я	ти	він	вона	воно
2. [кого *нема*?]	мене	тебе	його	її	його
3. [кому *дають*?]	мені	тобі	йому	їй	йому
4. [кого *бачать*?]	мене	тебе	його	її	його
5. [*кличемо*:]	—	ти!	—	—	—
6. [ким *тїшать ся*?]	мною	тобою	ним	нею	ним
7. [у кім *кохають ся*?]	у мені	тобі	нїм	нїй	нїм

Множина

			на всї три роди.
1. [хто *є*?]	ми	ви	вони
2. [кого *нема*?]	нас	вас	їх
3. [кому *дають*?]	нам	вам	їм
4. [кого *бачать*?]	нас	вас	їх
5. [*кличемо*:]	—	ви!	—
6. [ким *тїшать ся*?]	нами	вами	ними
7. [у кім *кохають ся*?]	у нас	вас	них [1])

[1]) У західноукр. говірках подибуєть ся дуже багато старих і нарічевих форм у відмінї цього заіменика. Деякі з них попали в книжки. Вживали їх давнїщі письменники Галичини й Буковини. Ось ці форми.

	1. ос.	2. ос.	3. ос. чол. рід	жін. рід.	сер. рід.
2. вдм.			его	еї	его
3. вдм.	ми	ти	єму, му	ї	єму, му
4. вдм.	мя	тя	его, го	еї,ю	его, го
6. вдм.	мнов	тобов		нев	

Крім того по галицьких шкільних книжках усюди найдете книжні, **ненароднї** форми: **она, оно, они**, хоч так народ нїде не балакає.

Ось кілька прикладів на такі форми:

Нене рідная, вволи **ми** (=мені) волю (Шашкевич—Веснівка).

Я **ти** (=тобі) скажу задля чого (Федькович—Король Гуцул).

А як я, братя, вже застигну,
То загребіть **мя** (=мене) під калину,
Тай затужіть, коли в вас воля,
Одну **ми** (=мені) пісню із Подоля... (Федькович—Зїлля).

[далї, гл. ст. 166].

193. 2. ЗВОРОТНИЙ ЗАІМЕНИК.

Відмінок:

1. [хто *є*?] —
2. [кого *бою ся*?] себе
3. [кому *даю*?] собі
4. [кого *бачу*?] себе
5. [*кличемо*:] —
6. [ким *тїшу ся*?] собою
7. [у кім *кохаю ся*?] у собі[1])

194. Замітки до особових заіменників та до зворотного.

Поява „н“ у 3. ос.

1) У **третій ос. одн. і множ.** заім. особов. після приіменників у 2., 3. і 4 вдм. появляєть ся перед формою заіменника „**н**“, і тоді форми виглядають трохи инакше.

Погодує **тя** (=тебе) рукою,
І напоїть **тя** водою (Шашкевич—Погоня).
Наді **мнов** (=мною) знов плавле ястріб (Франко—Картка любови, III).
Русине, встань, Бог з **тобов** (=тобою)—(Корн. Устіянович—над Соломським озером).
І що дочки **єго** (=його) в слезах...
Рука усхни **єму** (=йому) на віки (Климкович—Євр. мельодії).
Вже не знаю, як **го** (=його) звано (Могильницький—Рус. вояк).
А вітер з ним не йде в догін,
Бо годї **му** (=йому) так (Федькович—Дезертир).
Поховав **ю** (=її) у садочку,
Посадив над **нев** (=нею) руточку (Шашкевич—Погоня).

Таких форм теперішні укр. письменники Австрії **вже не вживають**, і їх уживати не слїд.

Таксамо не слїд у письменницькій мові вживати у 1. особі форм 3. і 7. вдм.: **мінї, минї**, як писали й ще досї пишуть деякі письменники (Нечуй-Левицький), і в 3. особі форм 6. і 7. вдм.: **їм, єю** (пор. у Котляр., Наталка Полт.), в **їй**,

[1]) У старших західноукр. письменників зустрінете такі нарічеві форми:

3. вдм. **си**
6. » **собов**, н. пр.:

Гомонит **си** (=собі) тай жене (Шашкевич—Погоня).
Чи ти може в поле 'го (=його) брала з **собов** (=собою)—(Франко—З любови).

Тих форм **тепер** у письменстві ніхто вже не вживає.

То так ми кажемо:

	чол., сер. рід	жін. рід	множ.		чол. і сер. рід	жін. рід	множ.
2. вдм. [бою ся]	його,	її,	їх, але	(йду)	**до нього,**	**неї,**	**них**
3. вдм. [даю]	йому,	їй,	їм, „	„	**ік ньому,**	**нїй,**	**ним**
4. вдм. [бачу]	його,	її,	їх, „	(дивлюсь)	**на нього,**	**неї**[1]),	**них**

Тільки ж під московським упливом на лївобережній Україні зустрічають ся форми й без „н", і через те й багацько письменників уживає таких форм, н. пр.:

Що через **їх** (=них) *синки в ледащо пустили ся* (Котляревський—Енеїда).

Сама заснула коло **їх** (Шевченко—Вечір).

І кричав би всїм про **його** (Олесь—Коли би).

Наголос.

2) Після приіменників у **всїх трох** особах заіменників **особових** і в формах **зворотного** заімен. перескакує наголос, пор.:

2. вдм. [боїть ся]		мене́,	тебе́,	його́,	її́,	себе́,	але
[іде]	**до**	**ме́не,**	**те́бе,**	**нього,**	**не́ї,**	**се́бе**	
3. вдм. [дають]		менї́,	тобі́,	йому́,		собі́,	але
[ідуть]	**ік**	**ме́нї,**	**то́бі,**	**ньо́му,**		**со́бі,**	а далї в
7. вдм. [кохають ся]	**у**	**ме́нї,**	**то́бі,**			**со́бі** . . . ;	
4. вдм. [бачать]		мене́,	тебе́,	його́,	її́,	себе́,	але
[дивлять ся]	**на**	**ме́не,**	**те́бе,**	**ньо́го,**	**не́ї,**	**се́бе.**	

7. вдм. одн. чол. род. =3. вдм.

3) Через те, що в 1. і 2. ос. заім. особов. і зворот. 3. і 7. вдм. у однинї мають однакову форму (**менї, тобі, собі**), то й у 3. ос. одн. чолов. і середн. роду (у жін. роді 3. і 7. вдм. однакові) часто форма 7. вдм. заступаєть ся формою 3. вдм.,

побіч *у нїм* кажеть ся *у ньому.*

Пор. Чого ж то так часто **на йому** ті лати (Грінченко).
І сонце люблю я, купаю ся **в ньому** (Франко).

---

[1]) Західноукр. форма: «**ню**», пор.: Провали ся в **ню** (=неї), королю, (Федькович—Король Гуцул). Люде усї позирають на **ню** мов на Бога (Ніщинський—Одисея, VII, 71).

Крім того галицькі та буковинські (головно давнїщі) письменники вживають у 2. і 3. вдм. старших форм (подільських): **него, нему,** н. пр.: Нїчим для **него** (=нього) плач дївчини (Франко—Марійка).

ЗАВВАГА. Зрештою цей закон односить ся й до всїх иньчих заіменників, що відміняють ся по родам. Тому ми кажемо:

у нашім селї і *в нашому селї*
по тім боцї „ *по тому боцї*
по всьому світї

пор. В селї **тому** вдова жила (Шевченко—Моск. Крин.).
В слові **твойому** іскрить ся сила (Франко—Мойсей).
По **чому** хлїб і сіль по **чім** (Шевченко—Кавказ).
На **чийому** возї їдеш, того й пісню співай (Нар. проповідка).

4) Особові заіменники в українській мові не тільки заступають особи, але ж у поодиноких випадках доповняють думку в реченнї, надають їй більш наглядности, образовости, н. пр.:

Менї, тобі...

Ти **менї**, *вилупок*, *гляди*! *Я*, *брат*, *сердитий і палений*!
Я **тобі** *не Білокінь*! (Тобілевич—Суета).
Там **тобі**, *брате*, *гора*, *Господи*!
Будь ти **в мене** *веселенька*, *не плач*! (Марко Вовчок).

5) Тесаме відносить ся до **3. вдм.** зворотного заіменника: **собі**, н. пр.:

Собі.

Був **собі** *дїд і баба* (Шевченко).
Сам **собі** *пан* (Грінченко).
Славна жінка, *білявенька* **собі** (Марко Вовчок).

Українська мова дуже любить цей 3. вдм. (він зветь ся етичний) і вживає його, де тільки може. Розумієть ся, тут не може бути й мови про те, щоб „*собі*“ означало, що дїйство звертаєть ся на особу, яка його виконує, а говорить ся так тільки для образовости.

6) У **3. ос.** особового заіменника серед. род. (**воно**) чуєть ся в укр. мові частенько первісне його значіння, значіння вказового заіменника: **це**, н. пр.:

Воно=це.

Як би з ким сїсти, *хлїба ззїсти*, *промовить слово*, *то* **воно** *хоч і якнебудь на сїм світї*, *а все б таки якось жилось* (Шевченко). *Щоб* **воно** *було*, *коли б усяк куди хотїв*, *туди йшов* (Мирний).

7) **Другого вдм. 3. ос.** сер. род. (**його**) вживаєть ся часто в таких реченнях, в яких сам себе питаєш, в яких зявляєть ся непевність, розмірковування; частенько ця форма відчуваєть ся як прислівник, а не заіменик, н. пр.:

Його.

Хто **його** *знає*, *як це зробити*? *Що ж ти* **його** *зробиш*? *Як же* **його** *не гуляти*, *бувши молодому*? *Йдучи до дому*, *він роздумував*, *як* **його** *до батька-матері підступити* (Мирний).

8) „Ся“—4. вдм. зворотного заіменика, як і кожний иньчий відмінок (*себе, собі, собою*)—це самостійна форма й самостійне слово, тому в нашій мові, як і в усїх европейських мовах (і славянських теж) пишеть ся нарізно від дїєслова (у рос. мові докупи й цю невиправдану нїчим звичку переймають наші письмен. на рос. Україні)—отже: **Ся.**

бою ся, *мити* ся, *дивить* ся, *годимо* ся і т. д.

3. ПРИСВОЙНІ ЗАІМЕНИКИ.

а) Мій, твій, свій.

Відмінок:	Однина чол. рід	жін. рід	сер. рід
1. [хто, що *є*?]	мій (брат, кінь, стіл)	моя (сестра)	моє (поле) **195.**
2. [кого, чого *нема*?]	мойого, мого	моєї, мої	мойого, мого
3. [кому, чому *дають*?]	мойому, мому	моїй	мойому, мому
4. [кого, що *бачать*?]	мойого, мого (брата, коня) / мій (стіл)	мою (сестру)	моє (поле)
5. [*кличемо*:]	мій (брате, коню)!	моя (сестро)!	моє (поле)!
6. [ким, чим *тїшать ся*?]	моїм	моєю	моїм
7. [у кім, чім *кохають ся*?]	у моїм	моїй	моїм

	Множина на всї три роди.
1. [хто, що *є*?]	мої (брати, конї, столи, сестри, поля)
2. [кого, чого *нема*?]	моїх
3. [кому, чому *дають*?]	моїм
4. [кого, що *бачать*?]	моїх (братів) / мої (конї, столи, сестри, поля)
5. [*кличемо*:]	мої (брати, конї...)!
6. [ким, чим *тїшать ся*?]	моїми
7. [у кім, чім *кохають ся*?]	у моїх[1])

[1]) У старших західно-укр. письменників зустрінете в 6. вдм. одн. жіноч. роду нарічеві форми на **-ев**, н. пр.:

Що всїх дивує, вабить гадков **своєв** (=гадкою своєю)—(Могильницький—Скит Манявський).

Провали ся із усев ватагов **твоєв** (=усею ватагою твоєю)—(Федькович—Король Гуцул).

Таких форм тепер уже нїхто в письменствї не вживає.

Цілком таксамо відміняють ся присвойні заіменики: **твій, твоя, твоє; свій, своя, своє.**

ЗАВВАГА. 1) У відміні цих заіменників сям та там у 2. і 3. вдм. чол. і середн. роду зустрічають ся ще старші форми:

2. і 3. вдм. чол., сер. роду.	моєго, твоєго, своєго моєму, твоєму, своєму.

2) У цій відміні наголос дуже **рухомий**. Ми кажемо:

Наголос.	мо́го й моѓо́, тво́му і твому́ мо́їм і моі́м, тво́ї і твої́ мо́їми й моі́ми, сво́їх і своі́х...

б) Наш, ваш.

Відмінок:	Однина		
	чол. рід	**жін. рід**	**сер. рід**
1. [хто, що *є*?]	наш (брат, кінь, стіл)	наш-**а** (сестра)	наш-**е** (поле)
2. [кого, чого *нема*?]	наш-**ого**	наш-**ої**	наш-**ого**
3. [кому, чому *даю*?]	наш-**ому**	наш-**ій**	наш-**ому**
4. [кого, що *бачу*?]	наш-**ого** (брата, коня) наш (стіл)	наш-**у** (сестру)	наш-**е** (поле)
5. [*кличу*:]	наш (брате)!	наш-**а** (сестро)!	наш-**е** (поле)!
6. [ким, чим *тішу ся*?]	наш-**им**	наш-**ою**	наш-**им**
7. [у кім, чім *кохаюсь*?]	у наш-**ім**	наш-**ій**	наш-**ім**

	Множина на всї три роди.
1. [хто, що *є*?]	наш-**і** (брати, коні, столи, сестри, поля)
2. [кого, чого *нема*?]	наш-**их**
3. [кому, чому *даю*?]	наш-**им**
4. [кого, що *бачу*?]	наш-**их** (братів) наш-**і** (коні, столи, сестри, поля)
5. [*кличу*:]	наш-**і** (брати...)!
6. [ким, чим *тішу ся*?]	наш-**ими**
7. [у кім, чім *кохаюсь*?]	у наш-**их**

Як бачимо, заіменник *наш, наша, наше* відміняєть ся цілком так, як прикметник **твердої** відміни (пор. § 185.).

Таксамо відміняєть ся **ваш, ваша, ваше.**

в) Його, її, їх.

Присвойний заіменик третьої особи: **його, її, їх**—це

2. вдм. особового заіменника 3. особи (пор. § 192). Він не відміняєть ся, отже:

2. вдм.	[бою ся]	його собаки,	її собаки,	їх собаки
3. вдм.	[даю їсти]	„ собаці	„ собаці	„ собаці
4. вдм.	[бачу]	„ собаку	„ собаку	„ собаку
6. вдм.	[тішу ся]	„ собакою	„ собакою	„ собакою
7. вдм. мн.	[кохаю ся]	у „ собаках	„ собаках	„ собаках і т. д.

г) Їхній.

За те заіменник **їхній, їхня, їхне** відміняєть ся як прикметник **мнякої** відміни (пор. § 187), н. пр.:

2. вдм.	їхнього,	їхньої,	їхнього—	множ. їхніх
3. вдм.	їхньому,	їхній,	їхньому	„ їхнім
6. вдм.	їхнім,	їхньою,	їхнім	„ їхніми
7. вдм.	в їхнім,	їхній,	їхнім	„ в їхніх і т. д.

Про заступство **7. вдм.** одн. **третім** у чоловічому й сер. роді гл. 194, 3.

4. УКАЗОВІ ЗАІМЕНИКИ. 196.

а) Той, та, те.

Відмінок:	Одинна чол. рід	жін. рід.	сер. рід.
1. [хто *є*?]	той (брат, кінь, стіл)	та (сестра)	те (перо)
2. [кого, чого *нема*?]	того	тої, тієї	того
3. [кому, чому *даємо*?]	тому	тій	тому
4. [кого, що *бачимо*?]	того (брата, коня) той (стіл)	ту	те
5. [*кличемо*:]	—	—	—
6. [ким, чим *тїтимо ся*?]	тим	тою, тією	тим
7. [у кім, чім *кохаємось*?]	у тім	тії	тім

Множина на всї роди.	
1. [хто, що *є*?]	ті (брати, коні, столи, сестри, пера)
2. [кого, чого *нема*?]	тих
3. [кому, чому *даємо*?]	тим
4. [кого, що *бачимо*?]	тих (братів) ті (коні, столи, сестри, пера)
5. [*кличемо*:]	—
6. [ким, чим *тїтимо ся*?]	тими
7. [у кім, чім *кохаємо ся*?]	у тих

Таксамо відміняють ся: **оттой** (отта, отте), **тамтой** (тамта, тамте).

Зложені форми—1. вдм. жін. род. ***тая***, сер. ***тее***, множ. (1. і 4. вдм.) ***тії***, 4. вдм. одн. жіноч. роду ***тую***—вживають ся в поезії (віршах)[1], н. пр.:

Чи се **тая** криниченька, що я воду брав? (Нар. пісня).
Воруши і цеє й **тее** (Кононенко).
А я **тую** чорну хмару рукавом розмаю (Нар. пісня).
Не так **тії** вороги, як добрії люде (Шевченко).
Тії співи та квіти ясні пригадаю (Леся Українка).

Про заміну **7. вдм.** чол. роду одн.—**3. вдм.** гл. **§ 194, 3.**

б) Сей, ся, се.

Відмінок:	Однина		
	чол. рід	**жін. рід**	**сер. рід**
1. [хто, що *є*?]	сей (брат, кінь, стіл)	ся (сестра)	се (перо)
2. [кого, чого *нема*?]	сього	сеї, сієї	сього
3. [кому, чому *даємо*?]	сьому	сій	сьому
4. [кого, що *бачимо*?]	сього (брата, коня) сей (стіл)	сю	се
5. [*кличемо*:]	—	—	—
6. [ким, чим *тішимось*?]	сим	сею, сією	сим
7. [у кім, чім *кохаємось*?]	у сім	сій	сім

Множина
на всі три роди.

1. [хто, що *є*?]	сї (брати, конї, столи, сестри, пера)
2. [кого, чого *нема*?]	сих
3. [кому, чому *даємо*?]	сим
4. [кого, що *бачимо*?]	сих (братів) сї (конї, столи, сестри, пера)
5. [*кличемо*:]	—
6. [ким, чим *тішимось*?]	сими
7. [у кім, чім *кохаємось*?]	у сих

---

[1]) У письменстві зустрінете такі нарічеві форми в відміні цього займеника:

1. і 4. вдм. сер. роду—то (гал.)
2. вдм. жін. » —тії (полт.), теї (волин.)
6. вдм. » » —тов (гал., бук.)

Пор.: Може бути... Бог **то** (=те) знає (Лепкий).
Поведи мене сам до **тії** катової сокири (Старицький).
Весело **ми** (=менї) з **тов** гудьбов (=тою гудьбою)—(Шашкевич).
Так загально, тепер цих форм уже не вживають у письменстві.

Цїлком таксамо відміняєть ся заіменик: **цей, ця, це** (=отсей, отся, отсе), отже:

	чол. рід	жін. рід	сер. рід	множ.
2. вдм.	цього	цеї, цїєї	цього	цих
3. вдм.	цьому	цїй	цьому	цим
6. вдм.	цим	цею, цїєю	цим	цими
7. вдм.	у цїм	цїй	цїм	у цих

Поетичні зложені форми:

1. вдм. жін. роду: *сяя* (*цяя*), сер.: *сеє* (*цеє*)
4. вдм. „ „ *сюю* (*цюю*)
1. вдм. множ. *сїї* (*цїї*[1])

в) Сам, сама, саме.

Заіменик: **сам** (**самий**), **сама, саме** відміняєть ся як прикметник (гл. 185).

У множинї 1. вдм. може мати закінчення **-и** (*сами*) й **-і** (*самі*).

Ріжницї в відмінї між **сам** і **самий** (як у рос. мові) немає.

Поетичні форми: *самая*, *самеє*, *самую*, *самїї*.

Иньчі указові заіменики відміняють ся як прикметники (§ 185).

Про заміну **7. вдм. третїм** у чол. р. указових заім. гл. § 194, 3.

5. ПИТАЙНІ ЗАІМЕНИКИ. 197.

а) Хто, що.

Відмінок:	чол. і жін. рід (особи)	середн. рід (річі)
1.	хто?	що?
2.	кого?	чого?
3.	кому?	чому?
4.	кого?	що?
6.	ким?	чим?
7.	у кім?	у чім?

---

[1]) Старші, тепер уже нарічеві форми:

2. вдм. сего, цего }
3. » сему, цему } стрічають ся ї досї в західноукр. письменників, н. пр.:

Витайте, ясні сни, на віках сего люду! (Франко—Нове життя).

Не вживаєть ся вже тільки форма 6. вдм. одн. жін. роду: **сев, цев**, яка живе в устах нашого народу в Галичинї й на Буковинї.

ЗАВВАГА 1. При приіменниках у 2. і 3. вдм. перескакує наголос, отже:

кого́ (боїш ся), але—у ко́го (був сьогодні)?

чого́ (нема), „ задля чо́го (це робиш)?

Таксамо наголос перескакує в тих самих відмінках у зложенім (невизнач.) заіменику: **ніхто, нїщо,** який зовсїм таксамо відміняєть ся як „**хто**“:

2. (кого́?) нїко́го (чого́?) нїчо́го

3. (кому́?) нїко́му (чому́?) нїчо́му...

ЗАВВАГА 2. Перед приіменниками **на, за 4. вдм.** сер. роду має рівнобіжну форму: „**віщо**“ (на віщо, за віщо побіч: на що, за що), н. пр.:

Знаєш, брате мій, за віщо? (Федькович—Король Гуцул).

Цїлком таксамо як: **хто? що?** відміняють ся невизначені заіменики:

дехто, дещо (де́кого, де́чого; де́кому, де́чому...)

хтось, щось (кого́сь, чого́сь; кому́сь, чому́сь...)

хтобудь, щобудь (кого́будь, чого́будь; кому́будь, чому́будь...)...

б) Чий, чия, чиє.

	Однина			Множина
Відм.	чол. рід	жін. рід	сер. рід	на всї роди.
1.	чий (брат, кінь, стіл)	чия (сестра)	чиє (перо)	чиї (брати, конї, сестри, пера)
2.	чийого	чиєї	чийого	чиїх
3.	чийому	чиїй	чийому	чиїм
4.	чийого (брата, коня) / чий (стіл)	чию	чиє	чиїх (братів) / чиї (конї, столи...)
6.	чиїм	чиєю	чиїм	чиїми
7.	у чиїм	чиїй	чиїм	чиїх[1])

в) Котрий, який.

Питайні заіменики **котрий** (котра, котре, котрі), **який** (яка, яке, які) відміняють ся як прикметники твердої відміни (пор. § 185).

Про 7. вдм. замісць 3. в питайн. заім. гл. § 194, 3.

---

[1]) У 2. і 3. вдм. чол. і сер. род. одн. находять ся в письменстві старші (тепер уже нарічеві) форми: **чиєго, чиєму.**

6. ВІДНОСНІ ЗАІМЕНИКИ

198.

відміняють ся таксамо, як ті ж самі питайні заіменики (хто, котрий, який).

Що (він, вона, воно).

Та є ще в українській мові окремий відносний заіменик „що“, який сполучуєть ся з 3. особ. заім. особового. Особовий заіменик відміняєть ся, а „що“ лишаєть ся невідмінне. Ось як виглядає ця відміна:

Відм.	Одинина.			Множина
	чол. рід	жін. рід	сер. рід	на всї роди.
1.	що (він)	що (вона)	що (воно)	що (вони)
2.	що його	що її	що його	що їх
3.	що йому	що їй	що йому	що їм
4.	що його	що її	що його	що їх
6.	що ним	що нею	що ним	що ними
7.	що в нїм	що в нїї	що в нїм	що в них

У 1. вдм. одн. і множ. особового заіменика не додасть ся.

Ось приклади:

1. вдм. Показав їй на ніс, **що** (=який) був чимось замазаний (Свидн.—Люборадськ).

2. вдм. Ой чия то хата з краю, **що** я її не знаю (Нар. пісня).

1. і 2. вдм. Не той пан, **що** надїв жупан, а той, **що** в **його** щире серце (Народн. припов).

4. вдм. Чи ж то тая дївчинонька, **що** я **її** кохав? (Нар. пісня).

7. вдм. Біда тій курцї, **що** на **ній** сокола заправляють на лови (Грінч., Словар IV, 525).

1. вдм. множ. Обривають ся звільна всї пута, **що** вязали нас з давнїм життєм (Франко).

2. вдм. Так оттакі там були, **що** їх уже й сон не брав (Квітка).

Усюди „**що**“ має значіння: *котрий*, *який*. Таке ж саме значіння має заіменик „**що за**“, який уживасть ся одначе тільки в 1. вдм. одн. і множ.:

пор **Що** то за хороші, за молоді парубки (Марко Вовчок).

ЗАВВАГА. Що до вживання відносних заіменників, то всї вони (що, котрий, який) вживають ся побіч себе без ніякої ріжницї у значінні.

199. **7. НЕВИЗНАЧЕНІ ЗАІМЕНИКИ.**

а) **Увесь, уся, усе.**

Відм.:	Одинина чол. рід	жін. рід	сер. рід.	Множина на всі роди.
1.	увесь	уся	усе	усі
2.	усього	усеї, усієї	усього	усіх
3.	усьому	усій	усьому	усім
4.	усього (як заступає особ., звір.) увесь (як заступає річ)	усю	усе	усіх (як заступає особу чол. роду) усі (як заступає звір., річ, жін. і сер. р.).
5.	—	—	—	—
6.	усім	усею, усією	усім	усіма, усіми
7.	в усім	в усій	в усім	в усіх[1])

Що всі ці форми можуть у назвуку мати „в“, про це гл. § 54. Через те й 7. вдм. може ще виглядати так:

у всім, у всій, у всіх, а навіть (на осн. § 55)
ув усім, ув усій, ув усіх або
уві всім, уві всій, уві всіх.

Пор. Задзвонили в усі дзвони по всій Україні (Шевченко).
Я розтік ся всіма сторонами (Куліш).

б) Хтось, дехто, ніхто...

б) Такі невизначені заіменики як:

хтось (щось), *дехто* (дещо), *ніхто* (ніщо),
хтобудь (щобудь), *абихто* (абищо)

відміняють ся як **хто, що** (гл. § 197 а), а властиво відміняєть ся тільки „хто, що“, решта ж лишаєть ся невідмінна, отже:

2. вдм. когось (чогось), нікого (нічого), абикого (абичого)
3. вдм. комусь (чомусь), нікому (нічому), абикому (абичому)...

---

[1]) Нарічеві західноукр. форми:

2. вдм. чол. і сер. роду: усего жін.: усьої
3. » » » » усему
6. » жіночого » усьов, усев (пор. § 195 замітка на долині).

Таксамо нарічевими являють ся лівобережні форми:

2. вдм. всих (на подобу: сих)
3. » всим » » сим
6. » всими » » сими
7. » у всих » » в сих.

Усіх цих форм у письменницькій мові вживати не слід.

ЗАВВАГА. Заіменики *ніхто* (ніщо), *дехто* (дещо) у сполуці з приіменниками в українській мові можуть розділюватися ся приіменниками, або приіменики можуть стояти перед нерозділеним заіменником. То так можна сказати:

ні защо й *за ніщо*	*ні в чім* і *в нічім*
ні з ким „ *з ніким*	*де з ким* „ *з деким*

(у рос. мові все розділяєть ся).

в) Тесаме (що під б) відносить ся до відміни невизначених заіменників:

котрийсь, *котрийбудь*, *декотрий*...
якийсь, *якийбудь*, *деякий* і т. д.

Котрийсь, якийсь, чийсь.

Відміняєть ся *котрий*, *який* (гл. § 197 в), решта ж лишаєть ся невідмінна:

2. вдм. котрогось, котрогобудь, декотрого...
3. вдм. якомусь, якомубудь, деякому й т. д.

г) Так і *чийсь*, *нічийсь* відміняють ся як *чий* (гл. § 197 б) отже:

2. вдм. чийогось, нічийого
3. „ чийомусь, нічийому...

ЗАВВАГА. У 7. вдм. однин. чол. і сер. род. в таких заіменників, як: *хтось*, *якийсь*, *котрийсь*, *чийсь* після закінчення **-ім** вставляєть ся „о“, отже:

у кімось, *у котрімось* (селї), *в якімось* (містї).

Те саме „о“ появляєть ся у множ. в 2. і 7. вдм. після закінчення **-их**, н. пр.:

якихось (людий), у *чиїхось* (руках)...

То на те, щоб легче було вимовляти.

Кожний, жаден, иньчий, усяк...

г) Заіменики: *кожен*, *кожний* (кожна, кожне), *жаден* (жадна, жадне), *иньчий* (иньча, иньче), *инакший* (инакша, инакше), *усяк*, *усякий* (усяка, усяке), *всїлякий* (всїляка, всїляке)—всї вони відміняють ся як прикметники твердої відміни (гл. § 185).

4. Числівники.

XXXVIII. Як поділяють ся числівники та як вони творять ся.

200. Числівники—части мови, що подають число предметів—ділять ся по свойому значінні на **сім** відділів.

1) У мові, як у життю. У кожній громаді мусить бути голова. Він усьому дає провід, від нього виходить почин до роботи, від нього йде порядок та лад, він головніщий, ніж усі другі.

Так воно й зі словами, зокрема ж із числівниками. Не всї вони відразу склали ся, не в усїх їх сила однакова.

Із них найважнїщі ті, що подають тільки число предметів. Вони називають ся **головні**, бо вже від них творять ся иньчі. Вони відповідають на питання: **скілько?**

Це такі числівники:

а) Головні. *один*, *два*, *пять*, *десять*, *одинацять*, *двинацять*, *пятьнацять*, *двацять*, *трицять*, *пятьдесять*, *девятьдесять*, *сто*, *тисяча*, *мілїон*...

2) Із головних числівників творять ся передусїм такі, що теж подають число предметів, але ж рівночасно вказують на те, як ті предмети йдуть один за другим по порядку, н. пр.:

пятий, *шостий*, *десятий*, *сотий*, *тисячний*, *мілїоновий*...

Це **порядкові** числівники. Творять ся вони від пнїв головних числівників і то так:

а) від пять до девятьдесять—закінченням: **-ий**, (-а, -е), н. пр.:

б) Порядкові. пять—*пятий*, шість—*шостий* (*шестий*), двацять—*двацятий*, девятьдесять—*девятьдесятий*, *-а*, *-е*...

Таким самим закінченням творить ся порядковий числівник од сто, тільки ж із 2. вдм. множ., отже:

сто, мн. ста, сот—*сотий*, *-а*, *-е*;

б) від головного числівника тисяча творить ся порядковий наростком **-ний** (-а, -е):

тисяча—*тисячний*, *-а*, *-е*;

в) з голов. числів. мілїон повстає порядковий наростком -овий (-а, -е):

мілїон—*мілїоновий*, *-а*, *-е*;

г) головним числівникам: **один**, **два**, **три**, **чотирі** відповідають порядкові, повитворювані з иньчих пнїв, і то так головному числівникові:

один відповідає порядковий: *перший*, -*а*, -*е*,
два „ „ *другий*, -*а*, -*е*,
три „ „ *третїй* -*я*, -*є*,
чотирі „ „ *четвертий*, -*а*, -*е*;

д) як головний числівник складає ся з кількох чисел, то порядковий творить ся тільки з останнього, н. пр.:

триста девятьдесять три—*триста девятьдесять* **третїй**, -а, -є,
тисяча девятьсот сїмнацять—*тисяча девятьсот* **сїмнацятий**, -а, е.

За порядковими числівниками питаємо слівцями:

котрий по порядку, котрий із ряду?

3) Такі числівники як ось:

двоє (людий), *троє* (калїк), *четверо* (курчат), *десятеро* (гусят)... **в) Збірні.**

визначають збір предметів, тому то й вони так і звуть ся **збірні**. Їх можна пізнати, як питати за ними слівцем: **кількоро?**

І вони творять ся від пнїв головних числівників:

два—*двоє*
три—*троє*,

а від пять наростком **-еро**, н. пр.:

пять—*пятеро*, шість—*шестеро*, двацять—*двацятеро*...

Збірний числівник *четверо* творить ся з того самого пня, що й порядковий числівник:

чотирі,—*четвер*(-*т*-)*ий*—*четверо*.

4) Коли доводить ся дїлити число предметів, то вживаємо теж числівників головних, але додаємо до них приіменик **по**, н. пр.:

по одному (3. вдм.), *по два* (невідм.), *по десять*... **г) Подїлові.**

У таких випадках ці головні числівники мають назву **подїлових**.

5) Як якийся предмет збільшаєть ся на скілька разів, помножуєть ся, (от як н. пр. помножуєть ся

г) Множні.

двічі, то стає він—*двоїстий*, *подвійний*, як *тричі*—*троїстий*, *потрійний*, *трикротний*, як *чотирі рази*—*почвірний*, як *пять* раз—*пятькротний*, як *стократ*, то стає—*стократний*...)

то такий числівник, який показує, скілько разів збільшив ся, помножив ся предмет, зветь ся **множним**.

У всіх множних числівників, як бачимо, містять ся пнї головних. Питаємо ся за ними слівцями: **скількократ**, **скількократний**?

6) Коли хочемо висказати словами якусь певну частину роздробленої цілої речі, то вживаємо

д) Дрібні.

числівників **дрібних**[1]). Це власне головні числівники [одна, дві, три, чотири (части), пять (частий)=**чисельник**], сполучені з порядковими числівниками жіночого роду (пята, сьома, десята, пятьнацята=**знаменик**), н. пр.:

одна пята (*пятина*), дві сьомі (*сьоминї*), три десяті (*десятини*), чотирі пятьнацяті (*пятьнацятинї*), пять двацятих (*двацятин*) і т. д.

ЗАВВАГА. Слова: пятина, сьомина, десятина, пятьнацятина, двацятина... по свойому значінню дрібні числівники—але у граматицї звичайно вважають ся **імениками**. Таксамо слова: *трійка*, *чвірка*, *пятка*, *десятка*, *сотка*, *четвертак* і т. д. (бо ж це назви частин або гроший).

7) Коли не визначуємо докладно числа предметів, то вживаємо числівників **невизначених**, н. пр.:

е) Невизначені.

багато, *мало*, *досить*, *кілька*, *кільканацять*, *кількадесять*, *кількатисяч*, *кожний*, *увесь*, *нїхто*, *жаден* і т. д.

ЗАВВАГА. Такі слова, як: *кожний*, *увесь*, *жаден*, *нїхто*, *нїякий*—можуть мати значіння невизначеного заіменика й невизначеного числівника. Відріжнити ці значіння від себе не важко.

---

[1]) Слово „**дріб**" (рос. дробь) ув укр. мові іменик чоловічого роду. То так кажемо: *справжнїй* і *несправжнїй дріб*, *множимо дріб дробом*, *вишукуємо для дробів спільний знаменик* і т. д.

Коли слова: увесь, кожний, нїхто, жаден... стоять самі про себе, замість імня предмету—то вони заіменики, н. пр.:

Усї (=Петро, Іван, Михайло) *подеревіли.*

Жаден (нї Петро, нї Михайло) *не винен.*

Коли ж вони визначають, хоч і невизначене, але все таки число предметів, то вважають ся числївниками, н. пр.:

Всї **люди** (скілько їх було) *подеревіли.*

Жаден **із товаришів** (скілько їх було) *не винен.*

XXXIX. ВІДМІНА ЧИСЛЇВНИКІВ.

1. ГОЛОВНІ ЧИСЛЇВНИКИ.

Із головних числївників тільки числївники **один** і **два** розріжняють роди. Усї иньчі знають для всїх родів тільки одну форму. **201.**

а) Один, одна, одне.

Відмінок:	Однина		
	чол. рід	жін. рід	сер. рід
1. [хто, що є?]	один (чоловік, кінь, бриль)	одн-а (жінка)	одн-е (поле)
2. [кого, чого нема?]	одн-ого	одн-ої	одн-ого
3. [кому, чому даю?]	одн-ому	одн-ій	одн-ому
4. [кого, що *бачу*?]	одн-ого (чоловіка, коня) / один (бриль)	одн-у	одн-е
5. [*кличемо*:]	—	—	—
6. [ким, чим *тїшу ся*?]	одн-им	одн-ою	одн-им
7. [у кім, чім *кохаю ся*?]	в одн-ім	одн-ій	одн-ім

	Множина на всї три роди
1. [хто, що є?]	одн-і (чоловіки, брилї, жінки, поля)
2. [кого, чого *нема*?]	одн-их
3. [кому, чому *даю*?]	одн-им
4. [кого, що *бачу*?]	одн-их (чоловіків) / одн-і (брилї, жінки, поля)
5. [*кличемо*:]	—
6. [ким, чим *тїшу ся*?]	одн-ими
7. [у кім, чім *кохаю ся*?]	в одн-их

Як бачимо, **один**[1]) відміняєть ся як прикметник. Завважити треба, що **2. вдм.** одн. жін. роду може мати ще заім. форму *однієї* (одної), 6. вдм.: *одн***ією**, 1. і 4. вдм. одн. сер. род. форму: *одно*.

Про заступ. **7. вдм.**—**третім** у чол. і середн.роді гл. відм. прикм. § 188.

У множині родів не розріжнять ся (пор. рос. одни, однѣ...)

ЗАВВАГА 1. Числівник **один** дуже широко вживаєть ся в укр. мові; відомий він передусім у фразах, таких, як:

один óдного (рос. другъ друга),

один у óдного, *один на óдного*,

пор. Вони один одного покохали (Сторож.). Один у одного питаєм. Один на одного чигають.

один по одному (спішать—Щоголїв),

один-одним (=однїський),

пор. Вона була одним-одна дочка в батька (Квітка)

в óдно (=раз-у-раз),

все однó (рос. все равно) і т. д.

ЗАВВАГА 2. Один має ще в укр. мові значіння невизначеного заіменика в таких фразах, як:

одного дня, *одного разу*, *одного ранку*...

пор. **Одного** ранку, сказано менї, що на черзї Андрійко в некрути (Марко Вовчок).

Таке саме значіння чуєть ся в таких випадках, як:

Жив собі раз **один** (=якийсь) пан.

б) **Два, дві, два.**

Відмінок:

	чол. рід	жін. рід	сер. рід
1. [хто, що *є*?]	**два** (сини, брилї)	**дві** (жінки)	**два** (пера)
2. [кого, чого *нема*?]	**двох**	**двох**	**двох**
3. [кому, чому *даю*?]	**двом**	**двом**	**двом**
4. [кого, що *бачу*?]	**двох** (синів) / **два** (брилї)	**дві** (жінки)	**два** (пера)
5. [*кличемо*:]	—	—	—
6. [ким, чим *тїшу ся*?]	**двомá**	**двомá**	**двомá**
7. [у кім, чім *кохаю ся*?]	у **двох**	**двох**	**двох**

[1]) Із нарічевих форм найдете між гал. письмен. оден, у Руданського: їден, їдна, їдно. Та є ще **й еден** і **един**. Ніодна з тих форм у письменстві тепер не вживаєть ся.

Про двійню в жін. імен. гл. § 144, 3.

Про форми середн. роду дві (яблуці, вікні...) гл. § 154, 4.

Таку ж відміну з деякими маленькими змінами мають усї числівники від три до девятьдесять.

в) Три, чотирі.

Відмінок:		
1. [хто, що *є*?]	три	чотирі (сини, брилї, сестри, поля)
2. [кого, чого *нема*?]	трох	чотирох
3. [кому, чому *даю*?]	тром	чотиром
4. [кого, що *бачу*?]	трох	чотирох (синів)
	три	чотирі (брилї, сестри, поля)
6. [ким, чим *тїшу ся*?]	трома	чотирма
7. [у кім, чім *кохаю ся*?]	у трох	чотирох[1])

Зустрічають ся ще форми: трьох, трьом, чотирьох, чотирьом. Побіч „чотирі“ вживаєть ся—„чотири“.

г) Пять, шість, сїм, вісїм...

Відм.					
1.	пять	шість	сїм	вісїм	девять
2.	пятьох	шістьох	сїмох	восьмох	девятьох
3.	пятьом	шістьом	сїмом	восьмом	девятьом
4.	пятьох (синів)	шістьох	сїмох	восьмох	девятьох
	пять (брилїв, корів)	шість	сїм	вісїм	девять
6.	пятьма	шістьма	сїмома	восьмома	девятьма
7.	у пятьох	шістьох	сїмох	восьмох	девятьох

Відм.		
1.	дванацять	девятьдесять
2.	дванацятьох	девятьдесятьох
3.	дванацятьом	девятьдесятьом
4.	дванацятьох (синів)	девятьдесятьох
	дванацять (брилїв, корів)	девятьдесять
6.	дванацятьма	девятьдесятьма
7.	у дванацятьох[2])	у девятьдесятьох[3])

---

[1]) Нарічеві форми: чтири, **штири**, в письменьстві невживані.

[2]) Нарічеві галицькі форми, що подибують ся в гал. письменників: дванайцять, тринайцять, двайцять, трийцять—а звідсїля вже і **дванайцятий, трийцятий** і т. д. Їх уживати не треба.

Таксамо не треба вживати российських форм: двадцять, тринадцять, тридцять,—а далї двинадцятий, тридцятий.

[3]) Балакають подекуди й пишуть: **девяносто**—та це русизм; уживати такої форми не треба.

Замітки до відміни числівників від 5—90. 1. Шостий відм., як бачимо, має закінчення **-ма** тоді, як числівник кінчить ся в 1. вдм. мнякою шелестівкою. Коли ж шелестівка в 1. вдм. тверда, 6. вдм. кінчить ся на **-ома.**

2. Сї ж числівники—від пять до девятьдесять—можуть іще в 2. 3. і 7. вдм. відміняти ся як: **„повість“**, отже як іменики шелестівкової жіночої відміни, отже:

1.	вдм.	пять	шість	сїм	вісїм
2.	„	пят-**и**	шест-**и**	сем-**и**	восьм-**и**
3.	„	пят-**и**	шест-**и**	сем-**и**	восьм-**и**
7.	„ у	пят-**и**	шест-**и**	сем-**и**	восьм-**и**

Тільки ж така відміна мало народня, то й ліпше її не вживати. При тому 6. вдм. усе таки **мусить мати закінчення: -ма, -ома** (ніяким чином: пяттю, шістю, семю й т. д.— це русизми!).

3. В укр. мові нема ріжниції в відмінї т. зв. *простих* (один, два, десять) і *зложених* (одинацять, двацять, пятьдесять) числівників. При тому в числівників від пятьдесять до девятьдесять відміняєть ся, як ми бачимо зі зразка, тільки друга частина зложення (у рос. мові обі части).

ґ) Сорок.

Числівник **сорок** звичайно не відміняєть ся. Зустрічаєть ся форми:

2. вдм.—сорока і
6. „ —сорок**ма**,

Пор. Сорокма карбованцями визволиш ся (Слов. Грінч. IV, 168).

д) Сто.

Числівник **сто** має такі форми:

1. і 4. вдм. одн. сто
1. „ множ. ста (двіста, триста, чотиріста)
2. „ „ сот (пятьсот, шістьсот...)
6. „ „ **стома́**

Пор. Це город із **стома** церквами (Шевч.)

А так зрештою не відміняєть ся.

Пор. Оддячивши йому (=Турнові) **сто** (6. вдм.—чим?) з оком (Котляр.— Енеїда).

Не відміняють ся теж **зложені** зі **сто** числівники: **двіста (двісті), триста, чотиріста, пятьсот...**

То так кажемо:

Із **триста** (2. вдм.) козаків вернуло пятьнацять.
Роздано їду **чотиріста** хлопцям (3. вдм.).
Пішов із **пятьсот** людьми (6. вдм.) у похід.
У **сімсот** серцях (7. вдм.) горіла любов.

Відміняєть ся, як бачимо, іменик, до якого числівник належить, а сам числівник не відміняєть ся (у рос. мові відміняють ся обі части мови).

е) Тисяча.

Числівник **тисяча** відміняєть ся як іменик жіноч. роду мнякої відміни (пор. „*задача*“, гл. § 146).

Відмінок:	Одипина.	Множина.
1. [що *є*?]	тисяч-**а**	тисяч-**і**
2. [чого *нема*?]	тисяч-**і**	тисяч
3. [чому *даю*?]	тисяч-**і**	тисяч-**ам**
4. [що *бачу*?]	тисяч-**у**	тисяч-**і**
6. [чим *тїшу ся*?]	тисяч-**ею**	тисяч-**ами**
7. [у чім *кохаю ся*?]	у тисяч-**і**	тисяч-**ах**

Однако ж і цей числівник може й не відміняти ся; головно не відміняєть ся він у множинї, у сполуцї з иньчими числівникаии, н. пр.: *десять, двацять, сто... тясяч.*

є) Мілїон.

Числівник **мілїон** відміняєть ся як іменик чол. род. твердої відм. (пор. „*сусїд*“ § 136).

Одн.: мілїон, **-а, -ові, -ом, -ї**
Множ.: мілїон-**и, -ів, -ам, -ами, -ах**

ЗАМІТКИ ДО ВІДМІНИ ГОЛОВНИХ ЧИСЛІВНИКІВ.

Зложені числові імена.

1) **Зложені числові імена** відміняють ся так, що відміняєть ся **тільки** остання складова частина числівника, а не всї складові части (як у российській мові), отже: **202.**

1. вдм.	тисяча	двістї	трицять	пять
2. „	„	„	„	**пятьох**
3. „	„	„	„	**пятьом**
4. „	„	„	„	пять (пятьох)
6. „	„	„	„	**пятьма**
7. вдм.	у тисяча	двістї	трицять	**пятьох.**

То так кажеть ся й пишеть ся:

Він дав гроші двіста пятьдесять **тром** людям (а не: двом стам пятьом десятьом тром—або ще гірше з російська: двум стам пятидесяти тром). Лишив ся з тисяч триста двацять **вісьмома** карбованцями довгу (не—з тисячею трома стами двацятьма вісьмома).

203. **Згода числівників 1, 2, 3, 4.** 2) Уживаючи головних числівників із імениками, треба завважити, що тільки числівники:

один, два, три, чотирі

все годять ся з імеником у відмінку (числї—а числ. один і два в родї), н. пр.:

1.	вдм.	один чоловік,	дві жінки,	три (чотирі) села
2.	„	одн**ого** чоловік**а**,	дв**ох** жінок,	тр**ох** сіл
3.	„	одн**ому** чоловік**ові**,	дв**ом** жінк**ам**,	тр**ом** сел**ам** і т. д.

Тесаме бачимо у зложених числових іменах (пор. § 202), н. пр.

1.	вдм.	сто двацять	два	роки
2.	„	„ „	**двох**	**років**
3.	„	„ „	**двом**	**рокам**
6.	„	„ „	**двома**	**роками**...

204. **Згода числівників від 5 до 99.** 3) Від головного числівника **пять** до **девятьдесять девять** у 1. і 4. вдм. згоди немає; після числівника стоїть усе **другий відмінок**, н. пр.:

1. [хто, що *є*?]	пять (брилїв)	дванацять (жінок)	сїмдесять (дерев)
4. [кого, що *бачу*?]	пять (возів)	дванацять (річок)	сїмдесять (сїл)

У всїх иньчих відмінках згода вже є, н. пр.:

Відмінок:

2. [кого, чого *нема*?]	пятьох (брилїв),	дванацятьох (жінок),	сїмдесятьох (дерев)
3. [кому, чому *даю*?]	пятьом (брилям),	дванацятьом (жінкам),	сїмдесятьом (деревам),
6. [ким, чим *тїшу ся*?]	пятьма (брилями),	дванацятьма (жінками),	сїмдесятьма (деревами)
7. [у кім, чім *кохаюсь*?]	пятьох (брилях),	дванацятьох (жінках),	сїмдесятьох (деревах)

Але більш так буває, що числівник у тих відмінках лишаєть ся невідмінний, а відміняєть ся тільки іменик самий.

Не відміняють ся нїколи числівники при лїченню (рахованню, в аритметицї), і то не тільки як лїчимо нена-

званими (голими) числами, але часто й названими (з іменниками), особливо, коли при них стоять приіменики, н. пр.:

У **пятьдесять** бочках (7. вдм.) містить ся тисяча триста пятьнацять (1. вдм.) кварт оливи; як би її продати **трицять** людям (3. вдм.), налічуючи на кожну людину по вісїм кварт, то скілько і т. д.[1])

2. ПОРЯДКОВІ ЧИСЛІВНИКИ

відміняють ся як прикметники твердої відміни **205.**
(гл. § 185) **Порядкові.**

	чол. рід	жін. рід	сер. рід	множ.
1. вдм.	перший	перша	перше	перші
2. „	першого	першої	першого	перших і т. д.

Таксамо:

другий (-а, -е), другого (-ої, -ого)....
четвертий (-а, -е), четвертого (-ої, -ого)...
сотий (-а, -е), сотого (-ої, -ого)...
тисячний (-а, -е), тисячного (-ої, -ого) і т. д.

Числівник *третїй* (-я, -є), відміняєть ся як прикметник мнякої відміни, гл. § 187, отже:
третїй (-я, -є), третього (-ьої, -ього), третьому(-їй,-ьому)...

---

[1]) А так в головних чотирох рахубах (дѣйствіяхъ) лїчить ся, зовсїм не відміняючи числівників.

1) **Додавання** (сложеніе) [додатників]:

один і три є чотирі (сума)
(1 + 3 = 4)

2) **Відіймання** (вычитаніе) [відемного від відемника]:

два від пять лишаєть ся три [лишок (остаток)]
(2 — 5 = 3)

3) **Множення** (умноженіе) [множного множником]:

два рази пять є десять (добуток)
(2 × 5 = 10)

4) **Діленя** (дѣленіе) [дїльного на дїльник]:

пять у десять містить ся два рази (квот)
(10 : 5 = 2)

3. ЗБІРНІ ЧИСЛІВНИКИ

а) Оба, обидва.

206. Числівник **оба(-і)**, **обидва(-і)** відміняють ся цїлком як *два*:

Збірні.

1. вдм. оба, обидва (чоловіки, вікна), обі (жінки)
2. „ обох, обидвох (чоловіків, жінок, вікон)
3. „ обом, обидвом (чоловікам, жінкам, вікнам)
6. „ обома, обидвома (чоловіками, жінками, вікнами)
7. „ в обох, обидвох (чоловіках, жінках, вікнах).

Як бачимо, крім 1. і 4. вдм. ріжниці в відмінї між чол. (і сер.) і жіноч. родом. немає (пор. рос. обоихъ, обѣихъ; обоимъ, обѣимъ і т. д.)

б) Двоє, обоє, троє.

Двоє, **обоє**, **троє** мають тільки 1. і 4. вдм., а зрештою всї відмінки творять вони від: два, оба, три (отже не відміняють ся):

2. вдм.: двох, обох, трох
6. „ двома, обома, трома...

Таксамо не відміняють ся здрібнїлі форми цього числівника:

двойко́ (двійко), *дво́єчко*
обо́йко (обійко)
тройко́, *тро́єчко*[1]).

ЗАВВАГА. Числівника *обоє*, як бесїда йде про людий, уживаєть ся тільки тодї, як балакаєть ся про чоловіка й жінку, як у гуртї є жінки й чоловіки.

Пор.: Та вмиємось милесенький **обоє** разом (Нар. пісня).

За те **двоє** вживаєть ся, коли мова йде про гурт навіть і того самого пола, н. пр.:

Почав посилати учеників по **двоє** (Слов. Грінч. 1, 363).
Ото їдуть із ярмарку **двоє** господарів (Руданськ.).

в) Четверо, пятѐро, шестеро... десятеро...

Четверо, пятеро, шестеро, десятеро—і т. д. зовсїм не відміняють ся, н. пр.:

Лишив ся з шестеро дїтьми.

Трицятеро й *троє* на подвіррячко твоє (нар. прип.).

[1]) Нарічево на Поділлї почуєте деколи 6. вдм. троєма́, але ж цїсї форми по книжках не вживають.

На відмінок указує **і м е н и к** (чи иньче імня), до котрого числівник відносить ся.

ЗАВВАГА 1. Після всїх збірних числівників стоїть 2. відмінок, отже:

двоє, *троє*, *четверо*, *семеро*... *дїт***ий**, *люд***ий** і т. д.

2. Такі збірні числівники, як: *пара*, *пятка*, *десятка*, *копа*, *сотка*, *тисячка*—це властиво **і м е н и к и** й відміняють ся як **і м е н и к и**.

4. МНОЖНІ ЧИСЛІВНИКИ

відміняють ся як прикметники, коли мають прикметникову форму (відповідають на питання: *скількокротний?*), н. пр.: **207.**

Множні.

двоякий (папір), -ого, -ому...

троїста (музика), -ої, -ій, -у...

потрійне (число), -ого, -ому, -им (гл. § 185).

Колиж вони відповідають на питання: *скількократ?*, то **н е в і д м і н я ю т ь с я**:

двічі, *тричі*, *стократ* і т. д.

5. ПОДЇЛОВІ ЧИСЛІВНИКИ

н е в і д м і н я ю т ь с я: **208.**

Подїлові.

по одному, по одній (3. вдм.), але—по два, по три, по пятьдесять...—усе невідмінне.

6. ДРІБНІ ЧИСЛІВНИКИ

в рахованню **н е в і д м і н я ю т ь с я**: **209.**

Дрібні.

Пор.: Додай до **дві третїх** **вісїм третїх**, відійми **вісїм десятих** від **девять пятьнацятих**, **дві сьомі** в **десять сьомих** містить ся і т. д.

Таксамо **н е в і д м і н я ю т ь с я** такі дрібні числівники як: *півтора* ($1^1/_2$), *півтретя* ($2^1/_2$), *півчварта* ($3^1/_2$), *півпята* ($4^1/_2$), *півшоста* ($5^1/_2$), *півсьома* ($6^1/_2$), *піввосьма* ($7^1/_2$), *півдевята* ($8^1/_2$)... *півтораста* (150), *півтретяста* (250), *півчвартаста* (350)...

До речі сказати, що крім *півтора* й *півтораста* (полтора, полтораста) таких числівників російська мова не знає.

Пор. Щоб тебе трясла **півчварта** року, поки витрясе пшениці копу. Сїмсот Турків, яничар чотиріста та бідного невольника **півчвартаста** (Слов. Грінч., III, 158).

7. НЕВИЗНАЧЕНІ ЧИСЛІВНИКИ.

210. Невизначені числівники **багато**, **кілька** (кільки), **кількапацять**, **кількадесять** відміняють ся як **два**, отже:

Невизначені.

2. вдм.	багатьох,	кількох,	кільканацьох
3. „	багатьом,	кільком,	кільканацятьом
6. „	багатьомá,	килькома,	кільканацятьма
7. „	у багатьòх,	кількох,	кільканацятьох

Пор. Я **кільком** (3. вдм.) казав, коли не хотять (Слов. Грінч. ч. II, 243). Сила одного чоловіка або **кількох** людей (Нечуй-Левіцький).

Усї иньчі невизначені заіменики: **мало**, **досить**, **кількасот**, **кількатисяч**—не відміняють ся.

Про **увесь**, **кожний...** гл. § 199а, в.

5. Дієслово.

XL. ПОДІЛ ДІЄСЛІВ.

211. I. Дієслова—слова, які кажуть, що хто дїє, що з ким дїєть ся—мають самі по собі в реченнї ріжні значіння.

1) Перехідні, неперехідні, зворотні, заіменикові, обопільні.

1) Одні з них, як ось н. пр.:

бю (собаку), *миєш* (руки), *читає* (книжку)...

показують, що дїйство від одного предмету переходить на другий, то й так ці дієслова називають ся **перехідні**.

2) Але ж є й дієслова, що їх дїйство на другі предмети не переходить, а обмежуєть ся на тому тільки, хто його робить, н. пр.:

гуляю, *кричиш*, *ходить*...

Це дієслова **неперехідні**.

3) Буває й так, що дієслово перехідне, але ж дїйство звертаєть ся на того, хто його виконує, н. пр.:

мию **ся**, *чешеш* **ся**, *голить* ся...

Це дієслова **зворотні**. Їх пізнати по тому, що вони мають при собі зворотний заіменик **„ся"**. Коли дїйство не звертаєть ся на предмет, що роботу виконує, а на иньчий предмет, то цього **„ся"** немає, н. пр.:

мию (руки), *чешеш* (голову), *голить* (бороду)...

То так зворотні дієслова—це перехідні дієслова, тільки що предметом, на який дїйство переходить, являєть той, що роботу виконує.

4) Та є й такі дієслова, що мають при собі заіменник „ся“ й без нього ніколи не можуть обійти ся, бо тільки вкупі зі „ся“ вони визначають, що хтось робить, або що з ким робить ся, н. пр.:

бою ся, *надїєш ся*, *соромить ся*...

Це дієслова—**заіменикові** або загальні.

5) Ще є й такі дієслова, як ось:

сварити ся (з братом), *подружити ся* (з товаришем), *зустрінути ся* (зі сестрою), *воювати* (з ворогом).

Ці дієслова показують на спільну роботу з кимось другим, виявляють щось таке, що разом ізількома предметами діеть ся. Це дієслова **обопільні**.

II. Не всяке дійство однакове, не однакові щодо роду дійства (**вид**) дієслова. **212.**

1) Недоконані.

1) Як сказати:

(я) *робив*, (ти) *скакав*, (він) *читав*...,

то кожний зрозуміє, що дійство, на яке вказують дієслова:

робити, *скакати*, *читати* до кінця не доведене, до кінця не дійшло.

Це дієслова **недоконані**.

У недоконаному дійстві бувають ріжні відтїнки.

а) недок. започинові.

а) Як сказати:

(людина) *сивіє*, (брат) *старієть ся*, (вона) *молодїє*...

то пізнати, що недоконане дійство що тільки починаєть ся, тому то й такі недоконані дієслова, як: *сивіти*, *старіти ся*, *молодїти* так і звуть ся **започинові**.

б) Та може бути так, що дійство почало ся, але ж кінця йому ще не видно, воно тягнеть ся на протягу якогось часу, тріває, н. пр.:

(я) *йшов* (дорогою), (ти) *нїс*, (вони) *везли* (дрова)...

б) недок. протягові.

Усї ці дієслова: *іти*, *нести*, *везти* недоконані, а що дійство руху, несення, везення тягнеть ся, тріває, то так ці недоконані дієслова звуть ся **протягові**.

в) недок. наворотові.

в) Але ж як скласти до купи такі дієслова, як:

(я) *йшов* і (я) *ходив*
(ти) *нїс* „ (ти) *носив*
(вони) *везли* „ (вони) *возили*...,

то кожний зрозуміє, що одні й другі недоконані, тільки ж як у перших дійство тріває, в других чуєть ся, що воно часто, наворотами повторяєть ся. Через те й такі недоконані дієслова, як: *ходити*, *носити*, *возити*, так і звуть ся **наворотові**.

2) Але ж як скажемо:

(я) *зробив*, (ти) *скочив*, (він) *прочитав*...,

2. Доконані. то кожний із нас чує, що дійство, на яке вказують дієслова: *зробити*, *скочити*, *прочитати*, до кінця доведене, що воно дійшло до кінця.

Це дієслова **доконані**.

ЗАВВАГА. Поділ дієслів на перехідні й неперехідні, недоконані й доконані важний не тільки задля самого значіння дієслів у реченню, але ж бо й має він велику вагу для відміни дієслів, бо відповідно до свойого значіння, н. пр.: неперехідні дієслова не можуть творити деяких форм (дієприкм. предмет. стану, гл. § 219), не можуть деяких форм творити й доконані дієслова (дієприсл. тепер., гл. § 230, будучн., гл. § 235), а і значіння деяких форм у доконаних дієслів иньче, ніж у недоконаних (теперішн., гл. § 229).

III. Крім того в реченню буває так, що саме дієслово висказує щось про когось (**самостійне дієслово**), н. пр.:

(я) *роблю*, (ти) *шила*, (вони) *плакали*...

У кожній із тих форм містить ся цілком зрозуміла думка; на це вказують дієслова: *робити*, *шити*, *плакати*.

Та є й такі дієслова, що й самі про себе мають своє значіння, н. пр.:

(він) *є* (н. пр. Українець), (вона) *була* (н. пр. слаба),
(вони) *будуть* (н. пр. дома), (він) *няв* (віру)...,

а то буває, що вони тільки другим дієсловам помагають творити поодинокі форми, н. пр.:

1. Помічні. (я) робив **був**, (вона) плакати **ме**.

Слівця: *був* (бути), *ме* (няти) при формах дієслів: *робити*, *плакати* помагають нам докладно розібрати ся в тому, коли саме дійство відбувало ся, чи відбувати меть ся.

Такі дієслова називають ся **помічні**.

Помічними дієсловами є дієслова: *бути*, *няти* (му).

2) Є ще й иньчі нібито несамостійні дієслова, які стоять на послугах у других дієслів, показуючи спосіб, **як** хтось робить, **як** щось робить ся (чи це примус, чи охота, чи початок роботи, чи сила, чи змога, чи обовязок). Ось ці дієслова: **2. Способові.**

могти (можу	=в мене є	змога, ...	н. пр.	ходити)	
хотіти (хочу	= „ „	охота	„	„	
мусіти (мушу	= „ „	примус	„	„	[1])
сміти (смію	= „ „	сміливість(відвага)	„	„	
мати (маю	= „ „	обовязок, повинність	„	„	

почати (я починаю н. пр. ходити)

Ці дієслова називають ся **способові.**

XLI. ЯК ТВОРЯТЬ СЯ ДІЄСЛОВА.

Дієслова творять ся з корінів (пнів) **наростками**, творять ся вони й при помочі **приставок.**

1. ДІЄСЛІВНІ НАРОСТКИ.

Дієслівних наростків небагацько, усього—**пять.** **213.**

1) Передусім є багато дієслів, що творять ся просто з коріня, без ніякого наростка, н. пр.:

нес-ти, *вез*-ти, *пек*-ти, *стриг*-ти...

1) Безнаросткові.

Це все дієслова **безнаросткові.** У них просто до коріня додають ся закінчення (пор.: нес-ти—не-су, вез-ти—вез-у) так, що корінь є рівночасно пнем дієслова.

Щодо свойого значіння, як показують ці приклади, це дієслова недоконані, і то по більшій части—протягові:

2) Наростком „**-ну-**“ творять ся дієслова доконані, н. пр.

ка(п)-**ну**-ти, *ки*-**ну**-ти, *глип*-**ну**-ти...,

але ж тільки тоді, коли вони утворені від дієслівних пнів (пор.: капати, кидати, глипати).

Та є в цій громаді й недоконані дієслова, н. пр.:

глух-**ну**-ти (глухий), *сох*-**ну**-ти (сухий)...

2) Нарост. -ну-, -ону-.

Дуже радо вживаєть ся цього наростка до творечня дієслів (раптових) із викликів, н. пр.:

ох-**ну**-ти, *геп*-**ну**-ти, *шубовсь*-**ну**-ти, *чварсь*-**ну**-ти (по нім.).

---

[1]) Не можна змішувати зі собою дієслів **мушу** й **маю** (я повинен); перше відповідає рос. „я принужденъ“, друге: „я долженъ“.

Попри „-ну-“ подибуєть ся в укр. мові поширений наросток „-ону-“, н. пр.:

гук-ону-ти, *стус*-ону-ти...

пор.: Гуконула гаківниця (Мирний). Як стусону в ворота раз, у друге, та так їх і випер (Стороженко).

3) Наростком „-ї(і)-“ творять ся недоконані дієслова, н. пр.:

3) Нарост. -ї-

лет-ї-ти, *гор*-і-ти, *сид*-ї-ти...

Коли ж цим наростком творити дієслова з прикметників, то вони всї будуть започинові, отже:

старий—*стар*-і-ти ся; ржавий—*ржав*-і-ти;
сивий—*сив*-і-ти; білий—*біл*-ї-ти...

На основі дуже давнїх законів при творенню дієслів кожне:

-кї- переходило в -ча́- (*крик*—*кри*чати)
-скї- „ „ -ща́- (*тріск*—*трі*щати)
-гї- „ „ -жа́- (*дріг*-*ну*-ти—*дрі*жати)...,

то так до цієї громади належать такі дієслова, як:

*кри*ча́ти, *си*ча́ти... *бли*ща́ти, *вере*ща́ти... *ле*жа́ти, *дер*жа́ти.

4) Наростком „-и-“ творять ся недоконані дієслова, н. пр.:

4) Нарост. -и-

роб-и-ти, *плат*-и-ти, *хвал*-и-ти...

Бувають між ними й наворотові, н. пр.:

воз-и-ти (пор. вез-ти), *нос*-и-ти (пор. нес-ти), *ход*-и-ти (пор. і-ти)...

Але ж є в цій громадї й доконані дієслова, н. пр.:

стріл-и-ти, *скоч*-и-ти, *куп*-и-ти...

5) Наростком „-а-“ творять ся дієслова недоконані, н. пр.:

5) Нарост. -а-

дум-а-ти, *лїт*-а-ти, *мах*-а-ти...

Ця громада дієслів, із наростком -а-, найбагачча.

а) Ізпоміж великої їх сили звертають на себе в укр. мові дієслова, утворені з другого ступня прикметників (гл. § 179), отже:

малий—меньчий, дієсл.: *меньч*ати
великий—більший „ *більш*ати
білий—білїщий „ *білїщ*ати
красний—кращий „ *кращ*ати
гарний—гарнїщий „ *гарнїщ*ати
розумний—розумнїщий „ *розумнїщ*ати
дурний—дурнїщий „ *дурнїщ*ати...

б) Дуже цікаві та й оригінальні в цій громаді дієслова, утворені з викликів та з таких слів, що їх переказуєть ся дослівно з чужих уст, н. пр.:

*ох*кати, *гав*кати, *цвірінь*кати...
*ви*кати, *ти*кати, *тю*кати...
*здоров*кати ся, *чолом*кати ся, *кахи*кати...

Це все дієслова, зложені з дієсловом **казати** [скороч.: **кати**], пор.:

охкати=ох+казати, *тикати*=ти+казати
здоровкати=здоров+казати, *кахикати*=кахи+казати...,
тільки ж це „-к-“ перед наростком -а- так уже зросло ся зі значінням дієслова, що воно нераз і не гине, як до коріня додати иньчий наросток, н. пр.: „-ну-“,

*кахи*кнути, *цвірінь*кнути, *цьвень*кнути, *гав*кнути...,
хоч уживаєть ся й,

*ох*нути, *ляс*нути...

6) Таксамо недоконані дієслова, хоч наворотові, хоч протягові творять ся наростком „-ува-“, н. пр.:

6) Наррост. -ува-

глуз-ува-ти, *год*-ува-ти, *пан*-ува-ти, *куп*-ува-ти...

а) Цим наростком творять ся в укр. мові всї чужі дієслова [головно ті, що в німецькій мові вживають ся з наростком: -ieren, який опісля живцем перебрали Москалї, перетворивши його у своє: -ировать] [1]), отже:

телефон-ува-ти, *ілюстр*-ува-ти, *іґнор*-ува-ти,
опон-ува-ти, *адрес*-ува-ти, *веґет*-ува-ти,
силябіз-ува-ти, *продук*-ува-ти і т. д.

б) Дуже цікаві для нашої мови в цій громаді дієслова, які показують, чим хто займаєть ся, чим хто є, н. пр.:

дяк дякує	—дієслово: *дяк*ува́ти
піп попує	— „ *поп*увати
учитель учителює	— „ *учител*ювати, і далї:

*дїв*увати, *вдов*увати, *парубк*увати, *козак*увати,
*гетьман*увати, *голов*увати, *старшин*увати,
*баб*увати, *старц*ювати і т. д.

(рос. мова цього не знає)

---

[1]) На жаль і в нас почуєш ув устах укр. інтеліґента такі московські форми, як: ілюстрірувати, іґнорірувати й т. д.
Це явні русизми, яких нїяк уживати не можна.

2. ДЇЄСЛІВНІ ПРИСТАВКИ.

1) Дієслова — як і иньчі слова — творять ся ще й при помочі приставок, як це видно, н. пр., із таких прикладів:

а) Приставка зміняє значіння дієслова.

дати (милостиню)
від*дати* (дочку заміж, довг)
до*дати* (щось до чогось)
з*дати* (екзамен)
на*дати* (слову значіння)
по*дати* (хворому ліки)
про*дати* (коня)
роз*дати* (гроші між бідних) і т. д.

2) Але ж найважнїщу задачу, яку сповняють у мові деякі приставки, пізнаємо по таких прикладах:

б) зміняє вид дієсл.

(безнарост.)	*нести* (нїс)	—за*нести*, (занїс)	по*нести* (понїс)
(нар. -ну-)	*сохнути* (сох)	—ви*сохнути* (висох)	
(„ -ї-)	*розуміти* (розумів)	—з*розуміти*, (зрозумів)	по*розуміти* (порозумів)
(„ -и-)	*чинити* (чинив)	—в*чинити* (учинив)	
(„ -а-)	*читати* (читав)	—про*читати* (прочитав)	
(„ -ува-)	*порядкувати* (порядкував)	—у*порядкувати* (упорядкував)	
	малювати (малював)	—на*малювати* (намалював)...	

Кожне з цих дієслів, само по собі недоконане, стало доконаним, як до нього ми додали приставки: **за-**, **по-**, **ви-**, **з-**, **у(в)-**, **про-**, **на-**.

То так деякі приставки, не зміняючи значіння дієслова, з **недоконаного** дієслова роблять **доконане**.

3) У тій роботї взаїмно помагають собі приставки й наростки. Візьмімо н. пр. недоконані дієслова:

в) Сприставк. недокон. дїєсл. *гребсти* (гріб), *мерти* (мер), *зичити* (зичив), *гадати* (гадав)...

Сприставкувавши їх, дістанемо доконані дієслова:

за*гребсти* (загріб), **у***мерти* (вмер), **по***зичити* (позичив), **в***гадати* (вгадав)...

Але ж нераз чуття мови наказує нам, ужити тих сприставкованих дієслів (пор. § 96) у недоконаному виді, н. пр.:

На селї люди **мерли:** *сьогоднї* **в***мерло пятеро, вчора десятеро, кожний день* **у***мірало їх декілька.*

Тодї, як видно з прикладу, не відкидаючи приставки (в), ми додаємо якийсь иньчий наросток (звичайно: -а- або -ува-), і сприставковане доконане дієслово знов стає недоконаним. Ось порівняйте:

недок.	сприставк. докон.	сприставк. недокон.
гребсти	**за***гребсти*	*загріб***а***ти*
мерти	**у***мерти*	*умір***а***ти*
зичити	**по***зичити*	*позич***а***ти*
гадати	**в***гадати*	*вгад***ува***ти*...

г) Зміна неперехідн. на перехідні.

4) Крім того приставки **на-**, **об-**, **пере-**, **про-** мають таку силу, що неперехідне дієслово (гл. § 211) роблять перехідним, розумієть ся, зі зміною значіння, яке її містить ся у самій приставцї, н. пр.:

неперехідні — перехідні

іти —**об**(**і**)*йти* (худобу), **пере***йти* (межу), **на***йти* (стежку)
їхати—**об***їхати* (село), **пере***їхати* (дитину)
скочити—**об***скочити* (людий), **пере***скочити* (тин)
бігти —**об***бігти* (клуню), **пере***бігти* (коняку)
сидїти—**пере***сидїти* (ніч)
лежати —**про***лежати* (свято)...

XLII. ЯК ВІДМІНЯЮТЬ СЯ ДІЄСЛОВА.

Дієслова теж відмінна часть мови, але ж між відміною імен і дієслів є велика ріжниця. Коли при іменах важні тільки рід, відмінок та число, і відповідно до того складають ся форми—у дієслів, як побачимо, діє́ть ся инакше. І далї, коли в імен рішають про відміну відмінки, в дієслів найважніща річ—**особи** й **часи** (гл. § 110).

215. **I. Осіб** знає дїєслово (як особовий заіменик) **три**:

Особи, числа.

а) **першу**, що про своє дїйство говорить, н. пр.:

я читаю, *я хвалю*...

б) **другу**, що до неї балакаємо про її роботу, н. пр.:

ти читаєш, *ти хвалиш*...

в) **третю**, що про її роботу балакаємо, н. пр.:

він (вона, воно) *читає*, *він* (вона, воно) *хвалить*...

Це все форми **однини**. Те ж саме відносить ся до **множини**:

1. особа: *ми* *читаємо*, *ми хвалимо*
2. „ *ви* *читаєте*, *ви* *хвалите*
3. „ *вони читають*, *вони хвалять*.

216. **II.** Щодо того, **коли** дїйство відбуваєть ся, відріжняємо в дїєслова **чотирі часи**:

Часи.

1. **теперішність**, як хтось щось т е п е р робить, саме тоді, коли говоримо, н. пр.:

я читаю, *ти хвалиш*, *він їсть* і т. д.,

2. **минулість**, як дїйство відбувало ся або відбуло ся в м и н у л о м у, н. пр.:

я читав, *ти хвалив*, *він ззїв* і т. д.,

3. **давноминулість**, як дїйство д у ж е д а в н о відбувало ся або відбуло ся н. пр.:

я читав **був**, *ти хвалив* **був**, *він ззїв* **був** і т. д.,

4. **будучність**, як дїйство ще тільки б у д е відбувати ся:

я **буду** *читати* (му), *ти хвалити* **меш** (будеш),

він їсти **ме** (буде)...

217. **III.** Крім того з форми дїєслова можна пізнати, чи щось д ї й с н е, напевне робить ся, чи хтось комусь п р и к а з у є щось робити, чи щось іще не робить ся, але м о ж л и в о, що зробить ся. Задля того служать **способи висказу**. Їх є в нашій мові **три**.

а) Як сказати:

я читаю, *ти хвалиш*, *він* (вона, воно) *їсть*,

ми читаємо, *ви хвалите*, *вони їдять*,

Способи висказу.

то ми так розуміємо, що це так таки справдї, д ї й с н е дїєть ся.

Це **дїйсний спосіб** висказу дїєслова. Його звуть іще п р я м и м, бо ж тут просто, без нїяких викрутів та закрутів балакаєть ся, що робить ся.

б) Коли ж дійства, роботи немає, а ми хочемо, щоб хтось її зробив, і приказуємо, щоб її зробив, то вживаємо **приказового способу** висказу, н. пр.:

Читай! *Хвали*! *Їдж*! —2. ос. одн.
*Читай*мо! *Хвал*ім! *Їдж*мо!—1. „ множ.
*Читай*те! *Хвал*іть! *Їдж*те!—2. „ „

в) Як же скажемо:

я (ти, він...) *читав* **би**, *хвалив* **би**, *їв* **би**...
я (ти, він...) *читав* **би був**, *хвалив* **би був**, *їв* **би був**...,

то тими формами висказуєть ся, що дійство, робота не роблена, але могла б була зробити ся, коли б не зайшла була яка перешкода (пор. *я читав би був, як би в мене була книжка, він хвалив би, але нема за що*).

Такий спосіб висказу називаєть ся **можливий**.

Не всі способи висказу знають усі часи. Кажемо:

я пишу, я писав, я писав був, я писати му.

Спосіб висказу—дійсний, часів—чотирі, отже дійсний спосіб висказу має всі чотирі часи: теперішність, минулість, давноминулість, будучність.

У можливому способі є тільки два часи:

я писав би (тепер) і *я писав би був* (колись),

значить: теперішність і минулість.

Приказовий спосіб висказу знає тільки один час, теперішність, н. пр.:

Пиши! Пишім! Пишіть!

IV. Усі ці форми дієслова, які ми досі назвали, відміняють ся в особах. Та є ще такі, що, як іменики, подають тільки назву, імня дійства, н. пр.: **218.**

Дієіменик.

нести, бити, різати, малювати і т. д.

Така форма дієслова зветь ся **дієімеником**.

V. Крім того є ще така форма, що на око зовсім скидаєть ся на прикметник, виявляє прикмету, але ж свойого дієслівного значіння таки не тратить, н. пр.: **219.**

Дієприкметник.

нести—*несений*, бити—*битий*, різати—*різаний*, малювати—*мальований*...

Це **дієприкметник**.

Відразу можна пізнати, що це дієслівна форма, але ж

має вигляд прикметника й відміняеть ся як прикметник у відмінках (гл. § 185), н. пр.:

		чол. рід	жін. рід	сер. рід
2.	вдм.	несеного,	битої,	різаного
3.	„	несеному,	битій,	різаному
6.	„	несеним,	битою,	різаним і т. д.

Такий дієприкметник можуть творити тільки дієслова переходні, н. пр.:

нести (тягар)—*несений* (тягар)
бити (собаку)—*бита* (собака)
різати (сїно)—*різане* (сїно)
малювати (образ)—*мальований* (образ)...

Із того пізнати, що:

несений —це такий, що **його** несуть
битий — „ „ що **його** бють
різаний — „ „ що **його** ріжуть
мальований — „ „ що **його** малюють.

220. **VI.** Як порівняти зі собою отсї форми:

я *несу*—**я** *несений*, або: **мене** несуть
брат *бє*—**брат** *битий* „ **брата** бють
маляр *малює*—**маляр** *мальований* „ **маляря** малюють,

то з висказів: *я несу*, *брат бє*, *маляр малює* видно, що дійство виконує: **я**, **брат**, **маляр**, себто **підмети** в реченню, стан роботи, дійства спочиває на підметї. Це **підметний стан.**

Стан підметний і предметний.

Цей стан зветь ся ще й **діяльний**, бо ж видно, що ті, про кого балакаєть ся, щось дїють.

Із висказів: *я несений*, *брат битий*, *маляр мальований* видно, що **я**, **брат**, **маляр** роботи не виконують, а що вони тільки є предметом чийогось дійства, на них дійство (робота) спадає. Це **предметний стан.**

Цей стан зветь ся ще **страдальний**, бо ті, про кого говорить ся, від чиєїсь роботи терплять, страдають.

Із цього знов видно, що предметний стан можуть творити **тільки** дїєслова переходні, бо тільки тодї, коли дійство (робота) може переходити на якусь особу або річ, та особа або річ може бути предметом чийогось дійства.

VII. Окрім дієприкметника кожне дієслово має ще форми, подібні на **прислівник**. Це такі форми, як: 221.

несучи, *бючи*, *ріжучи*, *малюючи*...

нісши, *бивши*, *різавши*, *малювавши*...

Дієприслівники.

Ці слова не **відміняють ся** (як прислівники), алеж що утворені від дієслів, належать до його форм, то й звуть ся **дієприслівниками.**

Є їх у нашій мові два:

а) дієприслівник **теперішности:** *несучи*, *бючи*... і

б) дієприслівник **минулости:** *нісши*, *бивши*...

XLIII. ТВОРЕННЯ ТА ВЖИВАННЯ ПООДИНОКИХ ДІЄСЛІВНИХ ФОРМ.

Уже з тих кількох прикладів, що ми їх навели в попередніх уступах, видно, що дієслова творять **подвійні форми:** 222.

а) **прості** (незложені)—з пня, додаючи до нього закінчення або наростки, н. пр.:

Прості форми.

співа-**ти**, *співа*-**в**, *співа*-*в*-**ши**...

співа-**ю**, *співа*-**й**...

співа-**ний**, -**а**, -**е**

б) **зложені,** як до готових уже форм додають ся иньчі слівця, н. пр.:

Зложені форми.

співати **му**, *співав* **би**,

співав **був**, *співав* **би був**...

XLIV. ПРОСТІ (НЕЗЛОЖЕНІ) ДІЄСЛІВНІ ФОРМИ.

Простих форм у нашій мові налічуєть ся усіх тільки **сім.** Ось вони: 223.

1) **дієіменик,**
2) **минулість,**
3) **дієприслівник минулости,**
4) **дієприкметник страдального (предметного) стану,**
5) **теперішність,**
6) **дієприслівник теперішности,**
7) **приказовий спосіб.**

Усї ці сїм форм творять ся від **двох пнїв**, які після найважнїщих форм, що з них творять ся, так і звуть ся:

1) **пень дієіменика** й
2) **пень теперішности.**

Перші **чотирі** форми творять ся віді пня дієіменика, другі **три** віді пня теперішности. Пізнаємо це найкраще на прикладі, н. пр. на дієслові: **силувати**.

Пень дієіменика: **силува-**	Пень теперішности: **силу-**
1) *дієіменик*: силува-**ти**	1) *теперішність*: силу-**ю**, -**єш**, -**є**...
2) *минулість*: силува-**в**, -**ла**,-**ло**	2) *дієприслівник теперішности*: силу-**ю-чи**
3) *дієприслівник минулости*: силува-**в-ши**	3) *приказовий спосіб*: силу-**й**, -**ймо**, -**йте**
4) *дієприкметник страдальн. стану*: силува-**ний**, -**а**, -**е**	

224. **ЗАВВАГА I.** Колись у нашій мові було багато більше форм, але вони **позагибали**.

От н. пр. і досї ми вітаємо ся по Великоднї словами „**Христос воскресе!**" (побіч: воскрес). Так колись творила ся **минулість**. І в Шевченка сям та там такі форми ще стрічають ся, н. пр.:

Умре (=умер) муж велій в власяниці (На смерть Григорія, митроп. петерб.).

I пониче (=поникла), неначе стоптана трава, і думка ваша і слова (Подражаніє XI. псл.)

Останки давнїх форм у письменстві.

Не позна (=пізнав) ю (=її),
потя (=потяв) народ, княжну поя (=пійняв),
отіде (=відійшов) в волости своя (Царі, IV).

Візьміть у руки „Конотопську відьму" Квітки. Там писар дуже часто таких форм уживає.

І досї, як у нас хто хоче посміяти ся з дяка, то давай творити форми: **рече**, **возстаху** і т. д.

Тепер це смішно, але колись це були окремі форми минулости, які в нас загинули без слїду.

II. Деякі знов не загинули зовсім, але народ стратив для них **чуття**, відчуває їх уже не як дієслівні форми, а н. пр. як прикметникові. От колись були в нас **дієприкметники підметного (діяльного) стану** на **-чий**, **-ший** (гл. § 173), н. пр.:

читати—читаю**чий**, нести—несу**чий**, лежати—лежа**чий**
» —читав**ший**, » —ніс**ший**, » —лежав**ший**...,

отже читаємо ще й у Шевченка:

Не дай спати ходячому (Минають днї...).

Тепер ці форми в нашій народній мові **зовсїм невідомі**, а коли їх уживають у **науковій прозї**, то тільки тодї, коли вже ніяк не можна инакше сказати. У нашій мові треба заступати ці форми **цїлими реченнями**, отже:

той, що читає..., що несе..., що лежить...
той, що читав..., що ніс..., що лежав...

Цї останнї (на „-ший“), як де тільки можна, заступають ся прикметниками, що творять ся наростком: **-лий**, н. пр.:

погорілий, зімлїлий (гл. § 170, є)

А так, коли такі форми ще лишили ся, то вони мають значіння прикметників, н. пр.:

робучий, сліпучий, летючий... (гл. § 173)

Таксамо загинула форма дїєприкметника теперішности діяльного стану на **-мий** (яка є н. пр. у российській мові), і коли в нас іще лишили ся такі слова як:

відомий (вісти=знати), **знайомий** (знати), **видимий** (видїти), **незримий** (зріти)...,

то це вже прикметники, і творити від кожного дїєслова таких форм на **-мий** не можна (гл. § 175).

III. Деякі форми знов стратили своє давнє значіння. От теперішня минулість—це колишнїй дїєприкметник минулости. Щоби створити минулість, треба було дїєприкметник минулости, н. пр.:

ма-в, ма-ла, ма-ло,

сполучити з помічним дїєсловом **бути** (гл. § 233), себ-то:

		чол. рід.	жін. рід.	серед. рід.
1. ос.	одн.	мав+есьм,	мала+есьм,	мало+есьм
2. „	„	мав+еси,	мала+еси,	мало+еси
1. „	мн.	мали+есьмо,		
2. „	„	мали+есьте		

Тепер уже нїхто не відчуває, що: *мав, мала, мало*—це дїєприкметник, а кожний знає, що це час—минулість.

Але ж останки таких форм лишили ся в наших говірках, н. пр. на Поділлї, в Галичинї. Там говорять:

		чол. рід.	жін. рід.	серед. рід.
1. ос.	одн.	мавєм,	малам,	малом
2. „	„	мавєсь,	малась,	малось
1. „	мн.	малисьмо,		
2. „	„	малисьте		

пор. **Пішовєм** (=я пішов) у замок (Шашкевич—Олена).

Відав (=здаєть ся), **втомивєсь** ся (=ти втомив ся) [Шашкевич—Олена].

Русалочко. не жури ся, що в нарядї, який від нас **приймалась** (=ти приймала)... [Шашкевич—Предслівє до Русалки Днїстрової].

Проходжалисьмо ся (=ми проходжували ся) по обістю (Шашкевич—Олена).

Та то це й так буває, що форми: **-єм**(м), **-єсь**(сь), **-сьмо, -сьте** долучують ся й до иньчих слів, хоч і відносять ся до дїєслова, н. пр.:

Теперєм (=я) вилїз поволеньки з хати (Могильницький—Скит Манявський).

Надармом (=я) просила (Устіянович).

Бог хотів, щобись (=щоби ти) світ видів (Шашкевич—Псальми Руслановi).
Когосьмо (=ми) лиш засягли (Могильницький).
Хлопці, чи спите, щосьте (=ви) ся позабували? (Шашкевич—Олена).

Та такі форми дуже вже нарічеві, їх уже ніхто з письменників-Галичан не вживає, й уживати їх не треба.

А) ФОРМИ ДІЄІМЕНИКА Й ЇХ УЖИВАННЯ.

225. 1) **Дієіменик** творить ся віді пня дієіменика закінченням **-ти**, н. пр.:

зна-**ти**, *мер*-**ти**, *пек*-**ти**, *гляну*-**ти**, *горі*-**ти**, *бачи*-**ти**...

Як пень кінчить ся губною шелестівкою, то вставляєть ся „с“, н. пр.:

1. Дієіменик

*греб***с**-**ти**, *човп***с**-**ти**, *плив*-**ти** або *пли***с**-**ти**.

По старим звуковим законам т, д—перед закінченням **-ти** переходять у „с“ (гл. § 60,1):

плет-**у** але *плес*-**ти**
крад-**у** „ *крас*-**ти**,

Про скорочення дієіменика на -ть гл. § 65.

ЗАВВАГА. Дієіменика вживають часто в **наказах**, і тоді він заступає приказовий спосіб, н. пр.:

Дієім. зам. прик. спос.

Стріляти (=стріляй)! Мовчати (=мовчи)!

226. 2) **Минулість** творить ся наростком: **-л**, **-ла**, **-ло**, **-ли**, при чому назвучне „л“ (по голосівці) перейшло в „у(в)“, або (після деяких шелест.) відпало (гл. стор. 38, § 32.):

знати—*зна*-**в**, *зна*-**ла**, *зна*-**ло**, *знал*-**и**
глянути—*гляну*-**в**, *гляну*-**ла**, *гляну*-**ло**, *гляну*-**ли**
бачити—*бачи*-**в**, *бачи*-**ла**, *бачи*-**ло**, *бачи*-**ли** (гл. § 32 а).

2. Минулість.

нести—*ніс*, *нес*-**ла**, *нес*-**ло** *нес*-**ли**
мерти—*мер*, *мер*-**ла**, *мер*-**ло**, *мер*-**ли**
пекти—*пік*, *пек*-**ла**, *пек*-**ло**, *пек*-**ли**
стригти—*стриг*, *стриг*-**ла**, *стриг*-**ло**, *стриг*-**ли** і т. д. (гл. § 32 б)

Якщо пень кінчить ся зубними шелестівками: **т**, **д**, то вони відпадають перед „л“ (гл. § 32 б):

класти—*клад*-**у**, *кла*-**в**, *кла*-**ла**, *кла*-**ло**
плести—*плет*-**у**, *плї*-**в**, *пле*-**ла**, *пле*-**ло**.

У цій формі треба все ставити **особові заіменики**, і що ця форма повстала з дієприкметника, то в ній відріжняють в однині й роди, н. пр.:

я *пік*, **я** *пек*-**ла**, **я** *пек*-**ло**
ти *пік*, **ти** *пек*-**ла**, **ти** *пек*-**ло**
він *пік*, **вона** *пек*-**ла**, **воно** *пек*-**ло**...

3) **Дієприслівник минулости** творить ся віді пня дієіменника наростком **-ши**, н. пр.: **227.**

стригти—*стриг*-**ши**, мерти—*мер*-**щи**...

Як пень кінчить ся голосівкою, то вставлять ся „**в**“, н. пр.:

читати—*чита*-**в-ши**, носити—*носи*-**в-ши**,
дарувати—*дарува*-**в-ши**...

3. Дієприслівник минулости.

Через те, що минулість має в чолов. роді після голосівок наросток -у(в), то вже нераз здається ся, що дієприслівник творить ся просто від чоловічого роду минулости наростком: „**ши**“. Це відносить ся до дієслів, що їх пень кінчить ся на т, д, але й до иньчих, отже:

красти—**крав**—*крав*-**ши**, плести—**плів**—*плів*-**ши**
нести—**ніс**—*ніс*-**ши**, пекти—**пік**—*пік*-**ши**...

ЗАВВАГА. Цього дієприслівника вживаєть ся в нашій мові на те, щоб скорочувати речення, н. пр.:

Вживання дієприсл.

Відслуживши (=коли відслужили) в церкві службу божу й похорони, понесли тимже чином і на кладбище (Квітка—Маруся). **Ставши** (=коли стали) плечем поуз плече, уперлись о землю ногами (Куліш—Чорна Рада). Не **сказавши** ні слова дочці, за кого й як хоче віддати, думає, що наша сестра—коза (Шевченко—Назар Стодоля).

Як дієслово доконане, то дійство, висказане дієприслівником, склало ся швидче, ніж друге (пор. насамперед відслужили, потім понесли, зпершу стали, потім уперли ся о землю ногами).

Але ж як дієслово недоконане, то дійство відбуваєть ся часто рівночасно, н. пр.:

Хазяїн, **знавши** мою нужду, сам хлопоче об мені (Квітка—Маруся). Наум, **бачивши,** що вже все готове, став відбирати людей (Квітка—Маруся). На мене щось двічі поглянув, тай то ніби так, **не хотівши,** навмисне (Марко Вовчок).

У таких випадках звичайно вживаєть ся дієприслів. теперішности пор. § 230.

Відмінної форми народн. укр. мова (пор. рос. хотѣвшій, учившій) не знає, гл. § 224, II.

4) **Дієприкметник страдального** (предметного) **стану** творить ся двома наростками: **228.**

4) Дієприкм. страдального стану.

1) **-ний, -на, -не, -ні** й
2) **-тий, -та, -те, -ті**, н. пр.:

читати—*чита*-**ний**, силувати—*силува*-**ний,** знати—*зна*-**ний**...
бити—*би*-**тий,** подерти—*подер*-**тий,** накинути—*накину*-**тий**...

Щодо форми із наростком **-ний**, **-на**, **-не**, то якщо пень кіньчить ся шелестівкою, вставляєть ся -е-, н. пр.:

вести (веду)—*вед*-**е-ний**, плести (плету)—*плет*-**е-ний**,
везти (везу)—*вез*-**е-ний**, нести (несу)—*нес*-**е-ний**...

Наростком **-тий**, **-та**, **-те** творять цю форму ті дієслова, пень яких кінчить ся на -ї (і-), -и-, -у-, -о-, -я- (як у теперішности виступає -н-), р-, н. пр.:

гріти—*грі*тий, бити—*би*тий, дути—*ду*тий,
поколоти—*поколо*тий, почати—*поча*тий (пічну),
клясти—*кля*тий (клену), подерти—*подер*тий...

Дієслова з наростком „-ну", „-и" (деколи -ї) творять цю форму віді пня теперішности:

кинути (*кин*-у) —*кин*-е-*ний*
хвалити (*хвал*-ю) —*хвал*-е-*ний*
варити (*вар*-ю) —*вар*-е-*ний*
платити (*плач*-у) —*плач*-е-*ний*

Б) ФОРМИ ТЕПЕРІШНОСТИ Й ЇХ УЖИВАННЯ.

229. 1) **Теперішність** творить ся віді пня теперішности при помочі ріжних закінчень у поодиноких особах. Ті закінчення **троякі**, як пізнаємо це з прикладів. Ось вони:

З А К І Н Ч Е Н Н Я

1. Теперішність.	у I. громаді		у II. громаді		у III. гром.
	після шелестівок	після голосівок	після шелест.	після голосів.	
1. ос. одн.	нес-у	да-ю	хвал-ю	до-ю	ї-м
2. „ „	нес-еш	да-єш	хвал-иш	до-їш	ї-си
3. „ „	нес-е	да-є	хвал-ить	до-їть	їс-ть
1. „ мн.	нес-емо	да-ємо	хвал-имо	до-їмо	ї-мо
2. „ „	нес-ете	да-єте	хвал-ите	до-їте	їсь-те
3. „ „	нес-уть	да-ють	хвал-ять	до-ять	їд-ять

Як бачимо, у першій громаді між пнем і справжнім закінченням у майже всіх особах (крім 1. одн. і 3. мн.) є звязковий звук „е" (є), у другій—„и" (ї), у третій—нема ніякого звука.

У **3. ос. одн.** зворотних і заіменикових дієслів у 1. громаді появляєть ся закінчення **-еть**, **-єть**, отже:

*нес*еть *ся*, *да*єть *ся*, *зда*єть *ся*...

Крім того в поезії кінцеве -є дієслів із наростком „-а-“ (кохати, читати) може відпадати, н. пр.:

ламати—(ламає) *лама*, бувати—(буває) *бува*,
співати—(співає) *співа*... (гл. § 65, 4).

ЗАВВАГА 1. Усі дієслова творять форму теперішности: і недоконані й доконані. Тільки ж у доконаних дієслів ця форма має значіння **будучности**, н. пр.:

недокон.			докон.			
кидати,	тепер.:	*кидаю*	кинути,	тепер.:	*кину*	(будучн.)
стріляти	„	*стріляю*	стрілити	„	*стрілю*	„
сїдати	„	*сїдаю*	сїсти	„	*сяду*	„
нести	„	*несу*	занести	„	*занесу*	„
їсти	„	*їм*	ззїсти	„	*ззїм*	„

Та хоч ці доконані форми мають значіння будучности, на них у відміні треба дивити ся як на форми, й час, утворений ними, вважати за теперішність (але ж додавати треба: „у значінні будучности“).

2. Форми теперішности мають нераз і значіння иньчих часів.

а) У живому оповіданні, якщо хочемо змалювати, як швидко одна по другій одбували ся події, вживаємо теперішности, але ж вона має значіння **минулости**, н. пр.:

Теперішність у значінні минулости.

У тихнуть божії слова.
І в келії, неначе в Січі,
Братерство славне ожива.
А сивий гетьман мов сова
Ченцеві зазирає в вічі...
Музика... танцї... і Бердичів...
Кайдани брязкають... Москва...
Бори, снїги і... Єнїсей.
І покотились із очей
На рясу сльози (Шевченко—Чернець).

Таксамо теперішність набірає значіння минулости, коли до дієслова додати прислівники **було, бувало**, н. пр.:

Про зелені садки, про пахучі квітки
Ми бувало під кобзу співаєм (Куліш).

Малим бувало я сїдаю
Під липою, та досягаю
Руками буцїм ясних зір—
А зірки моргають на мене
Крізь липи листячко зелене,
Та й кануть нишком в темний бір.
(В. Шашкевич—Бувало).

А ще до того, як дієслово доконане, то в формі теперішности чуєть ся минулість і дійство наворотове, н. пр.:

Ото було тими вечорами довгими осінніми, як уже стомить мене робота, заберу обойко до себе на коліна, та почну на добрий розум навчати—як умію так і навчаю (Марко Вовчок—Два сини).

Тому мій брат бувало, скоро прийде неділя перед красним храмом, скличе з церкви всіх леґінів (парубків) до себе, та дає їм порядок (Федькович—Люба-згуба).

Теперішн. у знач. будучности.

б) Часто вживаєть ся теперішности в значінні **будучности**; то тоді, коли знаємо, що дійство певне, безпечно відбудеть ся, н. пр:

Завтра йде до попа (Кобилянська—Природа).
Післязавтра рушаємо в похід.

Теперішн. докон. дієслів (будучн.)

в) Форма теперішности доконаних дієслів (будучність) уживаєть ся тоді, як хочемо висказати якусь життєву правду, до якої люди дійшли досвідом, н. пр.:

Судженого конем не обідеш (Народн. припов.)
Плачем лиху не пособиш » » і т. д.

Але ж таких форм уживаємо ще й тоді, як хочемо висказати наворотове дійство, або таке, що проходить одно за другим за чергою, н. пр.:

(Перебендя) сяде собі, заспіває,
Заспіває тай згадає,
Що він сиротина,
Пожурить ся, посумує,
Сидячи під тином...
Заспіває про «Чалого»,
На «Горлицю» зверне... (Шевченко—Перебендя).

230. **2. Дієприсл. тепер.**

2) **Дієприслівник теперішности** найлегче творити з 3. ос. множ. теперішности, відкидаючи „-ть“, і ставлячи на його місце наросток: „-чи“, н. пр.:

	3. ос. множ. тепер.		дієприсл. тепер.
читати	*чита*ють	—	*читаю*-чи
дуріти	*дурі*ють	—	*дурію*-чи
шити	*ши*ють	—	*шию*-чи
трясти	*тряс*уть	—	*трясу*-чи
пекти	*печ*уть	—	*печу*-чи
могти	*мож*уть	—	*можу*-чи
хвалити	*хвал*ять	—	*хваля*-чи
платити	*плат*ять	—	*платя*-чи
славити	*славл*ять	—	*славля*-чи
бігти	*біж*ать	—	*біжа*-чи...

Побіч цих форм подибують ся в віршах старі форми на -я (-а), н. пр.:

*сто*я (під вербою—Шевч.); *сид*я (оттак сидя кругом стола—Шевч.); *блага*я (воспоєм, благая—Шевч., Неофіти); *мог*а (Як мога швидче утікай—Котляревський, Енеїда).

Але ж усі ці форми відчуваєть ся тепер уже як прислівники (стоя=стоячки, сидя=сидьма, сидячки і т. д.), і від кожного дієслова їх **утворити не можна**. Тай так загалом вони ніколи майже не вживають ся, й їх уживати не треба.

ЗАВВАГА. Дієприслівники теперішности можуть творити **тільки** недоконані дієслова. Бо ж це така форма, яка вказує, що щось **рівночасно** дієть ся, н. пр.:

Співають, **ідучи**, дівчата (дівчата, як ідуть, рівночасно співають) [Шевченко—Вечір].

Їй закон велить, **благословляючи** діточок (=тоді ж саме, як благословить), тільки плакати (Квітка—Маруся).

Дивлячись (тоді ж саме й поміркував) оддалеки на запорозький прочухан, Петро поміркував, що не багато Кирило Тур видержить таких гостинців (Куліш—Чорна Рада).

А що доконані дієслова мають уже самі собою значіння чогось, що або вже зроблене або що тільки зробить ся, то не може вже бути рівночасности, отже й дієприслівника з них не утвориш.

І цим дієприслівником, як ми бачимо, скорочують ся речення.

Цієї форми в відмінному виді (пор. рос.: читающій, знающій) укр. мова не знає (гл. § 224, II).

3. Приказ. спосіб.

3) **Приказовий спосіб** має властиво тільки три форми:

2.	ос. одн.	*нес*-**и**	*чита*-**й**
1.	„ множ.	*нес*-**їм**	*чита*-**ймо**
2.	„ „	*нес*-**їть**	*чита*-**йте**

Форма 3. ос. одн. і множ. заступаєть ся відповідними **формами теперішности**, коли до них додати прислівники: **нехай, хай** отже:

3.	ос. одн.	**нехай, хай**	несе, читає
3.	„ множ.	„ „	несуть, читають

Творить ся спосіб приказовий віді пня теперішности, коли до нього (гляди в горі) додати закінчення:

		після шелестівок	після голосівок
2.	ос. одн.	—**и**	—**й**
1.	„ множ.	—**їм** (ім)	—**ймо**
2.	„ „	—**їть** (іть)	—**йте**

а) Тільки ж у першому випадку такі закінчення тіль-

ки тоді лишають ся, коли „-и“ в 2. ос. наголошене, н. пр.:

хвалити—*хвал*-**й**, брати—*бер*-**й**
„ —*хвал*-**ім** „ —*бер*-**ім**
„ —*хвал*-**іть** „ —*бер*-**іть**

б) Коли наголос паде на иньчий склад, то в 2. ос. „-и“ відпадає, але лишає по собі слїд у змнягченій попередній шелестівці, якщо вона дає мнягчити ся, н. пр.:

	2. ос. теперішн.	спосіб приказ.
кинути	—кин-еш	—*кинь*
радити	—рад-иш	—*радь*
лїзти	—лїз-еш	—*лїзь*
стрілити	—стріл-иш	—*стріль*

в) Коли шелестівка не дає мнягчити ся, то слїд по „-и“ щезає, н. пр.:

	2. ос. теперішн.	спос. приказ.
вірити	—вір-иш	—*вір*
сипати	—сип(л)-еш	—*сип*
мучити	—муч-иш	—(не) *муч*

г) По 2. ос. одн. творять ся вже иньчі форми. Раз у 2. ос. одн. є скорочене закінчення, то й у других формах буде воно скорочене, отже:

	2. ос. одн.	1. ос. мн.	2. ос. мн.
кинути	—*кинь*	*кинь*-**мо**	*кинь*-**те**
радити	—*радь*	*радь*-**мо**	*радь*-**те**
лїзти	—*лїзь*	*лїзь*-**мо**	*лїзь*-**те**
стрілити	—*стріль*	*стріль*-**мо**	*стріль*-**те**
вірити	—*вір*	*вір*-**мо**	*вір*-**те**
сипати	—*сип*	*сип*-**мо**	*сип*-**те**
мучити	—(не) *муч*	(не) *муч*-**мо**	(не) *муч*-**те**

д) Виїмками від цього останнього закона являють ся дієслова, які перед закінченням 2. ос. одн. „-и“, мають дві або більше шелестівок (передусім у дієслів із наростком „-ну-“). Тодї закінчення **-и** лишаєть ся, хоч воно й ненаголошене, і дві иньчі форми мають закінчення: **-їм** (**ім**), **-їть** (**іть**), н. пр.:

	2. ос. тепер.	спос. приказ.
глипнути	—глипн-еш	*глúпн*-**и**
		глипн-**їм**
		глипн-**їть**
свиснути	—свисн-еш	*свúсн*-**и**
		свисн-**їм**
		свисн-**їть**
бубнити	—бубн-иш	*бýбн*-**и**
		бубн-**їм**
		бубн-**їть**

е) Крім того в поезії вживасть ся часто у множ. повних форм на **-імо** (-їмо), **-іте** (-їте), пор.:

Живімо всї, поки життя дає нам світле почуття (Вороний).
І вражою, злою кровю волю окропіте (Шевч.—Заповіт).

є) І в теперішности і в способі приказовому самі форми вказують на **особу**, тому в однії і другій формі не додасть ся звичайно особових заіменників, отже:

читаю, розуміє ся: **я**
читаєш „ „ **ти**
читай „ „ **ти**
читаймо „ „ **ми** і т. д.

Ставимо їх тільки тоді, як хочемо висказати **протиставність**, н. пр.:

я читаю, а не—**ти**
ти ходиш „ „ —**він**
ми держім „ „ —**ви**

ЗАВВАГА 1. До форм 2. ос. одн. і множ. додасть ся часто з заду (задля того, щоб сильнїще висказати приказ) слївця: „**но**“, „**ко**“, н. пр.:

*Ходи***но**! *Поглянь***ко**! *Слухайте***но**!

Із тих самих причин додаєть ся з переду форм слївце: **ну**, н. пр.: **Но! Ко!**

Та **ну** *бо кажіть!* (Слов. Грінч. II, 571).

2. Із другого ж боку до невідмінних слївець, хоч до прислівників, хоч до викликів додасть ся закінчення 2. ос. множ.: -те, і тодї ті слївця мають теж немов значіння дієслова у приказовому способі. Це відносить ся до слївець „**ке**“ й „**на**“, в яких містить ся значіння приказу (ке=давай!, на=бери!), н. пр.:

Ке! На!

Ой, **нате** *вам, рибалочки, горілки напийтесь!* (Метлинський)

Кете, *озьміть, ваше благородіє, дома здасть ся* (Квітка—Салдацький патрет).

Те саме закінчення появлясть ся у слївції: „**ну**“, н. пр.:

Гей, **нуте**, *косарі*! (Нар. пісня), **Нуте!**

а навіть деколи і в формі 1. ос. множ.; то на те, щоби сповнення приказу приспішити, н. пр.:

Ходім-те! *Берім*-те!

3. Коли маємо на думці 1. ос. множ., то при слівці „ну" вживаємо закінчення тієї ж особи: -м, -мо, н. пр.:

Нумо!

Нум, діти, паску їсти! Нумо, діти, нумо, припильнуймо! (Слов. Грінч. II, 572).

Ся остання форма вживаєть ся одначе в народній мові і при 2. ос. множ., як показує приклад:

Нумо, *браття,* нумо *товариство,* нумо *коні сїдлайте!* (Слов. Грінч. II, 572)

4. Форми приказового способу дієслів **давати, нехати** мають своє окреме значіння.

Давай.

а) „Давай" (сполучуєть ся з дієіменником) означає стільки, що „*почати*", тільки що дійство скоріщ одбуваєть ся, н. пр.:

Як ухоплю чорта за ноги і **давай** (=пічну) ним неначе келепом трощити бісів (Стороженко).

Але ж має теж саме значіння, що й „*ну*", значіння зазиву, н. пр.:

Давайте іти! (Слов. Грінч. І, 354).

б) „Нехай", скороч. хай[1]), (у сполуці з формою теперішности) вживаєть ся задля того, щоб 3. ос. одн. і множ. помогти хоч приблизно висказати приказ, а то бажання, н. пр.:

Нехай.

Ой, не спиняйте у ставу води, нехай вона рине:
Ой, не піду я за пяниченьку, нехай він ізгине! (Нар. пісня)
Хай же її Бог благословить, мою дитину (Марко Вовчок).

Про иньчі знач. „нехай" буде бесїда у третїй частині цеї книжки.

5. У живім оповіданні частенько вживасть ся форм приказового способу замісць дійсного, н. пр.:

Виконував сей наказ досі бездоганно, а тепер **візьми** на **ткни** всі пісьма панотцеві в руки (Мартович—Забобон).

Приказовий спосіб замісць дійсного.

6. Часто знов форми приказового способу містять у собі ту ж саму думку, що можливий спосіб, н. пр.:

Будь вона (=коли б вона була) порядна й чесна,
Швидко б хвіст з води піднесла,
Мала б рибу й хвіст увесь (Франко—Лис Микита).

---

[1]) Іще є західноукр. форми: **най, няй,** які найдете в письменників австрийської України. Там же вживаєть ся це слово саме про себе, в розумінні: покинь, не руш!

ЗАГАЛЬНА ЗАВВАГА ДО ТВОРЕННЯ ПРОСТИХ ДІЄСЛІВНИХ ФОРМ.

Творячи дієслівні форми, не сміємо спускати з ока ні старих, ні нових звукових законів, отже: **232.**

нести —*несла* але: *ніс* (гл. §§ 47, 32б)
ходити —*ходила* „ *ходив* (§ 32а)
пекти —*пекла* „ *печеш* (гл. § 45)
платити—*платиш* „ *плачу* (гл. § 44)
бавити —*бавиш* „ *бавлю, бавлять* (гл. § 43)
плету —*плетеш* „ *плести* (гл. § 60, 1)
красти—*краду* „ *крав* (гл. 32б) і т. д.

XLIV. ВІДМІНА ПОМІЧНИХ ДІЄСЛІВ: БУТИ, НЯТИ.

233.

1) Бути	2) Няти
А. 1) *Дієіменик:* бути	нятп
2) *Минулість:*	
чол. рід жін. р. сер. р.	чол. рід ж. р. с. р.
1. ос. одн.: я був, була, було,	я няв, няла, няло
2. „ „ ти був, була, було,	ти няв, няла, няло
3. „ „ він був, вона „ воно „	він няв, вона „ воно „
1. „ множ. ми були (на всі три роди)	ми няли (всі три роди)
2. „ „ ви були	ви няли
3. „ „ вони були	вони няли
3) *Дієприсл. минулости:* бувши	нявши
4. *Дієприкм. страдаль. стану:* (дієсл. непер. гл. § 220)	(на)нятий, -а, -е[1])
Б. 1а) *Теперішність:*	
1. ос. одн.: я є	
2. „ „ ти є	
3. „ „ він є, вона є, воно є	
1. „ множ. ми є	
2. „ „ ви є	
3. „ „ вони є[2])	

[1]) Форма з приставкою: «на».

[2]) Крім цих чисто народніх форм подибаєте в письмен-

1б) *Будучність* (форми тепе- рішности)	
1. ос. одн.: я буду	я йму скороч. му
2. „ „ ти будеш	ти ймеш „ меш
3. „ „ він, вона, воно } буде	він, вона, воно } йме скороч. ме
1. „ множ. ми будемо	ми ймемо „ мемо
2. „ „ ви будете	ви ймете „ мете
3. „ „ вони будуть	вони ймуть „ муть
2) *Дієприсл. теперішности*: будучи	(Дієслово докон. гл. § 229, завв. 1)
3) *Приказ. спосіб*:	
2. ос. одн.: будь	йми (віру)
3. „ „ нехай буде	нехай іме
1. „ множ. будьмо	ймім
2. „ „ будьте	йміть
3. „ „ нехай будуть	нехай імуть

Про нарічеве творення минулости у сполуці з цими старими формами пор. § 224, III.

В) ЗЛОЖЕНІ ДІЄСЛІВНІ ФОРМИ ТА ЇХ УЖИВАННЯ.

234. Зложених дієслівних форм ув українській мові—**чотирі.**

1) **Давноминулість** творить ся з форм минулости

стві ще й старі (тепер тільки в поодиноких наріччях усе ще вживані, н. пр. у Галичині) форми, н. пр.:

1. ос. одн.: **єсьм**
2. „ „ **єси**
3. „ „ **єсть**, н. пр.:

Людина **єсьм**... Де взять такої вдачі,
Щоб примхи всі украй перемогти (П. Грабовський).
Ти **єси** син мій (Переклад евангелія Морачевського).
Єсть на світі доля, а хто її знає?
Єсть на світі воля, а хто її має?
Єсть люде на світі... (Шевченко—Катерина).

А вже цілком рідко (в наддніпрянських письменників таки ніколи) прочитаєте такі форми:

1. ос. мн.: єсьмо (=ми є)
2. „ „ єсьте (=ви є)
3. „ „ суть (=вони є)

Усіх цих форм уживати не треба.

дієслова, як додати до них відповідні форми минулости помічного дієслова: „бути“, отже:

Давноминулість.

	Недок. дієслово: *нести*	Докон. дієслово: *занести*
1. ос. одн.	я ніс був,	я заніс був,
	я несла була,	я занесла була,
	я несло було,	я занесло було,
2. „ „	ти ніс був,	ти заніс був,
	ти несла була,	ти занесла була,
	ти несло було,	ти занесло було,
3. „ „	він ніс був,	він заніс був,
	вона несла була,	вона занесла була,
	воно несло було,	воно занесло було,
1. ос. мн.	ми несли були (на всі 3 роди)	ми занесли були (на всі 3 роди)
2. „ „	ви „ „	ви „ „
3. „ „	вони „ „	вони „ „

Щодо того, де стояти формам помічного дієслова, то рішає саме вухо. Можуть вони стояти перед формами дієслова й після них, можна казати:

я ніс **був** і *я* **був** *ніс*...

Крім того значіння давноминулости набірає кожна форма минулости, коли до неї додати прислівник **було**, **бувало**, н. пр.:

Ми приходили **бувало** до них (давно).

Було *колись на Вкраїні ревіли гармати*,

Було *колись Запорожці вміли панувати* (Шевч.--Ів. Підкова).

Треба завважити, що форми давноминулости в рос. мові немає.

235. **Будучність.**

2) **Будучність** складаєть ся з **дієіменика** й форм будучности помічного дієслова „**бути**“, або з **дієіменика** й теперішности доконаного дієслова „**пяти**“ (у значінню будучности), н. пр.:

1. ос. одн.	я буду нести	або	нести му
2. „ „	ти будеш нести	„	нести меш
3. „ „	він (вона, воно) буде нести	„	нести ме
1. „ множ.	ми будемо нести	„	нести мемо
2. „ „	ви будете нести	„	нести мете
3. „ „	вони будуть нести	„	нести муть[1])

[1]) У Галичині та на Поділлї відомі ще иньчі форми будучности,

Коли форми „**бути**“ можуть уживати ся **перед** дієіменником і **після** нього, отже коли можна сказати:

я буду нести або *нести буду*...,

то форми помічн. дієслова „**няти**“ ставлять ся виключно **після** дієіменика, отже можна казати тільки: *нести му*.

Із цього, що ми сказали, видно, що *буду* й *му* це складові части будучности, але ж ї самі про себе самостійні слова, через те їх і треба на письмі **відокремлювати**.

Але ж що форми: **му, меш, ме**... в мові ніколи не мають наголосу (так, як слівце „**ся**“), то на рос. Укр. звичайно їх пишуть докупи з дієімеником, отже:

нестиму, нестимеш, нестиме, нестимуть...

Та все таки цього робити не треба, бо ж це окремі слова, і такими відчувають ся вони всюди[1]).

ЗАВВАГА. Форму будучности можуть творити **тільки недоконані** дієслова. У доконаних дієслів значіння будучности має форма теперішности, пор.:

буду *кидати* (недокон.)—*кину* (докон.)
буду *писати* (недокон.)—*напишу* (докон.)...

236. Можливий спосіб. 3) **Можливий спосіб** складаєть ся з **минулости** відповідного дієслова й прислівника **би** (б), (пор. § 65, 6), н. пр.:

			чол. рід		жін. рід		сер. рід
1. ос. одн.	я	ніс би,	я	несла б,	я	несло б
2. „ „	ти	„ „	ти	„ „	ти	„ „
3. „ „	він	„ „	вона	„ „	воно	„ „
1. „ множ.	ми	несли б	(на всї три роди)			
2. „ „	ви	„ „				
3. „ „	вони	„ „				

Це **теперішність** можливого способу.

і то сполучення форм: **буду, будеш...** із **минулістю** дієслова, н. пр.:
буду ходив, будеш робила, будемо несли...

Такі нарічеві форми будучн. найдете в деяких галицьких письменників. А отже співаєть ся й у відомій скрізь пісні:

— Дївчинонько мила,
Що будеш **робила**
На Вкраїнї далекій?

«Буду хусти **прала**,
Зеленеє жито **жала**
На Вкраїнї далекій».

Таких форм уживати не треба.

[1]) Треба звернути увагу на те, що в деяких західноукраїнських говірках (н. пр. у Гуцулів) вони ставлять ся ї **перед** дієіменником, і деякі західноукр. письменники так і пишуть,
пор. І аж доки сю гору в'ни (=вони)
Семикрот **муть облїтати**... (Федькович—Королї Гуцул).
А я по торгах **му ходити**... (Франко—З любови).

а) **Минулість** можливого способу складаєть ся з **давноминулости** відповідного дієслова та прислівника **би (б)**, н. пр.:

		чол. рід	жін. рід	сер. рід
1. ос. одн.	я	ніс би був,	я несла би була,	я несло би було
2. „ „	ти	„ „ „	ти „ „ „	ти „ „ „
3. „ „	він	„ „ „	вона „ „ „	воно „ „ „
1. „ множ.	ми	несли би були (на всї три роди)		
2. „ „	ви	несли би були		
3. „ „	вони	несли би були		

Таксамо й від докон. дієслів:

тепер.: я заніс би, я занесла б, я занесло б...

минул.: я заніс би був, я занесла б була, я занесло б було...

Порів. *я кидав би* (недокон.), *я кинув би* (докон.)

я кидав би був (недокон.), *я кинув би був* (докон.) і т. д.

Щодо того, де стояти прислівникові „**би**", то його місце довільне. Та все таки здебільшого він стоїть у формі теперішности зараз після дієслова, н. пр.:

я ніс **би**, *я занесла* **б**...,

у формі минулости між дієсловом і поміч. дієсловом, н. пр.:

я ніс **би** *був, я за несла* **б** *була*...

4) **Страдальний стан** (предметний) творить ся з **дієприкметника страдального стану** дієслова й відповідних форм помічного дієслова **бути, бувати**. 237. **Страдальний стан.**

Пор. Мовчи! Почують, **будеш битий** (Гребінка—Ячмінь).
Іще щодня **бував** і **битий** (Гребінка—Віл).

Це буде видно найкраще зі зразка.

Дієслово: „**бити**".

Діяльний стан.	*Страдальний стан.*
Дієіменик: бити	бути битим
Минул.: я бив, -ла, -ло ти „ „ „	я був (була, було) битий, -а, -е ти „ „ „ „ „ „ і т. д.
Давноминул.: я бив був...	я був (було) битий...
Теперішн.: я бю ти бєш він бє і т. д.	я (є) битий, -а, -е ти (є) „ „ „ він (є) „ „ „ і т. д.
Будучність: я битиму... ти битимеш...	я буду битий, -а, -е ти будеш битий, -а, -е...
Приказ. спосіб: бий! биймо! бийте!	будь битий! будьмо биті! будьте биті! і т. д.

Тільки ж **страдального стану** (предметного) українська мова не любить уживати, радо його обминає, а коли вже годї його обминути, то тодї заступає його на ріжний спосіб формами діяльного стану, але так, щоб видно було, що той, про кого бесїда, страдає, що він є предметом дїйства, а не сам його виконує. То так чисто по народньому замісць:

я (є) битий,	куди краще сказати:			*мене бють*
я був „	„	„	„	*мене били*
я кликаний	„	„	„	*мене кличуть*
я був покараний	„	„	„	*мене покарали...*

Це тодї так кажеть ся, коли не названо, **хто** саме *бє*, *кличе*, *покарав*, коли не вжито особи (неособово).

Дуже часто в таких випадках, коли хто страдав, але в **минулому**, вживаєть ся неособової форми дієприкметника страдального, н. пр.:

бито, *кликано*, *покарано* і т. д.

Тільки ж треба затямити собі, що такі форми в українській мові **мусять** усе **лишати ся неособовими**. Ставити при них особи, як це дїєть ся в росийській мові, це великий **гріх** проти української мови. Через те в укр. мові ніяким робом **не можна** сказати н. пр.:

мною *зловлено рибу* (=я зловив рибу)
тобою *вбито ворога* (=ти вбив ворога)
братом *одержано листа* (=брат одержав листа)
нами *забрано в полон* (=ми забрали в полон)...

Це все варваризми, і їх треба **викидати**, якщо вони під упливом росийської мови дібрали ся до наших часописів та книжок.

Розуміеть ся, що таких виразів не можна змішувати з ось якими:

мною зловлена риба, тобою вбитий воріг,
братом одержаний лист, нами забрані в полон...,

бо це форми не неособові—предмет (третя особа) в них названий—і хоч рідко вживають ся, але ж вони ще можливі.

Таксамо треба мати на увазї, що такі форми, як:

зловлено, *убито*, *одержано*, *забрано...*

самі по собі відносять ся **тільки** до минулости,

(пор. *В чистім полі край дороги козаченька* **вбито**)

і тому ставити при них слівця: **було, буде** (щоб висказати минулість і будучність) **не можна**. Такі вискази, як:

висловлено **було** *погляд*;
виставлено **було** *кандидатуру*,
буде *зроблено заходи*...,

чисті москалїзми, й їх уживати **не можна**.

По українськи треба балакати й писати:

висловлено погляд, виставлено кандидатуру,
зробить ся заходи—

і хиба тільки у крайньому випадкові кажеть ся:

будуть зроблені заходи.

Розумість ся й тут не сміє бути особи (мною, тобою і т. д.). Та найкраще речення висказати формою діяльного стану.

XLIV. ВІДМІНА ДЇЄСЛІВ.

Дїєслова відміняють ся по закінченням **теперішности**. Звичайно береть ся на увагу **3. ос. одн.** і **3. ос. множ.**, хоч ріжницю видно в усїх особах (пор. § 229). **238.**

ПЕРША ВІДМІНА

виявляє в 3. ос. одн. закінчення

після шелестівок: -е, у 3. ос.мн.	після голосівок: -є, у 3.ос.мн.
„ „ -уть, н. пр.	„ „ -ють,
нести, несу—*несе, несуть*...	читати, читаю—*читає, читають*...

Ми її звати мемо коротко **„е“-відміною**, бо „е“ тут переважає.

ДРУГА ВІДМІНА

має в 3. ос. одн. закінчення:

після шелестів.: -ить, у 3. ос. мн.	після голосів.: -їть, у 3. ос. м.
„ „ -ать (-ять)	„ „ -ять, н. пр.:

хвалити, хвалю—*хвалить, хвалять*
бачити, бачу —*бачить, бачать*
доїти, дою —*доїть, доять*...

Ця відміна буде в нас коротко звати ся **„и“-відміна**, бо тут знов переважає **„и“**.

ТРЕТЯ ВІДМІНА

виявляє в 1. ос. одн. зак.: -м, у 3. ос. одн.: **-ть,** у 3. мн. **-ять, -уть,** н. пр.:

їсти —*їм* *їсть*, *їдять*
дати—*дам* *дасть*, *дадуть* (док.).

Цю відміну, до якої належить тільки чотирі дієслова (*бути*, *дати*, *їсти*, *оповісти*) можна назвати **відміною без звязкового звука.**

1) Але ж що дієслівні форми творять ся віді **двох пнів** (гл. § 223), то й на це в відміні дієслова треба звернути увагу. Бо ж буває так, що оба пні р і в н і, н. пр.:

чита-**ти**—*чита*-**ю**, *нес*-**ти**—*нес*-**у**,

але ж буває (й то частїще) так, що оба пнї н е р і в н і, н. пр.:

силува-**ти**—*силу*-**ю**, *рва*-**ти**—*рв*-**у**,

що пень дієіменика д о в ш и й, ніж пень теперішности,—і це все має вплив на відміну.

2) Таксамо не можна спускати з уваги **наростків,** якими дієслова творять ся. Вже по наростку можна пізнати, чи в 3. ос. одн. виступає закінчення -е (-є) [у множ.: **-уть (-ють)**], чи **-ить (-їть)** [у множ.: **-ать (ать)**]. Ось н. пр. усї дієслова з наростком „**-и-**“ й багато з наростком „**-ї-**“ належать до д р у г о ї в і д м і н и, н. пр.:

хвалити, хвалю—*хвалить*, *хвалять*,
горіти, горю—*горить*, *горять*...

Усї иньчі мають -е (-є), **-уть (-ють)**, н. пр.:

(безнар.):	нести,	несу,	—*несе*,	*несуть*
«-**ну**:»	сохнути,	сохну	—*сохне*,	*сохнуть*
« -**а**:»	грати,	граю	—*грає*,	*грають*
«-**ува**:»	купувати,	купую	—*купує*,	*купують*
« -**ї**:»	розуміти,	розумію	—*розуміє*,	*розуміють*...

ЗАВВАГА. Але ж у практицї з наростками можна нераз з а п л у т а т и с я. Через те радимо мати на увазї, що тільки в дієслів на **-ати, -ити, -їти** може повстати сумнїв, до якої відміни вони належать, чи мають вони: -е, **-уть,** чи: **-ить, -ять.** Але й тут можна собі дати раду. Якщо **-а-, -и-, -ї-** в 1. ос. тепер. **лишають ся,** н. пр.:

знати—*знаю*, *знає*, *знають*,
мити —*мию*, *миє*, *миють*,
білїти—*білїю*, *білїє*, *білїють*...,

то дієслово належить до першої відміни. Якже ці голосівки в 1. ос. щезають, та ще й шелестівка мнягчить ся (гл. § 43, 44, 45), н. пр.:

кричати—*кричу*, *кричить*, *кричать*
хвалити—*хвалю*, *хвалить*, *хвалять*
веліти —*велю*, *велить*, *велять*...,

то відміна дієслова йде по другій відміні.

XLV. ПЕРША ВІДМІНА ДІЄСЛІВ [„Е“-ВІДМІНА],

обіймає всі дієслова, які в 3. ос. одн. виявляють закінчення „-е“ (після голосівок: „-є“), у 3. ос. множ. закінч.: „-уть“ (після голосівок: „-ють). 239.

Сюди належать **усі** безнаросткові дієслова крім дієслова *бігти*, дієслова з наростком „-ну-“, „-а-“ крім дієслова *спати*, „-ува“, і з дієслів із наростком „-ї(і)“ ті, що в них у 1. ос. одн. те „-ї-“ не гине. Із тих, що в них „ї“ в 1. ос. одн. щезає, належать сюди дієслова: *хотїти*, *муркотїти*.

З огляду на те, чи оба пні (дієіменика й теперішности) рівні, чи ні, ця відміна поділяєть ся на дві громади:

а) громада **рівнопнева**, і то

1) *голосівкова*, н. пр.:

чита-**ти**, *чита*-**ю** (оба пні рівні, оба кінчать ся голосівкою);

2) *шелестівкова*, н. пр.:

нес-**ти**, *нес*-**у** (оба пні рівні, оба кінчать ся шелестівкою);

б) громада **нерівнопнева**—пень дієіменика довший, ніж пень теперішности—і то

1) *голосівкова*, н. пр.:

силува-**ти** (3 склади)—*силу*-**ю** (2 склади) [оба пні кінчать ся голосівкою]

2) *мішана*, н. пр.:

рва-**ти** (1 склад)—*рв*-**у** (нема складу)
різа-**ти** (2 склади)—*ріж*-**у** (один склад) [пень дієіменика кінчить ся голосівкою, пень тепер. шелестівкою: шелестівка може не мнягчити ся (пор.: рва-ти, рв-у), або мнягчити ся (н. пр.: різа-ти—ріж-у)].

А) ГРОМАДА РІВНОПНЕВА

1. ГОЛОСІВКОВА

240. „е-“відміни обіймає дієслова, в яких пень дїєіменика **рівний** пневі теперішности й оба кінчать ся **голосівкою**.

Пень дїєіменика:

чита-

1) *Дїєіменик*: чита-**ти**

2) *Минулість*:

1. ос. од. я чита-**в**, **-ла**, **-ло**
2. „ „ ти чита-**в**, **-ла**, **-ло**
3. „ „ він чита-**в**
вона чита-**ла**
воно чита-**ло**
1. ос. множ. ми чита-**ли**
2. „ „ ви чита-**ли**
3. „ „ вони чита-**ли**

3) *Дїєприслівн. минулости*: чита-**в-ши**

4) *Дїєприкметн. страдальн.*: чита-**ний**, **-на**, **-не**

Зложені форми

1) *Будучність*:

буду читати або читати му
будеш „ „ „ меш
і т. д.

2) *Давноминулість*:

я читав був,
я читала була,
я читало було і т. д.

3) *Спосіб можливий*:

а) тепер.: я читав би,
я читала би,
я читало би і т.д.

б) минул.: я читав би був,
я читала б була,
я читало б було і т. д.

Пень теперішности:

чита-

1) *Теперішність*:

1. ос. одн. чита-**ю**
2. „ „ чита-**єш**
3. „ „ чита-**є**
1. „ множ. чита-**ємо**
2. „ „ чита-**єте**
3. „ „ чита-**ють**

2) *Дїєприслівн. теперішности*: чита-**ю-чи**

3) *Спосіб приказовий*:

2. ос. одн. чита-**й**
3. „ „ нехай читає
1. „ мн. чита-**ймо**
2. „ „ чита-**йте**
3. „ „ нехай читають

Приклади:

1) **-ати** — **-аю**, н. пр.: (безнаростк.) знати—знаю..; (нарост.«-а-») вітати—вітаю, питати--питаю, грати—граю, лїтати—лїтаю, бігати—бігаю...

2) **-ити** — **-ию,** н. пр.: (безнаростк.) шити—шию, гнити—гнию, вити—вию, мити—мию, крити—крию...

3) **-ї(і)ти** — **-ї(і)ю,** н. пр.: (нарост. «-ї») гріти—грію, біліїти—білїю, багатїти—багатїю, розуміти—розумію, ржавіти—ржавію...

4) **-ути** — **-ую,** н. пр.: (безнаростк.) чути—чую, взути—взую (докон.—будуч.).

Замітки до рівнопневої голосівкової громади.

1) Про появу **-ть** після **-е** (-є) гл. § 229. Тамже гл. про відпад **„є“** в дієслів на **-ати.** **241.**

2) У цїлій першій відмінї подибусть ся в 1. ос. множ. побіч повної форми: **„-ємо“** (**„-емо“**) форма на **„-єм“** (**„-ем“**), н. пр.:

читати—читаємо й читаєм
нести —несемо „ несем...

3) Дієслова на **-ити, -іти, -ути** творять дієприкметник страдальний наростком **-тий, та, -те** (гл. § 228), н. пр.:

бити—*битий*, гріти—*грітий*, взути—*взутий.*

Подрібні явища

в рівнопневній голосівковій громадї. **242.**

1) Дієслова **бити, вити, пити, лити** творять форми теперішности ось як: **Бити, вити, пити, лити.**

Теперішн.:	1. ос. одн.	бю	вю	пю	ллю
	2. „ „	бєш	вєш	пєш	ллєш
	3. „ „	бє	вє	пє	ллє
	1. „ множ.	бємо	вємо	пємо	ллємо
	2. „ „	бєте	вєте	пєте	ллєте
	3. „ „	бють	вють	пють	ллють
Дієприслівн. теперішн.:		бючи	вючи	пючи	ллючи
Спос. приказ.:	2. ос. одн.	бий	вий	пий	лий
	3. „ „	хай: бє	вє	пє	(і)ллє
	1. „ множ.	биймо	виймо	пиймо	лиймо
	2. „ „	бийте	вийте	пийте	лийте
	3. „ „	хай: бють	вють	пють	(і)ллють

2) Дієслова **стати, стріти, дїти, спочити**[1]) творять форми теперішности (у значінні будучности, бо доконані) ось як: **Стати, стріти, дїти, спочити.**

Теперішність:	стану,	стріну,	дїну,	спочину
	станеш,	стрінеш,	дїнеш,	спочинеш
	стане,	стріне,	дїне,	спочине і т. д.

---

[1]) Таксамо: відпочити.

Сп. приказ.: стань, стрінь, дінь, спочинь
станьмо, стріньмо, діньмо, спочиньмо
станьте, стріньте, діньте, спочиньте

3) Дієслово **жити** знає в формах теперішн. **дві форми:**

	Тепер.: (давніща)	живу	(новіща)	жию
	„	живеш	„	жиєш
Жити.	„	живе...	„	жиє...
Спос. прик.:	„	живи́...	„	жий...
Дієпр. тепер.:	„	живучи	„	жиючи

4) Таксамо подвійні форми теперішности бачимо в дієслові **дути**, отже:

	Тепер.: (давніща)	дму	(новіща)	дую
Дути.	„	дмеш	„	дуєш
	„	дме...	„	дує...
Спос. прик.:	„	дми...	„	дуй...
Дієпр. тепер.:	„	дмучи	„	дуючи

5) Дієслова: **дихати, крякати, прятати, скакати** можуть творити форму теперішности ще й инакше отже: *дих*аю, *кряк*аю, *прят*аю, *скак*аю... але й *ди*шу, *кря*чу, *пря*чу, *ска*чу й т. д.

Дихати, крякати, прятати, скакати.

2. ШЕЛЕСТІВКОВА

243. рівнопнева громада „е"-відміни обіймає дієслова, що їх оба пні **рівні** й оба кінчать ся **шелестівкою.**

Пень дієіменика:

пас-

1) *Дієіменик:* пас-ти

2) *Минулість:*

1. ос. одн.	я	пас, -ла, -ло
2. „ „	ти	пас, -ла, -ло
3. „ „	він	пас,
	вона	пас-ла
	воно	пас-ло
1. „ множ.	ми	пас-ли
2. „ „	ви	пас-ли
3. „ „	вони	пас-ли

3) *Дієприслівн. минулости:* пас-ши

4) *Дієприкметн. страдальн.:* пас-е-ний

Пень теперішности:

пас-

1) *Теперішність:*

1. ос. одн.	пас-у
2. „ „	пас-еш
3. „ „	пас-е
1. „ множ.	пас-емо
2. „ „	пас-ете
3. „ „	пас-уть

2) *Дієприслівн. теперішности:* пас-у-чи

3) *Спосіб приказовий:*

2. ос. одн.	пас-и
3. „ „	хай пасе
1. „ множ.	пас-їм
2. „ „	пас-їть
3. „ „	хай пасуть

Зложені форми:

1) *Будучність*:

буду пасти або пасти му,
будеш пасти „ пасти меш...

2) *Давноминулість*:

я пас був,
я пасла була,
я пасло було...

3) *Спосіб можливий*:

а) тепер.: я пас би,
я пасла б,
я пасло б і т. д.

б) минул.: я пас би був,
я пасла б була,
я пасло б було і т. д.

Сюди належать тільки безнаросткові дієслова.

Замітки до рівнопневої шелестівкової громади.

1) Про закінчення „-ем“ побіч „-емо“ в 1. ос. мн. гл. § 241, 2. **244.**

2) У цій громаді треба вважати на звукові закони і то:

а) на **ікання**, н. пр.:

нести—ніс, *могти—міг*...

б) **випад „л“** після шелестівок у минулости: **Звукові закони.**

пасти—*пасла*, але *пас*,
нести, *несла*, але *ніс* (§ 32 б).

в) **випад т, д перед „л“** у минулости й повстання двозвука, н. пр.:

плести—*плїв*, мести—*мів*, красти—*крав*...

г) **уподіблення тт, дт, на ст** (§ 60, 1), н. пр.:

краду—але *красти*, *плету*, але *плести*...

ґ) закони **мнягчення** (§ 45):

стригти—але *стрижеш*, *пекти* але—*печеш*...

д) **вставне „і“** у сприставкованих дієслів (§ 52), н. пр.:

роздерти—розідру, *зжерти--зіжру*
підперти—підіпру, *надтерти—надітру*...

3) Дієслова з пнем на „б“ „п“ вставляють у дієіменику „с“, отже:

Пні на губні: б, п. *скубу—скубсти, гребу—гребсти, човпу—човпсти...*

Таке ж „с“ появляєть ся ще в дієіменику дієслів: *пясти, клясти* (гл. § 244, 8)

пор. Хоч доведеть ся розпястись (Шевченко—Лічу в неволї)

4) Дієслова з пнем на **зубні (т, д, с, з)** й на **заднепіднебінні (к, г)** творять дієприслівник минулости **не з пня**, але з **минулости**, отже:

Дієприсл. минул. з минулост. мести, мів—*мівши*, плести, плїв—*плївши* красти, крав—*кравши*, пасти, пав—*павши* нести, нїс—*нїсши*, везти, віз—*візши* пекти, пік—*пікши*, могти, міг—*мігши...*

5) Дієслова з пнем на „р“ викидають у формах теперішности „е“, отже:

Пнї на „р“ мерти—*мру, мреш, мре..., мри..., мручи* жерти—*жру, жреш, жре..., жри..., жручи* дерти—*дру, дреш, дре..., дри..., дручи...*

Ті самі дієслова творять дієприкметн. страдальний наростком **-тий‘ -та, -те**, отже:

терти—*тертий*, (роз)дерти—*роздертий* (гл. § 228).

6) Дієслова з **заднепіднебінним** визвуком пня (**к, г**) мають у всїх формах теперішности **мнягчення**, отже:

		пекти	товкти	стригти	могти[1])
Дієіменик.:					
Теперішн.:	1. ос. одн.	печу	товчу	стрижу	можу
	2. „ „	печеш	товчеш	стрижеш	можеш
Пнї на к, г	3. „ „	пече	товче	стриже	може
	1. „ множ.	печемо	товчемо	стрижемо	можемо
	2. „ „	печете	товчете	стрижете	можете
	3. „ „	печуть	товчуть	стрижуть	можуть
Спос. прик.:	2. ос. одн.	печи	товчи	стрижи	(по)можи
	1. „ множ.	печім	товчім	стрижім	(по)можім
	2. „ „	печіть	товчіть	стрижіть	(по)можіть
Дієприсл. теперішн.:		печучи	товчучи	стрижучи	можучи

7) До цеї громади належать дієслова, які в формах дієіменика мають пень із визвуком **-я, -а**, н. пр.:
п(н)я(с)ти, м(н)яти, тяти, жати, почати, няти (гл. § 233)

---

[1]) Західноукр. форми: печи, товчи, стричи (стригчи), мочи (могчи). Їх уживати не треба.

Ці дієслова так творять форми теперішности: **Пні на „я“ (а)**

Дієіменик:		п(н)я(с)ти	м(н)яти	жати	почати	няти
Теперішність:	1. ос. одн.	пну	мну	жну	пічну(док.)	йму(док.)
	2. „ „	пнеш	мнеш	жнеш	пічнеш	ймеш
	3. „ „	пне...	мне...	жне...	пічне	йме...
Спос. приказ.:	2. ос. одн.	пни	мни	жни	пічни	йми
	1. „ множ.	пнїм...	мнїм...	жнїм...	пічнїм...	йміть...
Дієпр. тепер.:		пнучи	мнучи	жнучи		

Ці ж дієслова творять дієприкм. страдальн. наростком **-тий, -та, -те**, н. пр.:

мнятий, жатий, початий...

Подрібні явища

в рівнопневій шелестівковій громаді. **245.**

1) Дієслово **плисти** може творити форми теперішности так: **Плисти.**

Теперішність:	1. ос. одн.	пливу	і	плину
	2. „ „	пливеш	„	плинеш
	3. „ „	пливе...	„	плине...
Сросіб. приказ.:	2. „ „	пливи	„	плини
	1. „ множ.	пливім	„	плинїм
	2. „ „	пливіть	„	плиніть
Дієприсл. тепер.:		пливучи	„	плинучи

2) Дієслова **ревти, сопти, хропти** належать тільки формами теперішности до цієї громади. Форми дієіменика творять вони від дієслів: **ревіти, сопіти, хропіти**, отже: **Ревти, сопти, хропти.**

минулість: теперішність:

ревів, сопів, хропів, але: *реву, сопу, хропу*

3) Доконане дієслово **сїсти** творить форми теперішности віді пня **сяд-**, отже: **Сїсти.**

Теперішн. (будучн.):	1. ос. одн.	сяду
	2. „ „	сядеш
	3. „ „	сяде і т. д.
Спосіб приказовий:	2. „ „	сядь
	1. „ множ.	сядьмо
	2. „ „	сядьте

4) Дієслово **йти** відміняєть ся так:

Йти.

Дієіменик: іти	
Минулість:	*Теперішність:*
1. ос. одн. я йшов	1. ос. одн. йду
я йшла	2. „ „ йдеш
я йшло	3. „ „ іде
2. „ „ ти йшов	1. „ множ. йдемо
ти йшла	2. „ „ йдете
ти йшло	3. „ „ йдуть
3. „ „ він ішов	*Спос. прик.*: йди, йдім, ідіть
вона йшла	*Дієприсл. теперішн.*: ідучи
воно йшло	
1. „ множ. ми йшли	
2. „ „ ви йшли	
3. „ „ вони йшли	
Дієприсл. минул.: ішовши	

5) Дієслово **гнести** має тільки форми теперішности:

Гнести. (*гнету*, *гнетеш*, *гнете*..., *гнети*..., *гнетучи*),
і дієприкметник страдальний: *гнетений.*

6) Дієслово **волікти** відміняєть ся так:

Волікти.

Дієіменик: волікти	
Минулість:	*Теперішн.*:
1. ос. одн. я волік	1. ос. одн. волочу
я волокла	2. „ „ волочеш
я волокло	3. „ „ волоче...
2. „ „ ти волік	*Спосіб приказ.*:
ти волокла	2. ос. одн. волочи
ти волокло	1. „ множ. волочім
3. „ „ він волік	2. „ „ волочіть...
вона волокла	*Дієприкм. тепер.*: волочучи
воно волокло	
1. „ множ. ми волокли	
2. „ „ ви волокли	
3. „ „ вони волокли	
Дієприсл. мин.: воліkши	
Дієприкм. страд.: волочений	

7) Доконані дієслова **лягти, запрягти** можуть мати в минулости форми:

Лягти, запрягти.

я *ляг* і *ліг*, *запряг* і *запріг*,
дієприслівник минулости: *лягши* і *лігши*, *запрягши* і *запрігши*,
теперішн. (будуч.): *ляжу*, *запряжу*,
спосіб прик.: *ляж*, *ляжмо*... *запряжи*, *запряжім.*

Пор. Лягло сонце за горою (Шевч.). Еней зарив ся в просо, там

і ліг (Котляр.). Троє разом запряглись (Глібів). Запріг коня вороного (Словар. Грінч. II, 86).

8) Дієслово **клясти** має в формах теперішности старшу форму: *клену* й молодчу: *кляну* (теперішність)... **Клясти.**

„ „ *клени* „ „ *кляни* (спос. приказ.)...

„ „ *кленучи* „ „ *клянучи* (дієприсл. тепер.)

Пор. Не співає чорнобрива, **кляне** свою долю (Шевченко).

Благословляйте, хто **клене** вас (еванг. Морачевськ.).

9) Сприставковані доконані дієслова **відняти**, **зняти** творять форми теперішности:

віднїму, *знїму* або *відійму*, *здійму* (тепер. у знач. буд.)

віднїми, *знїми* „ *відійми*, *здійми* (сп. прик.) **Відняти,**

Побіч **зняти** вживаєть ся **здійняти**, утворене вже з форм теперішности: *здійму*, *здійми*. **зняти, здійняти.**

10) Дієслово **взяти** має форми теперішности такі:

візьму, *візьмеш*, *візьме*... (тепер. у знач. будучн.) **Узяти.**

візьмй, *візьмім*, *візьміть*... (спосіб приказ.)

Б) ГРОМАДА НЕРІВНОПНЕВА

1. ГОЛОСІВКОВА

„е“-відміни обіймає дієслова, які мають пень дієіменика **довший**, ніж пень теперішности, але ж оба пні кінчать ся **голосівкою**. **246.**

Пень дієіменика: **силува-** (3 склади)	Пень теперішности: **силу-** (2 склади)
1) *Дієіменик*: силува-**ти**	*Теперішність*:
2) *Минулість*:	1. ос. одн. силу-**ю**
1. ос. одн. я силува-**в**, **-ла**, **-ло**	2. „ „ силу-**єш**
2. „ „ ти силува-**в**, **-ла**, **-ло**	3. „ „ силу-**є**
3. „ „ він силува-**в**	1. „ множ. силу-**ємо**
вона силува-**ла**	2. „ „ силу-**єте**
воно силува-**ло**	3. „ „ силу-**ють**
1. „ множ. ми силува-**ли**	*Дієприслівник*
2. „ „ ви силува-**ли**	*теперішности:* силую-**чи**
3. „ „ вони силува-**ли**	*Спосіб приказовий*:
3) *Дієприслівн. минул.*:	2. ос. одн. силу-**й**
силува-**в-ши**	3. „ „ хай силує
4) *Дієприкм. страдальн.*:	1. „ множ. силу-**ймо**
си́лува-**ний**, **-на**, **-не**	2. „ „ силу-**йте**
	3. „ „ хай силують

Зложені форми:

1) *Будучність*:

буду силувати або силувати му
будеш силувати або силувати -меш
буде силувати або силувати ме і т. д.

2) *Давноминулість*:

я силував був,
я силувала була,
я силувало було і т. д.

3) *Спосіб можливий*:

а) тепер.: я силував би,
я силувала б,
я силувало б
і т. д.

б) минул.: я силував би був,
я силувала б була,
я силувало б було
і т. д.

Сюди належать усї дієслова з наростком „-ува-“ та декілька з наростком „-а-“, н. пр.:

кая-ти ся—ка-ю ся, тая-ти—та-ю,
смія-ти ся—смі-ю ся, сїя-ти—сї-ю, вія-ти—ві-ю...

Замітки до нерівнопневої голосівкової громади.

247. У старших письменників найдете форми на „-ова-“ (силовати, силовав... н. пр. Квітка), але ж таких форм уживати не треба. Нарост. „-ова-“ появляєть ся **тільки** в дїєприкметнику страдальнім, коли на „ó“ паде наголос, н. пр.:

Дїєприкм. страдальн. „-óваний“.

купувати—*куп***ó***ваний*, катувати—*кат***ó***ваний*,
дарувати—*дар***ó***ваний*, малювати—*маль***óваний**...;
як же наголос паде на иньчий склад, „**ува**“ лишаєть ся, отже:

мúлувати—**мúлуваний**, сúлувати—**сúлуваний**...

Те ж саме відносить ся до іменників, утворених із цього дїєприкметника, н. пр.:

купувати—*куп***ó***вання*, глузувати—*глуз***ó***вання*, але
полюва́ння, *мúлування* і т. д.

Подрібні явища

в нерівнопневій голосівковій громаді. **248.**

Наворотові дієслова **давати, пізнавати, ставати, вигравати** творять приказовий спосіб віді пня дієменика, отже:

Давати, пізнавати, ставати, вигравати.

	2. ос. одн.	1. ос. множ.	2. ос. множ.
давати, даю —	*давай,*	*даваймо,*	*давайте*
ставати, стаю —	*ставай,*	*ставаймо,*	*ставайте*
вигравати, виграю —	*вигравай,*	*вигораваймо,*	*вигравайте*
пізнавати, пізнаю —	*пізнавай,*	*пізнаваймо,*	*пізнавайте*

2. МІШАНА

нерівнопнева громада **„е"-відміни** обіймає дієслова, котрі мають пень дієменика **довший,** ніж пень теперішности; пень дієменика кінчить ся **голосівкою,** пень теперішности **шелестівкою,** яка або лишаєть ся незмнягчена, або мнягчить ся.

а) Громада мішана тверда

—шелестівка в теперішности **не мнягчить ся.** **249.**

Пень дієменика:
рва- (1 склад)

1) *Дієменик*: рва-**ти**

2) *Минулість*:

1. ос. одн.		рва-**в,** -**ла,** -**ло**
2. „ „	ти	рва-**в,** -**ла,** -**ло**
3. „ „	він	рва-**в**
	вона	рва-**ла**
	воно	рва-**ло**
1. „ множ.	ми	рва-**ли**
2. „ „	ви	рва-**ли**
3. „ „	вони	рва-**ли**

3) *Дієприслівник минулости*: рва-**в-ши**

4) *Дієприкметн. страд.*: рва-**ний,** -**на,** -**не**

Пень теперішности:
рв- (нема складу)

1) *Теперішність*:

1. ос. одн.	рв-**у**
2. „ „	рв-**еш**
3. „ „	рв-**е**
1. „ множ.	рв-**емо**
2. „ „	рв-**ете**
3. „ „	рв-**уть**

2) *Дієприсл. тепер.*: рв-**у-чи**

3) *Спосіб приказовий*:

2. ос. одн.	рв-**и**
3. „ „	хай (і)рве
1. „ множ.	рв-**ім**
2. „ „	рв-**іть**
3. „ „	хай (і)рвуть

Зложені форми:

1) *Будучність*:

буду рвати або рвати му
будеш (і)рвати або рвати меш
буде рвати або рвати ме і т. д.

2) *Давноминулість*:

я рвав був,
я рвала була,
я рвало було і т. д.

3) *Спосіб можливий*:

а) тепер.: я рвав би,
я рвала б,
я рвало б і т. д.

б) минул: я рвав би був,
я рвала б була,
я рвало б було і т. д.

До цієї громади належать:

а) усі дієслова з наростком „-**ну**-", н. пр.:
гину-ти—гин-у, *сохну-ти—сохн-у*, *вяну-ти—вян-у*...

б) деякі дієслова з наростком „-**а**-", як ось:
жда-ти—жд-у, *зва-ти—зв-у*, *сса-ти—сс-у*...

250. Замітки до нерівнопневої мішаної твердої громади.

1) Дієслова з наростком „-**ну**-" творять дієприкметник страдальний—якщо він має наросток **-ний**, **-на**, **-не**—віді пня теперішности, н. пр.:

Дієприкм. страдальн. дієслів із нар. „-ну".

кину-ти, кин-у—*кин*-е-*ний* (або кину-тий)
двигну-ти, двиг-ну—*двигн*-е-*ний* (або двигну-тий)

2) Деякі з тих самих дієслів можуть минулість творити й без наростка „-**ну**-", н. пр.:

Пропуск „ну" а) у минулости

осліпнути	—*осліп*,	*осліпла*,	*осліпло*,	*осліпли*
погибнути	—*погиб*,	*погибла*,	*погибло*,	*погибли*
гаснути	—*гас*,	*гасла*,	*гасло*,	*гасли*
мерзнути	—*мерз*,	*мерзла*,	*мерзло*,	*мерзли*
вянути	—*вяв*,	*вяла*,	*вяло*,	*вяли*
блїднути	—*блїд*,	*блїдла*,	*блїдло*,	*блїдли*
мокнути	—*мок*,	*мокла*,	*мокло*,	*мокли*
тягнути	—*тяг*,	*тягла*,	*тягло*,	*тягли*
сохнути	—*сох*,	*сохла*,	*сохло*,	*сохли*
охлянути	—*охляв*,	*охляла*,	*охляло*,	*охляли*

Деколи й дієприслівник творить ся без „ну“, н. пр.: **б) в дієприсл. минул.**

згаснути, згас—*згасши*,
блиснути, блис—(*за*)*блисши*
вянути, вяв—(*у*)*вявши*...

а то й дієіменик, н. пр.: **в) в дієім.**

зустрінути й *зустріти*, тягнути й *тягти*,
досягнути й *досягти*, присягнути й *присягти*...

Про приказовий спосіб цих дієслів гл. § 231д.

3) Про вставне „і“ у сприставкованих дієслів (*відігнати*, *відібрати*...) гл. § 52.

Подрібні явища

в нерівнопневій мішаній твердій громаді. **251.**

1) Дієслова **брати, прати, гнати** творять форми теперішности віді пнів: **бер-, пер-, жен-**, отже: **Брати, прати, гнати.**

брати—*беру*, *береш*, *бере*..., *бери*..., *беручи*
прати—*перу*, *переш*, *пере*..., *пери*..., *перучи*
гнати—*жену*, *женеш*, *жене*..., *жени*..., *женучи*...

2) Дієслово **звати** має теперішність: **Звати.**

зву й *зову* (тепер.), *зви* й *зови* (спос. приказ.),
звучи й *зовучи* (дієприсл. тепер.)

пор. Поки Рось зоветь ся Россю (Куліш).

3) Дієслово **їхати** творить форми теперішности віді пня „**їд-**“, отже: **Їхати.**

їхати—*їду*, *їдеш*, *їде*... (теперішність)
їдь, *їдьмо*, *їдьте*... (спосіб прик.)
їдучи (дієприслівник теперішн.)

4) Дієслово **ймити** творить форми теперішности від дієслова „*няти*“, пор. § 233; дієприкм. страдальн.: **Ймити.**

імлений [пор. (на)ймлений].

б) Громада мішана мняка

—шелестівка в теперішности **мнягчить** ся. **252.**

Пень дієіменика: **писа-** (2 склади)	Пень теперішности: **пиш-** (1 склад)
1) *Дієіменик*: писа-**ти**	1) *Теперішність*:
2) *Минулість*:	1. ос. одн. пиш-**у**
1. ос. од. я писа-**в**, -**ла**, -**ло**	2. „ „ пиш-**еш**
2. „ „ ти писа-**в**, -**ла**, -**ло**	3. „ „ пиш-**е**
3. „ „ він писа-**в**	1. „ множ. пиш-**емо**
вона писа-**ла**	2. „ „ пиш-**ете**
воно писа-**ло**	3. „ „ пиш-**уть**

1. ос. множ. ми писа-**ли**
2. „ „ ви писа-**ли**
3. „ „ вони писа-**ли**

3) *Дієприслівн. минулости*: писа-**в-ши**

4) *Дієприкметн. страдальн.*: писа-**ний**, **-на**, **-не**

Зложені форми

1) *Будучність*:

буду писати або писати му
будеш писати „ писати меш
буде писати „ писати ме
і т. д.

2) *Давноминулість*:

я писав був,
я писала була,
я писало було і т. д.

3) *Спосіб можливий*:

а) тепер.: я писав би,
я писала б,
я писало б і т. д.

б) минул.: я писав би був,
я писала б була,
я писало б було і т. д.

2) *Дієприслівн. теперішности*: пиш-**у-чи**

3) *Спосіб приказовий*:

2. ос. одн. пиш-**и**
3. „ „ хай пише
1. „ мн. пиш-**ім**
2. „ „ пиш-**іть**
3. „ „ хай пишуть

Сюди належать:

а) дієслова з наростком „**-а-**“, отже:
сипа-ти—сипл-ю, *допта-ти—допч-у*, *колиха-ти—колиш-у*, *каза-ти—каж-у*, *скака-ти—скач-у* і т. д.,

б) дієслова на **-оти**, н. пр.:
боро-ти ся—бор-ю ся, *коло-ти—кол-ю*...,

в) із дієслів із наростком „**-ї-**“ два дієслова:
хотї-ти—хоч-у, *муркотї-ти—мурко-чу*.

Замітки до нерівнопневої мішаної мнякої громади.

253. У цїй громадї треба звертати увагу на старе мнягчення, гл. §§ 43, 44, 45, отже:

Мнягч. клепати—*клеплю*, глодати—*глоджу*, метати—*мечу*, чесати—*чешу*, різати—*ріжу*, плакати—*плачу*, стругати—*стружу*...

Подрібні явища

до нерівнопневої мнякої громади. **254.**

1) Дієслова **крякати, дихати, клепати, скакати** можуть відмінятися й по рівнопневій голосівковій відміні гл. § 242, 5, отже:

	теперішн.		спос. приказ.		
крякати —	*крячу*	і *крякаю*,	*кряч*	і *крякай*	**Крякати,**
дихати —	*дишу*	й *дихаю*,	*диш*	і *дихай*	**дихати,**
клепати —	*клеплю*	і *клепаю*,	—	*клепай*	**клепати,**
скакати —	*скачу*	і *скакаю*,	*скач*	і *скакай*	**скакати.**

2) Дієслово **молоти** творить форми теперішности віді пня **мел-**, отже:

молоти—*мелю*, *мелеш*, *меле*... *мелють* (теперішн.)
мели, *мелїм*, *мелїть*... (спос. приказов.) **Молоти.**
мелючи (дієприсл. теперішности)

3) Дієслова на **-оти** мають форму дієприкм. страдальн. на **-ний** і на **-тий**, отже:

колоти—*колотий* і *колений* (із пня тепер.) **Дієприкм.**
молоти—*молотий* і *мелений* „ „ „ **страдальн.**
(по)бороти—(по)*боротий* і (по)*борений* „ „ **на: -тий.**

4) Дієслово **слати** має форми теперішности: **Слати.**
шлю, *шлеш*, *шле*..., *шли*..., *шлючи*

5) Дієслова **хотїти** й **муркотїти** творять форми теперішности ось як: **Хотїти, муркотїти.**

Теперішність:

1. ос. одн.:	хочу	муркочу
2. „ „	хочеш	муркочеш
3. „ „	хоче	муркоче
1. „ множ.	хочемо	муркочемо
2. „ „	хочете	муркочете
3. „ „	хочуть / хотять	муркочуть / муркотять

Дієприсл. тепер.:
хочучи й хотячи
муркочучи й муркотячи

Спосіб приказ.:

2. ос. одн.:	муркоч
3. „ „	нехай муркоче
1. „ множ.	муркочмо
2. „ „	муркочте
3. „ „	нехай муркочуть (муркотять)

У 2. ос. одн. і множ. побіч: *хочеш*, *хочете* є ще скорочені форми: *хоч*, *хочте*.

пор.: Стоїть вода у сїнечках, коли **хоч**—напийся (Грінч. Сл. IV, 411). Що **хочте**, робіть з Петром (Котляр.—Наталка Полтавка).

Спосіб приказовий від *хотїти* стрічаєть ся рідко; відома тільки форма: *хоти*, н. пр.:

Та хоти, щоб у нас правда була, коли пани та як пси гризуть ся! (Грінч.—Слов. IV, 411).

XLVI. ДРУГА ВІДМІНА ДІЄСЛІВ [„И"-ВІДМІНА]

255. обіймає всї дієслова, які в 3. ос. одн. мають закінчення **-ить** (після голосівок **-їть**), у 3. ос. множ. **-ять** (**-ать**). У 1. ос. одн. шелестівка перед закінченням **мнягчить ся**.

До цеї відміни належать усї дієслова з наростком „**-и-**", і з дієслів із наростком „**-ї-**" ті, що в них у 1. ос. одн. „**-ї-**" гине, і шелестівка **мнягчить ся**. Із иньчих дієслів належать сюди безнаросткове *бігти* й дієслово *спати* (з наростком „**-а-**").

1. Дієіменикові форми.

Пень: **хвали-**	Пень: **таї-**
1) *Дієіменик*: хвали-ти	**таї-ти**
2) *Минулість*:	
1. ос. одн. я хвали-**в, -ла, -ло**	я **таї-в, -ла, -ло**
2. „ „ ти хвали-**в, -ла, -ло**	ти **таї-в, -ла, -ло**
3. „ „ він хвали-**в**	він **таї-в,**
вона хвали-**ла**	вона **таї-ла**
воно хвали-**ло**	воно **таї-ло**
1. „ множ. ми хвали-**ли**	ми **таї-ли**
2. „ „ ви хвали-**ли**	ви **таї-ли**
3. „ „ вони хвали-**ли**	вони **таї-ли**
3) *Дієприсл. минул.*: хвали-**в-ши**	**таї-в-ши**
4) *Дієприкмет. страд.*: хвал-е-**ний, -на, -не**	та-є-**ний, -на, -не**
Зложені форми:	
1) *Будучність*:	
буду хвалити або хвалити му	буду таїти або таїти му
будеш хвалити або хвалити меш і т. д.	будеш таїти або таїти меш

2) *Давноминулість*:	
я хвалив був,	я таїв був,
я хвалила була,	я таїла була,
я хвалило було і т. д.	я таїло було і т. д.
3) *Спосіб можливий*:	
а) тепер.: я хвалив би,	я таїв би,
я хвалила б,	я таїла б,
я хвалило б і т. д.	я таїло б і т. д.
б) минул.: я хвалив би був,	я таїв би був,
я хвалила б була,	я таїла б була,
я хвалило б було і т. д.	я таїло б було і т. д.

2. Форми теперішности.

1) *Теперішність*:	
1. ос. одн. хвал-**ю**	та-**ю**
2. „ „ хвал-**иш**	та-**їш**
3. „ „ хвал-**ить**	та-**їть**
1. „ множ. хвал-**имо**	та-**їмо**
2. „ „ хвал-**ите**	та-**їте**
3. „ „ хвал-**ять**	та-**ять**
2) *Дієприсл. тепер.*: хвал-**я-чи**	та-**я-чи**
3) *Спосіб приказовий*:	
2. ос. одн. хвал-**й**	та-**й**
3. „ „ нехай хвалить	хай таїть
1. „ множ. хвал-**їм**	та-**ймо**
2. „ „ хвал-**їть**	та-**йте**
3. „ „ нехай хвалять	хай таять

Приклади:

1) з наростком „-и-“, перед наростком *губні* (**п**, **б**, **в**, **м**):

купи-ти	(куплений)—купл-ю,	куп-ить,	купл-ять
люби-ти	(люблений)—любл-ю,	люб-ить,	любл-ять
лови-ти	(ловлений)—ловл-ю,	лов-ить,	ловл-ять
ломи-ти	(ломлений)—ломл-ю,	лом-ить,	ломл-ять[1]

[1]) У західній Україні, головно на Підгіррі, в горах (між Гуцулами), зустрічають ся нарічеві форми: ку**пю**, ку**пять**, лю**бю**, лю**бять**, також: тер**пю**, тер**пять**... З другого боку стрічають ся нарічеві форми 3. ос. множ.: лом**лють**—і таксамо всюди дієприслівник теперішн.: ловлючи, ломлючи.

зубні (т, д, с, з):

плати-ти	(плачений)	—плач-у,	плат-ить,	плат-ять
суди-ти	(суджений)	—судж-у,	суд-ить,	суд-ять
носи-ти	(ношений)	—нош-у,	нос-ить,	нос-ять
вози-ти	(вожений)	—вож-у,	воз-ить,	воз-ять
мости-ти	(мощений)	—мащ-у,	маст-ить,	маст-ять
їзди-ти	[(ви)їжджений)]	—їжджу-у,	їзд-ить,	їзд-ять[1])

плавні (л, н, р):

біли-ти	(білений)	—біл-ю,	біл-ить,	біл-ять
чини-ти	(чинений)	—чин-ю,	чин-ить,	чин-ять
міри-ти	(мірений)[2])	—мір-ю,	мір-ить,	мір-ять

змнягчені (ч із к, ж із г, ш із х):

мучи-ти	(мучений)	—муч-у,	муч-ить,	муч-ать
смажи-ти	(смажений)	—смаж-у,	смаж-ить,	смаж-ать
души-ти	(душений)	—душ-у,	душ-ить,	душ-ать
нищи-ти	(нищений)	—нищ-у,	нищ-ить,	нищ-ать

заднєпіднебінне й (й+и=ї):

доï-ти	(доєний)	—до-ю,	до-їть,	до-ять...,
			дій,	дійте...

2) з наростком „-і-“, перед наростком

губні:	терпі-ти	— терпл-ю,	терп-ить,	терпл-ять
	сверби-ти	— свербл-ю,	сверб-ить,	свербл-ять
	гремі-ти	— греміл-ю,	грем-ить,	гремл-ять
зубні:	верті-ти	— верч-у,	верт-ить,	верт-ять
	гляді-ти	— гляджу-у,	гляд-ить,	гляд-ять
	мусі-ти	— муш-у,	мус-ить,	мус-ять
	слизі-ти	— слиж-у,	слиз-ить,	слиз-ять
	шелесті-ти	— шелещ-у,	шелест-ить,	шелест-ять

---

[1]) У цілій південній полосі України—від Буковини, Бесарабії, південної части Поділля, Херсонщини до південної Полтавщини та Харківщини—широко знані в народі нові форми 1. ос. одн.: **платю**, **судю**, **носю**, **возю**, **мастю**, **їздю**...

Цих форм письменники майже не вживають, і їх уживати не слід у письменницькій мові.

Те саме відносить ся до форм: **мусю**, **слизю** і т. д.

[2]) На Волині та на Київщині відомі в цій громаді форми дієприкметн. страдальн. на **-яний**, н. пр.: біляний, одчиняний, міряний (на зразок дієслів із наростком -а), н. пр.:

Це сирове полотно, а то **біляне** (Грінч.—Слов. II, 168).

Таких форм із письменників постійно вживає Іван Нечуй-Левіцький. Та вони нарічеві, й їх краще не вживати.

У тій же громаді в дієприслівн. теперішн. подибують ся нарічеві форми на **-ючи**, передусім після „л“, „н“, н. пр.: **хвалючи**, **стелючи**, **ронючи** і т. д.

плавні:	велі-ти	— вел-ю,	вел-ить,	вел-ять
	дзвені-ти	— дзвен-ю,	дзвен-ить,	дзвен-ять
	горі-ти	— гор-ю,	гор-ить	гор-ять

3) дієслова на **-ча́ти**, **-ща́ти**, **-жа́ти**, **-я́ти** [„а“ (я) щезає]:

крича́-ти	— крич-у,	крич-ить,	крич-ать
блища́-ти	— блищ-у,	блищ-ить,	блищ-ать
дріжа́-ти	— дріж-у,	дріж-ить,	дріж-ать[1])
стоя́-ти	— сто-ю,	сто-їть,	сто-ять
боя́-ти ся	— бо-ю ся,	бо-їть ся,	бо-ять ся...

Замітки до другої відміни.

1) У сїй відмінї треба звертати увагу на закон **мнягчення** у 1. ос. одн. (у губн. шелест. і в 3. ос. множ.), і в формі дієприкм. страдального, отже: 256.

Мнягчення.

купити	— *куплю*,	*куплять*,	*куплений*
платити	— *плачу*,		*плачений*
водити	— *воджу*,		*водженй*
носити	— *ношу*,		*ношений*
возити	— *вожу*,		*вожений* і т. д.

Таксамо треба вважати на закон **ікання** у способі приказовому, н. пр.:

Ікання.

(на)поїти	— (на)*пій*,	(на)*піймо*,	(на)*пійте*
доїти	— *дій*,	*діймо*,	*дійте*
стояти	— *стій*,	*стіймо*,	*стійте*
бояти ся	— *бій ся*,	*біймось*	*бійтесь*

2) Про приказовий спосіб гл. § 217.

---

[1]) У цих дієслів і загалом у всїх дієслів цієї відміни, які перед наростком **„и“** мають з м н я г ч е н у шелестівку, у 3. ос. множ. виступає часто закінчення **-уть**, н. пр.:

бачити —бачуть, учити —учуть
кричати —кричуть, дріжати —дріжуть...

Такі форми зустрічають ся часто і в письменників, але все таки вони нарічеві.

Таксамо в ц ї л і й ц ї й відмінї в 3. ос. одн., якщо закінчення ненаголошене, на лївобережній Українї подибуєть ся (коли тільки нема при дієслові „ся“) закінчення „е“, н. пр.: ходе, робе, возе і т. д.

пор.: Ликом вязаний, у ликах **ходе** тай усїх у ликах **воде** (народня загадка).

Тих форм часто уживають і лївобережні письменники, головно в віршах,

пор.: День **заходе**, сонце сяде,
Кашовар таган **наладе**
Над вогнем (Щоголїв—Косарі).

Ці форми теж нарічеві, й їх уживати не треба.

Подрібні явища
в другій („-и-“) відміні.

257. Дієслова **бігти**, **спати**, які належать сюди формами теперішности, творять ці форми ось як:

Бігти, спати.

		Бігти	спати
Теперішність:	1. ос. одн.	біжу	сплю
	2. „ „	біжиш	спиш
	3. „ „	біжить	спить
	1. „ множ.	біжимо	спимо
	2. „ „	біжите	спите
	3. „ „	біжать	сплять
Спосіб приказовий:	2. ос. одн.	біжи	спи
	1. „ множ.	біжім	спім
	2. „ „	біжіть	спіть
Дієприсл. теперішности:		біжачи	сплячи...

XLVII. ТРЕТЯ ВІДМІНА ДІЄСЛІВ [БЕЗ ЗВЯЗКОВОГО ЗВУКА]

258. виявляє в 1. ос. одн. закінчення: **-м**, у 3. ос. одн.: **-ть**, у 3. ос. множ.: **-ять** або **-уть**.

До цієї відміни належать тільки чотирі дієслова: **бути**, **їсти** (пень: їд-), **дати** (пень: дад-), **оповісти** (оповід-).

Відміна дієслова **бути** гл. § 233, стор. 213.

1. Дієіменикові форми.

1) *Дієіменик*: їс-**ти** да-**ти** оповіс-**ти**

2) *Минулість*:

1. ос. одн.	я ї-**в**, -**ла** -**ло**	я да-**в**, -**ла**, -**ло**	я опові-**в**, -**ла**, -**ло**
2. „ „	ти ї-**в**, -**ла**, -**ло**	ти да-**в**, -**ла**, -**ло**	ти опові-**в**, -**ла**, -**ло**
3. „ „	він ї-**в**	він да-**в**	він опові-**в**
	вона ї-**ла**	вона да-**ла**	вона опові-**ла**
	воно ї-**ло**	воно да-**ло**	воно опові-**ло**
1. ос. мн.	ми ї-**ли**	ми да-**ли**	ми опові-**ли**
2. „ „	ви ї-**ли**	ви да-**ли**	ви опові-**ли**
3. „ „	вони ї-**ли**	вони да-**ли**	вони опові-**ли**

3) *Дієприсл. минул.*:

ї-**в-ши** да-**в-ши** опові-**в-ши**

4) *Дієприкм. страдальн.*:

їдж-е-**ний**, -**на**, -**не** да-**ний**, -**на**, -**не**, оповідж-е-**ний**, -**на**, **не**

Зложені форми.

1) *Будучність*:

буду їсти	або їсти му		
будеш їсти	„ їсти меш	(дієсл. докон.)	(дієсл. докон.)
буде їти	„ їсти ме і т. д.		

2) *Давноминул.*:

я їв був,	я дав був,	я оповів був,
я їла була,	я дала була,	я оповіла була,
я їло було...	я дало було...	я оповіло було...

3) *Спосіб можливий*:

а) тепер.:	я їв би,	я дав би,	я оповів би,
	я їла б,	я дала б,	я оповіла б,
	я їло б...	я дало б...	я оповіло б...
б) минул.:	я їв би був,	я дав би був,	я оповів би був,
	я їла б була,	я дала б була,	я оповіла б була,
	я їло б було...	я дало б було...	я оповіло б було...

2. Форми теперішности.

1) *Теперішність*:

1. ос. одн.	ї-м	да-м (буд.)	опові-м (буд.)
2. „ „	ї-си	да-си	опові-си
3. „ „	їс-ть	дас-ть	оповіс-ть
1. „ мн.	ї-мо	да-мо	опові-мо
2. „ „	їсь-те	дась-те	оповісь-те
3. „ „	їд-ять	дад-уть	оповід-ять

2) *Дієприслівн. теперішн.*: їд-я-чи (дієсл. док.) (дієсл. докон.)

3) *Спос. приказ.*:

2. ос. одн.	їдж	да-й	оповідж
3. „ „	нехай їсть	хай дасть	хай оповість
1. „ мн.	їдж-мо	да-ймо	оповідж-мо
2. „ „	їдж-те	да-йте	оповідж-те
3. „ „	хай їдять	хай дадуть	хай оповідять

Таксамо відміняють ся сприставковані дієслова, н. пр.:

1) *бути* (забути, відбути, пробути, прибути... гл. стр. 214.)

забу-ти (забутий)—забуд-у (буд.)..., забудь...
відбу-ти (відбутий)—відбуд-у (буд.)..., відбудь...
пробу-ти (пробутий)—пробуд-у (буд.)..., пробудь...
прибу-ти —прибуд-у (буд.)..., прибудь...

2) *їсти* (ззїсти, вісти ся, обїсти ся і т. д.)

ззїс-ти (ззїджений)—ззї-м(буд.), ззї-си..., ззїдж...[1])
віс-ти ся —ві-м ся (буд.), ві-си ся..., віджс ся
обїс-ти ся обї-м ся (буд.), обї-си ся..., обїдж ся

[1]) Побіч того балакають і пишуть: їж, їжмо і т. д.

3) *дати* (віддати, продати і т. д.)
віддати (відданий)—віддам (буд.), віддаси...[1]), віддай...,
продати (продай)—продам (буд.), продаси..., продай...
4) як *оповісти* відміняєть ся:
відповісти, виповісти і т. д.

Б. Невідмінні части мови.

259. Невідмінні части мови самі для себе нїчого не визначають, а тільки при иньчих словах набірають значіння. Чи як сказати слова: *на*, *у*, *при*..., чи: *тут*, *сьогоднї*, *дуже*..., чи: *і*, *а*, *хоч*..., то вони тільки тоді будуть зрозумілі, як додамо їх до иньчих слів, н. пр.:

на столї, *в* хатї, *при* менї...
тут сиджу, *сьогоднї* їду, *дуже* бою ся...
Іван *і* Петро; він, *а* не я; *хоч* грай, *хоч* нї...

Вже з тих прикладів видно, що одні з тих слів указують на відносини між предметами й лучать ся з іменами— це **приіменики.**

Другі вказують на місце, де щось дієть ся, на час, коли щось дієть ся, на спосіб, як що дієть ся, а що стоять звичайно при дієсловах—то вони **прислівники.**

Третї злучують то слова зі собою, то речення; це **злучники.**

Окремо стоять іще **виклики,** н. пр.:
Лишенько! Шубовсть! Геп!...

1. Приіменики.

XLVIII. Значіння приіменників й як вони творять ся.

260. I. Приіменикками зазначуємо відносини одного предмета до другого (осіб, річий, звірят), через те вони мають

[1]) Західноукр. форма: даш; її вживають галицькі письменники, та це форма не письменницька.

Сям та там балакають іще: дасиш, їсиш. Та й цих форм уживати не треба.

меньш-більш таке ж значіння, як відмінки в відмінних частий мови. Що це так, можна пізнати з прикладів:

багатий *латами* й багатий **на** *лати*
вищий *головою* „ вищий **на** *голову* — **Значін. приім.**
любов *матери* „ любов **до** *матери*
зберігаю *собі* „ зберігаю **для** *себе*...

Відносини в тих прикладах зазначені то ріжними відмінками, то іменами з приіменниками, а значіння лишаєть ся однакове. Що більш, є ж у мові одна форма відмінка, яка набірає значіння тільки тоді, коли при нїй поставити приіменик. Це **сьомий відмінок,** н. пр.:

у *лїсї*, **на** *полї*, **при** *хатї*...

Коли ж відносини межи предметами зазначують ся ріжними відмінками (пор. § 109), то й приіменики, які мають те ж саме завдання, лучать ся з **ріжними** відмінками, н. пр.:

коло стола (2. вдм.), *на* село (4. вдм.) йду й *на* селї (7. вдм.) живу, *зі* сестрою (6. вдм.) ходжу.

Буває так, що один якийся приіменик лучить ся **тільки** з одним відмінком, н. пр.:

коло стола, *до* брата (йду)—2. вдм.

Але є й такі, що лучать ся з двома а то й більше відмінками, відповідно до того, які відносини хочемо зазначити, н. пр.:

у ліс (іду)—4. вдм., *у* лісї (полюю)—7. вдм.

II. Щодо того, з чого приіменики склали ся, то одні з них уже з-давен-давна вживали ся в нашій мові в тому самому розумінню, що й зараз (*до*, *під*, *при*), другі повстали з іменників, н. пр.: **261. Повстання примен.**

верх, *коло*, *кінець*, *край*, *кругом*...,

то знов зі зложення приіменика з якимось імням, н. пр.:

замісць (за+місце), *поверх* (по+верх), *підчас* (під+час), *узбіч* (уз+бік), *позад* (по+зад)...,

а то й із присливників, н. пр.:

просто, *недалеко*, *низче*...

Крім того бувають іще й зложені приіменики, н. пр.:

попід, *зпонад*, *зпоперед*...

XLIX. ПРИМЕНИКИ, ЩО ЛУЧАТЬ СЯ З ОДНИМ ВІДМІНКОМ.

262. **1. Із другим відмінком лучать ся отсї применики**[1]):

без (милого сонце світить, мов ворiг смiєть ся—Шевч.)
біля (моря лїг вітер одпочить—Шевч.)
близько (села...)
верх, поверх (води поплили—Шевч.)
від, од (села до села танцї та музика, від матери й батька зоставсь, єсть же негіднїщї від мене—Котляр. і т. д.)
для, ради (василечки для пахощів, а мяточка для любощів; це, бач, ради страху—Шевч.)
замісць, замісь (молодого казала шанувати старого—нар. пісня).

Приім. з 2. вдм.

здовж, уздовж (байдака похожає атаман—Шевч.)
кінець (стола сидить батько—Шевч.)
коло (млина, коло броду...)
край (дороги в чистім полї козаченька вбито)
кругом (його степ як море—Шевч.)
крім, окрім, опріч, опріче (Марка маленького нїхто не знає—Шевч.)
обік (мене брязнуло—Марко Вовчок)
назад, позад (себе оглянув ся)
недалеко (села пасеть ся корова)
низче, понизче (Катеринослава пороги)
після (Пречистої в недїлю сидів Трохим—Шевч.)
побіч, поруч (себе саджає)
потім (того прийшли сусїди)
просто (неба на землї)
проти (рожна не працювати, не встояти нечистивим проти благих, проти пятницї приснила ся скриня і т. д.)
серед (степу широкого...)
узбіч (гори...)

2. Із третїм відмінком лучать ся дуже рідко вживані приіменики:

Приім. з 3. вдм.

д, ід (менї вийшов, д хатї йде)
к, ік (лїсу йде, к лихій годинї, к Великодню)

---

[1]) Приклади взяті здебільшого зі Словаря Грінченка.

3. Із четвертим відмінком лучать ся приіменики:

крізь (сон подивлю ся на ту Україну—Шевч.) **Приім. з 4. вдм.**
повз (мій двір голубка летіла—Метл.)
про (про давні часи на Україні, про всяк час)
через (темний ліс соколом лети, через святих до Бога, через неї вік пропав—(Марко Вовчок), через тиждень молодиці коровай місили—Шевч.)

4. Із сьомим відмінком лучить ся приіменик:

при (березї, в лузї червона калина). **Приім. зі 7. вдм.**

L. ПРИІМЕНИКИ, ЩО ЛУЧАТЬ СЯ З ДВОМА ВІДМІНКАМИ.

1. Із другим і четвертим: 263.

мимо (церкви святої проїжджали—2. вдм.; м. церкву їдьте—4. вдм.) **Приім. з 2. і 4. вдм.**

2. Із четвертим і сьомим:

на (гору йду—не бичую, на все село слава стала, на дївчину важу, на ногу налягаю, на Турка йду, на слово вірю, на лови поїхати, на признаку давайте, на око слїпий, на імня Василь, на вчителя вчить ся, на карбованця купить, на Петра, нудьга на ніч засяде й т. д.—**4. вдм.**; на горі женцї жнуть, на полї й на морі, на цьому тижнї, на завадї стала, на скрипцї грає, на письмі дав і т. д.—**7. вдм.**) **Приім. з 4. і 7. вдм.**
о, об (о мур головою ударилась (Шевч.)—**4. вдм.**; о Петрі, як будуть бистрії ріки замерзати—**7. вдм.**).

3. Із четвертим і шостим:

межи, між, міждо (стіни німії йде чернець—Шевч.—**4. вдм.**; —між вовками по вовчому й вий, оттаке як завелось міждо старшими головами (Куліш)—**6. вдм.**)
над (річеньку вийду, над вечір—**4. вдм.**; над водою стоїть явір, над ранком, наді мною глумить ся—**6. вдм.**) **Приім. з 4. і 6. вдм.**
перед (якуюсь гору прийшли (Котл. Енеїда)—**4. вдм.**; перед Богом присягаюсь, перед часом, перед хатою—**6. вдм.**)

під (лавку сховати, під Київ Татарин підступає, під той час і брат приходить, під ногу грали музики, під холєру полягли (Мирний)—**4. вдм.**; під вишнею, під черешнею стояв старий з молодою (Котл.), під Турком буде добре жити...—**6.вдм.**)

4. Із другим і шостим відмінком:

з, зі, із (води вийшов, з голоду вмер, з ременю чоботи, з Гетманщини дуби стоять (Шевч.), з роду чумакую, з переляку вмерла Катерина, (Шевч.), з Зевеса глузувала (Котляр.), з лиця хороша була (Марко Вовчок)—**2. вдм.**; зі мною ходи, як із лихом квасом, так ліпше з водою аби не з бідою, зі сходом сонця, з бідною оженитись...—**6. вдм.**)

Приім. з 2. і 6. вдм.

LI. ПРИІМЕНИКИ, ЩО ЛУЧАТЬ СЯ З ТРОМА ВІДМІНКАМИ.

264. **1. Із другим, четвертим і сьомим:**

у(в), ві, ув (їмо хліб та свій, а ти в порога постій, у сусіда хата біла...—**2. вдм.**; увались у хату (Кул.), в книжку читати, в синє море тече річка, в черці постриг ся, вдавати ся в тугу, в голос читати, у дзвони бити, в карти гуляти, у неділю пила, в понеділок спала...—**4. вдм.**; у хаті як у віночку, в доброму здоровлї, в вечорі, в ранції, в ночі, в пятій годині...—**7. вдм.**)

Приім. з 2., 4. і 7. вдм.

2. Із третїм, четвертим і сьомим:

по (одному йдім, по мойому це так...—**3. вдм.**; по пояс ячмінь, по воду пішла, по цей бік гора, по кінець греблї стоять верби...,—**4. вдм.**; по горах снїги лежать, по дорозї зайшов до мене, по шкодї й Лях мудрий, по смерти каяття немає, по халяві пізнати пана, по знахорах ходили, по душі дзвонять—**7. вдм.**)

Приім. з 3., 4. і 7. вдм.

3. Із другим, четвертим і шостим:

за (гетьманщини старої діялось, за години покосили сїно—2. вдм.; за Дунай заїхав, за тиждень Великдень, за чуба вас посмичу, за вовка помовка, за шеляг розуму нема, що солодче за мед, хочу тебе за дружину взяти, за короля обібрали, за шмат гнилої ковбаси, за старця перебрав ся, за волю бив ся, за обичай хвалю й т. д.—4. вдм.; за обідом, за водою пливе, за сльозами світа не бачить, за мною вся робота, жаль за сином, за ним буде щаслива, пішла за вітром...—6. вдм.)

Прийм. з 2., 4. і 6. вдм.

LII. ЗЛОЖЕНІ ПРИЙМЕНИКИ.

Щоб іще лїпше внаглядняти відносини одного предмету до другого, українська мова знає такий спосіб, що складає кілька прийменників докупи і творить із них один. Це так звані **зложені прийменики.** 265.

Це дуже цікава прикмета української мови, яка її відріжняє від иньчих, головно від московської.

Найбільш відомі зложення з прийменниками: **з** (*зза*, *зпід*, *знад*, *зперед*...), **по** (*поза*, *повз*, *понад*, *попід*...), а то й обох їх докупи (*зпоза*, *зпопід*, *зперед*). Але вживають ся й иньчі зложені прийменики (н. пр. *задля*).

Що зложені прийменики додають висказові наглядности, це можна пізнати з отсих прикладів:

Ой, **ізза** *гори вітер повіває* (за горою вітер, і звідтіля повіває)

Зпід *землї доходить голос* (хтось під землею балакає, і звідтіля чути голос)

Летїв орел **понад** *морем* (над морем і по цїлому його просторі)

Попід *горою козаки йдуть* (під горою й по цїлому просторі, де гора здіймаєть ся).

Иньчі приклади:

Даруй, Боже, мирові тай нам **попри** мир (нар. говір.). Мигнув **поперед** очі. Це не **поза** очі люде кажуть, а в вічі (Ганна Барвінок). **Зпоперед** очий утїк. **Зпоміж** садів видко церков (Федькович). Це вона мене **задля** того привела, щоб іззїсти у своїй норі (Грінч. Слов. II, 35).

LIII. ПРИМЕНИКИ-ПРИСТАВКИ.

266. Приіменики відіграють важну ролю як приставки (гл. § 99). Значіння приставки звичайно таке ж, як і приіменика. Але ж що значіння приіменикiв буває дуже широке (гл. § 266), то й не диво, що й приставки надають словам дуже багато ріжних значінь (зокрема щодо дієслова гл. § 214, 2). Та це найліпше пізнати буде на прикладах, які подаємо на цьому місці:

в- (**у-**, **ув-**, **уві-**): вхід, увійти (в середину); убогий, увірвати (відлучити щось від чогось); вбити, вмерти (до кінця доведене дійство)

від- (**од-**, **віді-**, **оді-**): відлюдок, відвічний, відбігати (віддалення); відбути, відспівати (перестати робити); відгук, віддячити (відповідь); відволодати, відмолодіти (назад до чогось привернути)...

до- (**ді-**): діждати, доробити ся (до кінця довести); додаток, добір, докинути (до чогось іще додавати); доречний, доладний (відносини до чогось: до речі, до ладу)

з- (**зі-**, **із-**, **зу-**, **с-**, **су-**): зріст, сходити (до гори); зійти, злізти (з гори в долину); суміш, сусід, сумирний (разом із чимось, до купи); зрости ся, звязати (з чимось); ззїсти, зустрінути, зупинити (до кінця довести)

за-: заспівати, заснути (почати робити); захопити, забрати, зацілувати, замучити (геть усе чисто); замкнути, зачинити, засипати (щоб не можна вибрати ся); закуток, захисток, Заднїпровя, (щось є за чимось); заховатись, зайти, заходити кудись, заїздити...

на-: наріжний, насильство (на розї, на силу); наперсток (на перстї=на пальцї); наскочити (на щось); нагнївати ся, намалювати (доконане дійство); набрати, наносити (трохи чогось); накричати ся, наїсти ся, находити ся (багато)

над- (**наді-**): надморський, надмір, надписати (над чимось), наддерти, надрізати, надпороти (трохи, немов ізверха); надлюдський, надробляти, надуживати (через краї); надбігти, надїхати (швидко, немов несподївано)

об-: обличчя, обїхати, обійти (довкола); обірвати, оплакувати (геть чисто, цїлком); обїсти ся, обвантажити ся (дуже); оженити, озолотити (докон. дійство)

перед- (**пред-**, **переді-**): передлень, предвічний, передбачити (час); передмістя (місце)

під-, **піді-**: підземний, підборіддя (місце під чимось); піднести, підняти (зі споду на верх); підпиток, підбрехач, піддобрювати ся підгукувати (під когось, під щось підходити); підпарубочий, підсвинок (під парубка, під свиню підходить); підглядати, підкрадати ся (немов зпід споду, щоб не побачили); підїхати, підкопати (немов зпід низчого місця)

по-, пі-: подвірря (по дворі); поруччя (по руці); понеділок (день по неділї); попросити, полетїти (докон. дійство); постояти, побалакати, помазати (потрохи); поболювати, повівати (час-до-часу); полягати, повязати, половити (при множинї, одну роботу по другій робити, зробити); побратим, посестра, полегкий (близькість, подібність)

при-: прилїсок (при чому); прибігти, пригорнути (наблизити щось); придуркуватий, пригора, припекти, причинити двері (потрохи)

про-: прозорий, пробити, продерти (крізь щось); проживати, пробувати (якийся час); прочитати (докон. дїйство); пропити, проїсти (втрата); продати, пробачити (пустити попри себе, мимо себе).

2. Прислівник.

LIV. ПОДІЛ ПРИСЛІВНИКІВ.

Прислівник—невідмінна часть мови, що стоїть найбільш при дієслові, а то й при прикметнику—подає: *коли, де, як, чому* щось дїєть ся, се б то подає **обстанову** дїйства.

I. Цї всї обстанови мають свої назви, й відповідно до **267.**
того й подїляють ся прислівники.

1) Як запитаємо: *де?*, *куди?*, *кудою?*, *відкіля?*—і в відповідь на це дістанемо:

1) Прислівн. місця.

тут, *там*, *близько*, *далеко*, *всюди*, *нїде*, *скрізь*...
сюди, *туди*, *сюдою*, *тудою*, *наперед*, *назад*, *нїкуди*, *кудись*...
відсїль, *відтіль*, *нїзвідкіль*...,

то всї цї прислівники визначають місце, й тому то вони й звуть ся **прислівниками місця**.

2) Щоби знати: *коли*, *відколи*, *як довго*... щось дїялось, дїєть ся, або буде дїяти ся, себто, в котрий час, то вживаємо **прислівників часу**, н. пр.:

2) Прислівн. часу.

тодї, *колись*, *деколи*, *нїколи*...; *сьогоднї*, *завтра*, *рано*, *вранцї*, *вчора*...; *звечора*, *досвіта*, *пізно*, *тепер*, *зараз*, *завсїди* (*завжди*, *завше*), *часом*, *влїтку*, *торік*...; *усе*, *потім*, *опісля*, *давно*, *ще*, *бувало*, *часто*...

3) **Прислівники способу** подають спосіб, як щось дїєть ся, н. пр.:

3) Прислівн. способу.

так, *ось-як*, *инакше*, *нїяк*, *добре*, *зле*, *гарно*, *погано*, *тайком*, *нарочито*, *ненароком*, *знечевля*, *випадково*, *мимохіть*, *навпаки*, *притьмом*, *гужма*...

4) На питання: *як дуже?*, *на скілько?* відповідають **прислівники міри** (ступня), н. пр.:

4) Прислівн. міри.

дуже, *вельми*, *багато*, *чимало*, *надто*, *досить*, *мало*, *трохи*...

5) Та є ще й прислівники **причини** на питання: *чому?*, н. пр.:

5) Прислівн. причини.

тому, *того*, *тим*...

Це один поділ прислівників, по тому, що вони подають, себто по обстанові дійства.

268. **II.** Та тут важна не тільки сама обстанова дійства, те, чим прислівник являєть ся для других слів—а й те, який зміст у ньому самому. Через те й іще, з огляду на той зміст, прислівники ділять ся на чотирі відділи.

1) Коли прислівником притакуєть ся, що щось правда, н. пр.:

1) Притакливі.

еге, *так*, *таки-так*, *дійсно*, *справді*, *авже ж*, *очевидно*...,

то він так і зветь ся **притакливим**.

Щодо обстанови, то це найбільш прислівники способу.

2) Як же прислівником щось заперечуєть ся, н. пр.:

2) Заперечні.

ні, *не*, *ніяк*, *нізащо*, *ніколи*, *ніде*, *ніраз*, *нітрохи*, *навпаки*...,

то він так і зветь ся **заперечним**.

Це прислівники способу, часу, місця, міри й т. д.

3) Якщо прислівниками вводить ся бажання, н. пр.:

3) Бажальні.

нехай (іде), *бодай* (пропав), *коби* (жив), (побив) *би* (тебе Бог),

то вони звуть ся **бажальні**.

4) **Питайні** прислівники вводять питання, н. пр.:

4) Питайні.

хиба?, *невже?*, *куди?*, *чому?*, *як?* і т. д.

Їх звичайно звуть частицями.

ЗАВВАГА. Цих останніх прислівників не можна змішувати з такими ж самими злучниками. Їх легко відрізнити, як мати перед очима значіння омдних і других: що прислівники відносять ся до присудка (дієслова), а злучники злучують слова й речення. Через те в реченні:

Коли *в нас Великдень?*—слово „коли“ прислівник, у реченні: *Не знаю*, **коли** *в нас Великдень*—„коли“ злучник.

LV. ТВОРЕННЯ ПРИСЛІВНИКІВ.

1) Прислівники творять ся при помочі прислівникових **наростків.** **269.**

Їх небагато. Ось вони:

Наростки прислівн.

-де, н. пр.: *де*, *осьде*, *нїде*, *деинде...*
-уди, н. пр.: *куди*, *туди*, *нікуди*, *сюди*, *всюди...*
(ними творять ся прислівники місця),

-дї, н. пр.: *тодї*, *иноді...*
-ди, н. пр.: *тоди*, *завсїди*, *завжди...*—(наростки прислівників часу)
-ма, н. пр.: *дарма*, *лежма*, *сидьма*, *крадькома...*
-ми, н. пр.: *вельми...*—(наростки прислівників способу)

Про здрібнїлі прислівники гл. § 105.

Уже в цих прикладах можна було добачити пнї ріжних відмінних частий мови: то займеників (той—тодї, тоди, иньчий—иноді, весь—усюди), то імеників (дар—дарма), то дїєслів (сидїти—сидьма), то прикметників (великий—вельми).

Займеник. пнї.

2. **Займеникові** пнї видно в таких прислівників: тут, тутечки, там, тамечки, доти, дотіль, потіль, відти, відтам, так (тут усюди пізнати пень займеника: *той*), он, ондечки (*він*), куди, поки, подекуди, відки, кудись, колись, відколи (пор.: *кого*, *кому*), деинде, инакше, неначе (=неиначе) [пор.: *иньший*], все, завсїди (*увесь*).

Прислівн. з прикметника.

3. Але ж крім того з кожного **прикметника** можна утворити прислівник способу (зі середн. роду) закінченням **-о**, або **-е**, отже:

гарний—*гарно*	добрий—*добре*
поганий—*погано*	злий—*зле* і т. д.

Прислівники з імеників.

4. Багато прислівників повстало з якоїсь одної форми (відмінка) **іменика,** н. пр.:

дома (2. вдм.—дім)	*верхом* (6. вдм.—верх)
вчора (2. „ —вечір)	*миттю* (6. „ —мить)
домів (3. „ —дім)	*слїдком* (6. „ —слїдок)
рано (4. „ —рано)	*горі* (7. „ —гора)
дрібку (4. „—дрібка)	*долї* (7. „ —діл)

сьогодня (2. вдм.—сей+день)

5. Буває й таке, що **імня** з **приіменником** утворило прислівник, н. пр.:

Прислівн. з імен. та приіменика.

ззаду (з+зад), *напоперек* (на+поперек),
здавна (з+давний), *врядигоди* (в+ряд+год)
наборзї (на+борзий), *навхрест* (на+в+хрест),
насилу (на+сила), *досвіта* (до+світ),
вранцї (в+ранок), *знову* (з+новий)...

6. Часом саме імня вже загинуло, але ж останки його відміни лишили ся саме в прислівнику, н. пр.:

Присл. з останк. вдм.

драла—2. вдм.; *охляп*—4. вдм.;
душком, *бігцем*, *хильцем*, *живцем*, *покватом*, *нишком*, *крадьком*, *прожогом*, *робом*--6. вдм.; *мовчки*, *пішки*--6. вдм. мн.;
—з приіменниками: *натще*, *навгад*, *напростець*—4. вдм...

7. Є прислівники й із дієслівних форм, н. пр.:
бачу (1. ос. теп.), *може*, *бува* (3. ос. теп.), *бувало*, *було* (3. ос. мин.)

Присл. з дїєслів.

нехай (нехати)
бодай (=Боже, дай!)
як стій
спасибі (=Боже, спаси!)
стрімголов (устроми голову!)

сп. приказ.

LVI. СТУПІНОВАННЯ ПРИСЛІВНИКІВ.

270. Прислівники, утворені з **прикметників**, ступінують ся, отже:

прикм.	прислівн.	2. ступ.	3. ступ.
стар-**ий**	—*стар*-о	*стар*-**ше**	**най***старше*
гарн-**ий**	—*гарн*-о	*гарн*-**їще**	**най***гарнїще*
висок-**ий**	—*висок*-о	*ви*-**ще**	**най***вище*
дуж-**ий**	—*дуж*-е	*дуж*-**че**	**най***дужче*
мал-**ий**	—*мал*-о	*мень*-**че**	**най***меньче*...

Закони ступінування прислівників такі ж самі, як закони ступінування прикметн., гл. §§ 179—182, стор. 149—152.

3. Злучник.

LVII. ЯК ДІЛЯТЬ СЯ ЗЛУЧНИКИ.

271. Злучники—слова, що злучують части мови зі собою й цїлі речення—по свойому **значїнні** дїлять ся на кілька відділів.

1) У реченні:

Був собі дїд **і** *баба*—(Шевч.)

злучник „і“ просто сполучує два одновартні слова зі собою. Таксамо в реченнях:

І. Співропядкові:

1) сполучні

І небо невмите, і заспані хрилї, і понад берегом геть-геть, неначе пяний, очерет до долу гнеть ся—(Шевч.)

той самий злучник сполучує одновартні речення зі собою. Через те й цей злучник так і зветь ся **сполучним.**

Такі ж сполучні злучники є ще й: **та, тай, також, теж,** н. пр.:

За степи **та** за могили серце млїло (Шевч.)
Щирий пан **тай** християнин ще до того (Шевч.)
Я чув, і ти **теж** не глухий був (Словар Грінч. IV, 252)
Мабуть **також** не знав (Федьков.)

Щоб іще виразнїще зазначити сполуку, то вживаємо в одному реченнї **не тільки, не лише,** у другому—**але також, але й, а й,** н. пр.:

Не лише співаю, **а й** на скрипцї граю (Тобілевич)
Нї пес, **нї** баран (Нар. присл.).

2) суперечні

2) Як хочемо двi думки поставити одну до одної в суперечність, то вживаємо злучників: **а, але, та, таки,** н. пр.:

Били, **а** не вчили (Шевч.). Живуть люди, **але** яка жизнь їх (Котляр.—Нат. Полт.). Полетїла б я до тебе, **та** крилець не маю (Котл.). Нахай же буде, як і буде: **чи** то плисти, **чи** то брести, **а я таки** мережать буду тихенько білії листи (Шевч.).

Такі злучники від того, що злучують суперечні думки зі собою, так і звуть ся **суперечні** (протиставні).

3) розставні

3) Суперечність виходить іще яснїще, як суперечні думки розставимо від себе однаковими злучниками, н. пр.:

Або грай, **або** гроші віддай (нар. присл.). Вам однаково, **що** тут, **що** там (Глїбів). **Чи** пан, **чи** пропав (нар. пісня). Ярина... **то** піде, **то** стане (Шевч.—Невольн.). **Хоч** один, **хоч** усї! **Раз** сяк, **раз** так!

Цї злучники звуть ся **розставні.**

4) бажальні

4) Злучники **коби, аби** вводять речення, що висказують **бажання,** н. пр.:

Коби зуби, то хлїб буде (нар. присл.). **Аби**[1]) люди, то піп буде (нар. присл.).

Цї злучники називають ся **бажальні.**

---

[1]) В укр. мові цей злучник додаєть ся до заіменників та до частиць, а тодї має значіння немов цїлого речення, н. пр.: **аби-хто** (хто б не був), **аби-що** [у хазяйстві не аби-що він (Глїбів)], **аби-чий** (люби дочку аби-чию=чия б вона не була), **аби-де, аби-коли, аби-куди** і т. д.

5) Якщо хочемо одну думку другою обоснувати, узасаднити, то вживаємо злучників: **же (ж), адже, чей, чейже, таже, а то,** н. пр.:

5) **обосновні**

Слухай мене, я **ж** тобі не воріг! **Адже ж** у тебе була мати, не вовчиця тебе на світ породила (Куліш). Струни мої золотії, заграйте нам стиха, **чей же** козак-нетяжище позабуде лихо (нар. пісня)

Такі злучники звемо **обосновні.**

6) Як же з якої думки виводимо який висновок, то вживаємо злучників: **то, то так, отже,** н. пр.:

6) **висновні**

Люде не побачуть, **то** й не засміють ся (Шевч.).

Це злучники **висновні.**

Усі ці злучники сполучують зі собою рівновартні слова, рівновартні речення, такі, що їх можна поставити побіч себе в одному рядочку, пор.

Небо невмите, і заспані хвилї

Били, а не вчили

Люде не побачуть, **то й** не засміють ся

Через те й ці злучники звуть ся **співпорядкові.**

Та є злучники, що злучують речення неоднакової вартости, що одно речення важнїще, а друге не таке важне, подає н. пр. причину, чому стало ся щось, наслїдок, умову, час, коли стало ся щось—словом такі речення, що їх у один рядок побіч себе поставити не можна, а тільки ті, що мають меньчу вагу, покласти під рядок, н. пр.:

Люди (сову) лаяли, (чому?—причина)

бо спать їм не давала (Шевч.)

Спи, гетьмане, (як довго—час)

поки встане правда на сім світї (Шевч.)

Через те й такі злучники (**бо, поки** і т. д.) звуть ся **підпорядкові.** Ось вони йдуть за порядком.

7) При порівнаннї двох думок зі собою, або двох предметів, уживаємо злучників: **як, мов, немов, наче, буцїм, нїби, нїж...** н. пр.:

II. Підпорядкові:
1) порівнальн.

Немає гірше, **як** у неволї про волю згадувать (Шевч.) Тай замовкла, **мов** заснула (Шевч.). **Неначе** наш Днїпро широкий, слова його лились (Шевч.). Засїв, **буцїм** у болотї чорт (Котляр.). Лучче було дївчиною, **нїж** тепера молодицею (Метл.).

Ці злучники звуть ся **порівнальні.**

8) Після висказових слів, таких, як: *говорити*, *оповідати*, *казати*, *думати* і т. д. звязуємо два речення злучником **що**, отже: • **2) висказові**

А Процеві казав, **що** повинен іти до дому (Стефаник).

Це злучник—**визказовий.**

Висказові злучники ще такі: **як, будьто би, немов би, непаче б** (після тих же слів).

9) На час, коли щось діеть ся, вказують **часові** злучники: **коли, як, скоро, поки, доки, заки, відколи, що тільки** й т. д., н. пр.:

Доки сонце зійде, роса очі виїсть (нар. прип.). Порадимось, посумуєм, **поки** сонце встане (Шевч.). **Як** сховавсь, тоді то вже розгулялись наші дівчата (Куліш). **3) часові**

10) Злучники **бо, (тому) що, (через те) що** злучують такі два речення, в яких річ іде про причину, чому щось склало ся, й тому вони так і звуть ся **причинові**, н. пр.:

Годі вам, холодні роси, випадати, **бо** ми голі, **бо** ми босі, холод у хатї (Грабовський). **4) причинові**

11) Злучники **щоби, аби** звуть ся **наміровими** через те, що ними вказуєть ся на намір, на те, задля чого щось робить ся, н. пр.: **5) намірові**

Загатили (шлях) нові кати, **щоб** до тебе люди не ходили на пораду (Шевч.).

12) Як хочемо сполучити зі собою такі два речення, з яких у одному являла ся би причина, чому щось робить ся, а в другому наслїдок роботи, то вживаємо **наслїдкових** злучників: (так, такий, так дуже) **що, що аж**, н. пр.: **6) наслїдк.**

Поле праці так широке, **що** й твій зір не осягне (Грабовський).

13) Як у двох реченнях є якась умова, під якою щось діеть ся, то ми їх злучуємо **умовними** злучниками: **як, якщо, коли, наколи, хиба**, н. пр.:

Якщо будемо всї труситись, хто заступить рідний край? (Грабовський). **Коли** ж буде незгода у вас, то загинете всї мої, дїти (Кононенко). **7) умовні**

14) **Допустовий** злучник **хоч (хоча, хоть)** сполучує такі речення зі собою, що висказують цїлком противні думки, але ж усе таки одним реченням допускаєть ся можливість, ті думки погодити зі собою, н. пр.: **8) допустові**

Сова, **хоч би** лїтала попід небеса, то соколом не буде (нар. прислів).

15) **Питайні** злучники: **коли, чи** і т. д. вводять п и т а н н я н. пр.:

9) питайні

Скажи, віще сердце, **чи** скоро світ буде (Куліш).

ЗАВВАГА. Багацько злучників (**аж, хоч, ніби, неначе**) уживають ся й як п р и с л і в н и к и, тому треба дивити ся, щоб не переплутувати тих частий мови зі собою, н. пр.: *Жду*, **аж** *він прийде* (злучник). *Босфор* **аж** *затряс ся* (присл.).

LVIII. ЯК ПОТВОРИЛИ СЯ ЗЛУЧНИКИ.

272. Злучників, як ми бачили, в укр. мові багато. Та не всї вони склали ся однаково.

1) Бувають такі злучники, що здавна самі по собі злучували слова та речення зі собою, н. пр.:

і, а, та, бо...

Це **первісні** злучники.

2) Та більш таких, що склали ся, п о х о д я т ь із иньчих частий мови, н. пр.:

чи, *коли*, *як*, *однак*, *скоро* (присл.), *хоч*, *мов* (дїєсл.),
чим, *тим*, *то* (заімен.)...

Це **похідні** злучники.

3) Иньчі злучники знов **зложені** з двох слів, н. пр.:
отже (от+же), *адже* (а+от+же), *неначе* (не+инакше),
немов (не+мов), *наколи* (на+коли), *щоби* (що+би),
теж (те+ж), *тай* (та+і)...

4. Виклик.

LIX. ЗНАЧІННЯ ВИКЛИКІВ.

273. Виклик теж не відміняєть ся. Але ж як три перші невідмінні части мови набірають значіння тільки при других словах, то виклики самі про себе зрозумілі й, висказані самі, м о ж у т ь т в о р и т и р е ч е н н я.

Зовсїм не важко розібрати, що як я крикну

з р а д о с т и: **ех!, ей!, гей!, еге!...**
з б о л ю: **ох!, ой!, ах!, горе!, лишенько!...**
в і д г р о ж у ю ч и с ь: **але!, ов!, овва!...**
д и в у ю ч и с ь: **пупу!,**

або п о д а ю ч и другому щось: **на!** і т. д.

що в тих словах містить ся думка, яку висказуємо одним словом—викликом. А раз є думка, висказана хоч би й одним словом—то це вже речення.

Те саме відносить ся до таких викликів, як:

тс! (тихо), **птру!** (на коний), **соб!**, **цабе!** (на волів), **а гиля!** (на гусий), **тась!** (на качок) і т. д.

Це все виклики й заразом речення, бо вони заступають такі думки: Тихо будь! Стій! Ік собі (=до себе, до мене) йди! Од себе (=від мене) йди! Геть, і т. д.

ЗАВВАГА. Через те, що виклики самостійні слова, не звязані з иньчими, й речення для себе, то в м о в і відзначуємо це г о л о с о м, а на письмі осібним знаком (!) на кінці слова, осібним (,) у середині.

LX. ЗГУКОПІДРОБЛЕНІ ВИКЛИКИ.

Є ще такі виклики, що ними наслідуємо згуки в при- **274.**
роді, та що ними п і д р о б л ю є м о с я під голос звірят і речий. Ось такі виклики:

гав (собака), *мняв* (кіт), *му* (корова), *куку* (зозуля), *кукуріку* (півень)... *бовть*, *шубовсть* (вода), *грим* (грім), *шелесть* (шелест), *дзїнь*, *брень* (скло), а далї: *гуп*, *трах*, *тарах*, *ляп*, *хлюсть*...

Цї виклики звуть ся **згукопідробленими.** Вони дуже часто вживають ся в реченнях як п р и с у д к и, н. пр.:

Грим *щастя в двері!* (нар. говірк.). *Ось-ось догнав і* **бебех** *у могилу!* (Шевч.). *Пливе човен... та все* **хлюп-хлюп-хлюп!** (нар. пісня). *Розігнав ся і в вікно* **сусїль!** (Глїбів)...

ЗАВВАГА. Від таких викликів повитворювало ся багацько дїєслів наростками: „-ну-“, „-а-“ (у сполученню з „казати“), гл. § $213_{2,5}$.

Додаток до науки про слова.

LXI. ЯК ДЇЛИТИ СЛОВА НА ПИСЬМІ.

Пишучи слово за словом, не засїди зможеш усї слова **275.**
помістити в одній стрічцї. Часто доводить ся слово п е р е-

ділити на середині, частину лишити в одній стрічці, а другу перенести у другий рядок. Що можна лишати, а що переносити, про те виробили ся окремі закони, які подаємо на цьому місці.

1) Передусім треба дивити ся, чи слово бува не зложене (гл. § 106), і якщо так, то тоді треба розділяти його **по частям**, які на слово склали ся, отже:

слово	в одній стрічці лишаємо:	переносимо до другої:
чорнобривий	чорно-	-бривий
сновида	сно-	-вида
пройдисвіт	пройди-	-світ
скорохід	скоро-	-хід і т. д.

Що слово ділить ся, те зазначуємо окремим знаком на письмі, т. зв. **розділкою** (-).

2) Незложені слова, прості, такі, що в них не відчуває вухо, де в них корінь, де наросток, де пень, а де закінчення, такі слова ділять ся **по складам** (гл. § 7, § 9), н. пр.:

слово	в одній стрічці пишемо:	переносимо до другої:
мàти	ма-	-ти
братѝ	бра-	-ти
хоронити	хо-	-ронити або
	хоро-	-нити або
	хорони-	-ти і т. д.

Із того виходить, що односкладових слів розділяти не можна.

3) Як же в мові дуже виразно відчуваєть ся наросток (§§ 102—105, § 118 і т. д.) та приставка (§ 97, § 99, § 266)—то так слово й ділить ся, що наросток переносить ся до другої стрічки, приставка ж лишаєть ся в першій, н. пр.:

слово	в одній стрічці лишаєть ся:	переносимо до другої:
квітка	квіт-	-ка
батько	бать-	-ко
лікарство	лікар-	-ство
боязький	боязь-	-кий
сварливий	свар-	-ливий
страшний	страш-	-ний
німецький	німець-	-кий
український	у-	-краін-ський

пройти	про-	-йти
дістати	ді-	-стати
вирвати	ви-	-рвати і т. д.

4. Коли ж у слові накопичить ся шелестівок, що важко розібрати ся, котра з них куди належить: чи до попереднього складу, чи до наступного, чи н. пр.:

у слові:	вістря,	казати: віс-тря,	чи	ві-стря
„	жертва	„ жер-тва	„	же-ртва
„	муштра	„ муш-тра	„	му-штра
„	добрий	„ доб-рий	„	до-брий...,

то так собі радимо, що до другого рядка переносимо тільки стілько буквів і тільки такі букви, що ними може в нашій мові починати ся яке слово, отже:

ві-стря (пор.—стругати), жер-тва (пор.—творити)
муш-тра (пор.—трава), до-брий (пор.—бритва) і т. д.

Таксамо:

ле-дви (пор.—двигнути), кро-хмаль (пор.—хмара),
ко-ждий (пор.—ждати) і т. д.

Із того закона виходячи, все переносить ся до другої стрічки букви: **сп, ст, ск,** н. пр.:

ві-спа, ко-сти, ви-ски...

Але ж тільки **рв**, **рж** (хоч такими звуками починають ся в нас слова, пор.—рвати, ржати) розділяють ся, н. пр.:

пер-вина, дер-жати...

Що не можна розділювати букв **дж**, дз—це ясно, бо вони в вимові зливають ся зі собою. Тому ділимо так:

са-джа, ро-дзин-ки...

LXII. СКОРОЧЕННЯ СЛІВ НА ПИСЬМІ.

Такі слова, що дуже часто вживають ся в мові, можна 276.
скорочувати, не виписуючи їх цілими, а тільки деякі букви з них, та ставлячи після тих буквів **точку** (.) на знак, що слово не ціле, а скорочене. Ось такі слова:

вп.=високоповажаний	*і т. д.*=і так далі	*н. пр.*=на приклад.
гл.=гляди	*і. т. и.*=і таке иньче	*п.*=пан
д.=добродій	*і т. п.*=і тому подібне	*пп.*=панове
дд.=добродії	*карб.*=карбованець	*пор.*=порівняй
др.=доктор	*кп.*=копійка	*р.*=рік
заг.=загалом	*моск.*=московський	*с.*=сотик

с. є=се є	*тт.*=товариші	*ф.*=феник
с. т.=себто	*т. є*=то є	*шг.*=шаг
св.=святий	*т. зв.*=так званий	*чит.*=читай
стр.=сторона	*т. зн.*=то значить	
т.=товариш	*укр.*=український	

Крім того є деякі скорочення, що вживають ся **без точок**, н. пр.:

дка = добродійка	*К* = корона
пні = пані	*М* = марка
пна = панна	

І так загалом кожне слово, що частїще повторяєть ся (в листах, у дїлових книжках, тай так), можна скорочувати, але скорочення може тільки кінчити ся буквою, що визначає **шелестівку**, отже:

австр. = австрийський	*анг.* =англійський
нім. = } німецький	*франц.* =француський
німецьк. = } німецький	*білорусь.*=білоруський
поль. = польський	*болг.* =болгарський і т.д.

LXIII. ВЕЛИКІ ПОЧАТКОВІ БУКВИ.

277. Великі початкові букви пишемо все

1) в **першому** слові речення, н. пр.:

На початку речень

І *він почав змивати пшоно.* **З***мив, у горщик усипав.*—**Е**, *дурний!* **Н***а що ж я усипав?* **Т***реба зперщу окріп нагріти* (Грінченко—Сестриця Галя)

2) у всїх **власних іменах** (гл. § 117а)—себто в назвах держав, країв, міст, сїл, гір, інституцій, у прізвищах, у хресних іменах і т. д., н. пр.:

Імен. власн.

У*країна*, **Г***етьманщина*, **П***оділля*, **В***инниця*, **Г***ородище*, **К***арпати*, **К***оцюбинський*, **І***ван* **Ф***ранко*, **М***одест* **Л***евицький*, **О***льга* **К***обилянська*...

І назви **народів** ув українській мові пишуть ся великою початковою буквою (у рос. малою), н. пр.:

У*країнець*, **М***оскаль*, **П***оляк*, **Н***імець*, **М***адяр*, **Ч***ех*...

Якщо на назву складаєть ся **два або й більше слів**, то **всї вони** пишуть ся великою буквою, н. пр.:

У*країнська* **Н***ародня* **Р***еспублика*, **Н***аціональний* **М***узей*, **Н***ароднїй* **Д***ім*, **У***країнська* **Г***ромада*, **Ч***орне* **М***оре*, **Л***їсний* **Б***ескид*, **Л***иса* **Г***ора*, **Ч***ортівська* **С***келя*...

За те назви **місяців** усе пишуть ся м а л о ю буквою, н. пр.: *січень*, *лютий*, *березень*... (усі вони вичислені на стор. 112, на долині).

3) у всїх **заголовках** книжок, **назвах творів** письменства й мистецтва, н. пр.:

Заголовки

Енеїда (Котляревського), ***Перекотиполе*** (Квітки), ***Мірошник*** (Гребінки), ***Побратимові*** (Шашкевича), ***Неофіти*** (Шевч.), ***Степ*** (Куліша), ***Виклик*** (Старицького), ***Дорога*** (Стефаника)... ***Гагілки*** (Труша), ***Катерина*** (Холодного), ***Гуцулка*** (Северина)...

Якщо назва твору обіймає д в а, т р и, а то й більше слів, то звичайно ставимо велику букву в п е р ш о м у слові, н. пр.:

Камяний хрест (Стефаника), ***У грішний світ*** (Коцюбинського), ***Соняшний промінь*** (Грінченка), ***До світла*** (Франка), ***Три як рідні брати*** (Федьковича), ***Старосвіцькі батюшки й матушки*** (Левіцького), ***Як би ви знали, паничі*** (Шевч.).... ***Острів смерти*** (Беклїна), ***Гість із Запоріжжя*** (Красицького)...

Прикм. присв. з осіб

4) у **прикметниках присвойних** (гл. § 165₁), виведених від імен осіб, н. пр.:

Василева (шапка), ***Шевченкові*** (твори), ***Яринин*** (бриль) і т. д.

Таксамо й від назв **рік** виведені присвойні прикметники пишемо великою буквою, н. пр.:

Дніпрові (пороги), ***Днїстровий*** (лиман)...

Усї иньчі прикметники, наскілько вони не визначають н а з в, пишуться **малою** буквою, отже:,

український народ (але: Українська Народня Республика), ***австрийсько-угорська*** делєґація (але: Австрийсько-Угорська Монархія) і т. д.

Листи

5) У **листах** і в у с я к и х **урядових та офіціяльних** письмах (проханнях, заявах, протестах і т. д.) о с о б и, до яких пишемо, н а з в и урядів і т и т у л и, якими їх величаємо (п р и к м е т н и к и), а далї з а і м е н и к и о с о б о в і та п р и с в о й н і, що відносять ся до них—усе це пишемо великими буквами, н. пр.:

Високоповажаний Добродїю! На Ваше письмо з дня... хочу Вам заявити, що Ви, Вельмишановний Пане, помиляєтесь, думаючи, що я мав намір і т. д.

Хвальний Ґенеральний Секретаріяте Української Народньої Республики!... До Хвального Виділу Наукового Товариства ім. *Шевченка!*

6) Звичайно й на **початку віршевих** рядків пишуть великі букви, н. пр.:

Вірші.

Яка краса—відродження країни!
Ще рік, ще день назад тут чув ся плач рабів,
Мовчали десь святі під попелом руїни
І дружно дзвін старий по мертвому гудів...
Коли відкільсь взяла ся міць шалена,
Як буря все живе схопила, пройняла,
І ось—дивись: в руках замаяли знамена,
І гимн побід співа невільна сторона!.. [Олесь].

Але ж є вже в нас багато поетів, що не пишуть великих буквів на початку рядків, а тільки там, де починаєть ся нове речення, н. пр.:

Ось я вже і в Київі! Слава тобі,
український Єрусалиме!
Дивлю ся на тебе у лютій журбі,
бо горе пече нестерпиме.
Блукаю по тобі і згадую все,
що в памяті маю зі школи;
не знав я багато, а й те призабув,
та вже й не навчу ся ніколи... [Маковей—Подорож до Київа].

LXIV. ЯКІ СЛОВА ПИСАТИ ДОКУПИ, А ЯКІ НАРІЗНО.

278. Кожне слово, якщо воно для себе окреме, коли воно окрема часть мови, треба писати нарізно від другого слова навіть тоді, коли в вимові воно тїсно із другим вяжеть ся.

Це ми підносимо тому, що є такі самостійні слова, які деякі письменники дочіплюють до попереднього слова і з двох слів роблять на письмі одне. Це торкаєть ся передусїм таких слів: заіменика „ся“ (гл. § 194₈), форм дїєслова: **„няти“**, себто форм: **му, меш, ме** і т. д. (§§ 233, 235), прислівника: **би** (**б**) та злучника: **же** (**ж**).

„Ся“ після дїєслів.

1. Зворотний заіменик „ся“ цїлком самостійне слово. Тільки ж, вимовляючи його після дїєслів, чуємо, що воно немов із ним ізливаєть ся, бо на нього не паде нїколи наголос отже: ми́ю ся, бої́ть ся, хвалите́ ся...

Через те в московській мові воно її пишеть ся з дієсловом докупи.

Але ж що це окрема часть мови, що всї европейські мови пишуть цей заіменик нарізно, хоч він і там ніколи не наголошений, та що колись він міг уживати ся й перед дієсловом [порів. загально на цілій Україні знане привітання: „*Як* **ся** *маєш? Як* **ся** *маєте!*" [1]] та ще й тепер уживаєть ся так на цілій західній Українї [2])—то й його все треба писати **нарізно** від дієслова, отже:

молю **ся**, *боїш* **ся**, *здаєть* **ся**, і т. д.

Скорочене „ся", себто: „**сь**", пишеть ся з дієсловом докупи:

*молю***сь**, *миємо***сь**, *годите***сь**...

2. Те ж саме відносить ся до: **му**, **меш**, **ме**..., якого в нас уживають задля творення будучности (§ 235). Правда, що слова: *му*, *меш*, *ме*... в лїтературній мові самі про себе не вживають ся [3]), правда, що ніколи на них не паде наголос, що кажемо:

Му, меш ме...

робйти му, брàти меш, ходи́ти ме...,

правда, що ці форми зливають ся з дієсловом докупи, —але ж що це самостійні слова й у деяких говірках можуть стояти й перед дієсловом [4]), і коли: *буду*, *будеш*, *буде*... (§ 235) у тому ж значінні пишуть ся нарізно, то треба й їх писати теж окремо, отже:

читати **му**, *робити* **меш**, *брати* **ме**,
сидїти **мемо**, *хвалити* **мете**, *їхати* **муть**

---

[1]) Пор. у Енеїді Котляревськ.: »Здоров, Енею, пане-свату! А як **ся маєш**, як живеш?«.

А що давніще »**ся**« могло вживати ся й перед дієсловом, на це вказують оцї слова з народньої думи про бурю на Чорному Морі:

Що на Чорному Морю недобре **ся починає**.

[2]) Так і пишуть деякі давнїщі західно-укр. письменники, н. пр.:

Славне Підгірє, що **ся** маєм **крило**,
В шовкові трави спати **ся клонило**;
Бо світле сонце в гори **ся сховало**...
І знов **ся** щастю нашому **дивило**,
І знов в вечірних зіроньках помалу
Підгірє красне спати колисало і т. д.
[Федькович—Вечір на Підгірю].

3. Слова **би** (**б**), **же** (**ж**), н. пр.:

Би, же

хотїв **би**, *дай* **же**!,

теж усе треба писати окремо.

Таксамо нарізно треба писати ті ж слова, як вони скорочені, отже:

хотїла **б**, *робили* **б**, *ну й що* **ж**,
але **ж**, *ходи* **ж**! і т. д.

4) Крім того є ще такі слова, що раз пишуть ся докупи з другими словами, то знов нарізно від других слів. Сюди належить слівце **„не“**, а далї **приіменики**.

а) Щодо „**не**“, то коли воно зі словом злило ся в одну тямку (з іменником, прикметником, прислівником), н. пр.:

„Не“

не*нависть*, **не***воля*, **не***щирий*, **не***добрий*,
не*безпечно*...

і при відмінї ці слова не зміняють ся, „не“ зістаєть ся (пор. є ненависти, ненавистю... неволї, неволе!, неволею... нещирого, нещирої, нещирому...),

то тодї „**не**“ належить до слова й його треба писати зі словом докупи, н. пр.:

Хата вдарила Чіпці в вічі своєю **неохайністю** (Мирний). Хоче мене мати за **нелюба** дати (нар. пісня). Прощай, світе, прощай, земле, **неприязний** краю! (Шевч.). Цїлісїнький день пролежить **нерухомо** (Марко Вовчок).

При **дієсловах**, коли заперечуєть ся, що хтось чогось **не** робить, „**не**“ пишеть ся окремо, н. пр.:

Гість лави **не** засидить, ліжка **не** залежить (нар. прип.). При готовій колоді **не** лїнуй ся вогонь класти (нар. прип.).

Алеж і при іменниках і прикметниках треба вважати, чи вони бува в реченнї не присудки, чи не кажуть, хто чимось **не** є, або який хто **не** є, бо тодї „**не**“ пишеть ся від іменика й прикметника нарізно, н. пр.:

Чи я в лузї **не** калина була (не була), чи я в лузї не червона була (не була)?—нар. пісня. Не природний (не є природний) він до цього.

---

[3]) У гуцульській говірцї відчуваєть ся воно цїлком як самостійне слово й уживаєть ся самостійно в тому ж самому значінні, що й: буду, будеш, буде і т. д. Порівняйте тільки фразу: »А **май меш**?!« (А ще будеш?), коли мате вибє або вилає дитину за яку провину.

[4]) Приклади на це гл. стор. 216, на долинї.

А в тім як, знаєш, пане-брате: **не** дурень (ти не є дурень)—сам собі міркуй! (Шевч.).

Порівняйте:

Менї доля **незичлива** (=є незичлива). Менї доля **не зичлива** (не є зичлива).

І при иньчих словах, якщо вони присудки, **„не“** пишеть ся **окремо**, н. пр.:

От там стоїть той **нескреба**, що менї **не треба** (нар. погов.). **Не можна** всїм рота заткати (нар. погов.).

Таксамо нарізно пишеть ся **„не“**, якщо одну річ другій протиставимо, як протиставимо одну гадку другій, н. пр.:

Не з кого, як із нас вони оружний люд набірали (Кулїш). Ляхам своїм коханим розказуйте, а **не** менї! (Сторож.). Хоч по шапцї, **не** по шапцї, то по козирочку (нар. припов.). Ой, пізненько, **не** раненько із вулиції ходиш (нар. пісня).

Приіменик —приставка.

б) Те саме відносить ся до **приіменників**. Якщо вони зросли ся із другими словами в одно слово, в одну тямку, якщо приіменик **приставка**, то його треба писати **докупи**, н. пр.:

на*зва*, **до***даток*, **від***писати*, **при***ставити*, **за***нести*...

Тут легко контролювати відміною, якщо слово відмінне, н. пр.:

назва	—	назви, назві, назву, назвою...
додаток	—	додатку, додаткові, додатком...
відписати	—	відписав, відписавши, відпишу...
приставити	—	приставив, приставлений, приставлю...
занести	—	заніс, занесла, занесу...

—усюди: **на-**, **до-**, **від-**, **при-**, **за-** лишають ся при слові, вони до слова належать і тому пишуть ся зі словом **докупи**.

Як же ті слова стоять при іменах, н. пр.:

на *дворі*, **до** *стола*, **від** *тебе*, **при** *хатї*, **за** *клунею*...,

то їх пишемо **окремо**. [Тут треба контролювати, питаючись: *що є*? Отже чи кажемо:

двір, чи надвір?, стіл, чи достіл?
я „ відя хата „ прихата?
клуня „ заклуня]

5) І так можна контролювати кожне відмінне зложене слово відміною, чи воно одна тямка, чи більш, чи

писати його докупи, чи нарізно. По тому правилу ми пишемо:

Зложені відм. слова.

хтобудь, котрийнебудь, якийся...,
(бо кажемо 2. вдм.: когобудь, котрогонебудь, якогось
3. „ комубудь, котромунебудь, якомусь),
але ж: *будь хто з вас, не будь котрого тут* і т. д.

6. Щодо невідмінних зложених слів—головно прислівників, злучників і т. д., що склали ся н. пр. з приіменників та іменників—чи писати їх докупи, чи окремо, то треба радити собі так, щоби старати ся замінити зложене слово иньчим, незложеним, що меньш-більш таке саме має значіння. Як можна замінити його таким одним словом, то тоді це зложене слово треба все писати докупи, н. пр.:

Прислівники.

докупи (разом), *знечевля* (несподївано), *адже* (бо), *себто* (значить), *нараз* (нечайно), *вранцї* (рано), *наборзї* (швидко), *навманя* (слїпо), *натще* (порожно), *завидна* (днем), *поночі* (темно), *зночі* (вечером), *досвіта* (раненько), *безлїч* (багато), *надаремно* (дарма), *почасти* (трохи)...

7. Якщо сполучуємо зі собою такі два слова, що творять одну тямку, але кожне з них усе таки виявляє щось для себе самостійне, то пишемо їх окремо, але звязуємо роздїлкою, отже:

Роздїлка.

сумний-невеселий, хлїб-сіль, батько-мати, сам-саміський (гл. стор. 99), *Австро-Угорщина, кінець-кінцем, церковно-славянська* (мова), *сяк-так, раз-у-раз* і т. д.

LXV. ДЕЯКІ ПРАВОПИСНІ ЗАМІТКИ ЩОДО ПИСАННЯ СЛІВ ТА ЇХ ФОРМ.

279. Як уважно пройти цїлу науку про слова, то цей цїлий уступ являєть ся зайвим. Але ж задля кращого перегляду ми все таки його додаємо, хоч рівночасно зазначуємо, що обговорювати окремо нїчого не будемо, а тільки покликати ся будемо на відповідні місця у книжцї.

1) У доповненню про „і“—„ї“ (§§ 46—48) скажемо, що в відмінї іменників „мняке“—„і“ (ї) появляєть ся

і—ї

а) в чоловічій відмінї в 7. вдм. одн. (§ 136), пор. *сусїд—у сусїдї*,

б) в жіночій відмінї в 3. і 7. вдм. одн. (§§ 142, 150),

а) іменики

пор. *завіса* — *завісї*, *в завісї*,
тїнь — *тїнї*, *в тїнї*

в) в середнїй відмінї в 7. **вдм.** у твердій (§ 153), у 3. і 7. у шелестівковій (§ 159) відмінї,

пор. тїло — *в тїлї*
теля — *телятї*, *в телятї*

Це все відносить ся до твердих (та шелестівкових) відмін, бо ж у мняких усюди, де стрічаєть ся „і", воно **всюди мняке** (на основі укр. законів мнягчення),

пор. король — *в королї*, *королї*, *королїв*...
диня — *динї*, *в динї*....
поле — *на полї*...

Щодо 2. **вдм. множ.**, то у твердих відмінах пишеть ся тверде „і" (гл. § 136), у мняких—мняке (гл. § 139):

пор. *пан* — *панів*, *король* — *королїв*.

б) прикм.

У **прикметників** (гл. § 49) „і" появляєть ся в чол. і сер. родї в 7. вдм., у жіноч. у 3. і 7. вдм.—у множ. усюди в 1. вдм. Тверда відміна прикм. має в тих відмінках „тверде" **і** (**і**), мняка—мняке (**ї**):

Тверда відм.			Мняка відм.	
	ч. і сер. р.	жін. р.	ч. і сер. рід.	жін. р.
3. вдм. одн.		*білій*		*песій*
7. „ „	у *білім*	у *білій*	у *песїм*	у *песїй*
1. „ мн.	*білі*			*песї* (§§ 185, 187)

У другому ступнї прикметників появляєть ся в наростку: **іщий** (§ 179, 2) після шелестівок, що мнягчать ся, все мняке „і" (ї), отже,

гарний—*гарнїщий*, білий—*білїщий*...

в) займ.

Займеник *той* має всюди, де чуєть ся „і"— тверде „і" (гл. § 196 а), займеники *сей*, *увесь* (гл. 196 б, 199 а) знов мняке „і" (ї).

А врештою всюди, де чуєть ся перед „і" шелестівка мнякою, то наскілько це „і" не склало ся з „о", треба писати „ї".

Е—И

2) Тому що ненаголошене „е" зближаєть ся до „и" (§ 62), то в непевности: чи „е" писати, чи „и"— треба все підшукувати подібні слова, з таким самим корінем, де на „е", чи на „и" падав би наголос.

Ось тому треба писати:

вертіти, бо кажемо—верть, *сидїти*, бо—сиджу

несеш, бо —нести і т. д,

Кажемо й пишемо: *цибуля*, *пиріг*...

Усї **наворотові** дїєслова перед „**р**“ мають усе „**и**“ або „**і**“, а нїколи „**е**“, хоч у корінї є „**е**“, н. пр.:

роздерти, але—*роздирати*,

розтерти, але—*розтирати*

вмерти, але—*вмирати* або *вмірати* (не—вмерати)

зберу, але— *збираю* або *збіраю* (не—збераю).

А так, то в **відмінї** треба мати все перед очима закінчення. Кажемо й пишемо:

полем, не—полим, *панею*, не—панию

учителеві, не—учителиві....,

бо -**ем**, -**ею**, -**еві**—закінчення відмінків.

З другого ж боку кажемо й пишемо:

Кияни, *Галичани*, *міщани* і т. д,

бо 1. вдм. множ. чолов. імен. кінчить ся на -**и**.

Чи писати:

люде—*людей*, конї—*коней*, кости—*костей*, чи: *люди*—*людий*, конї—*коний*, кости—*костий*,—то про це гл. §§ 151_3, 141_8. Обі форми народнї й обі вживають ся в письменстві.

А ось у **заіменниках** особових можна прикласти до форми заіменника приіменик, тодї наголос перескочить, і виразно чути буде „**е**“, чи „**и**“ н. пр.:

мене́—до ме́не *тебе́*—до те́бе... (гл. § 194_2).

У **дієсловах**, чи в 2. ос. (і в иньчих) появляеть ся „**е**“, чи „**и**“, про це можна контролювати наростками й тим, що сказане в §§ 239, 255 отже:

писати — *пишеш*, *пише*

носити — *носиш*, *носить*...

Те ж саме відносить ся до вживання „**є**“ та „**ї**“ в формах теперішности, н. пр.:

купати—купаю, *купаєш*

стояти—стою, *стоїш*

3) Те саме відносить ся до ненаголошеного „**о**“, що в вимові зближаеть ся до „**у**“ (гл. стор. 61). І тут треба звертати увагу на закінчення в відмінї, тому, н. пр., що 6. вдм.

одн. жін. роду має „-ою“, не „-ую“, кажеть ся й пишеть ся: **О—У**

доброю дївчиною, не— „добрую дївчиную і т. д.

Щодо дїєслів на **-увати** і дїєприкметника **-ований**, чи **-уваний**—а таксамо що до імеників, утворених із тих дїєприкметників, гл. § 247.

4) **Числівники** від „десять“ до „трицять“ пишуть ся без „д“ (моск. уплив) і без „й“ (гал. нар.), гл. стор. 183, 2. нотка в долинї. **Числівники**

Якщо числівники скорочують ся числами, то звичайно між головними й порядковими робить ся таку ріжницю, що при порядкових кладеть ся точку, отже: **Числівн. числами**

1 = *один*	1. = *перший*
2 = *два*	2. = *другий*
4 = *чотирі*	4. = *четвертий*
11 = *одинáцять*	11. = *одинàцятий*
12 = *дванáцять*	12. = *дванацятий*
14 = *чотирнàцять*	14. = *чотирнàцятий*
20 = *двацять*	20. = *двацятий*
90 = *девятьдесять*	90. = *девятьдесятий*....

5) **Дїєприкметники страдального стану** в укр. мові пишуть ся все з одним „**н**“, отже:

нести — *несений*
рвати — *рваний* **Дїєприкм. страд.**
обіцяти — *обіцяний*
дати — *даний*...

Зрештою все иньче дає вже практика сама.

LXVI. ЯК ВІДДІЛЮЄМО ВІД СЕБЕ СЛОВА НА ПИСЬМІ [ЗНАКИ ПЕРЕПИНАННЯ].

Балакаючи, ми, що правда, лучимо одно слово з другим, але ж доводить ся часто одне від другого віддїлити, одне від другого відзначити, щоб нас краще зрозуміли. Через те ми зміняємо голос, то підносимо його, то спускаємо, то знов потрохи спиняємо ся при якомусь слові. На письмі знов відзначуємо це все окремими знаками, які перепинають ті слова—й через те й так і звуть ся **знаками перепинання.** **280.**

1) Як збереть ся в мові кілька однакових частий мови, що належать до себе, н. пр.:

Чого серце плаче, ридає, кричить? (Шевч.) *Соловейко защебетав, залящав, зачиркав, засвистав, затрещав* (Квітка). *Затремтїло щось людське, мнягке в старім серцї пророка* (Франко). *Дївчина велична, хороша, до всякого привітна* (Вовчок)

—то ті слова віддїлюємо від себе **запинкою** (,).

Але ж цей знак кладеть ся тільки тодї, коли слова незлучені між собою злучником „і“, та, н. пр.:

Стане менї весело й хороше. Заграють і заспівають мої думки (Левіцький). *Зійшов місяць і вдарив ясним промінням по білих хатах* (Вовчок).

Тому то й пишемо:

Що він їв сїно, сіль і всякі сласти (Гребінка). (Сонце) *запекло, почервонїло і рай запалило* (Шевч.).

Але ж коли коло кожного слова поставити злучник „і“, то тодї можна віддїляти їх запинкою, але можна її так лишити, н. пр.:

У садку вишнї (,) й черешнї (,) і яблука (,) і волоські горіхи (,) й грушки (,) й калина (Вовчок).

Запинкою віддїляєть ся крім того все 5. **відмінок** і **виклик**, якщо вони стоять не самі, а між иньчими словами, н. пр.:

Доле, де ти? (Шевч.). *Гей, розшалїла ся буря люта!* (Франко). *Встань же, Боже, суди землю і суддїв лукавих!* (Шевч.). *Скажи, Мотре, наша сестронько, Галонько!* (Вовчок). *Що тут на світї, ах, тутки ся дїє?* (Федькович).

Як видно з цих останнїх прикладів, запинку ставить ся й **перед** 5. вдм. (і викликом), і **після** нього.

Ті самі слова, як стоять самі або на кінцї, зазначують ся на письмі **викличником** (!), н. пр.:

Боже! Лищенько! Ох!.... Пане гетьмане, і ви, батьки, і ви, панове отаманнє, і ви, братчики, хоробрії товариші, і ви, православні християни! (Кулїш)

2) **Точкою** (.) скорочуєть ся слова, гл. § 276.

3) Як пояснюємо якесь слово другим, кладемо те друге слово у **скобки** ( ), що ніби це слово до речі не належить, що ми його поза скоби висуваємо, н. пр.:

термометер [*тепломір*], *анархія* [*безладдя*]...

4) Як збіраємо ся вичисляти слова, ставимо **двоточку** (:), н. пр.:

А в хатї мило та любо глянути: лавки й столи липові, образи киянські, хороше мальовані...(Вовчок)

Коли ще вживати цих знаків, та яких іще загалом уживаємо, це все буде в третїй частинї цієї книжки.

III. Речення.

I. СКЛАДНЯ.

Не завсїди слово, висказане саме про себе, зрозуміле, **281.**
не все можна розібрати, що хто під ним думає. От як скажемо такі слова:

мила, *їм*, *бік*, *ріг*,

то нїхто не знати ме, що ми маємо на думцї, чи *милу* дївчину, чи кусок *мила*, чи що жінка *мила* одежу. А далї, чи я *їм* хлїб, чи *їм* даю їсти, чи річ іде про *бік* гори, річки, чи про людський *бік*, чи для нас важний *ріг* корови, чи *ріг* вулицї—цього зі самих слів не розбереш.

Що тільки в реченнї набірає кожне слово значіння, тільки з речення можна виміркувати, що в кого на думцї.

Воно й не диво, бо нїхто поодинокими словами не балакає, а тільки реченнями, дарма, що на речення складають ся слова. Правда, що нераз одне слово висказує думку, отже є вже реченням, н. пр.:

Горить. Світає...,

але це залежить од слова, від части мови, а не кожна сама про себе дає зрозумілу думку.

Як складати слова, щоб із них виходили зрозумілі речення, цього вчить окрема наука, що так і зветь ся **складнею**, із грецька **синтаксою.**

У цій части книжки зазнайомимо ся **тільки** з найважніщими синтактичними явищами нашої мови, з тими, що конечно потрібні, щоб у практиці балакати й писати, як треба.

II. ПОДІЛ РЕЧЕНЬ ЩОДО ЗМІСТУ.

282. У кожному реченні є свій **зміст**.

1. Не важко розібрати ся в тому, що н. пр. реченнями: *Вітер в гаї нагинає лозу і тополю* (Шевч.). *Зійшли ся колись дерева на широкім роздолї* (Франко). *На дворі стогне завірюха, мов звір неситий, завива* (Старицький)...

Оповідні. —щось **оповідаєть ся**, то такі речення так і звуть ся **оповідні**.

Після таких речень та після всїх иньчих, що висказують якусь **правду**, ставить ся завсїди **точку** (.).

2) Таксамо легко пізнати, що в реченнях:

Запитові. *Чи все буть йому кар вістуном і погрозою в людях?* (Франко). *Нащо стали* (думи) *на папері сумними рядами? Чом вас вітер не розвіяв в степу, як пилину? Чом вас лихо не приспало, як свою дитину?* (Шевч.)

—містить ся **запит**, тому то й цї речення звуть ся **запитові**, або просто **питання**.

Після таких речень усе кладемо **питайник** (?).

3. Такими реченнями, як ось:

Приказові. *Ти, дубе, кріпись! Ти рости та рости, не хились, не кривись, ти глибоко у глиб твердий корінь пусти, гилля в гору розкинь, ти рости та рости! І до пекла достань, і у пекло заглянь; і до хмари достань, і на небо поглянь, і ввесь світ оббдивись і усе розпізнай, і, що доброго є, ти у себе впивай!* (Руданський)

—висказуємо **приказ**, тому такі речення звуть ся **приказові**.

Після приказових речень ставить ся **викличник** (!).

Але ж усї цї речення, коли їх беремо за рядом, віддїлюють ся й **запинками**, а то й **середником** (;)—цим останнїм тодї, коли думка ще не зовсїм докінчена, і ми бажаємо трохи відпочити.

4. Такі знов речення, як:

Бодай би я не дождала такого слова почути! (Марко Вовчок). *А, бодай вас!* (Шевч.). *Нехай же його Мати Божа поблагословить!* (Марко Вовчок). *О, бодай же сад той висох, хатка щоб запалась, а ту кладку яворову щоб вода забрала!* (Воробкевич) **Бажальні.**

—виявляють бажання, то так вони і звуть ся **бажальні.**

Бажальні речення зазначуєть ся на письмі теж **викличником** (!) на кінці.

Усї ці речення можуть бути **притакливі** або **заперечні**, відповідно до того, чи те, що в них балакаєть ся, правда, чи ні, чи те, що ними висказуєть ся, справді так дієть ся, чи ні, отже речення: **283.** **Притакливі й заперечні.**

„**Не** *їсть ся*, **не** *пєть ся*, *і серце* **не** *бєть ся*, *і очі* **не** *бачать*, **не** *чуть голови*"—всї оповідні заперечні (Шевч. —Невольник), а далї, що балакаєть ся в поемі: „*Замісць шматка хліба за кухоль береть ся*"—то це вже речення оповідне притакливе.

Таксамо речення: „*Ти, дубе, рости!*"—приказове притакливе, речення: „**Не** *жились!*"—заперечне і т. д.

III. ПОДІЛ РЕЧЕНЬ ПО ФОРМІ.

I. Кожне речення може висказувати одну-єдину думку, тодї воно зветь ся поєдичним реченням, або **простим**, н. пр.: **284.**

За думою дума роєм вилїтає (Шевч.). *Плив гордо яструб в лазуровім морі* (Франко).[1] *Далекая доріженька гадюкою вєть ся* (Вербицький). *Нагуляло ся по небу весняному сонце* (Кулїш). *З мого серця ллєть ся струмок у море людського горя* (Коцюбинський). **Речення просте.**

---

[1] **ЗАВВАГА.** Майже всї ці приклади, як шановні читачі, може, й самі замітили, взяті з віршів. А що поети в віршах задля музики [для ритму] гербують [це їх право!], звуковими законами, то й не все зазначують їх на папері. За поетами не зазначували й ми їх, а списували їх так, як у автора записано. Але ж читачі повинні знати, що треба писати:

Вітер у гаї нагинає лозу й тополю [гл. § 282,1]. Чом вас вітер не розвіяв у степу [282,2]. І в пекло достань [282,3] і т. д.

285. II. Але ж кілька простих речень, якщо вони змістом лучать ся зі собою, ми можемо все скласти докупи. Ось н. пр., три прості речення:

„Не зозуля в лїсї затужила. Не пташина в лузї голосила. Сестричка лист писала“—

змістом лучать ся зі собою, у них порівнюють ся сестру-сиротину з пташками-сиротятами—тому ми їх можемо зложити і створити таке одне речення:

Речення зложене. *Не зозуля в лїсї затужила, не пташина в лузї голосила, то сестричка лист писала* (Федькович).

Таке речення зветь ся вже **зложеним**, бо на нього склало ся кілька думок.

І коли прості речення, як вони стояли про себе самостійно, ми відділяли від себе **точкою** [вони—оповідні], так ті ж самі прості речення, якщо ми їх зложили в одне—відділюємо **запинками**.

Иньчі приклади:

»Я пролежав цїлий свій вік на печі. Я завше був патріотом За Вкраїну мою, чи то в день, чи в ночі, моє серце сповняло ся клопотом.«

Із цих трох самостійних простих речень, якщо ми тїснїще звяжемо їх змістом зі собою, вийде таке одне **зложене** речення:

»**Хоч** пролежав я цїлий свій вік на печі, але завше я був патріотом, за Вкраїну мою, чи то в день, чи в ночі моє серце сповнялось клопотом« (Самійленко).

Цї прості речення сполучено злучником **„хоч“**, і замісць точок появили ся **запинки**.

Або:

»Повій, вітре, на Вкраїну. Там покинув я дівчину«—

—це два прості речення. Їх можна так зложити в одне **зложене** речення:

Повій, вітре, на Вкраїну, де покинув я дївчину.

І знов замісць точок—запинки, замісць прислівника **„там“**, являєть ся „де“.

То так по тому, скілько думок містять у собі речення, вони дїлять ся на

а) **прості** речення—як у реченнї одна думка і

б) **зложені**, коли кілька думок складаєть ся на речення.

У зложеному реченні поодинокі думки відділюють ся від себе **запинками**.

Але якщо думки не дуже вяжуть ся, то можна ставити й між реченнями **середник** (;), н. пр.:

Тут можна було побачити типи півночі, з жовтим волоссям на голові, з фінськими лицями; можна було побачити широкі шиї й сірі очі Великорусів; чорняві й румяні лиця Українців і т. д. (Левицький—Хмари).

IV. ЧАСТИ РЕЧЕННЯ.

1) У кожному реченні мусить бути **присудок** (гл. § 2), а й **без підмета** рідко речення обходить ся (§§ 3, 4). Це **головні части** речення. **286.**

Присудок і підмет.

За присудком питаємо все: *що робить ся?*, *що висказано* в реченні? [який присуд іде], за підметом: *хто робить?*, *хто той*, що про нього йде висказ у реченні, пор.:

Катруся (хто?) плакала (що сказано про Катрусю?). *Старий замовк* (Стефаник—Катруся).

2) Але ж **тільки** цих двох частий речення не досить, щоб ми могли вже докладно висказати, що думаємо. Ось як сказати: **287.**

Ратай оре. Я перебіраю. Наробили Шведи—

Предмет.

—то це все, що правда, речення, у кожному з них є свій присудок, усюди є підмети, ми думку в них розібрали, але ж відчуваємо, що ніде вона не повна. Нам хочеть ся знати, **що** таке оре ратай, **що** перебірає той, що про це розповідає, **чого** саме наробили Шведи, нам хочеть ся знати предмети, на які спадає дійство ратая [орання], того, що перебірає, та Шведів. І ось ми додаємо до речень слова:

Ратай оре ниву. Я перебіраю струни.
Наробили Шведи слави.

У цих, поширених уже, реченнях слова: *нива*, *струна*, *слава*, являють ся предметами чиєїсь роботи: нива—орання ратая, струна—того, що перебірає, слава—Шведів,

що її наробили—тому вони так і звуть ся **предметами.**

Із усїх речень видно, що предмети поясняють близче присудок.

288. 3) Тай і цим новим додатком не всяк удоволить ся. Може кому буде цїкаво знати, н. пр., де саме ратай оре, схоче знати місце, де відбуваєть ся орання, **як** саме перебірає струни той, що про це балакає, себто спосіб перебірання струн, кожному схочеть ся знати, **коли** саме наробили Шведи слави, схочеть ся знати час, коли це дїяло ся—то так цї речення можна ще так доповнити:

Прислівн. додаток.

На горі ниву ратай оре. Мовчки струни я перебіраю. Наробили колись Шведи слави.

Усї цї нові слова теж поясняють присудки, вони подають обставини, де, **як** і **коли** дїйство робить ся, чи робило ся, відповідають на ті ж самі питання, на які відповідають прислівники (гл. § 267). Через те й вони в реченнях звуть ся **прислівниковими додатками.**

289. 4) Тепер кожному вже зовсїм ясно, як і що робить ся. Але ж іще може декому забажасть ся знати, н. пр., **яка** саме та нива, що її оре ратай, **які** струни перебірає той, що грає, **якої** саме слави наробили Шведи, й тодї ще доповнить ся речення словами, що саме поясняють ті імена, які ми назвали, отже:

Прикметн. додаток.

На горі вбогу ниву ратай оре (Чернявський). *Мовчки струни бандури я перебіраю* (Куліш). *Наробили колись Шведи великої слави* (Шевч.).

За всїма цими словами ми питаємо ся слівцями: **який?, яка?, яке?, які?,** себто такими самими, як за прикметниками (гл. § 6,2)—тому то така часть речення, що поясняє одно якесь імня в реченнї, так і зветь ся **прикметниковим додатком.**

І коли без присудка, а то деколи й без підмета, речення не може бути—то без тих трох частий воно може обійти ся; цї три части тільки додають ся на те, щоби повнїща була думка. Через те й вони всї три докупи звуть ся **додатковими частинами** речення, або **побічними,** що то вони не мають уже такого великого значїння, як головні (присудок і підмет).

V. РЕЧЕННЯ ГОЛЕ Й ПОШИРЕНЕ.

У граматиці мають окрему назву такі речення, що в них є тільки головні частини, й такі, що поширені додатковими частинами. Ці останні так і звуть ся **поширеними**. Ось декілька поширених простих речень: **290.**

Поширене

Розганяє чорні хмари промінь сонечка ясний (Грабовський). До утрені завив з дзвіниці великий дзвін (Шевченко). На річечці якіїсь маленькій стояв колись млинок (Гребінка). Вітер виє під вікном сумний псалом (Лепкий). Чоловік із нудьги зовсім занепав здоровлям (Вовчок). На ріках вавилонських і я там сидів (Франко).

Такі речення можна порівняти з хатою, прикрашеною в середині образами, рушниками, малюнками і т. д.

Такі ж речення, що додаткових частин не мають, можна порівняти з голою хатою, в якій є тільки те, що на хату складаєть ся: стеля, стїни, долівка. Так і речення, що має тільки головні части, зветь ся **голе** або **непоширене**. Ось кілька голих речень: **291.**

Сонце заходить. Гори чорніють. Пташечка тихне. Поле німіє. Радіють люди (Шевченко). Стемніло.. Втихло. Кров дзюрчить. Холонуть трупи. Лягає тїнь (О. Козловський). Поблідло личко. Згасли очі. Надія вмерла. Стан зігнув ся. І я заплакав (Грабовський). Минають дні. Минають ночі. Минає літо. Шелестить листя. Гаснуть очі. Заснули думи. Серце спить. І все заснуло (Шевченко).

Голе

Таких речень уживаєть ся звичайно в описах природи та почувань, якщо хочеть ся викликати велике враження.

VI. ПРИСУДОК.

Як роздивити ся в цих прикладах:

Ніч темна людей всїх потомлених **скрила** *під чорні, широкії крила* (Леся Українка). *У Луцьку, славнім містї,* **зібрав ся** *люд увесь* (Грінченко). *І небо* **невмите**, *і* **заспані** *хвилї* (Шевч.). *Брехун собі* **воріг** (Квітка). *Рожи всьому свїтові* **гожа** (Франко). *Він у мене* **один**. *Сонця* **мало**, *рясту* **мало** і **багато** *хмари* (Шевч.). *Тут нам* **любо**, *тут нам* **мило** *разом заспївати* (народ. пісня). *Чи* **дома, дома** *наш пан господар?* (нар. колядка). *Еней* **був не по серцю** *Юнонї* (Котл.). [Я рад, що] *ви* **такої думки** (Кониський). **Гайда** *в поле!* (Старицький). **292.**

то буде видно, що присудком може бути кожна частъ мови, яка тільки подає присуд про щось, отже: **дієслово, імя** [іменик, прикметник, заіменик, числівник], **прислівник, іменик із приіменником**, і т. д.

293. 2) Як присудком буває імня, то звичайно з підметом ізлучує його т. зв. **злучка**, н. пр.:

Суддею **був** *ведмідь, вовки* **були** *підсудки* (Гребінка).

Злучка. Властивий присуд є слова: „суддею", „підсудки"— а слова „був, були" тільки злучують підмети з присудками.

Із цього ж прикладу виходить, що присудкове імня може вживати ся в **6. вдм.**, або в **1. вдм.** У 6. вдм. звичайне тоді, як про когось балакаєть ся, що він тільки виступає в якійся ролї, під якимось видом [пор. *суддею був ведмідь*], у **1.** знов тоді, як балакаєть ся про когось, що він справдї є тим, чим його малює присуд.

ЗАВВАГА. Через те, як присудком є самий прикметник, то він **ніколи** не може стояти в 6. вдм.

Присудок —прикм. Бо ж як ми про когось балакаємо, що він, н. пр., *гарний, добрий, поганий*—то це вже ми висловлюємо на основі якогось досвіду, подаємо сталу прикмету чиюсь. То так мусимо балакати тільки:

Дївчина (є, була) **гарна**. *Він* (є, був, буде) **великий** і т. д. (ніколи: гарною, великим).

Крім слова „*бути*" бувають злучками такі дієслова: **зробити ся** (паном), **стати** (смутна стала, святими стали), **показувати ся** (красна показуєть ся), **видавати ся** (меньшим видаєть ся), **називати** (не називаю її раєм—Шевч.), **іменувати ся** [хутори іменують ся Михайлівкою—Стороженко.] [1])

І після них уживаєть ся 1. і 6. вдм.

294. 3) Коли злучкою є теперішність дієслова **„бути"**, то вона в укр. мові майже все пропускаєть ся, н. пр.:

Бути. *Отті прямії колоски зовсім* (=є) **пустісінькі** (Гребінка). *У хаті* **зимно, темно** (Старицький). *Незбечне* **оружжя** *жіноча краса* (Франко).

---

[1]) Приклади зі словаря Грінченка.

Часто знов заступаєть ся воно тепер. заіменниками: **то, це,** при чому підмет від присудка відділяєть ся павзою (—), н. пр.:

Сміле слово—**то** *наші гармати, світлі вчинки*—**то** *наші мечі* (Гребінка).

Розуміеть ся, що коли присудком є тільки дієслово „**бути**“ в теперішности (=існувати), то його у звичайній мові опустити не можна, отже:

Всюди **є** передслово, а в мене нема (Шевч.). **Єсть** на світі доля, **єсть** на світі воля, **єсть** люди на світі (Шевч.).

Але й тут, коли маєть ся на думці, що щось є в когось, то „є“ може пропускати ся—головно в поезії, н. пр.:

У цариці моєї високий дворець (Франко).

4) Буває теж **зложений присудок**, н. пр.: 295.

Годі вглиблятись *у рану затруту* (Франко). *Довго я* **не хотіла коритись** *весні* (Леся Українка). *І за Україну* **молитись** *чернець Палій* **пошкандибав** (Шевч.). *Не* **пускають погуляти** (Шевч.).

Зложен. присудок.

Це після таких слів, як: **годі, можна, рад, треба, шкода, жалко, сором, після способових дієслів** (гл. § 212, III, 2), та ще й иньчих дієслів, що висказують рух, настрій, страх (любити, бояти ся, соромити ся...)

VII. ПІДМЕТ.

Як розібрати всї ції речення: 296.

Хрущі *над вишнями гудуть* (Шевч.). *Виглянуло над Чигрином* **сонце** *ізза хмари* (Шевч.). **Ми** *вкупочці колись росли* (Шевч.). *У лісї* **хтось** *розклав вогонь* (Гребінка). **Ситий** *голодного не розуміє* (народ. прип.). **Один** *у другого питаєм* (Шевч.). *Тяжко дїтей* **годувати** *у безверхій хатї* (Шевч.)

—то стане ясно, що підметом може бути кожна відмінна часть мови.

Але ж і невідмінні части мови можуть бути в реченнї підметами, н. пр.:

Коло (є) *приіменик.* **Тяжко** *прислівник.* **І** *злучник.* **Ох** *виклик.*

Важно тільки, щоб підмет відповідав на питання: **хто?, що** (є)?, *хто, що* (щось робить?), значить, щоби стояв **у 1. вдм.**

ЗАВВАГА. Цей підмет зветь ся **граматичний**, і в граматиці може бути мова **тільки** про такий підмет, такий, що стоїть у 1. **вдм.** Від нього треба відріжняти т. зв. **льоґічний підмет,**[1]) який може стояти в якомунебудь відмінку, щоб тільки означав особу або річ, про яку балакаєть ся, н. пр.:

Мете **снігом** [льоґ. підм. (6. вдм.)—грам. немає]. *Не стало* **дров** [льоґ. підм. (2. вдм.)—грам. немає].

VIII. БЕЗПІДМЕТОВІ РЕЧЕННЯ.

297. Уже з останніх двох речень пізнати, що в українській мові можуть бути речення, в яких підмета не буває. Ці речення так і звуть ся **безпідметові** (§ 4).

Безпідметових речень уживаєть ся в укр. мові часто, і то

1) деколи при явищах природи, н. пр.:

На світ благословить ся. Вечоріє. Блискає...

Запалало... і стемніло...
Застогнало в небесах...
— — — Загоменіло
На горах, полях, в борах (Метлинський).

І свитає, і смеркає (Шевч.).

2) після деяких присудків та присудкових виразів, н. пр.:

Щебетання, реготання оддалеки чути (Куліш). *Оттак мені доведеть ся свято зустрічати* (Шевч.). *Треба крови, брата крови* (Шевч.). *Ні, не того мені шкода, а марніє моя врода* (Шевч.). *Щоб лани широкополі, і*

---

[1]) Льоґіка—наука про думання. І та наука розріжняє присудок і підмет, але ж вона не дивить ся, з кількох слів складаєть ся одне й друге, там важні тільки сам присуд і сам підмет. От, у реченні:

»Кожда приго́да до мудрости дорога«

—льоґічний присуд: »до мудрости дорога«,—льоґічний підмет: »кожда приго́да«.

Більше складових частий льоґічне речення не знає.

У граматиці присудок—»дорога«, »підмет—пригода«, решта —це додаткові части, яких льоґіка не знає.

Дніпро, і кручі було видно (Шевч.). *Церкву-домовину полагодить нема кому* (Шевч.)...;

3) у неособових висказах, і то:

а) коли не хочеть ся назвати того, хто робить, або й із якихось причин не можна його назвати, н. пр.:

У нашім селї чинять два храми (Федькович). *За моє жито ще й мене бито* (нар. прип.). *Череду й отару розпродано* (Мирний). *Казано в середу взяти новобранцїв по обідї* (Вовчок). *Нас, пане, навчили* (Шевч.)...

б) коли говорить ся загально, або щось таке, що всїм відоме, н. пр.:

Так було у Трої, так і буде (Шевч.). *А вже ж менї стареңькому без коня пропадати* (нар. дума). *Де гарно їсть ся, там і пєть ся* (Котл.)...;

в) коли дїячем являєть ся якась немов тайна сила, н. пр.:

І слїд за нею замело (Франко). *Попіл вітром розмахало і слїду не стало* (Шевч.). *Мене по волї і неволї носило всюди* (Шевч.)...;

г) у неособових мовних зворотах, н. пр.:

Ой, не спить ся, не лежить ся і сон мене не бере (нар. пісня). *Менї боляче. Менї снило ся. Захотїло ся на старість гетьманувати* (Кулїш). *Заболїло коло серця* (Шевч.). *Менї полегчало, а з чого, з чого полегчало менї?* (Шевч.). *Менї погано живеть ся*...;

ґ) в таких реченнях, де висказана якась пайка, де балакаєть ся про якусь частину, що її взято з цїлого, н. пр.:

Панства всякого поназбігалось(=багато, але не все). *Понашевкувалось у хату такого народу—і родичі, і свати, і чужі.* [1]) *Йому забажало ся торічнього снїгу* [=не всього] (нар. погов.).

Як добре роздивити ся в усїх цих прикладах, то видно буде, що в безпідметових реченнях присудок по найбільшій части стоїть у середньому роді; це найкраще пізнати по формах дїєслова в минулости (замело, блискало, полегчало...).

[1]) Приклади зі словаря Грінченка.

IX. ПРЕДМЕТ.

298. I. Присудок доповняє **предмет**, себто така часть речення, на яку звертаєть ся дійство підмета (§ 287). Ось кілька предметів:

Предм. у 4. вдм.

Вітер гне **тополю** до самого долу (Шевч.). Я так люблю **її**, мою **Україну** убогу (Шевч.). Народ порве **шкаралущі** пересуду (Франко). Великою водою ворочають великії **млини** (Гребінка). Чоловік умер, **двоє** діток мені покинув (Вовчок). Запорожці приймали **всіх** у своє військове брацтво (Куліш)...

Із тих прикладів виходить, що предмет стоїть у **4. вдм.**

Але ж бо бувають предмети і в иньчих відмінках, н. пр.:

Предмет у 3. і 2. вдм.

Молітесь **Богові** *святому, молітесь* **правді** *на землі, а більше на землі* **нікому** *не поклонітесь!* (Шевч.). *Не завидуй* **багатому** (Шевч.)...

Я **щастя** *ждав, на злигодні здобув ся; я* **світу** *ждав, у темряві зостав ся* (Куліш). **Одного** *в Бога я благаю* (Шевч.)...

Із прикладів виходить, що предмети бувають іще в **3.** та **2. вдм.**

Буває й так, що в одному реченні є **два предмети**, н. пр.:
Подай **душі** убогій **силу**..., щоб (слово) **людям серце** розтопило! (Шевч.). І знов **мені** не привезла **нічого** почта з України (Шевч.).

299. **II.** Коли зібрати всї ці приклади, то буде видно, що предметом у реченні бувають **іменики** (тополю, Україну, шкаралущі...), **заіменики** (її, нікому, мені), **прикметники** (багатому) та **числівники** (двоє, одного). Крім того може бути предметом і **дїєприкметник**, н. пр.:

Береженого *Бог береже* (нар. прип.)...

Через те, що відносини в мові зазначують ся не тільки відмінками, а й **приіменик**ами (§ 260), а предмети вказують саме на **відносини**, то вони можуть бути виражені **іменами з приіменик**ами (**приіменниковий зворот**), н. пр.:

Предм.—прийм. зворот.

Ми є осени таки похожі хоч капельку **на образ** *божий* (Шевч.). *Повіруєм ще трохи* **в волю** (Шевч.). *Воздвиженський не вважав* **на увагу**, *чи* **неввагу** *своїх слухачів* (Нечуй-Левіцький). *Так марили айстри про* **трави** *шовкові, про сонячні* **дні** (Олесь)...

III. Із усїх предметів **найважнїщий** предмет у **4. вдм.** Він стоїть усе після **перехідних** дїєслів (§ 211,1), і на ньому найкраще пізнати, як то на предмет звертає ся дїйство підмета. Через те то цей предмет зветь ся **справжнїм**, або властивим предметом. **300.**

Справжнїй предмет.

Якщо дїєслово перехідне заперечене, н. пр.:

Не *любиш правди* (Тобїлевич). **Не** *кидай матери!* (Шевч.). *Чом* **не** *тямиш посольства свого і його заповіта?* (Франко)...,

Запереч. речення.

то, як із тих прикладів виходить, справжнїй предмет уживаєть ся в **2. вдм.**

Тільки ж ув укр. мові не так уже строго переведений цей закон. Часто і в заперечних реченнях бачимо предмет у **4 вдм.**, н. пр.:

Не *покриють Україну червоні жупани* (Шевч.)...,

а то головно тодї, коли лад слів у реченнї такий, що предмет стоїть перед дїєсловом, н. пр.:

Я рідну Україну не проміняю на чужину (Глїбів).

Справжнїй предмет стає завсїди **підметом**, як речення з дїяльного стану перевернемо у страдальний—від того і зветь ся цей стан ще й і предметним (гл. § 220),—н. пр.:

Дїяльний стан:	Страдальний стан:
Шевченко написав »Княжну«	»Княжна« написана Шевченком.
Мати пестить дитину.	Дитина пещена матїррю.

X. ПРИСЛІВНИКОВИЙ ДОДАТОК.

I. І прислівниковий додаток доповнює та пояснює присудок (§ 288), н. пр.: **301.**

Кругом столїтнїй лїс росте, **там** озеро видати (Воробкевич). Ой, **високо** сонце сходить, **низенько** заходить (Шевч.). **Опівночі** айстри в саду розцвіли (Олесь). І росли води, і прибували **дуже** на землї (Кулїш). Ти знов **чогось** сумуєш, Наталко? (Котляр.)...

Що буває прислів. додат:
а) прислівн.

Усї цї прислівникові додатки, що подають: **місце** (кругом, там), **спосіб** (високо, низенько), **час** (опівночі), **ступінь** (дуже), **причину** (чогось),—виражені в цих прикладах **прислівниками**.

Але ж усї ті обстанови дійства можуть подавати й самі імена, н. пр.:

б) імена

Високими *та* **широкими Днїстровими берегами** (де?) *постелились шовкові трави молоденькі* (Федьк.). *Їду я* **тихою ходою** (як?) [Шевч.]. *Ото було* **тими вечорами довгими осінними** (коли?)... *заберу обойко до себе на колїна та почну на добрий розум навчати* (Вовчок)...

Та на ті ж самі питання, як прислівники, можуть одповідати і приіменикові звороти, імена з приіменикaми, н. пр.:

в) приімен. зворот.

Із хмари (звідкіля?) *тихо виступають обрив високий, гай, байрак* (Шевч.). *Вони* **без огляду й трівоги** (як?) *ідуть* **на стрічу** (куди?) *сонцю золотому* (Франко). **По весні 1663. року** (коли?) *двоє подорожних верхи зближались до Київа* (Кулїш). *Чоловік* **із нудьги** (чому, з якої причини?) *зовсім занепав здоровлям* (Вовчок).

То так прислівникові додатки можуть бути виражені: прислівниками, іменами і приіменниковими зворотами.

302. II. Прислівникові додатки подїляють ся—як видно з цих усїх прикладів—на додатки: а) **місця** (де?, куди?, звідкіля?,....), б) **способу** (як?), в) **часу** (коли?, від коли?, доки?, як довго?), г) **ступня** (як дуже?), ґ) **причини** (чому?).

Присл. додат.: а) місце, б) спосіб, в) час, г) ступінь, ґ) причина

д) Крім того розріжняємо ще прислівниковий додаток засобу, на питання: **чим?**, н. пр.:

д) засіб

Пишу **пером**. *Орю* **кіньми**. *Чи городом, чи то селом мете собі мов* **помелом** (Шевч.—Чума). *Часами вітер набіжить і сїрим* **туманом** *повіє* (Лепкий)...

Тут треба дивити ся, щоб не заплутати ся, щоб засобу (знаряду, пит.: чим?) на приняти за спосіб (на питання: як?).

Засіб:	Спосіб:
Пташка махає **крилом** (чим?)	**Пташкою** (як?) полечу.

е) Прислівникові додатки можуть подавати ще й **намір**, на питання: **на що?**, н. пр.:

е) намір

Купив оце я собі **на потріб** *дерева* (Слов. Грінч., III, 382). **Не для людий, тієї слави** *мережані та кучеряві оцї вірші віршую я* (Шевч.) *Слова є* **до ради**, *руки*

до звади (нар. припов.). *Іванець* **для** *своєї* **користи** *роздуває старе огнище* (Куліш.)...

є) А такі приклади як:

Верба росте **без коріння** (хоч не має коріння), *камінь росте* **без насіння** (нар. пісня). **Без надії** *буду сподіватись!* (Леся Укр.). *Хлїбороб працює* **без огляду на спеку** (хоч є спека)...

—вказують, що щось робить ся без огляду на щось.

е) допуст

Це прислівникові додатки **допусту.** Вони стоять на питання: **без огляду на що?** [1]) Тут присудком допускаєть ся такі речі, що їх або не буває у світї, або бувають дуже рідко.

ж) Та є ще прислівникові додатки **умови** на питання: **на який випадок?, під якою умовою?,** н. пр.:

ж) умова

Свічки в мене **про всяк час** (Слов. Грінч., III, 456). *Одежа пригожа* **на зиму**...

з) І **міру** може подавати прислівниковий додаток, на питання: **як далеко, як багато?,** н. пр.:

з) міра

На чотирі милї *мене славні Запорожцї своїм трупом крили* (Шевч.) *На новий рік прибавило ся дня* **на заячий скік** (нар. погов.)...

Розумієть ся, що в одному реченнї може бути кілька прислівникових додатків, і що ті додатки можуть бути ріжні, н. пр.:

Так (як?—спосіб) *марили айстри* **в саду** (де?—місце) **в осени** (коли?—час) [Олесь.].

ЗАВВАГА. Тут треба дивити ся, щоб приіменикового зворота не приймати за прислівниковий додаток, коли він є предметом. Треба тямити, що за предметом треба питати ся все як за **відмінками** (від кого?, до чого?, у кого?, на що?, у чім? і т. д.), за прислівниковими додатками як за **прислівниками** (де?, куди?, відкіля?, коли?,

---

[1]) Звичайно питають ся в нас: »не дивлячись на що?«—та це явний москалїзм, переклад московського: »не смотря на что?« Ту фразу треба оминати!

відколи?, як?, чому? і т. д.), н. пр.:

Предмети:	Прислівн. додатки:
Візьми це **від мене** (від кого?)	Зачинились **од змина** (з якої причини?) двері (Левкий).
До нього (до кого?) лист писаний	Чи впускати гостя **до господи**, (куди?), чи ні (Куліш).
Повіруєм ще трохи **в волю** (в що?) (Шевч.).	**В той день** (коли?) мене не було дома, і т. д.

XI. ПРИКМЕТНИКОВИЙ ДОДАТОК.

303. 1) У реченні зустрічаєть ся часто, що якесь імня—чи підмет, чи предмет, чи присудкове імня, чи прислівниковий додаток, коли він висказаний імням—має при собі додаток, який близче пояснює це імня, каже, яке саме воно, подає його прикмету, отже має свій прикметниковий додаток (§ 289), н. пр.:

Що буває прикмет. додат.: а) прикм.

Безкраї, чорні і сумні за ночами минають ночі (Франко). Годі скнїти рабами, час кормигу **нечесну** знести! (Грабовськ.). Праця **тяжка** стан **недужий** мій гне (Грінч.). Вони брати і христіяни, а ти—деспот **скажений!** (Шевч.). Ще за гетьманщини **святої**, давно це діялось колись (Шевч.). Очі сушить туга вогнем **запальним** (Леся Укр.).

Із цих прикладів видно, що прикметниковим додатком у реченні буває найчастїще таки прикметник самий, од його ж і назва цієї части речення.

Як приглянути ся до тих додатків, то пізнати, що вони годять ся з імням, до якого належать, у **роді** [кормигу (ж. р.)—нечесну (ж. р.], **числї** [ночі (мн.)—безкраї (мн.); кормигу (од.)—нечесну (од.] і **відмінку** [кормигу (4. вдм.)—нечесну (4. вдм.].

2) Але ж подавати прикмету імня в реченні можуть і иньчі части мови, які скидають ся на прикметник, себто мають таку ж саму згоду, н. пр. деякі заіменики, деякі числівники (§ 203) та дієприкметники, н. пр.:

І не в **однім отім** (якім?) *селї людей у ярма запрягли пани лукаві* (Шевч.). *По* **своїй** (по якій, по чиїй?), *по землї* **свою** (яку? чию?) *кров пролили*, і *зарізали брата* (Шевч.). *Нема на світї України, не має* **другого** (якого?) *Днїпра* (Шевч.). *Ой*, **три** *шляхи* (скілько?) *широкії докупи зійшли ся* (Шевч.). **Натягнуті**

б) заім., числ. і дієприкм.

струни тремтять і бренять од горя, од щастя і муки (Одарка Романова). *А сум усе душу огортає, і серце* **втомлене** *болить* (Старицький).

3) Але ж і **іменики** можуть бути додатками прикметниковими, коли вони відповідають на теж саме питання: *який?*, *чий?*, н. пр.

в) 2. вдм.

Смерть **матери** [=материна] *була першим великим Марковим горем* (Грінченко). *І оживе добра слава, слава* **України** [українська] (Шевч.). *Не в лоні рідного* **народу** [=народнім], *а в стані* **зрадників** [=зрадницькім] *зростав* (Чернявський)...

Як бачимо, всюди іменик, що є прикметниковим додатком, стоїть тут у 2. відмінку. Його часто можна замінити прикметником.

4) Із таких прикладів, як ось:

г) прийм. зворот

Хай царює над нами отой кедр **на Ливані** [=ливанський] (Франко). *То були фараони, погань лютая*, **без Бога** [=безбожні] (Шевч.). *Наум Дрот був парень* **на все село** [який?] (Квітка). *Козацька церква невеличка стоїть* **з похиленим хрестом** [яка?] (Шевч.)...

—видно, що додатком прикметниковим може бути й імня з приіменником, коли воно тільки пояснює близче якесь імня, подає його прикмету.

5) Із таких знов прикладів, як:

ґ) той самий відм.— прикладка

Князь **Ярослав** (який?) *заповіт своїм дітям покинув* (Кононенко). *У славному, преславному місті* **Чигирині** (в якому?) *задзвонили в усї дзвони* (Шевч.). **Аристотель** *мудрець Олександра навчав* (Франко)

—пізнати, що прикметниковим додатком може бути й іменик у тому ж самому відмінку, що й імня, яке той іменик пояснює (пор. князь—1. вдм., Ярослав—теж; в місті—7. вдм., у Чигирині—теж)...

Такий прикметниковий додаток зветь ся **прикладкою**.

Коли до нього належить більше слів, то його віддїляєть ся від імня, до якого він сам належить, **запинками**, н. пр.:

Цвітка дрібная молила неньку (яку саме?), **весну раненьку** (Шашк.). Оце **ледащо** (йдуть прикмети:), щирий **пан, потомок** гетьмана дурного і презавзятий **патріот** і **христіянин** ще до того—у Київ їздить всякий

год (Шевч.). Гей, у Луцьку, **славнім місті**, зібрав ся люд увесь (Грінч.).

То це тому, що ця прикладка являєть ся немов окремим реченням, у якому вона повинна б бути **присудком** супроти імня, яке пояснює (ненька—це весна, ледащо—це пан, потомок, патріот і т. д.).

ЗАВВАГА. І тут треба дивити ся, щоб не змішувати прикметникових додатків, виражених приім. зворотами, із предметами та прислівниковими додатками. Треба все мати на увазї, що цї останнї пояснюють присудок (гл. § 287, 288), прикметниковий додаток пояснює якесь імня в реченнї.

Ось для порівнання такі речення:

Предмет:	Прислівник. додаток:
Надїю ся на весну (на що?)	На весну (коли?) квіти зацвітуть.
Кохаю ся в долинї (в чім?)	В долинї (де?) веть ся річка.
Він дбає про себе (про кого?)	Він сказав це про себе (як?).

Прикметник. додаток.:

Надїя на весну (яка?) проминула.
Люблю те село в долинї (котре?)
Думка про себе (яка?) не давала йому спокою.

То так прикметниковий додаток відповідає на питання: **який?, котрий?, чий?, скілько?**

Ним може бути: прикметник заіменник і числівник у прикметниковій формі, іменик у 2. відм., іменик у тім самім відмінку і приіменниковий зворот.

XII. ВСТАВЛЕНІ СЛОВА (РЕЧЕННЯ).

304. 1) Часто в реченнї висловлюємо чужі думки, чужі, а то й загальні погляди, і зазначуємо це якимись словами, н. пр.:

Злість, **кажуть**, *сатанї сестриця* (Котл.). *Прийшлось сусїдові*, **мовляв**, *хоч сядь тай плач* (Гребінка). *Мала*, **каже**, *нехай дождусь... Шкода*, **каже**, *і не проси! Пятьсот*, **каже**, *коли даси, бери хоч зараз* (Шевч.—Не спало ся, а ніч як море).

А тому, що ті слова з чужих уст уставлені в речення, то ми так і звемо їх **вставленими**.

Таких слів ув українській мові більше.

2) Нераз людина хоче себе відокремити від других людий, і зазначує це в мові; отже каже:

Це, **на мій погляд**, *так. Це*, **по мойому**, *так. А*, **щодо мене**, *то це так...*

3) Таким же робом зазначуєть ся вставленими словами сумнїв, непевність, н. пр.:

Ой, **здаєть ся**, *моя мила, иньчого кохаєш* (нар. пісня). *От мерщій і одвернуть ся одно од другого і*, **бачить ся**, *й не дивлять ся* (Квітка). *А під лїсом, край дороги*, **либонь**, *курінь мріє* (Шевч.). *Е-е, дядечку, вона*, **мабуть**, *чи не кївшем їх міряє* (Вовчок)...

4) Також задля ствердження чогось вкладають ся слова, н. пр.:

Бо то тепер, **на правду сказати**, *що рідко де доброго чувати* (Слов. Грінч., III, 398). *Я*, **що правда**, *не бачив, та другі бачили. Такого їх* [дїтей], *такого їх, що*, **далебі**, *не знаю, що й дїяти!* (Нечуй-Левицький). **Бігме**, *на щотах не училась* (Котляр.). *Я*, **їй-богу**, *не бачив, не знаю. Вже*, **бачу**, *з того нїчого не вийде...*

5) І як хочеть ся звернути чиюсь увагу на щось, то вкладаєть ся слова, н. пр.:

Кажуть, **бачиш**, *що „все то те таки було й наше, а що ми тілько наймали Татарам на пашу та Полякам“* (Шевч.—Суботів). *Такі*, **бачте**, *люде: все письменні, друковані, сонце навіть гудять* (Шевч.—Гайдамаки). *Нащо*, **бач ся**, *те згадувать, що давно минуло!* (Шевч.—Холодний яр). *Було шляхта*, **знай**, *чванить ся* (Шевч.)...

6) Як хтось просить вибачення, звертаєть ся з просьбою, то це теж відповідними словами зазначує, н. пр.:

Та тут, **не вам (не при вас) кажучи**, *хвороба кинулась* (нар. говір.). *Теплий кожух, тільки*, **шкода**, *не на мене шитий* (Шевч.). **Будь ласка**, *сватоньку-старику, ізбий Енея з пантелику* (Котляр.).

Усї цї слова до самого речення не належать, вони немов самі для себе творять речення—як ось **пятий відмінок, виклик** (§ 280_1) та **прикладка** (§ 303_5)—і тому їх віддїлюємо від иньчих слів **запинками**.

Ось іще кілька таких слів:

наприклад, *на щастя*, *то так*, *сказати б*, *слово по слові*, *розуміеть ся*, *може бути*, *безперечно*, *зрештою*, *між иньчим*...

XIII. ЗГОДА В РЕЧЕННЇ.

305. Кожне речення творить для себе немов окрему будівлю. Ми так звичайно й кажемо: це речення так і так збудоване.

І коли будівля має бути трівка та доладна, то треба, щоби складові частини тої будівлї підходили до себе—то так і в реченні. І в реченні треба, щоби складові його части підходили до себе, щоб вони зі собою годили ся. На цїй **згоді** основуеть ся те, що ми кажемо, н. пр.:

Стіл (є) *велик***ий**, а не—велик**а** або велик**е**

Я читаю „ „ я чита**єш**

Він має гарну книжку „ „ він має гарна книжкою...

Із цих прикладів виходить, що в реченні згода доторкаеть ся підмета й присудка, а далї якогось імня в реченню й прикметникового додатка, який до нього належить.

306. І. Щодо відносин між **підметом** і **присудком**, то згода може бути ріжна, відповідно до того, чим виражений один і другий. Пізнаємо це на прикладах:

1) Підмет і присудок: а) займ. особ. —дїесл. теп. і буд.

Я *пиш***у**. **Ти** *пиш***еш**. **Він** *пиш***е**. **Ми** *пиш***емо**. **Ви** *пиш***ете**. **Вони** *пиш***уть**.

1) У всїх цих реченнях підметами являють ся **особові заіменики**, присудками—**дієслова в теперішности**. Згода доторкаеть ся всюди **особи й числа**, бо, н. пр.:

я	—1. ос. одн.	і пишу	—1. ос. одн.
ти	—2. » »	„ пишеш	—2. » »
вони	—3. » множ. „	пишуть	—3. » множ....

Така сама згода є між підметом і присудком, як присудок стоїть у **будучности**, н. пр.:

Я *писати* **му**. *Ти буд***еш** *писати* і т. д.

Та як у 3. ос. замісць заіменника підметом є якийсь

іменик, н. пр.:

Брат [сестра] *пише. Ученики пишуть*...,

—то згода є тільки **в числї.**

2) Із таких прикладів, як ось:

Я *писав*	[чоловік каже про себе].	**Я** *писала*	[жінка]
Ти *писав*		**Ти** *писала*	„
Брат *писав*		**Сестра** *писала*	

—пізнати, що коли присудком є дієслово в **минулости**, то підмет годить ся з присудком у **числї** й **родї**, бо ж

б) заім. особ. —дієсл. мин.

я—	одн. і (як чоловік говорить)—чол. рід.	і	писав	одн., ч. рід.
брат	„ і	„ „	і	„	„ „ „
сестра	„ і	жін. „	і	писала	„ ж. рід.

Та це доторкає тільки **однини**, бо у **множинї** згоди в родї **немає**, а тільки в числї, отже:

ми писали	—1. ос. мн.
ви писали	—2. „ „
брати, сестри писали	—3. ос. мн.

3) У реченнях:

Дуб сильний. Сосна зелена. Дерево високе. Ковбаса була моя. Вікно подвійне...

в) присуд. —прикм.

—присудками являють ся скрізь то **прикметники**, то **заіменик**, то знов **числівник**, підмети—виражені **іменами**. Скрізь між підметом і присудком згода є в **числї, родї** та **відмінку**, бо ж, н. пр.:

дуб	—1. вдм., одн., чол. рід	і сильний	—1. вдм., одн., чол. рід
сосна	—1. вдм., одн., жін. рід	і зелена	—1. вдм., одн., жін. рід
дерево	—1. вдм., одн., сер. рід	і високе	—1. вдм., одн., сер. рід...

Але ж у множинї згода в **родї** відпадає, бо прикметники [деякі заім. і числ.] родів у множинї не відрізняють.

4) Коли ж присудком у реченнї є **іменик**, н. пр.:

Петро людина. Кінь звіря. Черкаси місто...

—то, як видно з прикладів, між підметом і присудком згода є тільки в **відмінку**, бо

г) присуд. —іменик.

Петро	—1. вдм. (рід. чол.)	і людина	—1. вдм. (рід. жін.)
кінь	—1. вдм. (рід. чол.)	і звіря	—1. вдм. (рід. серед.)
Черкаси	—1. вдм. (множ.)	і місто	—1. вдм. (одн.)

* Розумієть ся, що як присудкове імня в **6. вдм.** (гл. § 293), то н і я к о ї з г о д и між підметом і присудком **бути не може**, бо ж підмет мусить бути все в 1. вдм., отже:

Я—*сестрою*, а **ти** будеш *братом!* (Шевч.).

307. **ЗАВВАГА.** Загалом виходить, що коли підмет у однині, то й присудок стоїть у однині.

Але ж у нашій мові часто задля п о в а ж а н н я, задля ч е м н о с т и та ввічливости кладеть ся п р и с у д о к у м н о ж и н ї, хоч п і д м е т у о д н и н і. Це відносить ся передівсїм д о б а т ь к і в, про яких навіть і п о з а о ч і балакаєть ся у множинї [1]), н. пр.:

[Памятаю, як] *мати* **ввели** *мене в хату*, [як] **поблагословили** (Вовчок). [Доживайте вже, мамо, зїми в баби; я заплачу́, що там] *баба* **скажуть** (Мирний). **Прийшли** *пан-отець сиві-сиві*, *як молоко. Т а к і се в нас панотчик н е г о р д е л и в і* **були** (Федьк.).

Та ще й так буває, що як підметом буває і м н я, а коло

Згода по думці. нього є додаток: „*із кимось*“, то присудок теж може тодї стояти у **множинї**, н. пр.:

Павло з Оленкою **підняли** *в хатї сутанїю та аж дїжку з рощиною* **перекинули** (Кониськ.—Непримирена).

Тільки це не завше так буває, бо може бути й **однина**, н. пр.:

У вечір того дня **сидїв** *у мене лїкар із жінкою* (Кониськ.—Неприм.).

Це залежить часто від того, чи присудок стоїть перед підметом, чи після нього.

Таксамо, як заім. „**кожний**“ є підметом, то теж буває, що присудок ставить ся у множинї, н. пр.:

Викопають *к о ж е н собі ямку*, **приляже** *туди, то трохи йому й легче* (Квітка).

Така згода, це згода **по думці**, бо ж, граматично беручи, слово „*к о ж н и й*“—о д н и н а; але що в самому слові

---

[1]) Під упливом московської звички наша інтелїґенція теж переняла спосіб на батьків »тикати«. Розумієть ся, що ту звичку треба викидати з ужитку, треба заводити всюди »викання« батькам!

містить ся тямка множини, то й тому присудок ставить ся у множині.

II. **Прикметниковий додаток,** якщо він виражений прикметником або иньчою частю мови, що складаєть ся на прикметник, годить ся з імням, до якого належить, у числї, родї й відмінку (гл. § 303₁, там же і приклади). 308.

2) Прикм. дод.—імя.

2) Коли ж прикметниковим додатком є імня в тому самому відмінку (гл. § 303₅), то згода доторкає тільки відмінка, рід може бути й иньчий, н. пр.:

Л в неї дочка (ж. р.) *недолїток* (ч. р.).

Про згоду числівників гл. §§ 203, 204.

XIV. СТЯГНЕНЕ РЕЧЕННЯ.

I. Кілька речень, якщо вони мають однакові части речення спільні, можемо все стягти в одно речення, н. пр.: 309.

Сонце золотило все промінням. **Сонце** сміяло ся радісно. **Сонце** глядїло в темну нашу хатину в низеньке віконце.

До спільного всїм тром реченням слова „*сонце*", що в цих реченнях є всюди **підметом**, стягаємо всї присудки зі словами, що до присудків належать, і творимо таке одно речення:

Стягнене речення.

Промінням усе золотило, сміяло ся радісно *сонце* *і в темную нашу хатину глядїло в низеньке віконце* (Грінченко).

Те ж саме дїєть ся зі спільними **присудками** та иньчими спільними словами, н. пр.:

Речення нестягнені:	Речення стягнене:
Маґи **годувались** у храмах, паґодах.	*Маґи, бонзи і жерцї в храмах, паґодах* **годувались** (Шевч.).
Бонзи **годувались** у храмах, паґодах.	
Жерцї **годувались** у храмах, паґодах.	

Таке речення, в якому кілька якихось частин речення **стягаєть ся** до одної частини, зветь ся **стягненим реченням.**

Стягнені речення мають один підмет і кілька присудків, один присудок і кілька підметів, один прису-

док кілька прислівникових додатків [гл. вище]; вони можуть мати один присудок і кілька предметів, н. пр.:

Серце, і **душу**, і **силу** невтомную клав ти на рідную справу (Старицький)—

та ще й якесь одно імня в реченні може мати кілька прикметникових додатків, н. пр.:

Простіть, **високії** [гори], мені, **високії**, і **голубії**, **найкращі** в світі, **найсвятії!** (Шевч.).

Ось іще декілька стягнених речень:

Чернець мій встав, надів клобук, взяв патерицю, перехрестив ся, чотки взяв (Шевч.). О, там уже на все село була [Маруся] і красива, і розумна, і багата, звичайна, та ще ж до того і смирна, і всякому покірна (Квітка). І дїд і баба у недїлю у двох собі сидїли (Шевч.). За дармо в слові твойому [народе!] іскрять ся і сила й мягкість, дотеп і потуга, і все, чим може в гору дух піднять ся? (Франко). І шепоче він [=вітер] про волю, про могутню боротьбу, про грядущу иньчу долю, про свободу ту святу... (Винниченко). І барвінком, і рутою, і рястом квітчає весна землю (Шевч.). Звідтіль, з ясних, незміряних глибин на землю ми зоріти мем що хвилї, болїти мем за наших друзїв милих, благати мем і щастя й долї їм (Старицький—Остання ніч). А в серці моїм мій світ шовком тканий, сріблом білим мережаний і перлами обкинений (Стефаник—Моє слово).

Розумієть ся, що коли де слова якісь задля чогось повторяють ся, н. пр.:

Плив, плив, плив він, що аж обридло (Котляр.). *Сипле, сипле, сипле сніг* (Франко)...,

—то це зовсїм не стягнені речення, а сказано це задля того, щоб виявити довготу часу. Таксамо, н. пр.:

І насилу то, насилу мене одірвали од матери неживої (Шевч.—Великий Льох)

—повторення слова „*насилу*“ треба розуміти „з великою натугою, з великим зусиллям“—але це не стягнене речення.

310. **Як віддїляють ся частини стягнення.** II. Ті однакові частини речення, що стягають ся до котроїсь одної частини, відзначуєть ся в мові ріжними способами: то спускаєть ся, то підносить ся голос, то вкладаєть ся якісь слївця, хоч прислївники, хоч злучники, а на письмі віддїлюєть ся їх **запинками** (гл. § 280).

Ось і найважнїщі слївця, якими віддїлюють ся ті спільні части:

1) **і, і—і, та, тай, та—і**, н. пр.:

Воздвиженський **і** Дашкович складали собі професорську репутацію (Нечуй-Левицький). Утни мені пісню одну, **і** широку, **й** веселу, як воля (Старицьк.). Не люди наші вороги, хоч люди гонять нас **і** судять, **і** запирають до тюрми, **і** висміюють нас, **і** гудять (Франко). За степи **та** за могили, що на Україні, серце мліло (Шевч.). Обнімемось, поцілуємось, поберемо ся за рученьки **тай** підемо у двох собі аж у Київ (Шевч.—Сотник). Військо, як море,... з лугу виступало, **та** на трубах вигравало, **і** на горі разом стало (Шевч.).

ЗАВВАГА. На письмі, як „і" повторяєть ся, то або всюди ставить ся запинку, або ніде. Як речення стягнене так, що злучник „і" появляєть ся тільки перед останнім словом стягнення, то перед ним запинки не ставить ся, н. пр.:

Перехрестив ся неборак, коня найкращого сїдлає **і** *скаче в Київ* (Шевч.).

Розумієть ся, що коли „і" появляєть ся між двома реченнями нестягненими, то запинка все мусить бути, н. пр.:

Брови на очі йому понасовувались, **і** *борода сива до пояса* (Куліш).

2) **ні—ні**, н. пр.:

Ні попівські тортури, **ні** гарештів царських мури, **ані** війська муштровані, **ні** гармати лаштовані, **ні** шпіонів ремесло в гріб його [=духа-революціонера, що тїло рве до бою за поступ, щастя й волю] ще не звело (Франко).

3) **не лише—а й**, н. пр.:

Бо люблю я тебе (народе!) **не лише** за твою добру вдачу, **а й** за хиби та злоби твої (Франко).

4) **або, або—або, хоч—хоч, що—що, чи—чи**, н. пр.:

Добути **або** дома не бути! (нар. погов.). **Або** тобі, **або** мені та на світі не жити! (Грінч. Слов., I, 2). А вам однаково **що** тут, **що** там (Глїбів). **Чи** ти милий пилом припав, **чи** метелицею...? (нар. пісня). **Хоч** роби, **хоч** ходи, а менї догоди (нар. прип.).

4) **то—то**, н. пр.:

[Стара] **то** розкаже яку пригоду людську, **то** на своє безщастя плачеть ся (Вовчок). Повна та хороша на виду [Орися], маяла **то** сям, **то** там по господі в старого сотника (Куліш).

5) **хто—хто** (вилїчуючи щонебудь), н. пр.:

Прибігли: **хто** [той] з кочергою, **хто** [той] з рогачем...

6) **зразу—опісля, зразу—далї—накінець**, н. пр.:

Зразу прийшов один, **опісля** другий. **Зразу** поїхав до Київа, **далї** до Одеси, **накінець** на Крим.

Усї цї розставні слівця (§ 271,3) розділяють ся запинками.

311. III. У стягненому реченнї цїкаві відносини між підметами і присудком [стягненим].

Згода:
а) кілька підметів —1 присуд.

1) Уже сам зміст вимагає, що коли бесїда йде про дві особи, то щоби присудок стояв у **множинї**. І воно так звичайно в українській мові буває, н. пр.:

Семен та Семениха **прийшли** *з церкви тай* **обідали, мачали** *студену кулешу у сметану* (Стефаник). *Воздвиженський і Лапландець не* **любили** *поважати права власности* (Нечуй-Левицький). *Дїд і баба на присьпі собі* **сидїли** *в білих сорочках* (Шевч.)...

Але ж дуже часто присудок кладеть ся в **однинї**, неначе б він відносив ся тільки до одного підмета, не до обох, н. пр.:

Ой, **умер** *старий батько і старенькая мати* (Шевч.). *Ще* **не вмерла** *Україна, і сила, і воля* (народнїй гимн). *Може* **найдеть ся** *дївоче серце, карі очі* [що заплачуть на ті думи...] (Шевч.)...

Це дїєть ся головно тодї, якщо спільний присудок стоїть перед підметами. Ось іще приклад:

Неначе в ирій **налетїло** *з Смілянщини, з Чигирина просте козацтво, старшина: на певне дїло* **налетїли** (Шевч.).

Але ж і як підмети попереджують присудок, то вживаєть ся присудок у однинї, н. пр.:

І дурень і мудрий нїчого **не знає** (Шевч.).

2) Коли підметами бувають особові заіменники ріжних осіб, то присудок стоїть теж у **множинї**, і як ось виходить із прикладів:

б) підм. 2 особ. заім.

Я й ти [=ми] **підемо**. *Ти й вона* (=ви) **підете**. *Я й він* [=ми] **підемо**. *Ти й вони* (=ви) **підете**, —усе **1. ос.** має перевагу над 2. і 3. ос., **2. ос.** має перевагу над 3. ос.

3) Щодо кількох прикметникових додатків, які відносять ся до одного імени, н. пр.:

в) кілька прикм. дод. і одно імя.

У австрийському й нїмецькому **парляментї**, *на першому й другому* **засїданнї**...

—то в українській мові нїколи імня у множинї не ставить ся.

XV. ПРОПУСКОВЕ |ЕЛЇПТИЧНЕ| РЕЧЕННЯ.

Буває, що в мові пропускаєть ся в реченнї такі 312.
части, яких легко можна догадати ся, н. пр.:

Піп [бє] *у дзвін, чорт* [бє] *у калатало* (нар. припов.). *Я сестрою* [буду], *а ти будеш братом, і дїтьми* [будемо] *йому обоє, батькові старому* (Шевч.—Невольник). *Гей, ти, ниво, твого гону* [є] *від Карпатів аж до Дону!* (Старицьк.). *Природо люта,... за що тобі* [належать ся] *піснї від нас і слава?* (Маковей). *По мові* [йде] *передмова,—можна* [обійти ся] *і без неї* (Шевч.)...

Такі речення звуть ся **пропускові**, із грецька—**еліптичні**.

Найбільше пропускаєть ся звичайно присудок, якого легко доміркувати ся. Уживаєть ся таких речень

а) у привітаннях, н. пр.:

Добрий день [бажаю]! *Добраніч! Гаразд! Здоров* [будь], *Еоле, пане-свату!* (Котляр.)...

б) у народнїх поговірках та приславях, н. пр.:

Чим далї [підеш] *в лїс, тим* [буде, побачиш] *більше дров! Громада* [дасть] *по нитцї, сиротї* [буде] *сорочка. По нитцї* [дійдеш] *до клубка. Ладом усе можна* [зробити]...

в) у живій розмові, в питаннях і відповідях, н. пр.:

— *Уставайте, братця* [ходїть], *грошей лїчити!*
— *Яких грошей* [лїчити]?
— *Чіпка продав хлїб.*
— *Кому продав* [хлїб]?
— *Чупруненкові Грицькові* [Чіпка продав хлїб]...
— *А дорого* [продав Чіпка хлїб]?
— *Не знаю* [як дорого продав] (Мирний).

Із передостаннього прикладу виходить, що крім присудка пропускаєть ся і підмет, і предмет, і кілька частий речення відразу.

XVI. ЯК ІДУТЬ ПО СОБІ СЛОВА В РЕЧЕННЇ. (ЛАД СЛІВ У РЕЧЕННЇ)

I. Ми бачили, що не всї слова в реченнї однаково важні, 313.
що одні дуже важні, другі меньше важні, а є й такі, що без них легко можна обійти ся. Виходило б, що як ставити їх побіч себе, то ставити по тому, яке значіння вони мають,

себто: **присудок**, **підмет** [чи підмет присудок], а далї **предмет**, **прислівниковий додаток**—а прикметниковий додаток там, де йому місце, коло імня, до якого він належить.

Так воно в мові й буває, н. пр.:

Звичайний лад слів.

Гектор пішов собі з дому по старій дорозї, по вулицях битих (Руданськ.). *Рябина шпурнув бучок геть у кропиву* (Франко)...

Розумієть ся, що як **нема предмета**, то зараз після присудка йде **прислівниковий додаток**, н. пр.:

Основа лежить під Харковом (Куліш). *Максим Одинець походив зі стародавнього шляхецького роду* (Кониський).

Як є **два предмети** в реченню, то вже сама думка скаже, котрий коли важнїщий; але ж звичайно предмет у **3 вдм.** стоїть **перед** справжнїм предметом, н. пр.:

Я витяг **йому хустку** *зза реміня* (Федьк.). *Бог послав* **тобі** *сей* **дім** (Квітка). *Мірошник, приятель мій давнїй, придбав* **собі** *хороший* **млин** (Глїбів). *Стародавнїй запорозький лад дав тим давнїм* **пісням** *дивний* **склад** (Щурат).

Це, як ідуть у реченні одні слова за другими, зветь ся **ладом слів**, а такий лад, як ось ми його подали, зветь ся **звичайний.**

У деяких мовах можна подати дуже докладно закони, як саме мають іти слова по собі (н. пр., у нїмецькій мові).

Українська мова тих законів так строго не придержуєть ся. Через те предмети та прислівникові додатки, якщо для письменника важно звернути на них увагу, якщо вони **важнїщі** для змісту за присудок, можуть стояти й перед присудками, н. пр.:

Панї Гординська **очам** *своїм не йняла віри* (Грінченко) —звич. лад: „Панї Горд. не йняла своїм очам віри“—але ж тут слово „**очам**“ важнїще, тому стоїть перед присудком.

Рожевий на заході край неба **мягким блиском** *осяяв морозне повітря* (Коцюбинський)—звич. лад: ... „край неба осяяв морозне повітря мягким блиском“, та прислів. **додаток способу** тут для письменника важнїщий, і він поставив його перед присудком.

Таксамо: *Ясне сонце, тепле і приязне,* **ще** *не вспіло наложити палючих слїдів на землю* (Мирний). *Вітер* **у**

гаю *нагинає лозу та тополю* (Шевч.). *Я* **все** *за Мотрю ховаюсь* (Вовчок).

Та все таки такий лад слів може вважати ся ще звичайним.

Усе це відносить ся не тільки до оповідних речень, а й до бажальних, приказових та запитових, тільки ж що бажальні та питайні слівця стоять усе на початку речення, ще перед підметом, н. пр.:

Як він не попав у лабети? (Кониськ.). Чи то недоля та неволя, чи то літа ті розбили душу? (Шевч.). Нехай ніодин злий чоловік не поворушить твоїх кісточок ні руками, ні язиком! (Квітка). Бодай би я не діждала твого слова почути! (Вовчок)... а далї:

Хиба я вам коли правду не сказала? (Федьк.). Чи то нудьга невсипуща його з ніг звалила? (Шевч.). Що се за весїлля в нас скоїлось? (Вовч.). Бодай кати їх постинали оттих царів, катів людських! (Шевч.).

II. Тільки ж т. зв. звичайний лад—це для укр. мови не виключний закон. Де стояти якому слову: на початку речення, чи в середині, чи на кінці, про це рішає вага цього слова в реченні, те, на що чи письменник у творі, чи ми, балакаючи, більш хочемо звернути увагу. Ось у реченнях: **314.**

I **давай Максим** *свою нудьгу розгонити* (Мирний). **Провели** *мене* **діти** *за місто* (Вовчок). **Перепродав** *раз* **кацап** *усе серед Бару* (Руданський)

—присудки стоять перед підметами, а в останнїх двох їх розділюють то предмет, то прислівниковий додаток. А ось у прикладах:

Єсть *під самим Харковом* **село** *Основа* (Куліш). **Жив** *у нас у селї* **козак** *Хмара* (Вовчок). **Розпочав** *суд над Кирилом Туром* **батько** *Пугач* (Куліш). *Чи не* **била мати?** (Шевч.).

—усюди присудок стоїть на початку, підмет на кінцї.

А й щодо предмета та прислівникового додатку, то вони теж можуть стояти на передї речення, а далї йдуть слова, які вважають ся за важнїщі по змісту, н. пр.:

Себе *й наше* **життя** *я виразно зазнаю ледви з десятого року мого віку* (Кониський). *Нехай* **вам** *Бог помогає, пане Опанасе!* (Вовчок). *Свою* **Україну** *любіть!* (Шевч.)—

Довільний лад слів.

Знов *ходить по казнї Андрій блїдий і ослаблений недостачею свіжого повітря* (Франко). **Двацять три роки** *ловив дїд Панас рибу* (Нечуй-Левицький). **У сьому то**

селї [в Основі] *родивсь нам Григорій Хведорович Квітка* (Куліш). **Літ за двацять до кренацької волї,** *з Ромоданового* **шляху...** **у село** *Піски вступав якийсь невідомий захожий* (Мирний). **У** *таку* **північну добу звідтіль, зпід** *тієї* **скелї** *виступили дві постати людські, білі як мерцї в білих покривалах* (Нечуй-Левицький).

У цих двох останнїх реченнях прислівн. додатки часу найшли місце перед прислівн. додатками місця, але ж може бути й навпаки.

Із цього виходить, що лад слів ув українській мові **довільний.** Тільки ж, укладаючи слово за словом у речення, треба дивити ся, щоб не дуже багацько накопичувати слів, щоб речення не заплутати та змісту його не затемнити.

Щодо прикметникових додатків (§ 303а,б,) то вони стоять **зараз коло** імня, до якого належать, і то звичайно **перед** ним, н. пр.:

Жива народня мова вносить у книжки **иньчий граматичний** склад (Нечуй-Левицький). **Два** кобзарі... іграли **усяких лицарських** пісень (Куліш). З половини **двацятих** по **шестидесяті** роки був у нас **золотий** вік **панського** панування (Мирний). **Білолиций** місяць тихо плив **високим** небом, розливаючи **своє срібне** проміння (Грінченко). В **кутному** углї стояв кіот із образами в **срібних позолочених** шатах (Стороженко). На **Чорному** Морі, на **білому** камені, **ясненький** сокіл жалібно квилить-проквиляє (нар. дума).

Але ж прикметниковий додаток ставить ся зараз і **після** імня, н. пр.:

Прийшла молодиця на той хутір **благодатний** у найми просить ся (Шевч.). Гріх **смертельний** покликать на себе не тілько смерть, і саму болїсть (Квітка)...

А то буває й так, що в одному й тому ж реченнї вживають ся оба способи, н. пр.:

Робить і дїло, **щирим** серцем робить, а годинку урве собі на гуляння **парубоцьке** (Вовчок). Дашкович заговорив про **свою** Черкащину, про Днїпро **широкий**, про сади **зелені** і про **пишні свої** Сегединцї (Нечуй-Левицький). Тільки обізвав ся писар **військовий,** козак **лейстровий, пирятинський** попович Олексїй (нар. дума). І вощику натопила, і **золоту** кисточку **купила,** і покладків [крашанок] **свіженьких, біленьких** узяла (Федькович). Вже зібрав ся Олег **віщий** на **свою** недолю, їде конем **білогривим** по **чистому** полю (Руданський). **Химерний той** Іванець морочив голови **людські** мов не **своєю** силою (Куліш). Чи не покинуть нам, небого, **моя** сусїдонько **убога,** вірші **нїкчемні** віршувать, та заходить ся рештувать **вози в далекую** дорогу? (Шевч.).

XVII. ЗЛОЖЕНЕ РЕЧЕННЯ.

Кілька простих речень, що змістом вяжуть ся зі собою, все можна скласти докупи в одно речення зложене (§ 285). **315.**

Ось як ізвязати зі собою такі чотирі речення, якими описуєть ся осїнь:

Глухе, бездушне отупіння напало землю. Квіти мруть. Поля байдужно снїгу ждуть. Хмари висять як каміння—

—то вийде таке одно зложене речення:

Глухе, бездушне отупіння напало землю, квіти мруть, поля байдужно снїгу ждуть, а *хмари висять як каміння* (Лепкий).

Або знов ці два речення, які подають наслїдки скасовання козацького ладу на Слобідській Українї:

Козацтво зі своїми виборами на Вкраїнї зникло. Пани поробились домонтарями й бенкетарями.

Із них вийде таке одно зложене речення:

Як *зникло козацтво зі своїми виборами на Вкраїнї, пани поробились домонтарями і бенкетарями* (Кулїш).

Тільки ж як приглянути ся до тих обох зложених речень, то між ними побачимо велику ріжницю.

Коли в першому реченні взяти кожну думку з окрема:

Рівнорядна сполука.

Глухе, бездушне отупіння напало землю—
квіти мруть—
поля байдужно снїгу ждуть,—
а хмари висять як каміння—

—то кожна з них сама про себе зовсїм нам ясна, зовсїм зрозуміла, всї ці речення зокрема можуть творити для себе цїлість, їх вартість між собою така, що їх усї можна покласти в один ряд.

За те в другому реченнї, коли сказати тільки:

Як зникло козацтво.... на Вкраїнї—

—то це речення само для себе незрозуміле, кожний спитає, *то що, як зникло?, що стало ся, як зникло козацтво?* Воно стане аж тодї зрозуміле, коли скажемо друге речення:

пани поробили ся домонтарями...

Нерівнорядна сполука.

за те ж друге речення, коли сказати його самим про себе, то воно цїлком зрозуміле, і без першого обходить ся. Це перше подає тільки обстанову, каже докладнїще, **коли** це стало ся, отже грає в цїлому зложеному реченнї тільки побічну ролю.

Через те й воно так і називаєть ся **побічним**, за теж те, яке саме по собі зрозуміле, зветь ся **головним**.

То так перше речення зложене зі самих головних речень, друге—з головного й побічного.

У першому зложеному реченні, коли всї речення, що на нього склали ся, зазначити лїнїйками, то всї вони прийдуть ся в один ряд, отже:

(Бездушне.... ...напало), (квіти мруть), (поля... ...ждуть), а (хмари... ...висять)

Усї цї речення по свойому значінні між собою рівні.

У другому зложеному реченні обох речень поставити на рівні не можна. Як зазначити їх лїнїйками, то головному прийдеть ся вищий рядок, побічному—низчий, отже:

(пани . . . поробились)

(Як зникло . . . . козацтво),

То так цї речення не в одному рядї, і значінням між собою—нерівні.

Від того пішла назва одним і другим.

Перше речення, зложене зі самих зрозумілих, отже головних речень, зветь ся **рівнорядно-зложеним**, друге, зложене з головного й побічного [побічних може бути й більше], називаєть ся **нерівнорядно-зложеним**. Коротко звуть ся рівнорядно-зложені речення **рівнорядною сполукою**, нерівнорядно-зложені речення—це **нерівнорядна сполука**.

У нерівнорядній сполуцї головне речення являєть ся супроти побічного **надрядним**—стоїть рядком вище—, побічне супроти головного—**підрядним**, бо ж воно стоїть низче рядком. То так у зложеному реченні:

»Як зникло козацтво зі своїми виборами на Вкраїні, пани поробились домонтарями і бенкетарями«—

перше речення—підрядне, друге—надрядне, а оба вони між собою зложені нерівнорядно.

XVIII. РІВНОРЯДНА СПОЛУКА.

316. Найбільш так буває, що рівнорядна сполука стрічаєть ся між головними реченнями. Ось декілька прикладів:

Стоїть гора високая, зелений гай шумить, пташки співають голосно і річенька блищить (Глїбів). Ніщо мене не займає, ніщо не тїшить; тручаю свої днї як вильми (Федькович.). Вітрець легенький дихнув, поблизу у траві засюрчав коник, десь далеко ударив перепел, а там над шляхом понеслась-полила ся жайворонкова пісня (Мирний).

Та не все так буває, що тільки головні речення між собою рівнорядно-злучені. Ось придивімо ся зложеному реченню:

Із далека Запорожці чули, **як** *дзвонили у Глухові*, [**як**] *з гармати ревнули*, **як** *погнали на болото город будувати*, **як** *плакала за дїтками старенькая мати*, **як** *дїточки на Орелї лїнїю копали* і **як** *у тій Фінляндії в снїгу пропадали* (**Шевч.—Іржавець**).

У цїлому—це речення зложене нерівнорядно, бо складаєть ся з одного головного речення її шістьох побічних.

Перше речення головне, бо як узяти його для себе окремо, то воно дає зрозумілу гадку; всї иньчі шість речень—це речення побічні, бо нїодно з них, сказане саме про себе, не дає зрозумілої думки, а кожне з них просто доповняє в головному реченні, **що** саме чули Запорожці [дзвони у Глухові, рев гармати, про гонення на болото, плач матери, про копання лїнії...].

Головне речення являєть ся для всїх тих речень надрядним, але ж усї вони між собою, хоч підрядні головному реченню, є рівнорядні, бо ж супроти свойого надрядного речення всї вони мають рівну вартість. Лїнїйками можна це так зазначити:

Із далека чули... (що?),	як дзвонили...;	(як) ревнули...,	як погнали...,	як плакала...,	як копали......
	1.	2.	3.	4.	5.

Иньчі приклади:

Не надійтесь [чого?], що голову перед вами смирно схилю я, **що** в добрість вашу вірити буду одну хоч хвилю я! (Франко). Повій, вітре, на Вкраїну [котру?], де покинув я дївчину, де покинув чорні очі... Вертай, вітре, к полуночі [коли?], **як** забєть ся її серденько, **як** дївча зітхне тяженько, **як** заплачуть чорні очі (Руданський). Порадимось, посумуєм [як довго?], **поки** сонце встане, **поки** твої малі дїти на ворога стануть! (Шевч.).

Та бо й надрядним реченням не все мусить бути головне речення; побачимо це з прикладу:

Та ще [судді!] *скажіть* [що?], **що** *ви й сами не відмовляєте нам того* [чого?], **що** *правду ми говоримо*, **що** *прямо й чесно ми йдемо за правдою*! (**Франко**).

Це речення теж нерівнорядно-зложене. Головне речення [Та ще скажіть] являєть ся надрядним супроти першого побічного речення [Що скажіть?—Що ви й сами не відмовляєте нам того...]. Це ж підрядне речення являєть ся надрядним для двох останніх речень [Чого не відмовляєте? Того; що правду ми говоримо, що... йдемо за правдою], які знов між собою рівнорядні, бо на рівні доповняють своє надрядне речення. Унаглядним собі це лінійками:

Та скажіть..., (що?)
що не відмовляєте..., (чого?)
що говоримо... , що йдемо...

Иньчі приклади:

О, де найти слів, де виразів найти [рівноряд. гол. запит.] для мук [яких?], що душу всю шматують [коли?], коли я подивлюсь [на що?], як лютії кати у нашій хаті бенькетують? (Грабовський). На світі вже давно ведеть ся [що саме?], що низчиї перед вищим гнеть ся, а більший меньчого кусає та ще й бє [чому?] затим, що сила є... (Глібів). Послав дяк до Івана лист та невідомо [що?], чи бідолаха його бачив [чому?], бо хутко прийшла звістка од пана [яка?], що Іван умер (Вовчок).

XIX. ЯКІ БУВАЮТЬ РІВНОРЯДНО-ЗЛОЖЕНІ РЕЧЕННЯ.

317. Хоч головні речення в рівнорядній сполуці кожне для себе самостійне, але ж усе таки вони думками лучать ся зі собою, між ними є якась *лучба* щодо змісту. Ось як сказати:

„*Ой, негаразд, Запорожці, негаразд вчинили, степ широкий, край веселий тай занапастили*“,

— то це два головні речення, і кожне з них зокрема самостійне.

Але ж як добре роздумаємо над змістом цих обох речень, та над тим, як вони змістом лучать ся зі собою, то побачимо, що у другому реченні міститься ся причина того, чому саме „Запорожці вчинили негаразд“. Таким чином і лучба між тими обома реченнями—причинова. Така ж сама лучба чуєть ся, н. пр., у реченні:

Не всї [до бою] *вирушали* [чому?], *ще багато їх спить, ми не бачимо їх на цім святї* (Вороний).

В таких реченнях поодинокі думки повідділювані від себе запинками, а щодо того, яка саме між ними лучба, то все треба над тим докладно призадумати ся.

1) Але ж речення сполучують зі собою ще й злучниками (§ 271), і нераз уже **по злучнику** пізнати, **яка** між реченнями лучба. От коли сказати речення: **318.**

Лучби:
а) сполучна й суперечна

Христос учив народ любити, і *за народ Христос страждав*, а ви [кати!] *грабуєте освіту і те, що Бог народу* [=народові] *дав* (Кониський).

Ціле речення зложене рівнорядно. Але ж коли два перші речення змістом тільки сполучені зі собою, бо одна думка другу доповняє, то третє речення своїм змістом цїлком суперечне двом попереднїм. На це вказує в перших двох реченнях злучник „і“, у третьому—злучник „а“.

Через те, як де є між реченнями злучник „і“, то така лучба зветь ся просто **сполучна**, де ж є злучник „а“, то лучба називаєть ся **суперечна** або протиставна.

Ось іще кілька прикладів сполучної лучби:

Весна зиму проганяє, і зелений по землї весна килим розстилає (Шевч.). Скрізь гармідер і реготня, в хатї і на дворі, і жолоби викотили з нової комори (Шевч.).

А ось приклади на суперечну лучбу:

Умер співець, **але** живуть у серцях слова безсмертні (Комарівна). Бере святе письмо в руки, голосно читає, **а** думкою старий чернець далеко лїтає (Шевч.). Не рад козак хилити ся, **так** серденько ниє (нар. пісня). Підросли дїти, збулась клопоту, **так** друге лихо наспіло (Вовчок)...

Про сполучні й суперечні злучники гл. стор. 253, § 271 $_{1,2}$.

2) Із речення:

б) намірова

Утни, батьку, орле сизий [на що?], **нехай** *я заплачу*, **нехай** *свою Україну я ще раз побачу!* (Шевч.)

—видно, що між першим і другим реченням лучба—**намірова**.

3) Та буває й так, що межи двома реченнями може заходити така лучба, що перше речення являєть ся причиною, друге наслїдком, н. пр.:

в) наслїдкова

Старий ударив в закаблуки (як дуже?), аж *встала курява* (Шевч.).

Така лучба так і зветь ся **наслїдкова**.

Така лучба чуєть ся ще й у таких реченнях:

Колись добре я [**нива**] родила: виростала з мене сила ворогам

на страх і горе (Старицький). Ти боець—повинен битись, ти співець собі—співай! (Грабовський).

4) Нераз і важний час, коли що дієть ся, важне те, як ідуть події одні за другими, н. пр.:

г) часова

Пронесуть ся бурні ночі, [зразу] *прийдуть тихі, ясні днї*, [потім] *усміхнуть ся смутні ночі*, [накінець] *з уст посиплють ся пісні* (Грабовський).

Між такими рівнорядними реченнями лучба **часова**.

5) Та може ще бути **причинова** лучба [гл. у горі], н. пр.:

ґ) причинова

Не годить ся журитись у пригодї такій [чому?], *адже иньчим ще гірше буває* (Леся Українка).

6) Та буває й так, що в одному з рівнорядних речень містить ся умова, під якою дієть ся щось таке, про що сказано в другому реченнї, н. пр.:

Не посїй [=якщо не посїєш], *не вродить ся* (нар. погов.).

д) умовна

Будь вона порядна й чесна [=коли б вона була порядна й чесна], *швидко б хвіст з води піднесла, мала б рибу й хвіст увесь* (Франко—Лис Микита).

Це лучба **умовна**.

7) І порівнання нераз вичитаєш зі сполуки рівнорядних речень, н. пр.:

е) порівнальна

Старому байдуже, нїби то не чує (Шевч.—Невольник).

Така лучба так і зветь ся **порівнальна**, бо ж дїйства обох рівнорядних реченнях порівнюють ся зі собою.

8) Із такого речення, як ось:

Стою собі та думаю, ось-ось покличуть

є) висказова

—у другім реченнї являєть ся немов висказ того, що думаєш, тому й така лучба так і зветь ся **висказова**.

Така лучба почуваєть ся завсїди тодї, коли ми наводимо чужі слова цїлком так, як хтось їх висказав [**бесїда пряма**, гл. § 347], н. пр.:

От Наум йому й каже: »Спочинь, сину, хоч трохи« (Квітка). »Ну, панове«, каже, »тепер я вже зовсім налагодивсь у дорогу« Куліш). »А я в попа обідала«, сирітка сказала (Шевч.). »Я вже її перстеньок той закинула«, одказала Зінька крізь сльози, »а вони все згадують про того Москаля (Стороженко)...

9) Розумість ся, що коли чужа мова містить у слові **питання**, н. пр.:

Питаєть ся сон дрімоти: »Де будемо ночувати?« (нар. опов.). »За-що це, діду«, каже, »ти мене цураєш ся?« (Сторож.). »А ти ще таки не перестав думати про ту прокляту Січ?«, сказала мати (Куліш)... **ж) питайна**

—то й лучба між тими рівнорядними реченнями **питайна.**

А так загалом щодо лучбів, то нераз можна їх розбірати ріжно, відповідно до того, як хто зрозуміє думку.

XX. СПОЛУКА НЕРІВНОРЯДНА.

Приглянъмо ся до отсих речень: **319.**

1) **Який пан,** *такий крам* (нар. погов.).

2) **Хто робить,** *голий не ходить* (нар. погов.).

3) *Крізь шиби невиразно чуть* [що?], **як краплї дощеві падуть** (Лепкий).

4) *Засївала* [козацька воля] *трупом поле* [як довго?], **поки не остило** (Шевч.).

5) *Родив ся я на золотім Поділлю* [якім?], **котре не всїм однако золоте** (Франко).

Усї вони зложені, кожне з них іскладасть ся з **головного** та **побічного** речення, отже сполука в усїх них **нерівнорядна**.

Як приглянути ся до **побічних речень**, то всї вони, крім того, що самі для себе незрозумілі, підрядні кожне свойому головному реченню, але ж до того сповняють іще **окрему службу супроти своїх головних речень**.

У першому реченнї побічне речення [який пан] являєть ся **присудком** головного речення, бо воно подає присуд про крам, який він саме.

У другому реченнї побічне речення [хто робить] сповняє службу **підмета** для головного речення, відповідає на питання: *хто?* [Хто голий не ходить? Той, що робить,—иньчими словами: роботящий].

У третьому реченнї побічне речення [як краплї дощеві падуть] є для головного **предметом** [питаймо: Що чути? Як краплї падуть,—инакше можна сказати: падання крапель].

У четвертому реченні побічне речення [поки не остило] доповняє головне речення тим, що подає **час** [як довго засівала поле?], то так це **прислівниковий додаток** для головного речення.

У останнім реченню побічне речення [котре не всім однако золоте] поясняє одно імня головного речення [Поділля], являєть ся для нього **прикметниковим додатком.**

Із того ясно виходить ріжниця між головними й побічними реченнями. Головні речення творять для себе **цїлість**, а побічні речення являють ся тільки **частинами головних речень.** Вони бувають для головних речень **присудками, підметами, предметами, прислівниковими** та **прикметниковими додатками,** вони головні речення тільки доповняють.

Головні речення для себе **самостійні, незалежні**, побічні речення всї **залежні** від своїх головних речень, для яких вони бувають присудками, підметами, предметами і т. д.

XXI. ПОДЇЛ ПОБІЧНИХ РЕЧЕНЬ ЩОДО ЗМІСТУ.

Відповідно до того, **чим** побічне речення являєть ся супроти головного, побічні речення поділяють ся на **пять** родів.

320. 1) Якщо побічне речення є **присудком** для головного, то воно так і зветь ся **присудковим.** Ось кілька таких зложених речень, у яких побічне речення являєть ся присудком головного:

1. Присудкові

Яке коріння, таке насїння (народ. погов.). *Яка панї, такі санї* (народ. погов.). *Який пастух, така й череда* (нар. припов.). *Дурня вчити, що в дїрявий міх воду лити* (нар. припов.). *Письмо, що й не розбереш...*

Буває так, що до одного головного речення належить **кілька** присудкових побічних речень, н. пр.:

Ми ті, що гнули ся як лози, були покірні мов вівця, котрим неволя, кров і сльози ще не доїхали кінця. Ми ті, котрим заперті двері, запертий до свободи шлях... [Франко].

321. 2) Та побічне речення може бути й **підметом** для головного, н. пр.:

Часто менї приходить на думку [що приходить на думку?], *чого б то чоловікові так дуже пристращатись но*

сьому світї до чогонебудь (Квітка). *Уперед* [хто вперед?], *хто не хоче конати, статись трупом гнилим, живучи!* (Грабовський). *У Київі, на Подолї... нїколи не вернеть ся* [що?], *що діялось* (Шевч.). *На світї вже давно ведеть ся* [що ведеть ся?], *що низчий перед вищим гнеть ся* (Глїбів). *Заздро* [що заздро?], *що в брата є в коморі і на дворі* (Шевч.)...

2. Підметові

Такі побічні речення називають ся **підметові**.

Буває, що до одного головного речення належить кілька підметових речень, н. пр.:

Лиш хто любить, терпить, в кім кров живо кипить, в кім надія ще лїк, кого бій ще манить, людське горе смутить, а добро веселить — той цїлий чоловік (Франко). Блажен, хто гордоцїв не має, в кого дух пихи не сидить, хто в скринях золота не дбає, хто на громаду звик робить, хто брата темного навчає, у хату вбогу вносить світ (Кониський)...

3. Побічні речення бувають і **предметами** головних речень, н. пр.: **322.**

Хтось мухам раз сказав [що?], *що на чужинї краще жити* (Глїбів). *Чи я знала* [що?], *що тая цариця* [Катерина II.] *лютий воріг України, голодна вовчиця?* (Шевч.). *Згадав* [що?], *як був господар він, як шанували* (його) *всї сусїди* (Франко). *Скажи, віще серце* [що?], *чи скоро світ буде* (Кулїш)? *Я не знала* [чого]?, *що я тяжко, тяжко согрішила* (Шевч.). *Догадались тодї всї* [чого?], *кого Олеся дожидала* (Вовчок)...

3. Предметові

Такі речення звуть ся **предметові**.

А ось кілька предметових речень у зложеному реченнї:

Як ми пригостили до Івана, як він нас там красно приймав, як ми рушали в Яблоницю на старощине, не буду виповідати [чого?].

4) Якщо побічне речення являєть ся **прислівниковим додатком** для головного речення, подає обстанови, серед яких відбуваєть ся дійство в головному реченнї, себто: час, місце, спосіб і т. д., то таке речення зветь ся **прислівникови**, н. пр.: **323.**

Оттак я міркував собі [як довго?], *поки доплентавсь до хатини* (Шевч.). *Куди не глянеш, скрізь самі ходячі труни* (Вороний). *Там добре, де нас нема* (народ. припов.). *Чорнїє гай над водою* [де?], *де Ляхи ходили* (Шевч.). *Дивлять ся* [зорі] *згори на землю* [як?], *наче очей тих невсипущих міріяди* (Самійленко)...

4. Прислівникові

Буває в одному зложеному реченні й кілька прислівникових речень:

Кобзо, ти одрадо єдина, поки прокинеть ся сонна країна, поки діждеть ся живої весни, ти нам по хатах убогих дзвони! (Куліш). Куди не глянь, де не кинь, усюди кривда тай кривда (Мирний)...

324. 5) Побічне речення може поясняти й якесь імня в реченні, тоді воно є для нього прикметниковим додатком, н. пр.:

5. Прикметникові

То люди [які?], *що зібрались волю боронити!* (Шевч.). *Не в людях зло, а в путах тих* [яких?], *котрі незримими вузлами скрутили сильних і слабих з їх мукою і їх ділами* (Франко). *Менї піснї співала мати про незабутний час святий* [котрий час?], *коли неволею закутий ще не ходив козак у путах* (Старицька-Черняхівська). *У кожного люду, у кожній країнї живе такий спогад* [який?], *що в його в давнинї були золотії віки* (Леся Укр.)...

Такі речення називають ся **прикметникові.**

Буває, що до одного імня належить кілька прикметникових речень, н. пр.:

Голодний люд без хліба-соли в своїх нетоплених хатах [яких?], де не прогляне світ нїколи, де глупа ніч, де рабський страх (Старицький). І досї наш веселий край шанує щиро той звичай [котрий?], з котрим ще прадїди жили й нащадкам в рід передали [котрий саме?]: щоб у суботи [перед Дмитром] поминати, кого нам приязно згадати (Щоголів)...

XXI. ПРИСЛІВНИКОВІ РЕЧЕННЯ.

325. Через те, що бувають ріжні роди прислівникових додатків, то і прислівникові речення бувають ріжні. Їх пізнати нераз уже по злучнику, чи по частицї, якими вони починають ся, а на зміст їх указують усе питання: *де?, куди?...* [місце], *коли?...* [час], *чому?* [причина] і т. д.

Побачимо це найкраще, як розберемо ся в поодиноких прислівникових реченнях.

1. МІСЦЕВІ РЕЧЕННЯ.

326. **Місцеві** речення являють ся для головних речень прислівниковими додатками місця, й від того й їх назва. Вони відповідають на питання: **де?, куди?, відкіля?**—і з го-

ловними реченнями вяжуть ся тими ж самими слівцями, н. пр.:

Де згода в семействі, де мир і тишина, щасливі там люди, блаженна сторона (Котляр.). **Куди** не глянь, де не кинь,—усюди **1. Місцеві** кривда та її кривда (Мирний). Ой, не відтіль вітер віє, **відкіль** менї треба (нар. пісня)...

Як добре приглянути ся всїм тим місцевим реченням, то їм сливе все в головних реченнях відповідають прислівники: там, відтіль, і т. д.

2. ЧАСОВІ РЕЧЕННЯ.

Часові речення—це такі побічні речення, що для головних речень є прислівниковими додатками часу. Вони 327 відповідають на питання: **коли?, від коли?, як довго?...,** і з головними реченнями сполучують їх злучники: **коли, як, доки, поки, тільки що, аж поки...,** н. пр.:

Коли Болгарові було холодно, тодї Воздвиженському було гаряче (Нечуй-Левицький). Чому мовчати він не вмів [тодї], **коли** казали бути тихо, **коли** громаду кривдив пан, чому [тодї] він мусїв побиватись? (Франко). **Як** понесе з України у синєє море кров во- **2. Часові** рожу, оттодї я і лани і гори,—все покину... (Шевч.). І в час, **як** нудьга обгортала його, **як** гидко ставало на землю дивитись, лїтав він [=орел] за хмари до сонця свого (Самійленко). **Як** підняли платок, [то] Максима вже не було (Мирний). Оттак я міркував собі [йдучи], **поки** доплентавсь до хатини (Шевч.). Сонце це не вирізалось ізза левад, **як** переїхав він (=Шрам) Ніжень (Кулїш). **Доки** сонце зійде, роса очі виїсть (нар. прип.). **Тільки що** дїти стали лїт доходити, позабірали їх до покоїв (Вовчок). **Що** гойднеть ся павук, то нитка порветь ся, й до долу павук упаде (Леся Українка). Повис над гирлом темним, **аж поки** на щось тверде крихту не опер ся [Франко]...

Із прикладів видно, що в головних реченнях часовим злучникам відповідають прислівники: тодї, оттодї..., слівця: в той час, то...

3. СПОСОБОВІ РЕЧЕННЯ.

Якщо побічне речення відповідає на питання: **як?, яким чином?, як дуже?, на скільки?,** себто подає спосіб, як 328. саме відбуваєть ся дїйство в головному реченнї, то воно зветь ся **спо́собовим.**

Щодо змісту способові речення подїляють ся на три громади, на: чисто-способові речення, порівнальні й наслїдкові.

329. 1) **Чисто-способові речення**, які відповідають на питання: **як?**, рідко стрічають ся так, щоб починали ся якими слівцями, а звичайно вони являють ся скороченими (гл. § 346₃).

Ось приклади чисто-способових речень:

3. Способові

Вигострю, виточу зброю іскристу [як?], **скілько** достане снаги мені й хисту [=по своїй сназї й хистові] (Леся Українка) Не так то швидко діїть ся [як?], **як** казка кажеть ся (нар. погов.)...

330. 2) **Порівнальні речення** лучать ся з головними реченнями злучниками: **як, мов, немов, наче, неначе, що, ніж, аніж**, н. пр.:

4. Порівнальні

Як ростинам бракує життя в вогкий час, так обом нам бракує простору (Леся Укр.). Грім гуде з переливом, **мов** де по горам громадне каміння качають (Квітка). Мокро й темно, **немов** у домовині [=мокро й темно] (Черкасенко). Скелї стояли ненарушимі, **наче** думу тяжку думали [Нечуй-Левицький]. По довгім важкім отупінню знов прискає хвиля пісень, **неначе** зпід попелу разом язиками блиска вогень [=вогонь] (Франко). Простий люд-селюки гули по всьому полю, **що** тії трутнї (Куліш). Поле, **що** безкрає море, розіслало зелений килим, аж міЄть ся в очах (Мирний). Лучче одурить себе таки, себе самого, **ніж** з ворогом по правдї жить і всує нарікать на Бога (Шевч.). Хиба ж меньче, **аніж** треба, плачуть очі, [що сиплетесь, роси, сріблом серед ночі?] (Грабовський)...

У головному реченнї стоїть часто: „так“, яке сям та там іще раз повторяєть ся і в головному реченнї, н. пр.:

Так як молодий цуцик ховаєть ся від ворога [побачивши старого сусїдського бровка], **так** бідний Чорногорець оступивсь геть, даючи дорогу жорстокому дїдові [Куліш].

Порівнальними являють ся й такі речення:

Скільки в горі синього неба, стільки в низу зеленого лугу (Куліш). **Чим** хто меньче знає, тим більш собі рота роздирає (нар. погов.). Він не так дурний, **як** придуркуватий (нар. погов.).

Ці речення вказують на скількість, і їх можна пізнати по слївцях: **скільки—стільки, чим—тим, не так—як...**

331. 3) **Наслїдкові речення** подають наслїдок того, що спричинило дїїство головного речення. Вони починають ся злучниками: **що, що аж**, а в головному реченнї все містять ся слова: так, такий, так дуже..., н. пр.:

5. Наслїдкові

Поле працї так широке, що й твій зір не осягне (Грабовський). Я простягла руку, а вона так тремтїла, **що** я ледві змогла вхопити його [руку] (Кописький). Пугач Турові так одважив києм по плечах, **що аж** кістки захрумтїли (Куліш). Панну у жупанї, таку кралю висватали, **що** хоч за

гетьмана, то не сором (Шевч.). Наустив вражий дід піхоту да хотів так придавити в Батурині старшину, щоб [що... би] і не писнула (Куліш). Із голодних оченят виглянуло стілько горя, і страху, і просьб німих, що я сам себе не стямив [Франко]...

Як розібрати ся в усїх цих реченнях, то стане видно, що головне речення все являєть ся причиною того, що стало ся в побічному, пор.:

Через те, що поле праці широке, то зір не може його осягнути; через те, що рука тремліла, то не змогла вхопити його руки і т. д.

4. ПРИЧИНОВІ РЕЧЕННЯ.

Якщо побічне речення є для головного речення прислівниковим додатком причини, то воно так і зветь ся причинове. Воно відповідає на питання: чому? та починаєть ся злучниками: бо, [тому, зза того, через те] що,[1]) н. пр.: 332.

Судїть [суддї!] без стиду, бо ви стид на привязї тримаєте! Судїть гострїце, тяжче ще, бо ви і право—то одно в однїй машинї колїсце! (Франко--На судї). Змережаю кровю та сльозами моє горе на чужинї, бо горе словами не розкажеть ся нїкому нїколи, нїколи нїде на світї (Шевч.). Болить серце та журить ся, що верне ть ся весна, а молодість не верне ть ся (Глїбів). Смуток груди розриває, тужить серденько давно, що на світї одиноке (Грабовський)...

6. Причинові

У головному реченнї стоїть часто: тому, зза того, через те—а коли й нема тих слівець, то їх легко доміркувати ся.

5. НАМІРОВІ РЕЧЕННЯ.

Намірове речення відповідає на питання: на що?, задля чого? й лучить ся з головним реченням злучниками: щоби, аби. Наміровими звуть ся ті речення тому, що виявляють намір, н. пр.: 333.

Обберімо собі короля..., щоб і захист нам з нього, і честь, і надія, її підмога, щоб і пан наш він був, і слуга, і мета, і дорога (Франко). Поховайте мене на могилї...., щоб лани широкополї, і Днїпро, і кручі було видно (Шевч.). О, люде мій, надій ся лиш на себе і свій дух, скріпляй, зміцняй в братерськім поєднанні, аби вогонь у грудях не потух, а ще збуяв на лютім катуванні! (Старицький). Я все спустив із рук, аби б тільки якнебудь прикрити ваші злиднї (Куліш)...

7. Намірові

---

[1]) В устах укр. інтелїгента почуєте нераз у таких випадках »так як«, але ж це явний москалїзм [так, как], і його треба вистерїгати ся. Таксамо вживають інтелїґенти частенько книжного слова »позаяк« у розумінні: »тому що«. Та слово »позаяк« зовсїм не те значить [значить стільки, що: »наскілько«], і його вживати теж не слїд!

6. УМОВНІ РЕЧЕННЯ.

334. Якщо побічне речення виявляє умову, під якою в головному реченні щось дієть ся, то воно є прислівниковим додатком умови (§ 302 ж) і зветь ся **умовним** реченням. Воно відповідає на питання: **під якою умовою?, на який випадок?** і починаєть ся злучниками: **коли, як, якщо,** н. пр.:

8. Умовні

I. **Коли** буде незгода у вас, то загинете й ви, мої діти, та й загубите й край дорогий! (Кононенко). **Коли** хто иньчий раз чує співи од нас, то в тих співах страшне щось таїть ся (Куліш). **Як** згадає він рідну країну, [то] затремтить його серце сумне (Леся Українка). **Як** такого ходу, то лучче з мосту та в воду! (Вовчок). **Якщо** будем усї труситись, хто заступить рідний край? (Грабовський)...

II. **Коли б** я був сокіл вільний, я б летів назустріч сонцю і кричав **би** попід небом всїм живим...мерцям про його! **Коли б** я був дубом пишним, простягав **би** я галузя до проміння золотого і тягнув ся **б** у гору, в гору... (Олесь). **Як би** ви з нами подружились, багато **б** дечого навчились (Шевч.). **Як би** ви вчились так, як треба, то й мудрість була **би** своя (Шевч.)...

Попередник —наступник

Кожне умовне речення творить зі своїм головним реченням цїлість. Бо ж те, що сказане в головному реченні, має тодї тільки якунебудь вартість, коли сповнить ся те, про що говорить ся в умовному реченні [пор.: Загинете, як буде в вас незгода... Мудрість буде своя, як будете вчити ся як треба]. Побічне речення звичайно попереджує головне речення, через те й воно зветь ся **попередником**, супроти якого головне речення являєть ся **наступником**, бо наступає після умовного.

7. ДОПУСТОВІ РЕЧЕННЯ.

335. Коли у зложеному реченню побічне речення каже, що щось дїєть ся без огляду на те, що сказано в головному, отже допускає щось цїлком противне, нїж висказує головне речення, то таке побічне речення являєть ся прислівниковим додатком допусту (§ 302 є) й називаєть ся **допустовим** реченням. Воно відповідає на питання: **без огляду на що?, мимо чого?** й лучить ся з головним реченням злучниками: **хоч, хоча, (дарма) що,** н. пр.:

Хоч пролежав я цїлий свій вік на печі, але завше я був патріотом [допускаєть ся, що той, який лежить на печі цїлий вік, може бути патріотом, та але ж у дїйсности так не буває]: за Вкраїну мою чи то

в день, чи в ночі моє серце сповнялось клопотом (Самійленко). Уперед за рідний край та волю, за пригноблений, окутий люд, **хоч** нічого не знайдем, крім болю, **хоч** нас жде невіддячений труд! (Грабовський). **Хоча** лежачого й не бють, то і полежать не дають ледачому (Шевч.). Даю тобі сей меч, **дарма, що** ти не сильна (Леся Українка). Зважив ся б я сказати щось добродієві мойому, **дарма, що** [я] пил і попіл [Куліш]...

9. Допустові

XXII. ПОДІЛ ПОБІЧНИХ РЕЧЕНЬ ПО ФОРМІ.

Уже з XX. уступу, а ще краще з XXI., можна було бачити, що кожне побічне речення лучить ся з головним, частиною якого воно являєть ся, якимись словечками. Як добре приглянути ся, то тими словечками бувають заіменики (*хто*, *який*, *котрий*), заіменикові частиці (*де*, *куди*, *чи*...), або злучники (*як*, *коли*, *хоч*...). **336.**

То так і після того, чим починають ся побічні речення—чи заіменикамй й заіменниковими частицями і то в відносному й питайному значінні, чи злучниками—вони поділяють ся на три громади, на речення:

1. **відносні**,
2. **питайні** й
3. **злучникові**.

І. Якщо побічні речення починають ся відносними заіменикамн (той, що; той, котрий; той, хто...) або відносними частицями (там, де; туди, куди; тим, чим...) то вони так і звуть ся **відносні**, н. пр.: **337.**

1. Відносні.

Яке *коріння*, *таке насіння* (нар. припов.). **Хто** *не був у Полтаві*, *той не знає лиха* (нар. пісня). *І давлять те*, **що** *має дух і незалежну волю* (Вороний—Мерцї). *Там добре*, **де** *нас нема* (Шевч.). **Куди**, *кажуть*, *хилить доля*, *туди й треба гнуть ся* (Шевч.). *Дочалапали ми до того місця*, **де** *внизу зеленіла нам глибока долина* (Вовчок)...

Коли добре придивити ся до всїх тих відносних речень, яку вони службу сповняють супроти головних, то побачимо, що вони можуть бути всїма їх частинами: і присудком (Яке коріння...), і підметом (Хто не був у Полтаві...), і предметом (І давлять те, що має...), і прислівниковим додатком (Там добре,

де нас нема), і прикметниковим додатком (Дочалапали до того місця, де...).

То так відносні речення щодо свойого змісту можуть бути присудкові, підметові, предметові, прислівникові й прикметникові.

Ось іще кілька відносних речень:

Що щастям,спокоєм здавалось, те попілу тепла верства (Франко). Василько підійшов до батька, **що** сидів на лаві (Грінченко). Третій елемент народности в літературі—то самий дух народньої поезії, **котрий** доконечно чи так, чи инак виявить ся в творах національних письменників (Нечуй-Левицький). Із сих матеріялів, **які** тут маєш [мамо-природо!] під рукою, нічого кращого створить не зможеш (Франко)...

Щодо вживання заіменників: *що*, *котрий*, *який* гл. стор. 175.

338. II. Коли ті самі заіменики та частиці вводять речення в питайному значінні, то такі побічні речення так і звуть ся **питайні (залежні питання)**, н. пр.:

2. Питайні

Післав дяк до Івана лист, та невідомо (що?—підмет), **чи** *бідолаха його бачив* (Вовчок). *Упала і забула* (що?—предмет), **чи** *є відтіль назад надія вороття до щастя* (Самійленко—Грішниця). *Але скажи* (що?—предмет), **коли**, *і* **як**, *і* де *здобула ся без жертви воля* (Старицька-Черняхівська). *Хто ж того не знає* (чого?—предм.), **скілько** *розлито на Вкраїні крови через Іванцеве* [Брюховецького] *лукавство та через неситу хтивость московських воєвод!* (Куліш). *Скажи* (віночку!) [що? предм.], **що за** *доля обом нам судилась*: **чи** *будемо в парі, з ким я полюбилась?* (Куліш). *Той неситим оком за край світа зазирає* (на що?—присл. додат. заміру), **чи** *нема країни,* [*щоб загарбать із собою*] (Шевч.). *Згадай добре, серце вяне* (чому?—присл. дод. причини), **чому** *не осталось* (Шевч.). *Були ті часи* (які?—прикм. дод.), **як** *тобі я до ніг, убогий народе, схиляв ся* (Грінченко)...

Із прикладів видно, що питайні речення можуть бути підметові, предметові, прислівникові та прикметникові.

339. **ЗАВВАГА. Питайні** речення (залежні питання) треба відріжняти від **запитових** (питання—§ 282,$_2$). Питайні речення—побічні, запитові—головні.

Побачимо це на прикладах:

Речення запитові:	Речення питайні:
Чи бідолаха лист бачив?	Невідомо, **чи** бідолоха лист бачив.
Чи є відтіль надія вороття до щастя?	Забула, **чи** є відтіль надія вороття до щастя.
Нащо [думи] стали на папері сумними рядами?	Не знаю, **нащо** [думи] стали на папері сумними рядами.

Запитові речення відзначують ся все **питайниками** на кінцї (§ 282_2), питайні тільки тільки тодї, коли головне речення і загалом те, від якого вони залежні, є запитове, н. пр.:

Хто його знає, як це зробити?

III. Із великої громади побічних речень, що починають ся злучниками (пор. § 271,II 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7) й тому так і звуть ся **злучникові**, зокрема звертають на себе увагу ті побічні речення, що стоять після таких слівець у головному реченнї: *казати*, *говорити*, *міркувати*, *думати*, *розповідати*, *нагадувати*, *згадувати*, *чувати*, *чутка*, *поголоска*, *правда* і т. д. **340.**

3. Злучникові

Цї слова звуть ся висказові, то й так і речення, що залежні від тих слівець, звуть ся **висказові**. Їх легко по тому пізнати, що вони починають ся злучниками: **що**, **як**, **щоб** (=що... би), **наче** (гл. § 271_8), н. пр.:

а) висказові

Кажуть люде, **що** *суд буде, а суду не буде* (Шевч.). *Говорять* (люди), **що** *тяжкі лїта, не вродили ячменї*, **що** *правди їм нїде нема...* (Лепкий). *Згадав* (що?—предм.), **як** *був господар він*, **як** *шанували* (його) *всї сусїди* (Франко). *І згадує* (Палїй), **як** *то тяжко було в світї жити* (Шевч.). *Коли ж це в світї видано* (що?—предм.), **щоб** *випроводити гостя з коша на-тще-серце?* (Кулїш). *Дай нам, Боже*, (що?—предм.), **щоб** *за ката ми вже більше не молились*, **щоб** *і тїлом і душею всї ми вільними зробились!* (Самійленко). *Колись прийде той час* (який?—прикм. дод.), **що** *подасть правда глас і зруйнує лукаву споруду* (Кулїш). *А ось чутка пройшла* (яка?—прикм. дод.), **що** *орда вже ішла з Перекопу на рідну Вкраїну* (Манджура). *Не доведе вас до добра така полїтика* (яка?—прикм. дод.), **щоб** *меньшого на старшого піднирати* (Кулїш). *Правда* (що правда?—підмет), **що** *в нас у горах на веснї нема вже тілько кутання* (=роботи), *як у гречкосїїв* (Федькович). *Так бачилось* (що?—підмет), **що** *вік ми ждали* (воскресення Христа),

аж дотерпілись, *д о с т р а ж д а л и* (чого?—предм.), **що** *він воскрес—посеред нас* (Франко)...

Усї цї приклади вказують, що висказові речення бувають найчастїще п р е д м е т о в і, але й бувають теж п р и к м е т н и к о в і та п і д м е т о в і.

І коли відносні, питайні й висказові речення можуть супроти головного речення сповняти р і ж н у службу, можуть бути присудками, підметами, предметами, прислівн., чи прикм. додатками, то всї иньчі, крім висказових, злучникові речення, можуть бути, як видно з §§ 327—335, тільки п р и с л і в н и к о в і.

341. **IV**. Роздивившись в усїх побічних реченнях, побачимо, що багацько з них починаєть ся слівцем „*що*". Значіння тих „*що*" ріжні, й тому треба добре дивити ся, щоб одних речень із другими щодо значіння не поплутувати. Пізнаємо це зі самих прикладів:

б) речення „що"

1. *Єсть же люди* (такі), **що** (=котрі) *і моїй завидують долї* (Шевч.)—речення **відносне.**
2. *А за третїй* (раз), *моя доню, не питай*, **що** *буде* (Шевч.)—речення **питайне.**
3. *Нехай Москва з н а є*, **що** *гетьмана Дорошенка на світї немає* (Шевч.)—речення **висказове.**
4. *І море т а к йому* (Енеєві) *обридло*, **що** *бісом на його дививсь* (Котляр.)—речення **наслїдкове.**
5. **Що** *гойднеть ся павук, то нитка порветь ся, й до долу павук упаде* (Леся Укр.)—речення **часове.**
6. *Простий люд-селюки гули по всьому полю*, **що** *тї трутнї* (Кулїш)—речення **порівнальне.**
7. *Болить серце та журить ся*, **що** *вернеть ся весна, а молодість не вернеть ся* (Глїбів)—реч. **причинове.**
8. **Дарма, що** *голий, да* (=а) *в підвязках* (нар. погов.)—реченння **допустове.**

342. Та ще й є ріжні речення, що починають ся злучником „*щоби*". І тут треба дивити ся, щоб, н. пр., в и с к а з о в и х речень (§ 340) не мішати з н а м і р о в и м и (§ 333) та н а с л ї д к о в и м и (§ 331), н. пр.:

в) речення „щоби"

а) Це ж таки хто ч у в а в [що?—предм.], **щоб** дитина так незвичайно з питимою своею матїнкою поводилась [Вовчок]—**висказове** речення.

б) Старий заховавсь у степу на могилї (на що?—присл. дод. намір.), **щоб** нїхто не бачив (Шевч.)—**намірове** речення.

в) Таки т а к і має бути (як?—присл. дод. спос.), **щоби** молодший брат старшого боявся, а може нї? (Федькович)—**наслїдкове** речення.

Таксамо рішає зміст у реченнях, що починають ся злучником *„як“*, які вони, чи висказові (§ 340), чи питайні (§ 338), чи часові (§ 327), чи умовні (334), чи порівняльні (§ 330). **343.**

г) речення „як, коли“

Те саме треба сказати про речення, що починають ся злучником *„коли“* (§§ 327, 334). Усюди рішає зміст.

XXIII. СКОРОЧЕНІ РЕЧЕННЯ.

Деякі побічні речення можна скорочувати. Як це робить ся, побачимо на прикладах: **344.**

Нескорочені речення:	Скорочені речення:
1. *Високії ті могили, де лягло спочити козацькеє біле тіло*, **котре було повите** *в китайку.*	*Високії ті могили, де лягло спочити козацькеє біле тіло, в китайку* **повите** (Шевч.).
2а) *Читаю завіт твій*, **коли читаю** (його), *плачу.*	*Читаю завіт твій*, **читаючи**, *плачу* (Куліш).
б) *Чіпка вийшов на згірок*, **щоби подивив ся**, *куди пішла дівчина.*	*Чіпка вийшов на згірок* **подивитись**, *куди пішла дівчина* (Мирний).

Із тих прикладів виходить, що в укр. мові скорочують ся речення **прикметникові** і **прислівникові**.

I. Прикметникове речення скоротило ся так, що відпав відносний заіменик, а присудок перейшов у **дієприкметник**, який, розуміеть ся, мусить годити ся з імням, до якого належить, у числі, роді й відмінку. Ось іще кілька таких речень, скорочених дієприкметником: **345.**

Були тими егоїстами, яких тепер багацько постачає нам і школа, і життя, одягаючи їх у одежу, **пошиту** (=що її пошито) з ліберальних фраз (Конисьний). Після вранішнього чаю Марко сідав, учити свого учня, **забитого, запамороченого** (=котрий був забитий, заморочений) гнітючою системою клясицизму... (Грінченко). Нещаслива людська жизнь (=життя) прирівнюєть ся (в козацьких думах) до зораного поля, **виораного** мислями, **заволоченого** чорними очима, **политого** слізьми (Нечуй-Левицький). Спочинуть невольничі утомлені руки, і коліна одпочинуть, кайданами **куті** (Шевч.)...

Скорочення дієприкметником і прикм.

А через те, що українська народня мова не знає иньчого дієприкметника, як тільки страдальний (гл. § 228, § 224, II), то і знає скорочення речень тільки дієприкметни-

ком страдальним. Через те і прикметникових речень, у яких присудок висказаний у діяльному стані, скорочувати не треба, отже:

Але **той, хто їхав** отсе тепер добре второваним шляхом (а не—їхавший.....), не міг нічого того бачити (Грінченко). В тій хвилї **ті, що бігли** (не—бігші), побачили як, Каїн наближав ся (Франко). Минаючи і **тих, що скачуть**, і **тих, що плачуть** (не—скачучих і плачучих), Петро протовплявсь усе дальш (Куліш)...

Та крім того українська мова знає скорочення прикметникових речень **прикметниками**, і то між иньчими прикметниками, утвореними з дієслів наростком **-лий** (§ 170), н. пр.:

Як вмірать доведеть ся менї, тільки горе, та стомлені руки, та ще серце, **зотлїлее** (=що зотлїло) з муки, я зложу у дубовій трунї (Грінченко). У моїм серцї гнилім, **побитім** і **закаменїлім**, живе, розвиваеть ся й цвіте те райське сїмя, та свята любов (Франко). І ллють ся і ллють ся (пісні голосні) без примусу вільно, **недбалі** (=вони, що не дбали) про славу й вінки [Леся Українка]...

ЗАВВАГА. Усї скорочені прикметникові речення, якщо вони йдуть **після** імня, до якого належать, відділюють ся, як ми бачили, **запинками**.

Коли ж скорочене речення прикметникове попереджає імня, до якого належить, то запинки не ставить ся, н. пр.:

Похиляне від вітру дерево означає (в народнїх піснях) журбу, пряме дерево—веселість (Нечуй-Левицький). **Затвердле** довгим болем серце лиш шарпалось, коритись не могло (Франко)...

346. II. Перше прислівникове речення (гл. стор. 319, § 344) скоротило ся так, що злучник віднав, а присудок із форми теперішности перейшов у **дієприслівник теперішности**. Розуміє ся, що коли присудок у прислівниковому реченні стояв би в минулости, то у скороченому реченні він став би **дієприслівником минулости**, н. пр.:

Нескорочене речення:	Скорочене речення:
Всї богомольцї, **коли побачили** Київ, попадали навколїшки, хрестились, молились і били поклони.	Всї богомольцї, **побачивши** Київ, попадали навколїшки, хрестились і били поклони (Нечуй-Левицький).

Зрештою, коли вживати одного й другого дієприслівника, про це гл. §§ 227, 230.

1) Оба ці скорочені дієприслівниками речення—**часові**, і ці власне речення найчастїще скорочують ся дієприслівни-

ком. Ось іще кілька прикладів:

Не до дому в ночі **йдучи** (=не тоді, як ідеш у ночі до дому) з куминої хати і не спати **лягаючи,** згадай мене, брате! (Шевч.). Не мало здивувавсь (князь), **опинившись** (=коли опинив ся) над такою кручею (Куліш). Се **зговоривши**, потяг старий до своєї господи під грушу (Вовчок). **Закрутивши** чорні вуси, за вухо чуприну, підняв шапку (Шевч.)...

Скорочення дієприслівником

2) Але скорочують ся таким же чином ще й такі прислівникові речення:

а) **умовні**, б) **причинові**, в) **наслідкові**, г) **допустові**, н. пр.:

а) Дивують ся люди, **вбачаючи** (=коли вбачають) несподіване горе (Куліш). Не **спитавши** броду(=якщо не спитав...), не лізь у воду! (пар. присл.)...

б) Тихесенько вони [=квіти] гойдали ся на вітрі, **радіючи** [=бо раділи] весні (Глібів). **Бувши** на всьому казенному, **не маючи** великої недостачі в одежі [=через те, що був на казенному, не мав.....], Максим не жалував нічого свого (Мирний). Без сорому, без Бога **бувши** і восьму заповідь **забувши** [=тому, що був без сорому й забув восьму заповідь], чужим пустив ся промишлять (Котляревський). Катерина, **маючи** чималий розум і самостійну вдачу [=через те, що мала....], не завсїди годила ся з материними поглядами (Грінченко)...

в) Гук за гуком почав долїтати, **розбудивши** [=так, що розбудив] і пекло, і тьму (Грабовський)...

г) Живуть Чехи могутним самостайним духом у словесности, не **живучи** [=хоч не живуть] особним королевством [Куліш]...

3) А то ще є такі прислівникові речення, що вживають ся майже все скороченими—а саме: **чисто-способові** речення (§ 329), н. пр.:

Кожний чоловік повинен боронити від усякого ворога свою рідну країну [як?], **не жаліючи** свого життя (Грінч.). І голову **схиливши** в руки [=зі схиленою головою], питаєш ся, чому не йде апостол правди і науки (Шевч.). Коло хутора стояла підстаркувата жінка, **наставивши** руку над очима від сонця, та на всю губу гукала Галю [Мирний]. Зосталась я сама-самісїнька, **недугуючи** [Вовчок]. Понад зелом-травою жар німий, **переливаючись**, пливе високо [Куліш]...

Як приглянемо ся всїм тим реченням, скороченим д ї є п р и с л і в н и к а м и, то побачимо, що вони могли тільки тому скоротити ся, що в головному й побічному реченнї був усюди **той самий підмет.** **347.**

І так воно загалом буває, що тільки т о д ї, як у головному й побічному реченню с п і л ь н и й підмет, побічне речення

може скорочувати ся дієприслівником.

Тільки ж бувають скорочення дієприслівником і тодї, коли речення безпідметове, коли балакаеть ся щось загально, або коли підмета легко додумати ся зі змісту, н. пр.:

Коли реч. скорочуєть ся дієприслівником

Гуляючи, як той казав, [треба] шматок хлїба ззїсти (Шевченко—Невольник). Шкода перемішувати тїсто, **винявши** [його] з печі (Кулїш). **Бачивши** їх сльози й убивство, якось то моторошно й нам не сказати чогонебудь (Квітка). Серце так болить, **дивлячись** [=коли дивлю ся] на ваше убозство (Кулїш). Не слїд менї, **бувши** [=коли я є] в сьому важному чинові, лишнє слово сказати (Квітка). Важко матері, таке **згадуючи** [Мирний]...

ЗАВВАГА. Тільки дуже вже рідко, у народнїй прозї і в тих письменників, що дуже підроблюють ся під народню складню, подибуєть ся таке скорочення дієприслівником, що цїлком стоїть собі окремо від підмета головного речення, не вяжеть ся з ним, н. пр.:

Аж ось, **пройшовши** ще днїв зо пять [=коли пройшло....], сказано їм, що вже недалеко те місце, куди їх гнали (Мирний)...

А так, у народнїй прозї і в тих же народнїх письменників скорочене речення так тїсно звязуєть ся із підметом, що часто воно вважаєть ся немов стягненим реченням і сполучуєть ся з головним—сполучними злучниками: **і, та**, н. пр.:

От **похристосувавшись** із ним [Василем], і каже йому Наум... (Квітка). Та **витягши** з гамана шматок засмальцьованого паперу, з обтїпаними краями, й подав голові (Мирний). Оттим то Настя, **дивлячись** на худобу, **тай** журилась (Квітка)...

Але ж до цих двох явищ звичайно, у прозї, письменники не додивлюють ся і скорочують тільки тодї речення дієприслівником, як у обох реченнях підмет той самий, або як його догадати ся легко.

348. Якщо побічне речення скорочене дієприслівниками дієслова „*бути*", то ті дієприслівники сливе все пропускаєть ся, н. пр.:

Будучи, бувши

Завсїди мовчазна та трохи сувора, вона поводилась із Марком якось особливо згорда (Грінченко). *Високий, статний, молодий, вродливий, недавно ще він* [цар] *на престолї сїв* (Франко)...

Тільки ж, наслїдуючи давнїй книжний лад, або в поезії, вживають письменники сям і там дієприслівника, н. пр.:

Саул, „не **будучи** *дурак"* . . . *заходив ся царювать* (Шевч.). *Ви чого забажали? Щоб...* **бувши** *вольним, пу-*

стив ся служить збиранині народу (Франко). *Я б, за ним* **бувши**, *знудилась* (Федькович)...

ЗАВВАГА. Усї скорочені дієприслівником речення відзначують ся теж, як ми бачили, **запинками.**

III. Друге прислівникове речення скоротило ся так, що **злучник** (*щоб*) **відпав**, а присудок [*подивив ся*] перейшов у **дієіменик**. **349.**

1) Скорочують ся дієіменником речення намірові, головно тоді, коли присудок головного речення виявляє якийсь **рух**, н. пр.:

Скорочення дієімеником

Там у пекло к чорту [пяницє!] став ся, **пить** вогонь, смолу і дим (Франко). Велїв [Еней] побігти до дяків, **купить** пiярськую граматку, полуставців, октоїхів (Котляревський). Святая на землю правда прилетить, хоч на годиночку **спочить** (Шевченко). Після вранїшнього чаю Марко сїдав, **учити** свого учня (Грінченко). Дурне ягня саме забило ся до річки, **напити ся** водички [Глїбів]. Вона спішить у храм, **молитись** Богові святому [Франко]. Ми піднялись на кривдників відвічних, своєю кровю всїм **купити** волю (Франко)...

ЗАВВАГА. Усї такі скорочені намірові речення віддїлюють ся теж **запинками.**

Але коли на намірове речення складаєть ся тільки один дієіменик, то запинок не ставить ся, н. пр.:

Прощатись прийшов я, кохана, з тобою (Леся Українка). Коли ж одпочити ляжеш, Боже, утомлений? (Шевченко). На позорище ведуть старого дурня муштрувати (Шевченко)...

2) Крім того дієіменником скорочують ся **предметові** і **прикметникові** речення, н. пр.:

Менї, о Господи, подай, **любити** [=щоб я любив] *правду на землї!* (Шевч.). *Пан звелїв і Василя* **брати** [=щоби....] (Вовчок). *Твоє лице* [поезіє!] *має... силу,* **зміняти** [=що зміняє] *камінь самолюбства й злости у сльози!* (Франко). **Царювати** *й порядки* **робить**, *се моє хиба дїло?* (Франко)...

ЗАВВАГА. У предметових і прикметникових реченнях, скорочених дієіменником, тільки тодї ставить ся **запинку**, як вони довші. А так то дієіменик вважаєть ся немов приналежним до головного речення, нїби-то перестає бути частиною иньчого речення.

IV. В українській мові стрічають ся ще й **головні** речення, **висказані** коротче. **350.**

1) Це дїєть ся, н. пр., тодї, як присудок мав би мати форму можливого способу, і цїле речення є немов елїптичне, н. пр.:

Було

„**Ти не повинен би був** *рубати зеленого дуба*, **не повинен би був** *мене брати, як тобі* (була) *нелюба*"—замісць того в піснї співаєть ся:

Було *не рубати зеленого дуба*, **було** *мене не брати, як тобі не люба.*

Ще кілька прикладів на таке скорочення при помочі „*було*":
Бігла за мною полем... Просила, аби її взяти... Але я конї погнав тай прімкнув. Може де там серед поля вже домерзає. **Було** стару взяти [Стефаник]. Бувало, що візьме в руки, тай горить йому в тих руках. **Було** одну втяти ще малому [Стефаник]. **Було** тобі, Грицю, та на вечорницї не ходити! (Старицький)...

2) І намір не все висказуєть ся наміровим реченням. Дуже часто на нього вказують прислівники: **хай, нехай, най,** н. пр.:

Нехай, хай, най

Утни, батьку, орле сизий, **нехай** *я заплачу,* **нехай** *свою Україну я ще раз побачу;* **нехай** *ще раз послухаю, як те море грає...* (Шевч.). *Не спиняйте ви моєї думи,* **най** *я з Богом кров із серця свого радісно віддам за пана мого!* (Франко). *Зачекай ти хоч годиноньку малую, та* **най** *я постелю постелю білую* (нар. пісня)... *А дитина наша ще молоденька,* [підожди, пострівай і т. д.], **нехай** *ми ще сами її покохаємо та навчимо на розум добрий* (Вовчок)...

Те саме відносить ся і до висказових речень, які заступають ся таким же робом, н. пр.:

Батько не боронив йому, **най** *іде* (Гнатюк—Нар. новелї)...

3) Трохи инакше скорочуєть ся речення, коли в ньому покласти злучник „**хиба**", бо ось замісць сказати:

Хиба

„Дійшло до того, що пиши таки сам до себе посланіє, а то не діждеш ся його від нікого", Шевченко пише:

Хиба *самому написать таки посланіє до себе, а то не діждеш ся його, того посланія святого...* (Шевченко). *На що здалось менї моє життя?* **Хиба** *на те,* [=здалось воно на те], *щоб дожити смерти та долї дякувать за кожний день* (Самійленко)...

Так та ще й инакшим способом висказують ся коротче речення, але ж над тими довше спинняти ся не приходить ся.

XXIV. ЧУЖА МОВА.

БЕСЇДА ПРЯМА Й ПОСЕРЕДНЯ.

Бесїда пряма

1) Переповідаючи чиюсь розмову, або передаючи те, що **351.**
хтось балакає, чи питає, ми можемо це робити так, що дослівно такими ж самими словами наводимо ту чужу мову, н. пр.:

Цвіла Троянда у садочку, а недалеко, у куточку, між буряном бренїв Будяк.

І каже він Троянді так: „*На що це ти колючок начепляла?*"

„*А ти на що?*", вона його спитала.

„*Я?*" обізвавсь Будяк: „*Я, серденько, не проста штука, я—степовий козак! Менї колючка—як шаблюка, щоб ворогів страшить, щоб всім було спокійно жить. Вам більш нема ніякої роботи—цвісти, пахтїть, а не колоти*".

„*Не все ж колоть і Будякам*", Троянда каже: „*треба й нам, щоб Кученії Паничі боялись і до Троянди не чеплялись*" і т. д. (Глїбів).

Заки наводити чужі слова, то звичайно пояснюють ся, хто власне казав, чи питав. Та цї слова, як ми бачимо, можуть стояти і в серединї чужої мови, й на кінцї, і на початку.

Як придивити ся з граматичного боку, то слова, що пояснюють [І каже він Трояндї так—вона його спитала—обізвавсь Будяк—Троянда каже—], для себе зрозумілі речення, й чужа мова—речення зрозуміле. Це немов рівнорядна сполука, а що до змісту, то це хоч висказова лучба (§ 318є), хоч питайна (§ 318ж).

Таким чином наведена чужа мова зветь ся—**бесїдою прямою**, бо тут прямо так і кажеть ся, хто, що й як казав, чи питав.

ЗАВВАГА. Щодо **знаків**, які тут уживають ся, то, як із самих прикладів видно,

а) коли чужа мова наводить ся в цїлому в другій части речення—після пояснення, то вона віддїлюєть ся **двоточкою** (:);

б) коли чужа мова роздїлюєть ся думкою того, що її наводить—це немов уставлені слова (§ 304)—то вона відзначена з обох боків **запинками**, і

в) таксамо віддїлюєть ся вона **запинкою**, коли думка того, що її наводить, поставлена на кінцї.

Крім того чужа мова відзначуєть ся все **наводовими знаками**, і то в долинї („), коли починаєть ся чужа мова, й на горі (”), коли вона кінчить ся. [То так ми балакаємо: „наводовий знак у долинї”, „наводовий знак на горі”].

Звичайно чужу мову розмовників подаєть ся в окремих стрічках. Само собою, що як чужа мова подає запит, то на кінцї замісць точки стоїть—**питайник**.

352. 2) Швидка розмова, головно, як її веде двоє людий зі собою, наводить ся часто просто, без пояснень, н. пр.:

— *Проси мерщій Степана, він добрий чоловік,*—Кіт Вовкові сказав.

— *Та я у його вкрав барана.*

— *Ну, так навідайсь до Демяна.*

— *Е, і Демяна я боюсь: як тільки навернусь, він і згадає поросятко.*

— *Біжи ж, аж ген живе Трохим!*

— *Трохим? Боюсь зійти ся з ним: з весни ще злий він за ягнятко!*

— *Погано ж!... Ну, а чи не прийме Клим?*

— *Ох, братїку! Теля я в його звів!*

— *Так ти, бачу, усім тут добре надоїв*—Кіт Вовкові сказав... (Глїбів)

ЗАВВАГА. У таких випадках можна замісць наводових знаків кожну розмову з початку й на кінцї віддїлювати **перестанками** [павзами]. Так звичайно й робить ся в повістях та оповіданнях. Але ж найдете й так, що розмова одного відзначена наводовими знаками, другого—перестанками, третього—двома наводовими знаками і т. д.

А ось іще приклад на таку чужу мову, де є пояснення, й пояснень немає:

Тільки що [Шрам] доїжджає до воріт, аж сотник виїжджає з двора. Познав Шрама і сам не знав, що робити од радости.

»Ну, батьку,« каже,« у саму годину завітав до нас у гостї.

»Бачу я й сам. Бодай лучче нїчого не бачити!«

»Куди ж оце?«

»Да в Батурин же, до навісного дїда Васюти.«

»Е, уже раду рушили!«

»Як?«

»А так. Ось заїдьмо лиш до господи«...(Кулїш).

Усї розмови, як бачимо, наведені так, як балакав би кожний сам про себе—у **першій особі.**

353. II. Але чужу мову можна переповідати й од себе, сказати, що правда, геть чисто все, що хтось сказав, але недослівно, так, що той, що оповідає, являєть ся немов посередником між тим, хто балакав, і тим, хто слухає, н. пр.:

Бесїда посередня

Прибігли двоє пастухів од череди й обявили голові,

що *в такому і такому місцї лежить зарізаний чоловік, а хто, в о н и з ляку і не роздивились* (Квітка).

Така бесїда зветь ся **посередня**, а слова, переповіджені другими, являють ся вже не реченнями головними, а п о б і ч н и м и, залежними; через те нераз таку бесїду звуть іще й з а л е ж н о ю.

Переповіджена чужа мова вже не в першій особі, а—в **третїй.**

Ріжницю між обома способами передавати чужу мову **354.**
побачимо на отсих прикладах:

Бесїда пряма:	**Бесїда посередня:**
Старшина почала його усовіщувати: „Побійся Бога! Чи тобі ж довго жити на світї? Нехай би молодії гетьманували. Ей, пане полковнику, не удавай Сомка на Москву зрадником! Держись за його, то ще й сам і всї ми поживемо з упокоєм.”	Старшина почала його усовіщувати, **щоби** побояв ся Бога, (**бо**) чи ж **йому** довго жити на світї, нехай би молодії гетьманували. **Прохала, щоби** полковник не удавав Сомка на Москву зрадником, **щоб** державсь за його, то ще й **він** сам і всї **вони** поживуть із упокоєм.
Куди! Розходивсь наш дїдуган: „Скоріш у мене волосся на долонї виросте, ніж переяславський крамар буде гетьманом! За мене бояри на Москві тягнуть, за мене Брюховецький з Запорожцями стояти ме. Ось я послав уже посланцї до Зїнькова”.	Але ж дїдуган розходив ся, (**почав відгрожувати ся**), **що** скоріш у **нього** (**мовляв**) волосся на долонї виросте, ніж переяславський крамар буде гетьманом, **що за нього** бояри на Москві тягнуть, **що** за **нього** Брюховецький з Запорожцями стояти ме, **що** ось **він** послав уже посланцї до Зїнькова.
„Не йми”, кажуть йому, „віри Запорожцям: вони тебе в-очевидьки ошукують. Приїжджають до тебе з Січі задля взятя тільки подарунків.” —Ми тебе гетьманом оберемо, —„а там своє на умі. Хиба не знаєш, яким вони духом на городову старшину дишуть? Се їх обичай давнїй!”	Кажуть йому, **щоб** не йняв віри Запорожцям, що вони **його** в-очевидьки ошукують, **що** приїжджають до **нього** з Січі задля взяття тільки подарунків, (**кажуть у вічі**), **що** нїби то гетьманом **його** оберуть, а там своє на умі. Хиба **полковник** не **знає**, яким вони духом на городову старшину дишуть? Се їх обичай давнїй.
Де тобі! І слухати не хоче. (Кулїш—Чорна Рада)	Де тобі! І слухати не хоче.

ЗАВВАГА. Щодо розділових знаків, то посередню мову обовязують ті ж закони, що й усі побічні речення.

XXV. ПЕРІОДА.

355. **I.** Довге зложене речення, але ж таке, що в ньому зміст повний і думка закінчена, зветь ся **періодою**.

Ось така періода:

Мов чайка, що скиглить над дітьми, понад багном літаючи, о трощу бє грудьми, то знов кричить і бєть ся й колесить, || **оттак** *і Каїнова дума-скрута в тім безконечнику металась, билась без виходу* (Франко).

Із цього прикладу пізнати, що періода ця складаєть ся з двох частин, і її треба зовсім так розбірати, як зложене речення. Виголошуючи її в цілому, в першій части підносимо голос, у другій понижуємо, що ті части так і звуть ся: **піднесенням і пониженням**.

356. **II.** 1) Щодо змісту, то періоди так поділяють ся, як зложені речення. Не важко, н. пр., замітити, що ця періода, що ми її навели, своїм змістом—**порівнальна.**

А ось іще порівнальні періоди:

Які бувають періоди

Як на невольницькому ринку іде невольник з рук до рук і переходить од будинку, де поперпів немало лук, в нові, незнані ще палати, де знов добра йому нема, || і я **так** мусів мандрувати з ярма до другого ярма (Чернявський).

Як вовчиця, оберігаючи дітей, уся наїжить ся, жде тільки одного замаху, щоб разом кинутись на свого ворога, || **так** Галя гордо і призро дожидала ще хоч одного слова (Мирний).

Як моряки в час бурі все з човна у море мечуть, щоб човно влекшити, а стихне буря, жаль їм стане втрат, почнуть тужити, || **так** і гнівний у лютому розпалі не тямить, що здорове, що боляче, а гнів мине, згадавши, що накоїв, запізно плаче (Франко)...

2) Оце знов—**умовна** періода:

Як *би я знав чари, що спиняють хмари, що два серця можуть ізвести до пари, що ламають пута, де душа закута, що в поживу ними змінить ся й отрута,* || **то** *тебе би, мила, обдала їх сила, всї в твоїм би серці искри погасила, всї думки й бажання за одним ударом, лиш одна любов би вибухла пожаром, обняла б достоту всю твою істоту, мисли всї пожерла б, всю твою турботу* (Франко).

Ось іще одна така умовна періода:

Коли почуєш, як в тиші нічній залізним шляхом стугонять ваґони, а в них гуде, шумить, пищить, мов рій, дитячий плач, жіночі скорбні стони, важке вітхання і гіркий проклін, тужливий спів, дівочії дисканти, || **то** не питай: сей поїзд—відки він, кого везе, куди, кому вздогін? Се еміґранти [Франко].

3) У такому ж реченні:

Слухаючи їх щирої й розсудливої ради, **хоч** [Олеся] *і одмовляла їм* [козакам], *що не вповає ані на худобу, бо має й сама, ані на вільність: „Що", каже, „по тому, що буде вільний, коли не буде любий!"*, || **а проте** *сльози так з очей ринуть* (Марко Вовчок)

— чуєть ся **допустова** періода.

4) **Часовою** періодою можна вважати таке речення:

Поминувши свої степи з невеличкими хуторами, що як квітнички весело кидались у вічі, свої великі села з кривими вулицями, з білими хаточками, з вишневими садочками, свої городи, схожі на села, || *увійшли вони* [=москалі] *в лісний край* (Мирний).

5) А ось **відносна** періода:

Хто *в посестру взяв тяжку недолю, що давить серце, як відьма коцава*, **хто** *вражій нужді попав ся в неволю*, **кому** *з журбами і сон, і забава*, || **тому** *нїт* [=нема] *місця, анї супокою, сам нудить світом, нудить і собою* (Маркіян Шашкевич).

Із цього останнього прикладу виходить, що частина періоди може складати ся з кількох **членів**, що ось у цїй періодї перша частина має т р и члени, друга д в а.

Ось іще така періода:

Хто в першій життя четвертині знання не здобув, а в другій життя четвертині майна не здобув, а в третій життя четвертині **хто** чесним не був, || **той** скаже в четвертій: »Бодай я і в світі не був! (Франко).

III. Українська мова п е р і о д—та ще довгих—н е л ю- **357.**
б и т ь, і вони р і д к о стрічають ся в нашому г а р н о м у п и с ь м е н с т в і. Ще найчастіще стрічаєть ся п о р і в н а л ь н а періода, бо порівнання українська мова любить, любить їх і народня поезія, і ті порівнання складають часом письменники в періоди.

Але ж звичайно письменники закруглюють свої образи так, що розбивають їх на кілька простих, або коротких

зложених речень. Бо ж як не як, а в періоді, якщо вона довга, нераз можна зовсім заплутати ся.

Ось зразок, як українські письменники розбивають періоди:

То як часом якась долішня хвиля викарбутить великий камінь із води і покладе його на беріг, то той камінь стоїть на березі тяжкий і бездушний. Сонце лупає з нього черепочки давнього намулу й малює по нім маленькі, фосфоричні звізди. Блимає той камінь мертвими блисками, відбитими від сходу й заходу сонця, і камяними очима своїми глядить на живу воду, і сумує, що не гнітить його тягар води, як гнітив від віків. Глядить із берега на воду, як на утрачене щастя.—Отак Іван дивив ся на людий, як той камінь на воду (Стефаник—Камінний хрест).

Коли розібрати граматично, то тут маємо до діла з цілим рядом речень, які одначе змістом тісно вяжуть ся зі собою, даючи один образ. Через те легко було би скласти їх у одну періоду, та письменник, ідучи за духом нашої мови, цього не робить.

Частїще вже стрічають ся періоди в реторичній [у промовах], і газетній прозї, але це вже окрема прикмета краси цієї прози [стилю].

Із граматичного боку в нашій мові треба періоди оминати.

XXVI. Розставка речень у нерівнорядній сполуці.

Маючи на увазї, що лад слів ув українській мові довільний [§ 314], а побічні речення являють ся тільки частинами головних речень (§ 319), то й ясно, що й щодо того, де стояти головному, де побічному реченню в нерівнорядній сполуці, ніяких законів подати не можна. Вже з прикладів, наведених у §§ 320, 321, а далї в §§ 326, 327, 330, 335—видно, що побічні речення: присудкові, підметові—а з прислівникових: місцеві, часові, порівняльні та допустові, можуть стояти **перед** головними реченнями й **після** них.

За те предметові (§ 322), а з прислівникових: наслїдкові (§ 331), причинові (§ 332), намірові (§ 333) —стоять звичайно тільки **після** головних речень, умовні (§ 334)—**перед** головними реченнями.

Щодо **прикметникових речень** (§ 324), то треба дивити ся, щоб їх ставити зараз таки **після** імня, до якого вони належить, а то може заплутати ся зміст речення.

1) **Скорочені дієприслівником** речення можуть стояти тежь, де **завгодно**. А то буває ще й так, що вони розділюють частини головного речення, н. пр.: 359.

Скорочені речення

Мотря, **розпалившись**, *не вміла здержувати* [рук] *над рідним сином* (Мирний). *Маруся*, **вийшовши з кімнати**, *засоромилась — Господи!*, *почервоніла, що той мак* (Квітка). *І ми*, **жартуючи**, *погнали чужі ягнята до води* (Шевч.). *Усе те настачили*, **усердствуючи Івану Мартиновичу**, *ніженські міщани* (Куліш). *Як ударить Василь*, **вислухавши все**, *руками в груди!* (Квітка). *На другу неділю*, **прийшовши з церкви та пообідавши**, *неня собі лягли на постіль припочивати* (Федькович)...

2) Щодо того, як у **головному реченні** йдуть за порядком слова, коли воно стоїть **після** побічного, та ще до того **скороченого**, то й там ув українській мові цілком **довільний** лад слів. 360.

Лад слів у головному реченню

Звичайно так буває, що насамперед іде **підмет**, н. пр.:

Скучаючи до дому й за Київом, **Дашкович** *перейшов у київський університет* (Нечуй-Левицький). *Чуючи од батька страшні приповісти про війни та походи на Туреччину, на Татарву, на панів Ляхів*, **Івась** *перекладав усе те в дитячі играшки* (Мирний)...

Із тих прикладів виходить, що зараз після підмета йде **присудок**, але ж це не мусить так бути, може йти й та частина, що саме **важніща** за присудок, н. пр.:

Добравшись до свого намету, Сомко **зараз** *звелів позвати до себе Вуяхевича* (Куліш). *Посміявшись зі сього добре, Кузьма Трохимович* далі *подумав*, [що вже пора знимати свого салдата та укладатись на віз і чухрати до дому] (Квітка)...

Та буває й так [як ось це правило в німецькій мові], що головне речення починаєть ся і **присудком**, н. пр.:

Купивши ґрунт, **почув** *себе Грицько зараз иньчим* (Мирний). *Так собі мізкуючи*, **обійшов** *він* [Шрам] *з буньчуком увесь табор* (Куліш)...

Але ж і иньчі слова можуть у довільному порядку —котре слово коли важнїще, — починати головне речення, н. пр.:

Голублячи таку думку, **непримітно** *переходив він безкраї степи без утоми, безвідні довгі шляхи без пекучої згаги* (Мирний). *Почувши Сомків голос*, **зараз круг його** *всї замовкли* (Кулїш). *Лягаючи того вечора спати*, **довго й щиро** *молилась Катерина* (Грінченко)...

А то й так буває, що підмет містить ся в побічному реченнї, н. пр.:

Віддавши **парубки** *конї та скінчивши дїло в церкві, стали собі по цвинтарі прохожатись* (Федькович). *Розбивши* **вітер** *чорні хмари, лїг біля моря одпочить* (Шевч.)...

Тільки цей спосіб уживаєть ся дуже вже зрідка.

XXVII. РОЗДЇЛОВІ ЗНАКИ [ПЕРЕПИНАННЯ].

361. Коли хочемо, щоб нас добре розуміли, то в живій бесїдї добіраємо все відповідного голосу: то підносимо його [н. пр., викликуючи, або питаючись], то понижуємо, то вриваємо на якомусь слові, то спиняємо ся довший час, то знов балакаємо, зовсїм не спинюючись і т. д.

Таку саму службу сповняють на письмі знаки, які так і звуть ся **роздїловими знаками**, що нїби то вони вказують, що треба від чого роздїлити, або просто **перепинанням**, що ті знаки перепинають слова, чи цїлу громаду слів. Деякі знаки ми вже пізнали в кінцї науки про слова (§ 280) та підчас науки про речення. Тут збéремо ті закони ще раз усї чисто тай іще пододаємо те, про що в нас не балакалось досї.

Ось ті роздїлові знаки:

1) **точка** (.),
2) **запинка** (,),
3) **середник** або **точка зі запинкою** (;),
4) **двоточка** (:),
5) **питайник** (?),
6) **викличник** (!),
7) **перестанок** або **павза** (—),
8) **точки** (...),
9) **наводові знаки** („ "),
10) **скобки** [( )] і
11) **роздїлка** (-).

1. ТОЧКА.

Точка ставить ся на кінції о п о в і д н о г о речення (282$_1$), **362.**
і загалом кожного речення, яке по думції того, що пише, скінчило ся, чи воно містить у собі одну думку, чи більш,— лиш що ті думки він висказує як свою п р а в д у. Ось приклади:

Стоїть село. Невесело на горі палати почорніли. (Шевч.) Великий учитель церковний Іван служив у султана в Дамаску. (Франко) Чіпка підпер спиною одвірки, стоїть мовчки, дивить ся, що далї буде. (Мирний)

2. ЗАПИНКА.

Запинки вживаєть ся дуже часто. Передусїм нею **363.**
1) розділюєть ся слова, які власне до речення не належать, отже

а) 5. відмінок (§ 280$_1$),

б) виклики (§§ 273, 280$_1$),

в) слова й речення вставлені (§ 304)

2) udновартні части речення в стягненому реченнї (§§ 309, 310);

3) прикладка (§ 303$_5$);

4) ті самі слова, якщо вони задля чогось у реченнї повторяють ся, н. пр.:

Сунуть ся, сунуть ся хмари темні, брудні [Вороний]...

5) речення рівнорядно-сполучені, і то без огляду на те, чи є між ними злучники, чи нї (§ 317);

6) побічні речення від головних (§§ 320—324, 326—335), чи ті побічні речення нескорочені, чи скорочені (§§ 344—346), себто запинка ставить ся перед кожним злучником, займеником відносним і питайним та займениковими частицями (§§ 336—443), якщо ними починають ся побічні речення;

7) побічні речення від побічних, н. пр.:

Коли б лишень вподовж поля походити, сльози ті, **що** лихо недоля, всї злїчити, наглий страх женця вхопив би враз на нивах, **бо** криваві снопи мав би по тих жнивах (Грабовський). Неня **як** учули, **що** Ілаш уже посватаний, та з **ким**, та й **як**, такі вже раді, **що** аж Богу молять ся та в долошки плещуть (Федькович)...

8) після прислівників: **так, еге, нї**, якщо на них думка не кінчить ся, а доповнюєть ся новими словами, н. пр.:

Так, я вбогий родивсь... (Грінченко). **Нї,** не спинять серця втрати (Грабовський)...

9) при поясненнні якихось слів, при яких стоять слівця себто, а саме, а власне, н. пр.:

А його жінка, **себто** Олена, що була хорунжівна... (Квітка).

ЗАВВАГА. При тому всьому треба мати на ввазї все, що сказано про злучник „і”, коли перед ним запинка ставить ся, а коли нї (гл. § 280_1, § 310_1—заввага).

3. СЕРЕДНИК.

364. **Середник**, як сама назва вказує, щось посереднє між точкою й запинкою, кладеть ся там, де можна б покласти і точку, і запинку. Коли ж не кладеть ся точки, то тільки тому, що хочеть ся більше звязати зі собою зміст того, що кажеть ся, а що не ставить ся запинки, то тому, що речення дуже великі, щоб у них не заплутати ся та змісту не згубити. От і через те середник ставить ся:

1) між довшими **рівнорядними** реченнями, і то між

а) головними, н. пр.:

Зірочки кудись зникли—пурнули в синю безодню блакитного неба; край його горить, палає рожевим вогнем; червонуваті хвилї ясного світу миготять серед темноти; понад степом віє її послїднє зітхання; положисті балки дрімають серед темної тїни; он високі могили виблискують срібною росою; піднїмаєть ся сизий туман і легесеньким димком, чепляючись за рослину, стелеть ся по землї (Мирний—Серед степів)...

б) між побічними, але рівновартними, н. пр.:

Про поганого [чоловіка в народнїй поезії] кажуть, що він гарний, як копиця в дощеву годину; що він процвітає, як макуха під лавкою; що в нього очі карі, як морква, стан тоненький, як бодня, шия, хоч обіддя гни; як подивить ся, то молоко кисне (Нечуй-Левицький).

Міряли ви її [=України] безмірні шляхи зелених та рівних степів, де нїщо не заборонює вашим очам виміряти їх і вздовж, і вшир, і впоперек; де одні тільки високі могили нагадують вам про давнє життя людське, про бої та чвари, хижацькі заміри та кріваві січі; де синє небо, побратавшись із веселою землею, розгортає над нею своє блакитне, безмірно високе, безодне, глибоке шатро; де тоне ваш погляд у безкрайному просторі, як і ваша дума, у безмірній безоднї того світу та сяйва, синьої глибини та сизопрозорої далечизни?... [Мирний].

2) у сполуцї **нерівнорядній**, після кожної суцїльної думки, що на неї складають ся головні її побічні речення, н. пр.:

Як би вона [дівчина] плавала в синьому морі рибкою, я б її шовковим неводом поняв; коли б літала пташкою, був би золотим просом принадив; а тепер мушу питати: »Якого це батька дочка?« (Вовчок)...

3) у стягненому реченні, між одновартними частями стягнення, якщо між ними містить ся багацько иньчих слів (щоб не затемнити змісту цілого речення), н. пр.:

Було, як [батько] поїде в Київ, то й навезе нам гостинців хороших: матусї очіпок, шовком гаптований, чи плахту червону, або стрічок; менї доброго намиста, або пояс червоний, найкращий; малим сестрам тож сережки, намистечка (Марко Вовчок)...

4. ДВОТОЧКА.

Двоточка ставить ся: **365.**

1) як щось вичисляеть ся, н. пр.:

Українська лїтература виявила в собі національний український дух та характер: широку, гарячу фантазію, глибоке, нїжне серце, тиху задуму, сміх зі слїзьми, гумор (Нечуй-Левицький). У нашім селї, знаєте, чинять два храми в рік: один на зимнї Николи, а другий на веснї (Федькович). Поглянула я тодї зпильна на його: червоний, обдутий якийсь він, очі в його якось померхли (Марко Вовчок)...

2) коли щось докладнїще, подрібно поясняють ся, н. пр.:

Зрадїла земля: усміхнулись високі могили срібною росою; закурились положисті долини пахучим туманом; жайворонки, як не перервуть ся, щебечуть; перепели хававкають та підпадьомкають, а невгавні коники завели у траві таке сюрчання, аж у вухах ляскотить (Мирний). Город [Пирятин] **путящий**; усякі там є крамарі й бублейниці, є й церков божа, як слїд, із дзвіницею, і пошта є, і поштарі ходять, мов ті москалї з чорними комірами, і письма роздають чесно, не розпечатувавши (Гребінка). Над нею [картиною] любо попід небесами **музика**, мов срібло тонке, дзвенить: то жайворонок, лїрник одинокий, зайняв відрадну серця вишину і звеселяє світ шумно широкий (Кулїш). Не **та** вже я **стала**: зледащіла, нездужаю і на ноги встати (Шевченко). Моя душа когось, **когось** бояла ся: Луциперові служила та його й страшилась (Шевченко)...

3) коли подаеть ся докладнїще причину [причинова лучба], н. пр.:

Нї смерти [зрадникові], нї спочину: страшнїш бо немає над тої гріх, як зрадити рідну країну, продати святиню святих! (Грінченко). Не **жаль на злого**: коло його і слава сторожем стоїть (Шевченко). Трохим? **Боюсь зійти ся з ним**: з весни ще злий він за ягнятко (Глїбів)...

4) коли є два образи, такі, що один другому суперечить, н. пр.:

Не зозуля в лїсї затужила, не пташка в лузї голосила: то сестричка лист писала, на чужину посилала (Федькович). То не дивно, що так шумно, що раз-по-раз блись та гряк, те дивнїщ: співає сумно над Днїпром старий козак (Метлинський). Не буря в лїсї зашуміла, не . . . . : то військо йде всіма шляхами (Котляревський)....

5) коли щось **нечайно** скоїть ся, або на щось **нараз** вказуєть ся, н. пр.:

Дивлюсь: в садочку квітами повита на пригорі собі стоїть, неначе дівчина, хатина... Дивлюсь: у темному садочку під вишнею у холодочку моя единая сестра... спочиває та зза широкого Дніпра мене, небога, виглядає. І їй здаєть ся: виринає зза хвилї човен, доплива, і в хвилї човен порина (Шевченко). Дивіте ся: жита похилились, де пасли ся ваші конї, де тирса шуміла, де кров Ляха, Татарина морем червоніла (Шевченко)...

[У тих випадках можна ставити і перестанок [павзу] гл. § 368.]

6) у чужій мові,—і то в **прямій бесїдї**, коли вона, стоїть після слів автора, гл. § 351.

366. **5. ПИТАЙНИК.**

Питайник ставить ся після **запитового** речення, гл. § 282_2.

Щодо залежного питання, гл. § 339.

6. ВИКЛИЧНИК.

367. **Викличник** кладеть ся:

1) після кожного **викликового** речення, такого, що в ньому містить ся то біль, то жаль, то резиґнація, то насміх і глум, то радість та веселість, то подив, то надія, то рішучість, то проклін, і т. д., н. пр.:

Мої там [у бідній сїльській хатї] сльози пролились, найперші сльози! (Шевч.). В серці пустка німа, я тепер вже не та! (Грінченко). Доле де ти? Нема ніякої! (Шевч.)...

А хату [де всяке лихо] раєм називають! (Шевч.). Для себе тільки і живуть—і щастям тільки й це зовуть! (Шелухін). Тверезому не світять ясні мрії, не гріє сонце правди і надії! (Славинський)...

Ніч яка, Господи, місячна, зоряна! (Старицький). Так любо! Так світ увесь раює! [Дніпрова Чайка]. Жити хочу! (Леся Україна). Хоч не ми, то дїти, внуки—а діждуть ся того жнива! (Старицький)... Не пора, не пора, не пора Москалеві й Ляхові служить! (Франко)...

Хула всьому! А ти собака людоїд, деспот скажений! (Шевченко)...

ЗАВВАГА. Навіть побіч питайника [якщо це речення запитове] кладеть ся ще викличник, як обурення, чи насміх дуже великі, н. пр.:

А може й сам на небеси смієш ся, батечку, над нами та може радиш ся з панами, як править миром?! (Шевч.). Як сміє й тепер оце сонце сміятись, як перше сміялось?! (Грінченко)...

2) після 5. **відмінка** й **викликів**, якщо вони самі одні (гл. § 280), або й після таких речень, де є 5. вдм. або виклик, але речень, висказаних зі **силою**, з великим **чуттям**, н. пр.:

Думи мої, думи мої, лихо мені з вами! (Шевч.). О, Боже, суд Твій правий всує і всує царствіє Твоє! (Шевч.). Ми поляжем, щоб волю, і щастя, і честь, Рідний Краю, здобути тобі! (Франко). Гей, ти, ниво, твого гону од Карпатів аж до Дону! (Старицький). О, як Тебе, Спасе, у тім слові бачу! О, як Твоє серце моїм серцем чую! (Куліш)...

3) після **приказових** речень (§ 282_3),

4) після речень, у яких подаєть ся **якась порада**, н. пр.:

Бережи маєток про чорну годину, та віддай маєток за вірну дружину,—а себе довічно бережи без упину, та віддай майно, і жінку, й себе за Вкраїну! (Франко). Де два бють ся, третій не мішайсь! (Котляревський)...

5) після **бажальних** речень (§ 282_1),

6) після прислівників: так, ні, якщо вони стоять **самі** й висказані з великою **силою**, з **чуттям**, н. пр.:

Так! Я буду крізь сльози сміятись! (Леся Укр.). Ні! Я вам кажу, що нема на світї кращого місця, як полтавська ґуберня! (Гребінка)...

[У цих обох випадках можна поставити й запинки, як ці прислівники сполучити з реченнями (§ 363_8)].

7. ПЕРЕСТАНОК.

Перестанок або павза ставить ся:

1) поміж **підметом і присудковим імням**, коли пропущена **злучка**, а хочеть ся вказати ясно на відносини між одним і другим, н. пр.: **368.**

Книги—морська глибина (Франко). А вітиха [=жінка старшини] —добра жінка (Стефаник). Живий живе гада, і смерть—найгіршая біда (Глїбів). То—воля Господа! (Шевч.). Усюди сироти—ледащо (Шевч.)...

Таксамо як підмет із присудковим імням сполучує **вказовий займеник** у середньому родї [*це*], то теж ставить ся звичайно перестанок, н. пр.:

Гнїв—се вогонь (Франко). Уміти жить—оце велике дїло (Франко). Перший елемент [народности в літературі]—це народня мова, якою говорить народ. Другий елемент—це епічні та ліричні форми народньої поезії (Нечуй-Левицький)...

І як підметом буває **ціле речення**, то часто кладеть ся перестанок між підметовим реченням і головним, передусїм тодї, як пропущений указовий займеник, н. пр.:

Хто маже—не скрипить (Глїбів)...

2) в еліптичнім реченні (§ 312), н. пр.:

Лиш хочу встати, а приспа не пускає, ступаю—не пускає (Стефаник). Той жінку покинув, а той—сестру, а найменьчий—молоду дівчину (Шевч.). Бий як пса від чужої хати. Можна—прошу (Стефаник). Помарніли ми обоє, я—в неволі, ти—вдовою (Шевч.). За се маєш три заплати в мене: першу плату—коня верхового, другу плату—страву в господині, третю плату—захист у дорозї (Франко)...

3) як наступає якась нечайна подія, н. пр.:

Подивиш ся—аж сміх бере! (Глїбів). Ось-ось догнав, і—бебех у могилу (Шевченко). Там живе племін усяких престрашенна мішанина, і за те той край зоветь ся—Русь єдина (Самійленко)...

4) при виясню ванню чогось, н. пр.:

Ось мигнув блиск—це з вартової будки, ось тїнь густїща—це дрімучий лїс, ось шум глухий—ріка в близї десь тутки (Франко). Плоти попри дорогу тріщали й падали—всї люди випроваджували Івана (Стефаник). Зірочки кудись зникли—пурнули в синю безодню блакитного неба (Мирний). Голубка воркує [в народній поезії]—то дївчина співає, голубка гуде—то дївчина сумує; зозуля кує—то дївчина плаче. Голуби в парі, качки на ставочку—то щасливе подружжя, важка хода лебедів та гусей по водї—то гірке життя за нелюбом (Нечуй-Левицький)...

5) як вилїчуєть ся щось, але вриваєть ся на чомусь і закінчуєть ся загально, н. пр.:

О, прийде запевне той день, що гніт, і неволя, і кров—все зникне на віки (Грінченко). Ще з малечку у двох ягнята пасли, а потім побрали ся, худоби діждали ся, придбали хутір, став і млин—всього придбали (Шевченко). І ноги трусять ся, і очі помутнїли—зовсім нікчемний [лев] став (Глїбів). А вже на огородї не остало ся нічого—свинї та телята вже бродять (Шевч.)...

6) щоби відділити суперечні думки від себе, або слова протиставити одні другим, н. пр.:

Малого слїду не покину на нашій славній Українї, на нашій—не своїй землї (Шевч.). Не покоси кладе—гори! (Шевч.). Та все таки якось жилось—хоч на чужому, та на полї (Шевч.)...

7) у таких рівнорядних реченнях, у яких чуєть ся умовна або допустова лучба, н. пр.:

Найду долю—одружу ся, не найду—втоплю ся, та не продам ся нікому, в найми не найму ся (Шевч.). Ори і засївай лани, коси широкі перелоги, і грошики за баштани лупи—та все одкинеш ноги! (Гулак-Артимовський)...

8) у прямій бесїдї, передаючи розмову двох або кількax людий зі собою, гл. § 352.

9) нераз і вставлені слова й речення відділюють ся перестанками, н. пр.:

І—лишенько!—свого князя пяного згадала в мундірі (Шевченко)...

8. ТОЧКИ.

Точки (три точки побіч себе) ставить ся:

1) як речення недокінчене, думка перервана або недосказана, н. пр.: 369.

»Як ти скажеш?« — »Я не знаю, я думав... тсс...« [Шевченко—Невольник]. Музики... танці... і Бердичів... кайдани брязкають... Москва... бори, сніги... і Єнісей... І покотились із очей ня рясу сльози [Шевченко—Чернець]. Як сміло ти мене питати? Вовк може їсти захотів!... [Глібів]. Брати на панщину ходили, поки лоби їм поголили, а сестри... сестри... [Шевченко]. Невже моя пісня не хвиля? Ой, леле! Даремні питання... [Леся Українка]. Тебе... І тебе забути нам? Ніколи! (Грабовський). А на зброї... козацькая кров позасихала (Шевченко). А молодість .. не вернеть ся, не вернеть ся вона (Глібів)...

2) коли виявляєть ся глибоке почуття або хочеть ся його викликати, н. пр.:

Хотіла б я уплисти за водою, немов Офелія уквітчана, безумна. За мною вслід плили б мої пісні, хвилюючи, як та вода лагідна все далі, далі... (Леся Українка). Увійшла [хата, де жив бідний хворий студент] по самі вікна... в ганку сходи до сіний... в сінях на бік похилилось двоє скривлених дверий... (Руданський). Дивлю ся на тебе, дивлю ся—і голос мені замирає в устах... (Кримський). І вгледіли айстри—довкола тюрма, і вгледіли айстри, що жити дарма, схилились і вмерли... (Олесь). У тій хатині, у раю—я бачив пекло... (Шевченко). Жінка мре із голоду на переднівку, у наймах діти... (Франко). Молоде, то як косою скосило... А я зостала ся... (Вовчок)...

3) коли собі хтось хоче покепкувати з когось, поглузувати з чого, н. пр.:

Десь далеко є країна пишна, вільна, щастям горда, кожний там живе щасливо... держиморда. В тій країні люблять волю, всяк її шука по змозі і про неї розмовляє... у острозі (Самійленко). Коли б я був сокіл вільний, я б летів назустріч сонцю і кричав би попід небом всім живим... мерцям про його (Олесь). Він пише сміливо, не боячись нікого... слабого. Усе, що вказує йому натура... й цензура (Самійленко)...

У цьому останньому випадку можемо ставити й перестанок (гл. § 368_3).

9. СКОБКИ.

Скобок уживаємо: 1) щоби пояснити якесь слово иньчим, більше зрозумілим, гл. § 280_2, 370.

2) при вставлених реченнях, але більших, таких, що своїм змістом то суперечать иньчим, то розяснюють їх, тощо н. пр.:

І роботящий (бо всюди сироти—ледащо) у наймах виріс сирота (Шевч.). Не торгувавсь і пан-отець (на диво людям та на чудо!): за три копи звінчав у будень (Шевч.). »Зараз, дайте встать, ясновельможні!« (нишком—свині!) (Шевченко—Гайдамаки)...

10. НАВОДОВІ ЗНАКИ.

371. **Наводові знаки ставимо:**

1) як наводимо чужу мову [бесїда пряма—гл. § 351],

2) як наводимо чужі слова, назви творів, н. пр.:

А ти, Аскоченскій, возплач „во-утріє на тяжкий глас!“ (Шевч). Я йому з голови прочитала зверху „І молодої й золотої“, потім „Долю“, далї „Доле, де ти“ (Кониський). На сїмнацятому роцї Марко прочитав „Кобзаря“ (Грінченко)...

3) як про якийся предмет іронїчно висказуємо ся, то той предмет теж укладаємо в наводові знаки, н. пр.:

Біля будинку був „сад“, але що то за сад! Десяток абрикосових дерев та кілька білих акацій (Кониський)...

11. РОЗДЇЛКА.

372. **Роздїлки вживаємо:**

1) як передїлюємо слова, коли не влазять ся в однїй стрічцї, § 275,

2) як сполучуємо два слова зі собою, що творять одну тямку, гл. § 278_7.

ДОДАТОК ДО СКЛАДНЇ.

XXIX. СКЛАДНЯ ПО ДУМЦЇ.

373. I. У мові думка важнїща за граматичні правила. От нераз вухо каже, що цей або той іменик повинен би бути чоловічого, чи жіночого, чи середнього роду, бо його закінчення на те вказує, але ж що по значінню він визначає єство иньчого роду, то й значіння тут перемогає. Адже є такі іменики, н. пр.:

слуга, *сирота*, *недолїток*...,

що граматично можуть бути тільки одного роду [слуга, сирота—жін. роду, недолїток—чолов.); та коли їх сполучити в думцї з особами, що бувають слугами, сиротами, недолїтками, то це вже залежати ме від роду тих осіб, якого роду будуть ті іменики, н. пр.:

Як пришлю тобі слугу **одного**, *що віддасть тобі платок червоний*, *то візьми* **його** *в таємне місце*, *голову зітни*

йому *без слова...* (Франко). *І* **роботящий** *у наймах* **виріс** *сирота, неначе батькова дитина* (Шевч.). *Я* **була** *ще недолїток, як Батурин славний Москва в ночі запалила...* (Шевч.).

Рід по думці

Всюди тут важне значіння.

Тим то значінням поясняєть ся, що письменники пишуть (і ми балакаємо):

Аж **вийшла** *бабище* **старая, крива, горбатая, сухая...** [бо баба—це жінка] (Котляревський). *Звірюка до вогню* **підскочив** [бо тут на думці „вовк"—чол. рід.] (Гребінка). *Заплачу..., як побачу малого хлопчика в селї: мов* **одірвалось** *од гиллї*, **одно-однїсїньке** *під тином сидить собі...* [бо хлопець малий, хлопятко сказати б—сер. рід] (Шевченко).

По граматичній згодї в першому випадку повинен бути середнїй рід, у другому—жіночий, у третьому—чоловічий [і воно добре, як би так сказати], але ж тут усюди значіння перемогло і складня вийшла по думцї, не по граматицї.

II. В українській мові в тім напрямі велика воля середньому родові. 374

Його вживають усе

1) в безпідметових реченнях (гл. § 297),

2) як балакаєть ся про якусь скількість, та до того недокладно визначену, н. пр.:

Середнїй рід

Базар людей **насходилось** і панства чимало (Шевч.). *Неодин десяток тисяч люду військового козацького* **полягло** *головами* (Куліш). **Минуло** *кількись часу* (Ганна Барвінок). **Зібралось** іще *скілько сусїдочок* (Вовчок). *З Запорожжя* **понаходило** *таки чимало братчиків-Січовиків* (Стороженко). *Тої втїхи стілько відки* **взялось!** (Федькович)...

Розуміеть ся, що сюди належать і всї збірні числівники, н. пр.:

Не лякай ся нас, пане, не багацько нас **стане**: *трицятеро й троє...*

3) після всїх числівників головних—від пять почавши, н. пр.:

Там **було** *пять корів, сїм волів* і т. д.

Середній рід пояснюєть ся подекуди тою неясністю в числах, а то як і числівника нема, то все таки середній рід ставить ся, н. пр.:

Панства всякого **попазбігалось** (Слов. Грінч. III, 304). *Мені сеї ночі таких ягід* **снилось!** (Федькович)...

4) І як неясно, хто ті всї люди, що то за предмети, які балакаємо, то теж ставимо середній рід, н. пр.:

Яких то панів нема! **Все теє** *регочеть ся, танцює їсть, пє;* **все те гуляще,** *дак* **таке випещене** (Вовчок). *Ждав уже на нас увесь рід Ілашів, і* **мале,** *і* **велике,** *бо таки цїле Довгополе злягло* (Федькович). *Позбігало ся з цїлого села* **все, що жило...**

5) І як нам когось жалко, як над кимось милосердимо ся, то про нього балакаємо теж у середньому родї, н. пр.:

Де йому [Васильковi] *й жити було!* **Воно й росло** *так, аби слава, а ті виправки та походи силу його всю вибрали...* **Молоде,** *то як косою скосило* (Вовчок). *Я* **було** *трохи* **не голе, таке убоге!** (Шевч.). *А* **воно** (Мотря Кочубеївна) *вже спить. От* **дурне!** (Мордовець—Цар і гетьман). *Прокинув ся мій пустунчик—ну, бігать, гомонїть, гайнувати, аж усе піде жужмом! А* **само таке раде, веселе, миле** (Вовчок)...

6) Тай як із гори на когось дивимо ся, понизити кого хочемо, то теж уживаємо середнього роду, н. пр.:

„*Водички я* [=ягня] *не сколотив, бо ще й не пив...*" —*Так цебто я брешу?—тут Вовк йому гукнув:—Чи бач, ще і базїкать* **стало!** (Глїбів)...

ЗАВВАГА. Із другого боку при невідмінних словах, при яких ми сподївали ся б середнього роду, мова кладе то жіночий, то чоловічий, н. пр.:

Мала *спасибі з того, що він на самій горілцї сидить, самою горілкою шинкує, а хліба не приробляє,*—**малу** *спасибі заробить* (Грінч. Слов. IV, 173). *Зїмою день великий і вже по обідї з того дня* **малий** *спасибі* [там же].

Видно тут народ прирівнює слово „*спасибі*" зі словами: користь (жін. рід), хосен (чол. рід)...

III. І не тільки в роді мова „відступає від граматики", **375.**
але й у **числї**.

1) Нераз граматична складня вимагає о д н и н и, але у слові містить ся тямка м н о ж и н и—то вживаєть ся побіч однини і **множини**, н. пр.:

Дітий маленьких д в о є, побравши ся за руки . . . в жарку лїтнюю днину **ішли** *з села* (Франко). *Тут увесь народ, к о ж н и й, хоч по жмінцї,* **кидали** *землю в яму* (Квітка). *А сеє чувши, і б а г а т о д е х т о* **підходили,** *вже не боячись* (Квітка). *А н а р о д у, н а р о д у: і за домовиною, і побіля домовини, і по вулицї, і з переду, і по воротах, і по тинах—що то сказати не можна, скілько* **їх** *там було* (Квітка)...

МНОЖИНА замісць ОДНИНИ

Що про б а т ь к і в і про тих, що їх п о в а ж а є т ь с я, балакаєть ся в нас у множині, то це теж складня по думцї, не по граматицї (гл. § 307).

Цікаво, що нераз про батьків балакають р і ж н о, відповідно до того, кого б і л ь ш е поважаєть ся [розумієть ся, п о з а о ч і, бо в очі все балакаєть ся у множині], н. пр.:

Уже й м а т и **почали** *примічати та клопотатись. А б а т ь к о хоч і нічого не* **говорить,** *та все пильно на мене* **поглядає** (Вовчок)...

У сїмї і про н а й с т а р ш о г о б р а т а теж у м н о ж и н ї відзивають ся, н. пр.:

— *Нене—кажу—б а д і ч к а* [=найстарший брат у Гуцулів] **просили,** *щоб стіл лагодили* (Федькович)...

2) Із другого боку г у р т о д н а к о в и х л ю д и й уважаєть ся в уяві нашого народа чимось одним, і через те нераз уживаєть ся й **однини** замісць множини, н. пр.: **376.**

Ой, зза гори, зза Лимана вітер повіває, та кругом Січі Запорозької **Москаль** *облягає* (нар. пісня). *От де війна правдива, найстрашнїща, щоденна люта! Що проти неї* [=домашньої сїльської війни з голодом, зі злиднями] *всї війни з* **Турком, Нїмцем, Москалем!** (Франко). **Швед** *поліг головою* (Котляревський). *Сїмсот Турків, яничар чотиріста, та* **бідного невольника** *півчвартаста* (Слов. Грінч., III 158)...

ОДНИНА замісць МНОЖИНИ

IV. Числівники *два—чотирі* годять ся з імням, до якого належать, у роді, числї й відмінку (§ 203), але ж коли коло них у 1. і 4. вдм. стоїть п р и к м е т н и к, то цей прикметник **377.**

кладеть ся в 2. вдм., н. пр.:

Два **хитрих** *мудрого не переважуть* (Глїбів). *Три брати* **рідненьких** *з тяжкої неволї тїкали* (нар. дума)...

XXX. ЗНАЧІННЯ ВІДМІНКІВ У РЕЧЕННЇ.

378. Відмінки вказують на відносини між предметами, і це ми пізнали в відмінї. А що відносини бувають ріжні, то через те й закінчення відмінків ріжні, і значіння відмінків у реченню [у складнї] ріжні.

На цьому місцї хочемо коротко зібрати, яке значіння має кожний відмінок у реченню.

1. ПЕРШИЙ ВІДМІНОК.

379. У **першім** відмінку стоїть завсїди підмет у реченнї, гл. § 296.

У тім же відмінку може стояти присудкове імня, гл. § 293.

2. ДРУГИЙ ВІДМІНОК.

Другий відмінок уживаєть ся частїще, й його значіння в реченнї ріжне.

380. I. Передусїм у другому відмінку вживаєть ся **предмет**, і то після присудків [дїєслів і имен], у яких містить ся значіння

а) віддалення або приближення, н. пр.:

Не можу здихати ся цього лихого **чоловіка**[1]). Збув ся тато **клопоту**. І **молодощів** своїх, **краси** своєї, **всього** позбула ся (Ганна Барвінок). Нехай багач не хвалить ся, що мене **Гандзї** позбавить! Цурав ся **сїряка**, а тепер і онучі радий! **Вовка** боятись я, то і в ліс не йти. Про Київ не жахайсь, **Волинї** пригортайсь, а **Покуття** тримайсь! Наперед не виривай ся, ззаду не зоставай ся, **середини** держись! **Кого** біда вчепить ся, **того** тримаєть ся і руками, і ногами! Шкода того **барвіночка**,—й **недосвіта** шкода (Шевч.). Вам її більше жаль? (Квітка). Був свідомий святих **істин** евангельських (Кониськ**ий**)...

б) пайковости, себто частини, яку звідкілясь узято, короткого часу, на який щось узято, н. пр.:

Пригоди учать **згоди**. Батько останню корову Жидам продав, поки вивчив московської **мови** (Шевч.). Моїх **діток** доглядала, **звичаю** навчала (Шевч.). Треба **палицї** слухати! Та **слави** людської зовсім **ми** не бажали (Франко). То не вмерлі, не зариті, не **суда** ідуть

---

[1]) Приклади, на скілько це не зазначено при прикладї, позабирані зі »Словаря Грінченка«.

просити (Шевч.). Тільки прошу вас **одного**: города Богуслава не минайте (нар. дума). Вживай **світа**, доки служать літа! Поки було доможемось **молока** в пана, або **тарані**, то краще сами собі купимо. Я не хочу хліба, я хочу **кулешику** (Грінченко—Сестричка Галя). Об Миколаї на ярмарку **овечат** купив (Мирний). Шукай **вітра** в полі! Ой, давайте мені холодної **води**! Під Стамбул підпливали, Туркам-яничарам **страху** завдавали [нар. дума]. Я **кулешику** [якийсь час] підожду (Грінченко—Сестричка Галя). Ой, піду я до сусіда **воза** позичати [потім віддам]. Везе Марко Катерині **сукна** дорогого, а наймичці на очіпок **парчі** золотої, а діточкам черевички, **фіґ** та **винограду**... і **каваяру** з Дону, **всього** везе (Шевченко—Наймичка). Там [на Запорожжі] наїси ся всїх **хлїбів**, козацького **звичаю** набереш ся та побачиш **світу** (Шевч.). А ви поспитайте **борщу**, по мойому, наче дуже кислий. Я **щастя** ждав—у темряві зостав ся (Кулїш). Добре роби, доброго й **кінця** дожидай! **Підпалу** жде [искра], як той месник, **часу** дожидає, злого **часу** (Шевч.). Пошли, Боже, з неба, **чого** нам треба! Чи ж достоїн він такої **чести?** (Квітка). Настели мені опанчу, бо я **того** гідна! Чи варт вона [Україна] **вогню** святого (Шевч.). У сусїда доньок сїм, та й доля всїм, у мене одна, та й та **долї** жадна...

(Кажемо:

гуляти [витинати] **гопака**, вибивати **тропака**, дати комусь **духу**, **памяткового**, **прочухана** і т. д.)

в) після перехідних дієслів заперечних, гл. § 300, хоч це не так докладно переведено, як, н. пр., у рос. мові [пор. у Шевченка: Не молила ся за мене, **поклони** не клала моя мати]...

г) після таких присудків, у яких містить ся заперечена думка, н. пр.:

Варив чорт із москалем пиво та й **солоду** відрік ся [=що не братиме]. Тільки одної **слави** бережи ся [щоб не кинув на тебе хто]. Пішла кудись: **сїней** забула замкнути [=не замкнула]. Коли ви вже перестанете того **свисту** (Марко Вовчок)... у безпідметових реченнях: Такого ще **поганця** не бувало (Глїбів). Хто пізно встає, тому **хліба** не стає (нар. припов.). Анї **виду** видати, анї **чутки** чувати! Час приходить умірати, нікому **поради** дати...

ґ) при числівниках у збірному значінні, чи це числівники головні, чи невизначені, н. пр.:

Нас **було** трох у батька. Видано-невидано, **якого** накидано Понашевкувалось у хату **такого народу**—і родичі, і свати, і чужі А дяків таки **й** не рахуй, **такого** понасходило ся (Федькович). Мені сеї ночі таких **ягід** снило ся (Федькович)...

— а й як нема числівника, н. пр.:

Оттут **крови** полито людської і без ножа! (Шевч.). За **панами** **панства-панства** у сріблї **та** златї! (Шевч.).

381 II. Крім того у другім відмінку стоять **прислівникові додатки**, і то

а) часу, н. пр.:

Доводило ся вам їздити пізньої **весни**, чи раннього **літа** по Україні? (Мирний). Плачуть мої очі темненької **ночі**. Кожного **ранку й вечора** виходила з хати старенька жінка (Мирний). Оттакої то **пори**... йшов молодий чоловік (Мирний). Одного теплого **дня** в неділю Санько та Яків сиділи собі на призьбі. **Року** 1160. Ізяслав Давидович привів Половців (Куліш). Одного **ранку**[1]) лежу я та думаю (Вовчок). Саватій кожних **вакацій** приїздив на хутір (Кониський)...

(Кажемо: **цього року, року божого** 1918. і т. д.)

б) порівнання, н. пр.:

Взнала й я незгірш **старенької** моєї, почім на світі ківш лиха (Ганна Барвінок). Чорніще чорної **землі** йде мати (Шевч.). Іде на вулицю гулять гордіще самої **цариці** (Шевч). Сам марний, марний, гірш моєї **сестрички** (Федькович)...

в) причини, н. пр.:

Чого ж ви чваните ся, ви, сини сердешної України? (Шевч.). **Того** плаче (Гордієнко), що поради не подала мати (Шевч. — Іржавець). Дід сивесенький рида **того**, бачте, що сирота (Шевч.). От скажеш їм, що я заслаб **чогось** (Федькович)...

382. III. Ще частіще вживаєть ся другий відмінок як **прикметниковий додаток** і тоді він визначає

а) приналежність (другий відмінок **просвойпий** на питання: **чий?**), н. пр.:

На столі лежала булава **Бруховецького** (Куліш). Он двір стоїть **багатиря** гладкого (Глїбів). Тілько три чайки **отамана** курінного, **сироти** Степана молодого синє море не втопило (Шевч.)...

б) цїлість, із якої береть ся частину [другий відмінок **пайковий**], н. пр.:

Вона бігла до ожереду **соломи** (Мирний). Полили ся ріки **крови** (Шевч.). Насіяла **васильків** цілий лан (Глїбів). На Лиман [Турки] мов стадо **лебедів** спадали (Куліш). За шмат гнилої **ковбаси** у вас хоч матір попроси, то віддасьте (Шевч.). Везе Марко батькові шитий пояс **шовку** червоного (Шевч.). Чимало **літ** перевернулось, **води** чимало потекло (Шевч.). Пливе човен **води** повен (нар. пісня). Одніеї **шкури** така сила! (Шевченко)...

(Сюди належить другий відмінок після числівників головних від пять, гл. § 204)

---

[1]) У рос. мові в таких випадках другого відмінка не ставить ся.

в) якість [другий відмінок **якісний**, на питання: **який?**], н. пр.:

Проговорили слово тихої **любови** (Шевч.). Смілі майстри нової **будови**, **прямування** нового борці (Грабовський). Дівчина **великого роду**, а песього ходу (нар. погов.). Він людина найніжніщого, найблагороднішого **серця** (Кониський—»Музика« Шевченка). Був чоловік **середніх літ**, при здоровлю (Ганна Барвінок)...

г) **скількість**, н. пр.:

Два хлопчики в мене: один **чотирнацяти**, а другий **дванацяти** літ (Франко—Добрий заробок).

IV. Крім того другий відмінок може бути і присудком, н. пр.: 383

Чіпка був ні **високого**, ні **низького зросту** (Мирний). Сама красна, чепурная, **хорошого зросту** (нар. пісня). Пан сотник Уласович був чесного й поважного **роду** (Квітка). Якої ви **думки?** (Кониський)...

3. ТРЕТІЙ ВІДМІНОК.

Третій відмінок буває тільки **предметом** у реченні, і то передусім 384

а) після таких присудків, у яких містить ся тямка шкоди або користи, н. пр.:

Хто пізно приходить, сам **собі** шкодить (нар. прип.). Для чого я живу, **кому** на користь?(Мордовець). Вподобавсь дуже **їй** [Лисичці] привітненький куток (Глібів). Так, чим же я **вам** досадив? (Глібів). Зоря зійде твоїм **мріям** (Старицький). Так от **кому** [=бідноті] страшна зіма, а **нам** байдуже і дарма! (Старицький). Тече вода і на гору **багатому** в хату (Шевч.). Обридло тут—туди мандруйте на втіху **павукам** (Глібів). Гріх і ганьба **тому**, хто з душею живою дрімає! (Олесь). Однаково **горі** і **долам** сіяє світ лиця Твого (Куліш). І пташки світові защебечуть **тобі** і співак відпічне (=відпочине), заспіває **тобі** (Руданський)...

[сюди належать проклони: Нехай тобі хрін! і т. д.]...

б) після таких дієслів, що з них виходить прихильність до кого, довірря, і навпаки, н. пр.:

Довго я не хотіла коритись **весні** (Леся Українка). **Дурневі** й Бог не противить ся (нар. припов.). Ой, де дякуй **мені** брате! (Куліш) [1]. **Подорожньому** і Бог вибачить (нар. припов.). Ми віруєм Твоїй **силі** і **слову** живому (Шевч.). Всесильний, я **Тобі** молю ся! (Куліш). Нехай **вам** Бог помогає, пане Опанасе! (Вовчок). Думка вороном літає по Вкраїні, кряче, плаче, поклоняєть ся **родині** (Куліш).

[1]) Звичайно укр. інтеліґенція робить тут помилку, сполучуючи під московським упливом дієслова: дякувати, вибачати з 4 вдм. Це велика помилка. Треба їх сполучувати все з 3. вдм. Таксамо треба викидати інтеліґенцьке: »вибачаюсь«—[дослівний переклад: »извиняюсь«]—а вживати народнє: »**вибачайте, вибачте!**«

Сповідаюсь **вам** щиро та покірливо (Куліш). Наум Дрот був **батькові й матері** слухняний, **старшим** себе покірний (Квітка). Ти до мене не ходи, я **тобі** не рівна... (нар. пісня). Спасибі вельможному пану **Сомкові!** (Куліш)...

в) після иньчих присудків, із иньчим змістом, н. пр.:

Чи дозволено **вам** думать, **хомякам?** [Глібів]. Ой заказано та замовлено всім **козаченькам** у військо йти [Слов. Грінч., II 45]. Ой, **мені** мати заказала, щоб я з тобою ніде не стояла [нар. пісня]. Ой, казала **мені** мати тай наказувала... [нар. пісня]...

д) після таких присудків, де 3. вдм. являєть ся другим предметом [**дальший предмет**], н. пр.:

Синові гостиниця ховала [Шевч.]. Як **ростинам** бракує життя в вогкій тьмі, так **обом нам** бракує простору [Леся Українка]. Дорогу, дорогу [дайте] **пану осавулу** [=панові осавулові] ніженському! [Куліш). Обберімо **собі** короля по своїй вольній волї! [Франко]...

е) Дуже цікаві в укр. мові предмети в 3 вдм. у безпідметових реченнях і то

1) після дїєіменників, н. пр.:

Не **менї** простому судить великії дїла Твоєї волї! [Шевч.]. Відкіля більш поради **їм** ждать! [Глібів]. Во вік **науцї** не обняти всього, що Ти (Боже!) создав еси [Куліш]. Як то тепер [=у зимі] отій **голотї** сидїти в нетопленім хлїві! [Старицький]. Пух висипав ся на верхній губі, де колись мало ся бути **вусам** [Мирний]. Не ридать, а добувати, хоч **синам**, як не **собі**, кращу долю в боротьбі! [Франко]. Поки я жив, не бувати тому **коневі** в моїй Трої! (Мордовець—Цар і гетьман)...

2) після иньчих форм і слів, н. пр.:

Не ждеть ся **дїткам** [Грабовський]. І світ настав, а **Яринї** не спить ся,—ридає [Шевченко]. **Йому** так гарно, так смашно світом дрімаєть ся! [Мирний]. **Йому** літ до дваця́тка добиралося [Мирний]. **Чіпцї** тепер нїколи дослухатись до всього того [Мирний]. Він вовк, він пан,—**йому** не слїд... [Глібів]. А **вбогому** в яру треба криницю копати [Шевч.]. **Менї** і не в голові... А вбогій **вдові** не до того [Шевч]...

Як добре роздумаємо над усїма цими реченнями, то побачимо, що всюди 3. вдм. являєть ся тут неначе **підметом** [пор.: **я** *не можу судити*, **вони** *не можуть поради ждати* і т. д.]

є) У такому ж самому розумінні [підметовому], але ж коли у реченню підмет є, вживаєть ся 3. вдм. як предмет у фразі: „*менї щось є*", н. пр.:

Адже ж і урода, і роскіш, і шана **їм** є (Манджура). Розвернуло ся весілля; **музикам** робота і **підковам** [Шевч].

Обберімо собі короля, щоб і **захист нам** [був] з нього і честь [Франко]. Зневірилось усе **мені в світі** [Мирний]. Як **тобі на імня**? **Мені на імня** Перевернигорня, на прізвище—Макітрище [нар. погов.]...

Усюди чуєть ся фраза: „**мені щось є**" у значінні: „**я** щось *маю*, то так усюди підмет має в думці значіння предмету [*музики мають роботу*, *ми хочемо мати захист*, *я зневірився у всьому*, *я маю* (*на*) *імня*...]

ж) Та ще є такі предмети в 3. вдм., що мають знов немов значіння присвойне, значіння прикметникового додатку, н. пр.: ·

Василь блідий, блідий, волосся **йому** розкудовчене (Квітка). Чоловік мій, куди далї, то все хмурніщий ходить, аж **менї** голова болить (Вовчок)...

з) Про 3 вдм. особових і зворотних займеників гл. § $194_{4,5}$ [це—**третій відмінок етичний**].

4. ЧЕТВЕРТИЙ ВІДМІНОК.

У **четвертім** відмінку стоїть **385**

1) **предмет**, і то

а) справжній предмет, після перехідних дієслів, гл. § 300.,

б) такий предмет, виражений імениками, що залежні від дієслів, утворених із того самого пня, що й іменики [внутрішній предмет], н. пр.:

Де ж ми будем **нічку ночувати?** (нар. пісня). Нене рідная, **вволи** менї **волю!** (М. Шашкевич). Коника сїдлав і **думку думав**, бо їхав далеко аж за гіроньки [Слов. Грінч. I, 455]. Якусь тобі він **казань скаже**, дорогу добру в Рим покаже (Котляревський). Чи там **раду радять**, як на Турка стати, не чуємо на чужинї (Шевч.). Ой, позволь, пане, землю міряти, землю міряти, **мости мостити** (нар. колядка). Хоч **гать гати!** (нар. погов.). Чумаки одну **зїму зїмували** на Дону (Кониський)...

2) **прислівниковий додаток**, і то: **386**

а) часу, н. пр.:

Вік побивавсь за бідноту бездомную (Старицький). Стоїть він **день**, стоїть і **ніч** (Глібів). Горить і **день**, і **ніч** перед пенатом святий вогонь (Шевч.). Ми живемо під самим Київом, та ще не були **сю весну** й одного разу у святих угодників (Куліш). Я каралась **ввесь вік** в чужій хатї (Шевч.). Ой, стрічечку до стрічечки, мережаю **три нічечки** (Шевч.). Думка єдина: спочити **хвилину** (Черкасенко). Сорочечку **що день божий** надїває (Шевч.)...

б) місця, а власне простору, н. пр.:

Ой, ішов я **штири** (=чотирі) **милї** пішки (нар. пісня.). Випроваджала **три поля, три милї** (Шевч.)...

в) **міри**, н. пр.:

Третьої неділї треба нам було конче їхати домів [=до дому], бо неня вже щось **три опади** [=трома наворотами] переказували(Федькович). Питав я в вас, очі, **сто разів**, щоб одповіли на запитання тяжкії мої (Самійленко). От уже **пятьнацять** літ ми все тягнемо в забрід (Щоголів). Цей храм, що будував ся **стільки** років, зруйную (Самійленко). Черевань хоч би **кришечку** перемінив ся (Куліш)...

5. ПЯТИЙ ВІДМІНОК.

387. **Пятий відмінок** має своє окреме значіння; він із нїякою частиною речення не звязуєть ся, а стоїть для себе окремо. Тому в реченнї він являєть ся все немов **уставленим словом**. Він і нїякою частиною речення не може бути, творячи для себе немов окреме речення, н. пр.:

Учіте ся, брати мої, думайте читайте,—

пятий відмінок „*брати*" має значіння таке, як би ми сказали:

Учіте ся ви, що є братами, думайте, читайте...

Через те то 5. відмінок відділюєть ся **запинками**.

6. ШОСТИЙ ВІДМІНОК.

Шостий відмінок уживаєть ся в реченню як **прислівниковий додаток** або **в присудку**.

388. І. Значіння шостого відмінка як **прислівникового додатку** дуже ріжне, бо загалом шостий відмінок вживаєть ся в українській мові дуже широко.

1) Передусїм значіння шостого відмінка — це **знаряд**, яким орудуємо, **прилад**, яким щось робимо, **засіб** задля переведення якоїсь роботи [**шостий відмінок засобовий**], н. пр.:

А він [цар] менї **махає рукою** (Шевч.) Чи не **оре** милий **плугом**? [Грінч. Слов., III. 62]. Срібло, злото несуть **шапками** козаки (Шевч.). Незримі скрижалї, незримим **писані пером** (Шевч.). **Позирав** навкруги своїми блискучими **очима** (Мирний). Менї тим **ліком погоїтись** трудно (Кримський). **Тілами** святих убитих **годували** для царського таки стола у Тибрі рибу (Шевч.). **Словом** сильним, мов **трубою**, мілїони **зве** з собою (Франко). Гарячі почуття **розсїкли** ми **ножем** холодним міркування (Самійленко). Лани **братами** **оремо**, і їх **сльозами** **поливаєм** (Шевч.). Вільно **дихає** (земля) **грудьми** розкритими, поля **одягають ся** **квітами**(Кримський). З шкур наших собі багряницю **пошив** **жилами** твердими (Шевч.). Болота **засипав** благородними **кістками** (Шевч.). Радюк **говорив** чистою українською **мовою** (Нечуй-Левицький). Їдуть два парубки: один **рижим** [конем], другий **карим** (Федькович)...

а) таким засобом може бути о с о б а або і н с т и т у ц і я, які тоді грають ролю **посередників**; і ті посередники стоять теж у шостім відмінку, н. пр.:

Гроші **почтою** шлють (Ганна Барвінок). Ми розрішаємо гріхи святою **булею** цією (Шевч.)...

[Таксамо кажемо:

передавати щось **телефоном**, *дати знати* **телеґрафом**, *післати* [*дістати*] *гроші* **переказом** [переводом], *їхати* **залізницею**, *їхати* **кіньми** або **возом**, **трамваєм**, **фіякром**, *твір написаний* **українською мовою** [1]) і т. д.

Але ж за те кажемо: *слабувати*, *хворіти*, *занедужати* **на що**, а не як у моск. мові: ч и м]

б) Таким же засобом являєть ся д ї я ч [підмет], якщо речення поставлене у с т р а д а л ь н і м с т а н ї, н. пр.:

Ниво несіяна, **всіма** п о к и н у т а, **всіма** з а б у т а я, ниво крівавими **сльозами** п о л и в а н а, ниво **туманами**, **млою** о к у т а н а—де твої ратаї? (Чернявський). Чому вона [сакля] стоїть у вас не **нами** д а н а? (Шевч.). Не к р а с у є ш с я **стогами**, г л у ш и ш с я **лободою** (Старицький). На віки п р о к л е н е т е с ь своїми **синами** (Шевч.)...

Крім того шостий відмінок як прислівниковий додаток визначає

2) п р и ч и н у або н а с л ї д о к, н. пр.:

Надію лишила тим, хто **розумом** дитина (Самійленко). **Убогими** не гордились, **сиротами** не бридились [Слов. Грінч. I, 97]. Ми **малим** ситі (Шевч.). Не тому життя свого рішатись, хто тільки **вічністю** задовольнить ся (Самійленко). Дарес тут дуже насміхав ся, **собою** чванивсь, величав ся (Котляревський). Я вже моїми **слїзьми** пяна (Кониський)...

3) м і с ц е, н. пр.:

Хто їде в **негоду** тим **лісом** густим? (Грінченко). Галя помчалась буйними **житами** (Мирний). Нащадки пішли батьківським **шляхом** (Леся Українка). Еней, попливши синїм **морем**, на Карфаґену оглядавсь (Котляревський). **Високими та широкими** Днїстровими **берегами** постелились шовкові трави молоденькі, а по них ходить парубок хороший (Федькович). І Трахтемирів геть **горою** нечепурні свої хатки розкидав (Шевч.). Із села луна **степом** пішла (Шевч.). Та ту-

---

[1]) Укр. інтеліґенти часто грішать проти складнї української мови, кажучи з московська: п о почтї гроші шлють, передати п о телефону, дістати гроші п о переводу, їхати по залїзниці, н а українській мові написаний твір і т. д.

Таких фраз треба вистерігати ся.

ман **яром** котить ся (народня пісня). Дітиї маленьких двоє, побравши ся за руки, **стежкою** вузькою ішли з села (Франко)...

4) час [рідше, ніж у моск. мові], н. пр.:

Князь іще раннїм **ранком** зазвав козацьку старшину на пораду (Кулїш). Але **весною** розівєть ся гай (Олесь). Ото було **тими вечорами** довгими осінними заберу обойко до себе на коліна (Вовчок). Музику заповість вам **місяцем** уже наперед аж зо самої Глиницї (Федькович). **Тими ночами** лежу було довго без сну (М. Вовчок). Це стало ся **тими днями**...

5) спосіб на питання: *як?* [**шостий відмінок способовий**], н. пр.:

Звичаєм стародавнїм поховали козака (Грінченко). Мужики і міщани валять **купами**, а козацтво йде **лавою** під місто (Кулїш). Нехай будівля **скалками** розлетить ся (Самійленко). **Живою душею** в Українї вітай! (Шевч.). Іду я **тихою ходою** (Шевч.). Трьома **струмками** піт з його дзюрив (Грабовський). Та як вам **разом** усїма заспівають!...(Федькович). Брат на брата **війною** пішов (Кононенко). Полюбіте **щирим серцем** велику руїну! (Шевч.)...

А мене послали у столицю **наказним гетьманом** (Шевч.). А над нею Орел чорний **сторожем** лїтає (Шевч.). Поприбирали ся **такими молодцями** (Глїбів)...

(У цих трох останнїх реченнях способовий шостий відмінок визначає функцію, службу, ролю, в якій хтось виступає)

6) порівнання, н. пр.:

Думка **вороном** (=як ворон) лїтає по Вкраїні (Кулїш). Нехай думка, як той ворон, лїтає та кряче, а серденько **соловейком** щебече та плаче нишком... (Шевч.). Сльози не ринуть **потоком** буйним (Леся Українка). Кріваве марево стоїть на сході **хмарою** грізною (Чернявський). Оттакої пори... тим шляхом, що, звившись **гадюкою**, пославсь од Пісок до Ромодану, йшов молодий чоловік (Мирний). Бояли ся, щоб не вилїз **гадиною** з жару (Шевч.). І тихо, мовчки за возами **марою чорною** пішла на Тибр (Шевч.)...

При порівнаннях шостим відмінком зазначуємо ріжницю між предметами, що їх порівнюємо зі собою, без огляду на те, чи предмети названі, чи нї, н. пр.:

Наші брати були чи не **шістьма годами** *старші від нас* (Федькович). *Юрба гостей побільшала* **двома нами** (Кониський—«Музика« Шевченка). **Кількома роками** *випередили його в науках* (Франко—Ґенїй). (Кажемо все: *молодший* **двома роками** *за...*, *вищий* **головою** *від...*, *низчий* **зростом**, *багатчий* **розумом** *від...* і т. д.) [1])

[1]) Зовсїм непотрібно в таких випадках балакати: молодший *на* [*о*] два роки, вищиї *на* [*о*] голову і т. д. Це як не москалїзми [*на*], по польонїзми [*о*]...

II. У шостім відмінку стоїть іще **присудкове імня** (гл. § 293), н. пр.:

Шулїкою *на світї з в у с я* (Глїбів). *Той менї* **дружиною** *с т а н е* (Шевч.)...

7. СЬОМИЙ ВІДМІНОК.

Сьомий відмінок уживаєть ся все з п р і м е н и к а м и (гл. §§ 262_4, 263_2, $264_{1,2}$). Останки сьомого відмінка без приіменників лишили ся в поодиноких фразах [прислівниками], н. пр.:

Хоч **долї** [=у долинї], *аби в своїй волї* (нар. припов.). *Іде Марія* **горі** [=до гори] *драбиночкою* (Слов. Грінч. I, 311). *Василь сидїв смутний та невеселий* **кінцї** *стола* (Федькович). *Бодай мій воріг знав, що* **нинї** *за день* (Слов. Грінч. II, 564)...

Але як із тих прикладів уже видно, що сьомий відмінок у реченнї може бути тільки **прислівниковим додатком**, і то:

1) м і с ц я, н. пр.:

В моїй **хатї** тепло, сухо (Старицький). Там **у борі** вітер листем шевелїє (Федькович). **По заробітках** женуть татуня злиднї (Грабовський). Голос духа чути скрізь: **по курних хатах** мужицьких, **по варстатах** ремісницьких, **по місцях** недолї ії слїз (Франко). Мене поховають **на чужинї** (Шевч.). Попливе човен на вольнім **морі**, на широких **хвилях** [Шевч.]. Гей, **на горі**, там женцї жнуть (нар. пісня). Була в мене небога, **при менї** вона і зросла [Вовчок]. Ой, у **лузї** та **при березї** червона калина [нар. пісня]...

2) ч а с у, н. пр.:

Чого являєш ся менї у **снї**? (Франко). А тимчасом сичі **в ночі** недобре віщують на коморі (Шевч.). Трачу лїта **в лютім горі**, і кінця не бачу (Котляревський). Знав, що **по довгій столїтній козацькій війнї** ніч столїтня тепер наступила (Вороний). **По шкодї** й Лях мудрий! [нар. припов.]. Та нема ратунку **при лихій годинї**! Ой, сподївай ся мене тодї в гостї, як будуть **о Петрі** бистрії ріки-озера замерзати, **об Різдві** калина в лузї процвітати [нар. дума]...

3) с п о с о б у, н. пр.:

А ми з чоловіком **у правдї** жили (Ганна Барв.). Пішла я за ним **у тропі** (Вовчок). Люті звірі прийшли **в овчих шкурах** (Шевченко). І добрі, й заможні, усї їх **на повазї** мають [Вовчок]. Аж учора [дух] розповив ся і **о власній силї** йде (Франко)...

XXX. НЕОСОБОВІ ВИСКАЗИ.

391. Коли не хочемо, або не можемо назвати особи, що щось робить, то балакаємо **неособово**. Тільки ж та неособовість усе таки у граматиці особи знає, не признає їх думка тільки.

Неособовість висказуємо:

1) 2. особою однини, н. пр.:

Тут день і ніч **міркуєш** розумом, не знаючи спочинку (Куліш). Отак **учиш, учиш**, сучої пари, дітей, а потім вийде такий супис, як Білоконенко [Тобілевич]. Аж **утомиш ся**, розказуючи (Квітка). Судженого й конем не **обїдеш** (нар. припов.)...

3) 3. ос. одн. із заіменником зворотним, н. пр.:

Не **їсть ся**, не **петь ся**..., замісць шматка хліба за кухоль **береть ся** (Шевч.). Під таку годину завжди важко **дишеть ся**, сумно **живеть ся** (Мирний)...

(Кажемо: *то так не робить ся, то тільки так кажеть ся, таке не забуваєть ся*)

3) 3. особою множини, н. пр.:

У двох, **кажуть**, поплакати і легче неначе (Шевч.). У нашім селї **чинять** два храми (Федькович). Бабусю Настю **поховали** і ледве, ледве **одволали** Трохима діда (Шевченко). На другу неділю молодих **повінчали** (Мирний)...

4) У останнїх двох прикладах—**минулий час**—можна неособовість висказати дієприкметником страдального стану (*бабусю Настю* **поховано**, *на другу неділю молодих* **повінчано**), і так неособовість і висказуєть ся, коли дієслово в минулости, н. пр.:

В чистім полї край дороги козаченька **вбито** (нар. пісня). **Казано** в середу взяти новобранців по обідї [Вовчок]. Моя Україно! За що тебе **сплюндровано**, за що, мамо, гинеш? [Шевч.]...

— гл. про це § 237.

5) Деколи неособовість висказуєть ся й дієіменником, бо, н. пр. побіч:

„*Під таку пору важко* **дишеть ся**" (гл. § 391в)— можна сказати:... „*важко* **дихати**".

Ось іще приклад:

Як **вийти** [=вийдеть ся] з тим печер, перед тобою все тільки гори крейдяні білїють високі [Вовчок]...

XXXI. ЗРАЗОК РОЗБОРУ РЕЧЕНЬ.

Речення: **Як вийти з тих печер, перед тобою все тілько гори крейдяні біліють високі** (Марко Вовчок) **392.**

біліють гори . . . .

Як вийти . . . . ,

Речення зложене: сполука нерівпорядна

Речення	Части речення:	Речення:	Части мови:
Речення побічне— прислівникове, умовне (безпідметове)		*Як*	злучник підпорядковий [1])
	присудок	*вийти* . .	дієслово доконане, неперехідне; дієіменик; І. [»е«] відміна, громада рівнопнева шелестівкова; безнаросткове
	прислівн. додаток місця	*з*	прийменик із 2. вдм.
	прикм. дод. (печер)	*тих*	займеник указовий; жіночий рід; 2. відмінок множини;
		печер, . . .	іменик родовий; жіночий рід; 2. відмінок множини; тверда відміна
Речення головне— оповідне	прислівн. додаток місця	*перед* . . .	прийменик із 6. вдм.
		тобою . . .	займеник особовий; 2. особа; однина; 6. відмінок
	присл. дод. часу . .	*все*	прислівник часу
	присл. дод. способу	*тілько* . .	прислівник способу
	підмет	*гори* . . .	іменик родовий; жіночий рід; 1. відмінок множини; тверда відміна (у 2. вдм. множ. »ікання«)
	прикм. дод. (гори) . .	*крейдяні* .	прикметник; жіночий рід; 1. відмінок множини; тверда відміна; не ступінується ся
	присудок	*біліють*	дієслово недоконане (започинове), неперехідне; 3. особа однини, теперішність, спосіб дійсний, стан діяльний; І. [»е«] відміна, громада рівнопнева голосівкова; наросток—»і«
	прикм. дод. (гори) . .	*високі* . . .	прикметник; жіночий рід; 1. відмінок множини; тверда відміна; 1. ступінь

[1]) Усі ці назви можна скорочувати.

СЛОВО НА ЗАКІНЧЕННЯ.

Друк граматики сильно затягнув ся, передусім задля технічних причин: невелика скількість черенок, брак складачів, тощо. Через те Громада дістає її майже рік після того, як готова була до друку рукопись. Але ж, думаю, від того книжка нічого не стратила, а навпаки—бо ж цілий твір можна було ще доповнити деякими новими матеріялами, що припадково діставали ся до рук.

Подаючи Шановній Громаді „Практичну Граматику", вважаю своїм обовязком подякувати оцим **складачам** друкарні С. В. У. в раштатськім таборі, що по черзї, від липня 1917. до травня 1918. р., один за другим, заняті були складом цеї книжки:

д.	*Василеві*	*Шкуренкові*	з	Харкова
„	*Олексї*	*Сирову*	зі	Сумів
„	*Миколї*	*Заґурському*	з	Камінця Подільського
„	*Олександрові*	*Тетеринові*	зі	Сибірі
„	*Вікторові*	*Лозицькому*	з	Житомира і
„	*Борисові*	*Співакові*	„	Катеринослава.

Цей останній докінчив складу дня 28. травня 1918. р.

Венїєтку до граматики зробив артист *Юрій Балицький* із Фрайштадту, і за неї йому теж складаю щиру подяку.

Таксамо дякую проф. *Михайлові Паращукові* за кліш на стор. 87.

Розуміється, що найбільша подяка належить ся товариству „*Український Рух*", що перебрав наклад, і Хвальній Централї

„СОЮЗА ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ"

в Берлїнї за папір і за те, що все з прихильністю ставила ся до цього видання.

Раштат, у травнї 1918. р.

Др. Василь Сїмович.

ЗМІСТ.

Важніщі помилки.

стор.	стрічка	надруковано:	повинно бути:
7.	9. з гори	нами	ними
16.	11. з долини	що до	щодо
37.	боківка	**Голосові перед безголосими**	**Безголосі перед голосовими**
59.	10. з долини	пропущено:	*гаспид*
64.	11. „	„	**тут, тута**
65.	2. „	заніміли	заніміли
71.	15. з гори	*дефрандант*	*дефравдант*
80.	1. з долини	там правописом	тим правописом
84.	11. з гори	јайцья	јајцьа
94.	8. „	**по-па-***спрошувати*	**по-па-с-***прошувати*,
118.	20. „	зчеркнути:	*хрест*—хресту (бо тільки одна форма: „хреста" в обох значіннях)
155.	3. з долини	§ 218	§ 219
207.	21. „	У тихнуть божії слова...	І тихнуть...
210,211.	12.(дол.).2(гор.)	-їм (-їм), (їмо) (-їмо), -їте (-їте),	-їм (-ім), -їмо (-імо),-їте (-іте)
212.	11. з долини	**візьми на ткни** всї пісьма панотцеві	**візьми та ткни...** письма панотцеві
224.	5.12. з гори	новїща	новіща
227.	9. з долини	пропущено форми:	*ревла, ревли*
235.	17. „	„	**слати**—*стелю... стели,... стелючи*
238.	6. з гори	мостити, мощений	мастити, мащений
270.	20. з долини	*Галонько*	*галонько*
283.	7. з гори	Тобілевич	Тобілевич
296.	12. „	*присьпі*	*призьбі*
298.	19. „	*Запорозькій лад*	*Запорозький лад*
306.	6. з долини	§ 347 (350)	§ 351
328.	18. „	поперпів немало лук	потерпів... мук
335.	2. „	приклад із Котляревського такий:	Не хмара сонце заступила, не вихор порохом вертить...: се...
342.	7. з гор.	предмети, які балакаємо	предмети, про які балакаємо

